О.В. ДЗЮБЛЮК

ОРГАНІЗАЦІЯ ГРОШОВО-КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ РИНКОВОГО РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Монографія

КИЇВ
«ПОЛІГРАФКНИГА»
2000

УДК 336.470
ББК 65.262
Д 43

Рекомендовано до опублікування
Вченою радою Київського національного економічного університету
(протокол № 7 від 30 березня 2000 р.)

Рецензенти:
Мороз Анатолій Миколайович, доктор економічних наук, професор, завідуючий кафедрою банківської справи Київського національного економічного університету,
Осадець Семен Степанович, доктор економічних наук, професор кафедри фінансів підприємств та страхової справи Київського національного економічного університету,
Савлук Михайло Іванович, доктор економічних наук, професор, директор Української фінансово-банківської школи

Дзюблюк О.В.
Д43 Організація грошово-кредитних відносин суспільства в умовах ринкового реформування економіки. - К.: Поліграф-книга, 2000. - 512 с. - Бібліогр.: с. 460-471.
ISBN 966-530-065-2

У монографії розглядаються основні теоретичні аспекти суті й природи грошово-кредитних відносин суспільства в умовах перехідного періоду та роль банківської системи як основного інституційного механізму, що забезпечує практичну організацію даної форми взаємин між учасниками відтворювального процесу. Аналізуються базові елементи взаємодії між суб'єктами ринку у грошово-кредитній сфері - на макро- та мікроекономічному рівнях - в плані реалізації монетарної політики центральним банком, забезпечення регулятивного виливу на кредитну активність комерційних банків, а також реалізації останніми позичкових операцій як необхідної умови ефективного провадження господарської діяльності у всіх секторах економіки. Відображено ряд практичних рекомендацій щодо вдосконалення указаних аспектів функціонування банківської системи у сфері організації грошово-кредитних відносин.

Книга розрахована на викладачів і студентів економічних вузів, наукових працівників, фахівців банківських установ, а також усіх, хто цікавиться проблемами грошей, кредиту і банківської справи в умовах трансформації економічної системи на ринкових засадах.

ББК 65.262

ISBN 966-530-065-2

© О.В. Дзюблюк, 2000

ЗМІСТ

ВСТУП……...5

Розділ 1. ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ГРОШОВО-КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН У ПРОЦЕСІ РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Грошово-кредитні відносини в умовах економічної системи перехідного періоду, необхідність банківського механізму їх організації……12

1.2.Суть і економічна роль банків у забезпеченні грошово-кредитного посередництва як необхідної умови розширеного відтворення……48

1.3.Особливості функціонування банківської системи як основи організації грошово-кредитних відносин у ринковій економіці……83

Розділ 2. МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО РИНКУ

2.1.Економічна оцінка базових функцій і статусу центрального банку в системі заходів державного регулювання грошово-кредитних відносин……125

2.2.Організація регулятивного процесу в економіці ринкового типу. Кейнсіанський та монетаристський підходи до грошово-кредитного регулювання ……169

2.3.Особливості реалізації монетарної політики Національного банку України і застосування основних інструментів управління грошово-кредитними відносинами в умовах перехідного періоду……..……211

Розділ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ – ГОЛОВНИХ НОСІЇВ ГРОШОВО-КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН В СУСПІЛЬСТВІ

3.1.Операції комерційного банку, їх вплив на перебіг макро- і мікроекономічних процесів. Специфіка банківського продукту…..……286

3.2.Економічна оцінка стійкості положення банків на фінансовому ринку і ефективність організації грошово-кредитних відносин……322

3.3.Управління ліквідністю і кредитним портфелем комерційних банків як необхідна умова стабільного функціонування банківської системи……..……355

Розділ 4. ГРОШОВО-КРЕДИТНІ ВІДНОСИНИ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ З КЛІЄНТАМИ – ОСНОВА МІКРОВІДТВОРЮВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

4.1.Особливості формування кредитної політики комерційного банку та необхідність її оптимізації в умовах перехідного періоду……412

4.2.Методологічні основи організації банківського кредитування підприємств та його роль у забезпеченні індивідуальних кругообротів капіталів……460

4.3.Вдосконалення грошово-кредитних відносин комерційних банків з клієнтами як необхідна умова економічного росту і стимулювання господарської активності……..…515

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ…….…… 571

ДОДАТКИ……585

ВСТУП

Одним із основних завдань економічної політики держави в умовах перехідного періоду, який супроводжується трансформацією господарської системи на ринкових засадах ведення підприємницької діяльності, є створення сприятливих умов для розвитку виробництва у всіх секторах економіки країни і забезпечення неперервності відтворювального процесу. Серед найбільш важливих напрямів реалізації цього завдання необхідно виділити заходи, котрі забезпечують ефективне функціонування механізму перерозподілу грошових ресурсів між різними суб'єктами ринку, що є базовою передумовою нормального перебігу виробничого циклу та послідовної зміни капіталом своїх функціональних форм як на рівні окремого підприємства, так і на рівні економіки країни загалом.

Роль даного механізму, що засновується на діяльності банківської системи, визначається особливостями виконання нею своєї посередницької функції з перерозподілу грошових коштів між різними учасниками суспільного виробництва на засадах повернення і платності, тобто на кредитній основі. Від того ж, наскільки успішно реалізовуватиметься ця функція банківськими установами, значною мірою залежать не лише результати діяльності окремих господарюючих суб'єктів, але й по суті становлення повноцінних ринкових відносин як основи взаємодії між усіма учасниками процесу відтворення. Власне однією із основних форм цієї взаємодії і є грошово-кредитні відносини суспільства, що складаються внаслідок цілком об'єктивної потреби суб'єктів ринку у ефективному використанні тимчасово вільних від господарського обороту коштів та отриманні в необхідні моменти залучених на кредитній основі ресурсів для забезпечення неперервності індивідуального кругообороту капіталу. Очевидно, що від того, наскільки ефективно будуть організовані дані відносини банківською системою, залежить також дієвість інших заходів, спрямованих на ринкове реформування економіки, позаяк можливості ресурсного забезпечення господарської діяльності суб'єктів ринку значною мірою визначаються ефективністю їхніх взаємин із банківськими установами.

Разом з тим, грошово-кредитні відносини самі по собі мають складну структуру й охоплюють не лише мікроекономічний аспект взаємин, котрий визначається рівнем "комерційний банк – клієнт", а й макроекономічні основи

організації банківською системою грошово-кредитного посередництва, що визначаються напрямами монетарної політики центрального банку. Крім того, важливе значення має завдання, що стоїть перед комерційними банками з підтримання ними належного рівня своєї ліквідності при здійсненні позичкових операцій, що також безпосередньо відображається на функціонуванні механізму організації грошово-кредитних відносин. Відтак дані відносини потребують комплексного дослідження за кількома рівнями взаємодії їхніх суб'єктів у відтворювальному процесі.

Необхідно відзначити, що, незважаючи на використання у багатьох дослідженнях терміну "грошово-кредитні відносини" при висвітленні питань, пов'язаних з організацією кредитного процесу в комерційних банках, спрямованість аналізу при цьому перебуває, як правило, у площині мікроекономіки. До того ж на сьогодні відсутнє чітке визначення сутності грошово-кредитних відносин в системі категорій і понять економічної науки, що, в свою чергу, не дає можливості формування відповідної методологічної бази для дослідження практичних аспектів організації і вдосконалення відповідних стосунків між економічними агентами в перехідний період.

Умови функціонування економічної системи перехідного періоду визначаються відмінностями як від адміністративно-командного механізму управління господарством в силу усунення монополізованих державою директивно-планових функцій з регулювання суспільного виробництва, так і від розвинутої ринкової організації економічних відносин з огляду на незавершеність процесу відповідних перетворень і формування повноцінних ринкових інститутів. При цьому роль і значення організації грошово-кредитних відносин в успішному провадженні трансформаційного процесу важко переоцінити з огляду на широку сферу охоплення ними різних аспектів діяльності господарюючих суб'єктів та забезпечення неперервності процесу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ.

За таких обставин теоретичне обгрунтування основних сутнісних моментів грошово-кредитних відносин суспільства та вивчення особливостей їх практичної організації в умовах перехідної економіки слід вважати особливо актуальним напрямом дослідження в економічній науці як тієї бази, яка має бути створена для

успішної реалізації ринкових перетворень, заснованих на грунтовно розроблених напрямах вдосконалення взаємодії між учасниками суспільного відтворення, в тому числі і у грошово-кредитній сфері економічних відносин. При цьому без перебільшення можна стверджувати, що низька ефективність численних (включаючи й державних) програм ринкового реформування економіки нашої країни до деякої міри зумовлена відсутністю належного теоретичного фундаменту для розробки адекватних заходів щодо формування принципово нових засад організації економічних стосунків, серед основних форм яких далеко не останнє місце належить саме грошово-кредитним відносинам.

На сьогодні ж основні роботи, що так чи інакше пов'язані з вивченням проблем грошового обігу, кредиту і банків не враховують зовсім (або враховують недостатньою мірою) специфічні умови перехідного періоду й засновуються багато в чому на оцінці світового досвіду провадження банківського бізнесу чи реалізації монетарної політики. Без жодних заперечень щодо важливості такої оцінки необхідно у той же час розуміти і певні відмінності у функціонуванні світової ринкової економіки, розвиткові якої передував тривалий еволюційний шлях, та перехідної економіки, обтяженої наслідками багатолітнього панування адміністративної системи організації економічних відносин. Крім того, відсутні роботи, в яких би містилося комплексне дослідження однієї з найважливіших для економіки перехідного типу сфер цих відносин – грошово-кредитної, з урахуванням різних рівнів взаємодії між суб'єктами ринку з приводу руху грошових потоків на кредитній основі.

Відтак основною метою даного монографічного дослідження є розробка теоретичної концепції функціонування та визначення шляхів удосконалення банківського механізму організації грошово-кредитних відносин суспільства як цілісної системи, що охоплює діяльність банківських інститутів на макро- та мікроекономічному рівнях з приводу відповідно регулювання господарських процесів у масштабах всієї економіки за допомогою грошово-кредитних методів та сприяння нормальному перебігу індивідуальних кругообротів капіталів окремих господарюючих суб'єктів, загальним результатом чого є забезпечення неперервності суспільного відтворення загалом. Відповідно до поставленої мети сукупність основних завдань, вирішення яких спрямоване на її досягнення, може бути сформульована наступним чином:

- обгрунтування необхідності виділення дефініції “грошово-кредитні відносини” як окремої наукової категорії і розробка загальної схеми їх організації в умовах ринкової економіки та дослідження особливостей і ролі цих відносин в економічній системі перехідного періоду;
- оцінка економічної суті і ролі банків у провадженні грошово-кредитного посередництва в економіці як необхідної умови перерозподілу коштів між господарюючими суб’єктами і забезпечення на цій основі неперервності розширеного відтворення;
- визначення банківської системи як основи організації грошово-кредитних відносин суспільства в умовах розвинутої ринкової економіки і в перехідний період та обгрунтування напрямів удосконалення її структури з метою поліпшення можливостей для реалізації функції грошово-кредитного посередництва в господарстві;
- визначення особливостей реалізації базових функцій центрального банку в економічній системі перехідного періоду та розробка пропозицій щодо вдосконалення організаційних основ державного регулювання грошово-кредитних відносин;
- комплексний аналіз діючого у нашій країні механізму грошово-кредитного регулювання перехідної економіки та розробка основних напрямів його оптимізації з урахуванням як світового досвіду формування центральними банками базових принципів монетарної політики, так і вітчизняних особливостей перебігу господарських процесів в умовах кризових явищ в економічній системі країни;
- формулювання пропозицій щодо можливих напрямів удосконалення існуючого механізму регулювання діяльності комерційних банків (в т. ч. і у сфері організації грошово-кредитних відносин) з метою забезпечення їх стійкого положення на фінансовому ринку, а відтак і можливостей ефективної реалізації функції грошово-кредитного посередництва;
- визначення пріоритетних шляхів оптимізації системи управління ліквідністю і кредитним портфелем комерційних банків, що є необхідною умовою забезпечення надійного і прибуткового господарювання банківських установ як підприємств ринкового типу при здійсненні ними

позичкових операцій;

- обгрунтування пропозицій щодо формулювання цілісної концепції кредитної політики комерційного банку як основи організації грошово-кредитних відносин з клієнтами на мікроекономічному рівні;
- визначення найбільш нагальних заходів щодо вдосконалення організації кредитного процесу в комерційних банках в умовах перехідного періоду з огляду на необхідність оптимального управління ризиком, який супроводжує реалізацію позичкових операцій, що є необхідною умовою активізації кредитної діяльності банківських установ, а відтак і стимулювання господарської активності тих підприємств, яких вони обслуговують.

Таким чином, основним методологічним принципом побудови монографічного дослідження є послідовний аналіз базових понять і елементів, котрі відображають зміст грошово-кредитних відносин у контексті основних тенденцій і закономірностей розвитку національної економіки в умовах перехідного періоду та відповідних особливостей перебігу відтворювального процесу в рамках трансформації системи економічних відносин між господарюючими суб'єктами на ринкових засадах.

У *першому розділі* роботи на основі застосування системного підходу до визначення суті грошових і кредитних відносин за елементами обгрунтовується сутність грошово-кредитних відносин суспільства, а також роль, яку відіграє їхня організація через відповідний банківський механізм у забезпеченні неперервності процесів виробництва й реалізації продукції і створенні умов для розширеного відтворення в період реформування економіки країни на ринкових засадах. Розглядається суть банків і банківської системи, що утворює інституційну основу організації грошово-кредитних відносин. При цьому для розуміння змісту банківської діяльності у даній сфері побудовано теоретичну модель процесу вивчення суті банку за кількома етапами, що дозволяє зрозуміти його роль як основного носія грошово-кредитних відносин в економіці. Аналізуються зміни організаційних основ функціонування банківської системи відповідно до існуючого типу економічних відносин, а також визначаються базові напрями вдосконалення її діяльності – як з точки зору структурної організації, так і з точки зору самого механізму реалізації грошово-кредитних відносин суспільства на макро- і мікрорівнях.

Другий розділ книги присвячено дослідженню основних аспектів організації грошово-кредитних відносин на макроекономічному рівні, що забезпечується центральним банком як верхньою ланкою кредитної системи – через грошово-кредитне регулювання економіки. Аналізується генезис базових функцій центрального банку в ринкових умовах з виділенням пріоритетних напрямів його діяльності. Окрема увага приділена визначенню сукупності елементів, які формують статус центрального банку в рамках ринкової системи господарювання, що позначається на його можливостях ефективної реалізації монетарної політики. Розглядаються також основні концептуальні засади провадження регулятивного процесу у грошово-кредитній сфері (кейнсіанський і монетаристський), що слугує підгрунтям для формулювання тих підходів, котрі, на думку автора, можуть оптимізувати регулювання центральним банком грошово-кредитних відносин в процесі ринкової трансформації економічної системи.

Предметом розгляду *третього розділу* монографії є оцінка особливостей діяльності комерційних банків як основних носіїв і організаторів грошово-кредитних відносин, що визначається складом банківського продукту й специфікою функціонування банку як підприємства ринкового типу. Основними напрямами дослідження у даному розділі є реалізація завдань із підтримання фінансової стійкості комерційного банку через управління його ліквідністю загалом та кредитним портфелем зокрема. Формулювання пропозицій щодо оптимізації цієї роботи на рівні внутрібанківського менеджменту має на меті створити сприятливі умови для ефективного виконання банками функції грошово-кредитного посередництва в економічній системі та забезпечення неперервності відтворювального процесу в економіці в цілому.

У *четвертому розділі* аналізуються мікроекономічні аспекти організації грошово-кредитних відносин – між комерційними банками та їхніми клієнтами, що є необхідною умовою нормального перебігу індивідуальних кругообротів капіталів, а відтак і процесу виробництва і реалізації продукції в масштабах усього господарства. На основі оцінки основних методологічних засад організації банківського кредитування господарюючих суб’єктів визначаються напрями щодо вдосконалення вихідних умов провадження кредитного процесу – передусім з точки зору необхідності формування кредитної політики як цілісної концепції функціонування

комерційного банку у сфері грошово-кредитного посередництва, а також основні шляхи оптимізації самого кредитного процесу, ключові елементи якого з обслуговування клієнтів мають бути спрямовані на мінімізацію ризику за позичковими операціями і підвищення їх ефективності для банківських установ.

Результатом вирішення комплексу поставлених у монографії завдань є розробка цілісної концепції функціонування банківського механізму організації грошово-кредитних відносин суспільства, розглянутих як на макро-, так і на мікроекономічному рівнях. Це в свою чергу слугує базовим напрямом наукового обгрунтування відповідних аспектів оптимізації грошово-кредитної сфери господарства та адекватного обслуговування нею потреб реального сектора економічної системи, що, на думку автора, може мати безпосереднє практичне значення для вдосконалення діяльності банківської системи країни на обох її рівнях – центрального банку та комерційних банків.

РОЗДІЛ 1
ІНТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ГРОШОВО-КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН У ПРОЦЕСІ РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Грошово-кредитні відносини в умовах економічної системи перехідного періоду та необхідність банківського механізму їх організації

Основою життєдіяльності і розвитку суспільства є процеси, реалізація яких передбачає перетворення людьми різноманітних ресурсів (природних, трудових, виробничих) на необхідні їм матеріальні й нематеріальні блага, що пов'язано із задоволенням потреб як окремих індивідів, так і цілих соціальних спільностей. Перебіг указаних процесів здійснюється в рамках існуючої у тій чи іншій країні в певний історичний період економічної системи, суть і зміст якої визначаються сукупністю економічних відносин, що складаються між людьми у ході суспільного виробництва, а також конкретними організаційно-правовими формами цих відносин, від яких в кінцевому підсумку залежать закономірності господарського життя суспільства. Особливості практичної взаємодії суб`єктів економічних відносин власне і формують тип економічної системи, що грунтується на процесі відтворення різноманітних благ і визначається формами власності на економічні ресурси і результати господарської діяльності.

На сьогодні серед багатьох типів економічних систем (як нині діючих, так і тих, що функціонували раніше) лише ринкова економіка довела свою здатність оптимально пристосовуватись до змін зовнішніх і внутрішніх умов господарювання та найкраще відповідати інтересам людини і розвитку суспільства, особливо у порівнянні з неринковими системами і насамперед – з адміністративно-командною економікою. Природна негнучкість останньої, зумовлена надмірною централізацією управління економічними процесами,

неспроможність забезпечувати життєві потреби людей нарівні з такими факторами як вичерпання екстенсивних можливостей зростання, значні диспропорції у структурі виробництва, низька продуктивність і відсутність господарської ініціативи не залишали іншого вибору, крім переходу до ринкової форми організації економічних відносин і в нашій країні.

Процес реформування адміністративно-командної економічної системи України на ринкових засадах відображає складну трансформацію господарського життя суспільства, вектором якої є побудова нового способу організації суспільного відтворення, заснованого на множинності форм власності з переважанням приватної, свободі підприємницької діяльності, спрямованої на отримання прибутку, вільній конкуренції при регулятивному впливі з боку держави. Практичне втілення трансформаційних процесів в економіці набуває конкретного вираження у функціонуванні економічної системи перехідного періоду, зміст якої полягає у певному поєднанні елементів адміністративно-командної та ринкової системи, співвідношення між якими з плином часу змінюється на користь останньої залежно від успішності реалізації ряду економічних перетворень, зокрема таких як: лібералізація цін і зовнішньої торгівлі, приватизація державної власності, демонополізація економіки, заохочення конкуренції і приватної ініціативи, фінансова стабілізація, структурна перебудова економіки, децентралізація управління й перехід до державного регулювання економічних процесів, формування ринкової інфраструктури та інші важливі завдання. Основним же змістом указаних перетворень є не лише докорінна зміна загальної економічної політики держави, а й реформування усієї системи економічних відносин.

Поняття *економічних відносин* при найбільш загальному його трактуванні слід розглядати як відносини, що складаються у суспільстві з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних цінностей в світі обмежених ресурсів. Інакше кажучи, ці відносини охоплюють усі стадії відтворювального процесу, відображаючи його функціональні закономірності у кожному циклі – від створення продукту до його повного

споживання. Тому будь-які перетворення у різних сферах суспільного життя, а особливо у такій важливій сфері як економіка, пов`язані насамперед з реформуванням відповідних суспільних відносин.

Економічні відносини суспільства є складним системним утворенням, що охоплює усі сфери його господарського життя, визначаючи взаємозв`язки між людьми в процесі створення необхідних їм матеріальних і нематеріальних цінностей. В економічній теорії розгляд і систематизацію вказаних зв`язків прийнято здійснювати з урахуванням характеру їхнього впливу на розвиток економічної системи, що передбачає виділення наступних груп відносин: по-перше, техніко-економічні відносини; по друге, організаційно-економічні відносини; по-третє, відносини власності й відповідні їм соціально-економічні відносини.

Техніко-економічні відносини виникають у виробництві як такому, що безпосередньо відображає форми виробничих зв`язків – розподіл праці, її спеціалізацію і кооперування, концентрацію і комбінування виробництва. Дані відносини визначають розвиток економічної системи через технологічні умови. Щодо *організаційно-економічних відносин*, то вони визначають залежність розвитку економіки від її інститутів (насамперед, правових), організації і управління. *Відносини власності* характеризують зв`язки між людьми, що складаються з приводу присвоєння засобів виробництва і продуктів праці. Вже на їхній основі складаються умови для використання відповідних факторів виробництва, що визначає цільову спрямованість розвитку (в інтересах власників) і тип суспільства, тобто по суті маємо вже сукупність *соціально-економічних відносин.*

Однак слід відзначити, що загалом указаний підхід до розгляду й систематизації економічних відносин (з точки зору суспільного виробництва) має певний недолік, оскільки відображає лише один бік справи, спрямований більшою мірою на оцінку матеріально-речового аспекту економіки, тоді як іншим важливим її аспектом є грошовий бік економічних відносин, що визначається фундаментальною ознакою товарного господарства, яка

реалізується в існуванні двох вимірів усіх економічних процесів – натурального і грошового. Власне грошовий фактор в умовах реформування економічної системи на ринкових засадах набуває пріоритетного значення з огляду на специфіку відносин між усіма учасниками відтворювального процесу, переважна більшість зв`язків між якими має грошову основу, а самі гроші набувають вирішального значення у формуванні господарської кон'юнктури та впливають практично на всі аспекти економічного життя суспільства. А той факт, що сучасні ринкові відносини значною мірою спираються на кредит, який забезпечує неперервність розширеного відтворення, визначає все зростаючу роль не просто грошових, а саме грошово-кредитних відносин, які впливають на перебіг усіх економічних процесів.

Попри поширену практику використання у науковій літературі і господарській практиці термінів "грошові відносини" та "грошово-кредитні відносини" для досліджень у даній сфері характерною є відсутність чітко окреслених підходів до трактування суті цих відносин, правильного розуміння їх змісту, причому не лише в економічній системі перехідного, але й ринкового типу. З огляду на такі обставини слід вважати доцільним послідовне вивчення ключових сутнісних аспектів грошової та тісно пов`язаної з нею кредитної форм економічних відносин у їх поєднанні з тим, щоб на цій основі з`ясувати можливі напрямки їх оптимальної організації в умовах ринкового реформування економіки. Крім того, у наведеному вище порядку класифікації економічних відносин можна було б відобразити певним чином і грошовий аспект, виділивши задля цього окрему підгрупу в системі, адже самі грошові відносини в кінцевому підсумку охоплюють усі стадії суспільного відтворення.

Так, на стадії виробництва грошовий фактор відіграє важливу роль у визначенні загального обсягу випуску продукції і її окремих видів, а також забезпеченні виробничих потреб необхідними ресурсами, оскільки кругообort капіталу, як відомо, розпочинається і завершується у грошовій формі. За допомогою грошей виражається вартість валового національного продукту, що є необхідною умовою його ефективного розподілу, здійснюється визначення

частки й обсягу виробленого продукту та отриманого доходу, які надходять різним суб`єктам економічної діяльності. Ключову роль відіграє грошовий аспект економічних відносин на стадії обміну, забезпечуючи принципову можливість функціонування сфери обігу матеріальних і нематеріальних цінностей, виходячи із розподілу праці і спеціалізації учасників господарського обороту. Що стосується споживання, то нарівні з матеріально-речовим грошовий бік економічних процесів має важливе значення з огляду на ціни і грошові доходи, що відображає реальні можливості придбання необхідних товарів і послуг. Відтак, грошові відносини, опосередковуючи і пов`язуючи процеси розширеного відтворення, впливають на поведінку всіх економічних агентів.

Разом з тим, різні типи економічних систем зумовлюють наявність суттєвих відмінностей і у виявленні ролі грошей у всіх сферах суспільних відносин. Йдеться насамперед про значне зростання значення грошових відносин в економічному житті суспільства в перехідний період, що пов`язано із змінами фундаментальних основ функціонування грошей в процесі реформування адміністративно-командних форм господарювання на ринкових засадах.

В умовах планової економіки роль грошових відносин була обмежена об`єктивними чинниками, що виражали природу централізованого державного управління всіма економічними процесами. За таких обставин гроші використовувались насамперед як інструмент обліку і контролю з боку держави за виробництвом і оборотом матеріальних цінностей, а також як знаряддя планування економічного і соціального розвитку, забезпечуючи вартісне вираження результатів діяльності підприємств. Процес же планування у своїй основі спирався в першу чергу на натуральні параметри, а вартісні показники забезпечували зведення їх в єдине ціле, виходячи із встановлених в адміністративному порядку цін.

Власне сама роль грошей у такій економічній системі носила пасивний, підпорядкований характер, оскільки кінцеві рішення про напрями

господарської діяльності, обсяги й асортимент виробництва продукції визначалися плановими органами, а не платоспроможним попитом і витратами споживачів на ринку. Крім того, централізований розподіл ресурсів і готової продукції робив зайвим існування належних стимулів до праці – насамперед грошових, що в кінцевому підсумку обумовлювало низьку економічну і соціальну ефективність суспільного виробництва в цілому.

Перехід до ринкової форми функціонування економічної системи не лише суттєво розширює сфери застосування грошових відносин, а й наповнює їх новим змістом відповідно до змін середовища, в якому діють суб`єкти ринку. Даний процес можна було б, на нашу думку, відобразити за допомогою наступних основних моментів.

По-перше, забезпечення мотивації господарської діяльності суб`єктів ринку відповідно до реалізації їхніх економічних інтересів грунтується на еквівалентному обміні, що передбачає використання грошових відносин як основного фактора зв`язку між виробництвом і споживанням. Інакшими словами, безпосередній вплив на зростання виробництва мають вже не планові директиви (покликані нібито відображати інтереси усього суспільства), а платоспроможний попит економічних агентів, що визначається їхніми грошовими доходами.

По-друге, можливості вільного руху факторів виробництва в економічній системі відповідно до найбільш ефективних сфер їхнього застосування забезпечуються функціонуванням відповідних ринків та ринкових інститутів, що створюють можливості переливу грошових ресурсів, оскільки грошова форма вартості є вихідною стадією кругообороту капіталів у всіх секторах економіки.

По-третє, організація ділової активності у будь-якій ланці господарства передбачає необхідність відновлення системи матеріального стимулювання праці, найважливішим завданням якої є не просто виплата певної грошової винагороди, а забезпечення прямого безпосереднього зв`язку між якістю і кількістю праці, з одного боку, і обсягом ринкового доходу, з іншого.

По-четверте, перехід від планово-директивних методів державного управління народним господарством до сучасної ринкової регулятивної системи впливу держави на економічні процеси висуває на перший план грошові важелі такого впливу, що реалізуються насамперед у проведенні цілеспрямованої грошово-кредитної та бюджетної політики. Ефективне використання цих важелів набуває особливо важливого значення саме у перехідній економіці, властивості самоорганізації і саморегулювання якої ще не набули належного розвитку.

По-п`яте, розширення сфер грошових відносин, пов`язане із становленням і розвитком фінансових ринків, ринків нерухомості і факторів виробництва, приватизацією майна державних підприємств, об`єктивно визначає підвищення ролі грошових нагромаджень економічних агентів як важливого фактора розвитку господарства в цілому й насамперед як джерела інвестицій, що забезпечують не лише просте, а й розширене відтворення і є ключовою передумовою економічного росту.

Розглянуті моменти у своїй сукупності характеризують тенденції зростання ролі грошових відносин в перехідний період. І хоча виникнення даних відносин було закономірним результатом поглиблення суспільного поділу і спеціалізації праці та інтенсифікації на цій основі товарообмінних процесів, що мали місце вже на ранніх стадіях розвитку суспільства, саме в умовах ринкової економіки грошові відносини набувають по суті всеохоплюючого характеру, спроможного оптимально пов`язати у неперервний процес виробництво, розподіл, обмін і споживання суспільного продукту.

Широта спектру охоплення грошовими відносинами найрізноманітніших сфер людського життя зумовлює відповідно і складність структури цих відносин, котра як і для будь-яких інших економічних зв`язків передбачає наявність не лише їх *суб`єктів*, у ролі яких виступають по суті всі учасники відтворювального процесу, а й об`єкту, що надає відносинам належне матеріальне наповнення. Цілком зрозуміло, що *об`єктом*, який визначає природу і зміст грошових відносин як складової частини економічних відносин

суспільства загалом, є власне самі гроші, суть яких як економічної категорії відображає і відповідні взаємозв`язки між людьми у процесі їхнього використання.

Багатогранність структури грошових відносин зумовлює необхідність виділення у її складі кількох рівнів, причому суб`єкти і об`єкт формують лише перший рівень. Такого роду *системний* підхід видається оптимальним з огляду на методологічні можливості аналізу, що дозволяє з`ясувати не лише зовнішні прояви економічних явищ, але і їхню глибинну суть та найрізноманітніші форми буття (рис. 1.1).

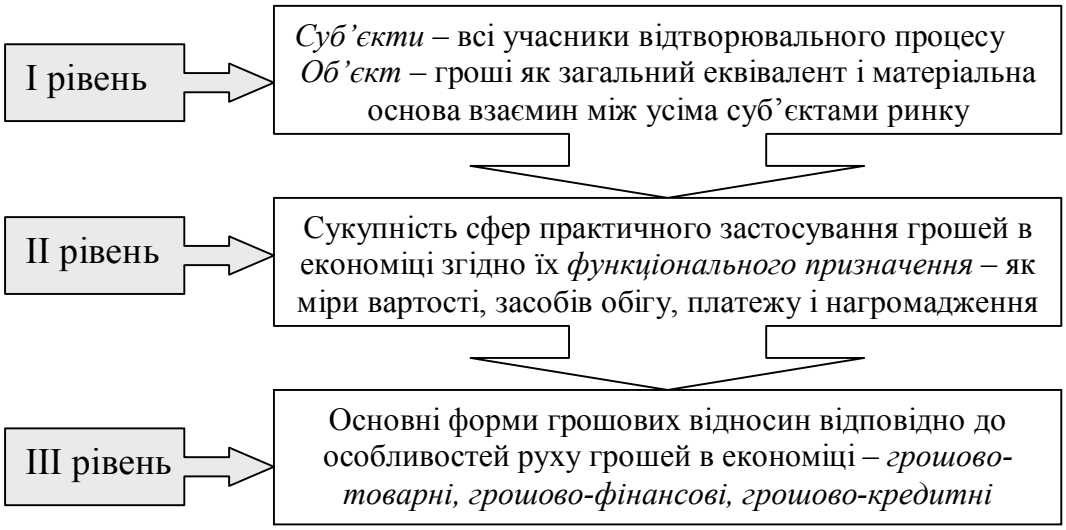

Рис. 1.1. Системний підхід до вивчення суті грошових відносин суспільства

Гроші як об`єкт грошових відносин і загальний еквівалент, здатний обмінюватися на будь-які товари чи послуги, відображають усі аспекти людських стосунків, що пов`язані з вартісним вираженням певних економічних процесів, причому не лише тих, де використовуються самі грошові кошти. З огляду на це не зовсім прийнятними видаються погляди окремих вчених, згідно яких "рух грошей у якості особливої різновидності економічних відносин має місце лише там, де мова йде про гроші. У всіх інших випадках, так чи інакше пов`язаних з грошима, існує грошова форма, яка надає певну видиму оболонку функціонуванню вартості" [134, с.89]. Однак у такому разі залишається

незрозумілим, у чому полягає сенс розподілу єдиної категорії на гроші як такі і грошову форму, і чому лише перші формують зміст відповідних відносин.

Так само, не зовсім логічною, на наш погляд, є така оцінка суті грошових відносин, яка зводиться окремими авторами до "відносин між суб`єктами економіки з приводу самостійного руху грошей (без безпосереднього зустрічного руху товарів) за формулою "Г-Г" [149, с.12]. Не викликає, однак, сумнівів, що виведення товарообмінних операцій (Т-Г-Т) за рамки грошових відносин суперечить самій природі грошей, виникнення яких стало закономірним результатом розвитку саме товарного виробництва і обміну.

Зазначимо, що наведення нами деяких різних позицій, що мають місце в науковій літературі стосовно суті грошових відносин, покликані не стільки відобразити наявність відмінних підходів у цьому питанні, скільки підкреслити, що нівелювання ролі грошей у тій чи іншій сфері економічного життя суспільства не може сприяти правильному розумінню змісту грошових відносин. За таких обставин вочевидь недостатнім є розгляд указаних відносин просто через призму грошей як їхнього об`єкту. Тому структурна побудова грошових відносин вимагає виділення і другого рівня, що формується за принципом, який відображає сукупність сфер практичного застосування грошей в економіці згідно свого функціонального призначення.

У вказаному ракурсі використання свого роду емпіричного підходу до оцінки суті грошей як матеріальної основи грошових відносин надає можливість визначити не лише відповідні функціональні рамки цих відносин (що вже досить детально здійснено у спеціальній літературі, присвяченій дослідженню суті і функцій грошей), а й з`ясувати особливості їхнього генезису в умовах реформування планової економічної системи на ринкових засадах.

Власне з приводу функціональних аспектів грошових відносин, заснованих на розгляді функцій грошей як виявів їхньої суті і відповідно основи цих відносин, доцільно було б навести ряд наступних міркувань.

1. У якості міри вартості гроші забезпечують вартісний вираз усіх економічних процесів, що, як ми вже зазначали, є другою стороною усього

господарського життя суспільства нарівні з натурально-речовими параметрами. Проте практичні засоби реалізації даної функції в умовах різних економічних систем кардинально відрізняються між собою. Так, за умов адміністративно-командного управління економікою гроші як міра вартості використовувались насамперед плановими органами в якості інструмента примусового встановлення цін на товари. Природно, що за таких обставин і офіційна фіксація золотого вмісту грошової одиниці не мала ніякого практичного змісту.

При переході до ринку формується відповідно новий тип грошових відносин, що дозволяє порівнювати вартість товарів і послуг на основі безпосереднього ринкового обміну, забезпечуючи встановлення чітких мінових пропорцій між ними, а ціни більшою мірою визначаються ринковою кон'юнктурою та купівельною спроможністю грошей.

2. Як засіб обігу гроші виражають відносини з приводу купівлі-продажу товарів і послуг, опосередковуючи товарообмінні процеси у господарстві, що дозволяє ефективно подолати індивідуальні, просторові та часові обмеження, притаманні безпосередньому обміну товару на товар. В умовах планової економічної системи жорстка регламентація грошового обігу і контроль банків за рухом коштів, а також наявність товарного дефіциту і раціонування продукції обмежують роль відповідної сфери грошових відносин, зводячи її до використання грошей більшою мірою як технічного інструменту обліку товарних потоків.

Відновлення ринкових засад функціонування економіки висуває на перший план роль грошей у якості основного регулятора товарної пропозиції через платоспроможний попит економічних агентів, що загалом слугує одним із основних рушіїв економічного росту.

3. Використання грошей як засобу платежу зумовлено особливостями реалізації відносин, пов`язаних з погашенням боргових зобов`язань, що виникають між суб`єктами відтворювального процесу, коли відсутній безпосередній обмін товарів на гроші й останні виступають у формі самостійної, мінової вартості. При цьому в економічній літературі, присвяченій

відповідним проблемам, до даної сфери грошових відносин здебільшого прийнято включати усі без винятку види безготівкових розрахунків, незалежно від предмету оплати, оскільки “рух готівки заміщується кредитними операціями, здійснюваними у грошових одиницях” [81, с.21]. Не зовсім зрозуміло, однак, за яких обставин опосередковування безготівковим рухом грошових коштів товарно-матеріальних цінностей зумовлює виникнення боргових зобов`язань, особливо у світлі розвитку сучасних технологій електронних платежів. З огляду на це більш доцільним, з нашої точки зору, є чіткий розподіл сфер грошових відносин при реалізації товарів (з оплатою готівкою чи безготівковими коштами), де гроші використовуються як засіб обігу, та при оплаті різного роду боргів (на нееквівалентній основі руху коштів – у фінансово-кредитній сфері), де гроші вже функціонують як засіб платежу.

Розширення платіжної сфери грошових відносин у перехідний період порівняно з періодом централізованого управління економікою зумовлене насамперед зростаючою роллю кредиту і фінансів у забезпеченні неперервності процесу розширеного відтворення та посиленням дії відповідних ринкових важелів регулювання економічних відносин на макро- та мікрорівнях.

4. Що стосується засобу нагромадження, то необхідність використання грошей суб`єктами ринку у вигляді активів для забезпечення своєї купівельної спроможності в майбутньому об`єктивно зумовлена особливостями руху основного і оборотного капіталів, необхідністю здійснення інвестицій та великих витрат на споживчі цілі. В умовах адміністративно-командної економіки нагромадження коштів набувало значною мірою форми відкладеного попиту, зумовленого відсутністю належного товарного забезпечення грошових доходів населення. З переходом до ринкової форми організації економічних відносин роль грошових нагромаджень зростає з огляду на можливості їхнього використання через кредитну систему як джерела інвестицій та розширення виробництва, з одного боку, і як засобу отримання прийнятного рівня доходу для власників грошей, з другого. У той же час небезпека розвитку гіперінфляційних процесів у перехідний період зумовлює наявність ризику

значних втрат при нагромадженні коштів унаслідок їхнього знецінення, що об`єктивно пов`язує можливості реалізації даної функції з фінансовою стабільністю економіки загалом.

Кожен із розглянутих функціональних виявів грошей є складним багатоплановим явищем, що відображає той чи інший аспект грошових відносин з огляду на конкретні обставини, за яких використовуються гроші. При цьому не залежно від того, чи застосовуються вони з метою забезпечення потреб загального товарообороту в країні, чи як необхідна умова нагромадження вартості з метою її наступної капіталізації або купівлі товарів у майбутньому, чи врешті як засіб розрахунків за борговими зобов`язаннями у різних сферах господарського життя, незаперечним є факт безпосереднього, прямого впливу грошових відносин на всі стадії суспільного відтворення. Виходячи з вищевикладеного, ***грошові відносини*** загалом можна визначити як відносини, що складаються в суспільстві з приводу використання грошей у різних функціях в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для життєдіяльності людини.

Розглянуті основні сфери застосування грошових відносин в принципі можуть слугувати для визначення основних сутнісних аспектів цих відносин в економіці ринкового типу. Разом з тим, у якості основного критерію для виділення й диференціації зазначених аспектів слід прийняти особливості руху грошових коштів в економіці, оскільки функції грошей, взяті самі по собі, хоча і правильно розкривають природу грошових відносин, вказуючи на специфічні виявлення суті грошей як економічної категорії, проте деякою мірою абстрагують дослідження від оцінки конкретної ролі грошових відносин у процесі суспільного відтворення. А відтак саме аналіз руху грошей та його впливу на перебіг пов`язаних із ними економічних процесів може дати правильну уяву про місце грошових відносин у функціонуванні економіки в цілому. Указані моменти відображають по суті вже третій рівень загальної структури грошових відносин.

З огляду на такий підхід у складі даного рівня видається можливим

виділити три форми грошових відносин, у яких знаходить відображення циркуляція грошових потоків в економічній системі. По-перше, це товарно-грошові відносини, які фактично можна розуміти як найбільш загальну форму економічних відносин, що утворює підвалини ринкового господарства, проте більш конкретне її наповнення виражає зустрічний рух товарних і грошових потоків на еквівалентній основі. По-друге, це грошово-фінансові відносини, що характеризують рух грошових потоків в економіці на безповоротних засадах без зустрічного руху товарів у зв`язку з формуванням, розподілом і використанням різного роду фондів грошових коштів (централізованих – держави і децентралізованих – підприємств) з метою реалізації державних функцій та забезпечення умов діяльності суб`єктів господарювання. І нарешті, по-третє, це грошово-кредитні відносини, що відображають рух грошових потоків в економіці без зустрічного руху товарів, проте вже на поворотній основі, що пов`язано з видачею і погашенням позик у грошовій формі.

Всебічний аналіз змісту і структури грошових відносин дозволяє з`ясувати місце безпосереднього об`єкту дослідження – грошово-кредитних відносин – в системі економічних відносин в цілому. Йдеться про обмеження сфери дослідження рамками грошових відносин, пов`язаних з кредитом, що відіграють одну з ключових ролей у функціонуванні економічної системи ринкового типу. Річ у тім, що кредитні відносини і грошово-кредитні відносини не є повністю ідентичними поняттями, у зв`язку з чим оцінка відмінностей між ними є необхідною умовою визначення цільового спрямування подальшого аналізу.

Хоча в принципі кредитні відносини дещо вужчі за сферами охоплення економічних процесів, аніж відносини грошові, з нашої точки зору, помилкою було б стверджувати, що останні ніби повністю “поглинають” кредитні взаємозв`язки між суб`єктами ринку або, як зазначають окремі автори, що “кредитні відносини є частиною усіх грошових відносин” [24, с.21]. Той факт, що сучасні гроші мають кредитну природу, зовсім не означає, що будь-які форми їхнього використання автоматично набувають кредитного характеру. Як

випливає із попереднього аналізу, далеко не всі грошові відносини, у які вступають економічні агенти, є одночасно грошово-кредитними відносинами. Так само і не всі без виключення кредитні відносини мають грошовий характер. Проте вже для з`ясування цього моменту необхідно детальніше зупинитися на розгляді власне кредитних відносин, які відображають сферу функціонування самостійної економічної категорії – кредиту, утворюючи відповідно окремий сегмент у загальній системі економічних відносин.

З урахуванням вищевикладеного, з`ясування суті кредиту як першооснови кредитних відносин слід вважати необхідною умовою дослідження ключових сутнісних аспектів грошово-кредитних відносин, котрі є основним об`єктом аналізу даної роботи.

Слід відзначити, що наявність у вітчизняній економічній літературі різноманітних підходів у питанні суті кредиту й відповідно кредитних відносин протягом тривалого періоду часу була зумовлена значним впливом ідеологічних моментів у формуванні основних теоретичних концепцій в економічних науках. А відтак необхідно відразу визнати неприйнятною жорстку диференціацію у підходах до визначення суті категорії з огляду на тип економічної системи та суспільний устрій країни, оскільки в цьому разі мова може йти лише про відмінність у конкретних способах реалізації відповідних відносин, а не сукупність глибинних рис і закономірностей кредиту, що визначають його природу в абстрагуванні від зовнішніх проявів.

Так само недоречними є підходи до трактування суті кредиту в якості підпорядкованої економічної категорії, зокрема такої, що входить до складу фінансів. Кредит, без сумніву, слід розглядати виключно як самостійну категорію, що відображає сукупність певних економічних відносин, проте навіть при погодженні цього факту загалом щодо конкретного їхнього змісту у багатьох дослідженнях також немає єдиної точки зору.

Одним із досить поширених напрямів є трактування кредиту як форми руху позичкового капіталу, тобто грошового капіталу, відданого в позику на умовах повернення й за плату у виді процента [160, 208, 78, 203]. Подібна

оцінка грунтується на генезисі форм грошового капіталу – від лихварського до позичкового, що перетворюється на такий у зв`язку із "становленням капіталістичного способу виробництва, який зумовив різке збільшення потреб у позичених фінансових ресурсах на цілі виробничого використання" [208, с.333]. Однак попри поширеність даної точки зору нині вона не може адекватно відображати не лише саму суть кредиту, а й усі економічні процеси, так чи інакше пов`язані з кредитними відносинами. Справа в тому, що вказаний підхід неправомірний, як нам представляється, з огляду на такі дві обставини: по-перше, від обмежує форми функціонування кредитних відносин лише грошовою сферою, що не відповідає дійсності, оскільки кредит може мати і товарний характер; по-друге, власне саме трактування кредиту як руху позичкового капіталу передбачає його виробниче використання, що далеко не завжди відповідає цілям, на які видаються позики (наприклад, споживчі).

Інший, суто поверхневий, на нашу думку, напрям, що використовується для відображення змісту кредитних відносин, грунтується на понятті "довіри" як основної риси кредиту, під яким у такому аспекті і розуміють "довіру, котрою користується особа, що взяла на себе зобов`язання майбутнього платежу, з боку особи, яка має право на цей платіж, тобто довіру, яку позикодавець виявляє до боржника" [137, с.5]. З урахуванням того, що саме слово "кредит" походить від латинського "credere" – довіряти, такий підхід є досить поширеним у зарубіжній економічній літературі [185, с.14]. Однак у той же час він часто-густо сприяє примітивізації загального розуміння суті кредитних відносин, зводячи їх, наприклад, до "продажу або купівлі, що супроводжуються обіцянкою здійснити оплату пізніше" [183, с.85]. Зрозуміло, що і такий підхід не можна вважати прийнятним для оцінки суті кредиту. Якщо вже і вести мову про довіру, то тільки як одну із ознак кредитних відносин, причому слід особливо підкреслити, що ця довіра грунтується на ретельному економічному підрахунку можливостей позичальника повернути кредит.

Насправді, хоча на відміну від грошових відносин, відносини кредитні і не мають такого всеохоплюючого характеру, вони є не менш складним і

багатоплановим утворенням, що потребує комплексного вивчення усіх елементів відповідно до рівнів, які загалом формують систему кредитних відносин в цілому. Інакшими словами, і в даному випадку може бути виправданою методологія системного аналізу, застосована нами вище при розгляді грошових відносин, тобто їхня структуризація за кількома рівнями (рис. 1.2).

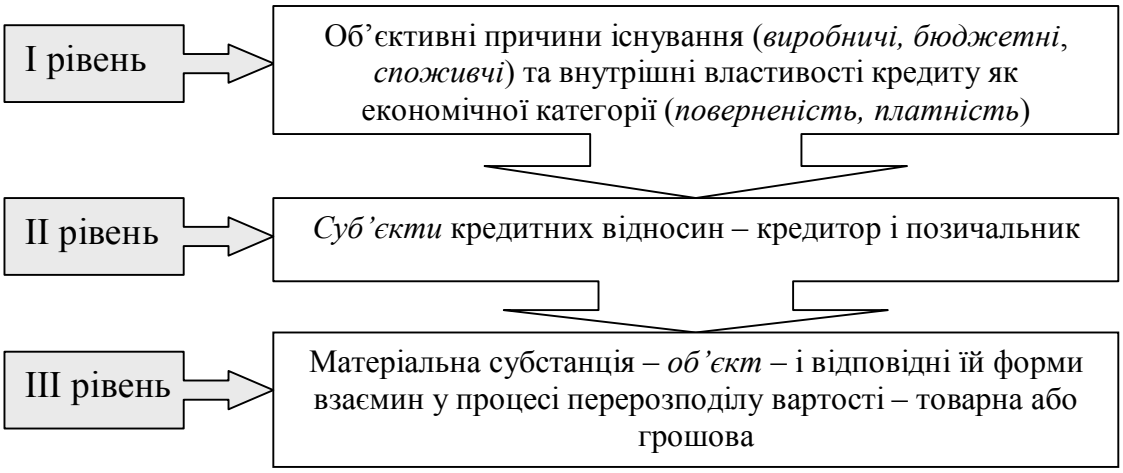

Рис.1.2. Системний підхід до вивчення суті кредитних відносин суспільства

За таких вихідних умов оцінка суті кредиту, що формує наповнення відповідних відносин має грунтуватися насамперед на визначенні обставин, які зумовлюють необхідність даної економічної категорії. На сьогодні загальновизнаними й такими, що в принципі не підлягають дискутуванню, можна вважати моменти, які об`єктивно визначають протиріччя між вивільнення ресурсів у одних суб`єктів ринку та потребою в цих ресурсах у інших. Указані моменти найбільш доцільно поділити на три види (відповідно до груп учасників відтворювального процесу – підприємців, держави, населення): 1) *виробничий*, пов`язаний з вивільненням у підприємств вартості основного капіталу у формі амортизаційних відрахувань, незбігом часу реалізації продукції і придбання елементів оборотного капіталу й робочої сили,

а також необхідністю нагромадження значних коштів з метою інвестування; 2) *бюджетний*, зумовлений або перевищенням державних витрат над доходами або зворотнім співвідношенням, що визначає відповідно потребу в коштах або їхній надлишок; 3) *споживчий*, пов`язаний з нагромадженням коштів населенням для майбутніх витрат або ж поточними потребами у додаткових ресурсах для реалізації споживчих цілей.

Розв`язання зазначених протиріч з метою уникнення бездіяльного нагромадження ресурсів у одних суб`єктів ринку і незадоволених потреб у інших і тим самим забезпечення неперервності відтворювального процесу здійснюється в кінцевому підсумку за допомогою кредиту, що надає можливість перерозподіляти тимчасово вільні ресурси з метою їхнього ефективного використання від одних економічних агентів до інших. Важливо відзначити, що кредит виражає відносини саме з приводу перерозподілу вартості (інакшими словами, тієї вартості, котра вже була розподілена на різноманітні фонди). У зв`язку з цим не зовсім правильною видається думка про те, що за допомогою кредиту "відбувається розподіл грошових коштів" [24, с.30].

Фундаментальним принципом відносин, що виникають у процесі вказаного перерозподілу, є *обов`язкове повернення* наданих у позику цінностей, які при передачі від однієї особи до іншої не змінюють свого власника. Йдеться по суті про ключову, конституюючу ознаку, яка вирізняє кредит з-поміж усіх інших економічних категорій (і насамперед фінансів). Попри поширення точки зору, згідно якої повернення кредиту грунтується на "завершенні кругообороту вартості" [80, с.128] або більш конкретно, – на "кругообороті й обороті виробничих фондів суб`єктів відтворення" [134, с.156], з нею можна погодитися лише частково, оскільки така позиція грунтується виключно на виробничому використанні позичених коштів – як капіталу, що, як зазначалось вище, не завжди відповідає реальним умовам. У зв`язку з цим об`єктивні засади процесу повернення кредиту, окрім розширеного відтворення взагалі, мають доповнюватись ще й скороченням нагромадження або зменшенням споживання

в разі невиробничого використання коштів (наприклад, державою чи населенням). У будь-якому разі саме процес поворотного руху вартості у кредитних відносинах виражає ключову якісну характеристику цих відносин у широкому сенсі.

З іншого боку, саме по собі обов`язкове повернення цінностей, що надаються у тимчасове користування, ще не створює достатніх можливостей організації кредитних відносин. Йдеться про необхідність *платності кредиту* як фактора економічної зацікавленості суб`єктів ринку надавати певну вартість у тимчасове користування іншим суб`єктам. У результаті погашення заборгованості здійснюється позичальником на загальну суму, що перевищує величину початкового боргу. Різницю утворює плата за тимчасове користування коштами кредитора – позичковий процент. Навіть попри окремі виключення (надання безпроцентних позик) вони лише підтверджують загальне правило.

З урахуванням наведених вище положень визначення *суті кредиту* як економічної категорії видається найбільш доцільним як процес перерозподілу вартості між суб`єктами ринку на засадах повернення і, як правило, платності з метою раціонального використання ресурсів у процесі суспільного відтворення.

Розглянуті аспекти можна вважати основоположними з огляду на формування ними першого, базового рівня у загальній структурі кредитних відносин, зміст і конкретне наповнення яких визначають важливі елементи предмету дослідження – об`єктивні причини існування та внутрішні властивості. У зв`язку з цим на відміну від аналогічного порядку розгляду грошових відносин зайвим було б, на нашу думку, виділяти в окремий рівень структури кредитних відносин функціональні аспекти існування кредиту як економічної категорії. Річ у тім, що якщо суть грошей і грошових відносин найбільш оптимально може бути виявлена саме за допомогою їхніх функціональних проявів з огляду на складність розуміння власне грошей як категорії, то у випадку з кредитом має місце зворотна ситуація, за якої більш-менш чітке розуміння суті відповідних економічних відносин через суть

кредиту може істотно ускладнитися наявністю різноманітних і досить суперечливих підходів до трактування його функцій.

Справді, серед наявного в економічних дослідженнях розмаїття думок з цього приводу, на наш погляд, лише перерозподільчу функцію можна розглядати як таку, що дійсно відображає конкретний прояв суті кредиту як економічної категорії. Дана функція слугує вираженням процесу перерозподілу вартості (грошової, матеріально-речової), тимчасово вільної від господарського обороту, що реалізується у передачі її від кредитора до позичальника. Усі ж інші функції, які виділяються в літературі – емісійна, контрольна [76, с.139], економії витрат обігу, концентрації й централізації капіталу [64, с.10] або ж такі як утворення додаткової купівельної спроможності, обслуговування інноваційного процесу чи макроекономічного регулювання [68, с.190] – більшою мірою характеризують роль кредиту у розширеному відтворенні (тобто сам процес підмінюється результатом) або відбувається свого роду заміна функцій власне кредиту функціями окремих економічних агентів, що вступають у кредитні відносини (наприклад, банків).

Виходячи з цього для всебічного з'ясування специфіки кредиту й відповідно кредитних відносин другий рівень структури останніх найбільш доцільно розглядати через призму суб`єктів, котрими виступають кредитор і позичальник, що формують сукупність стійких внутрішніх зв`язків предмету дослідження, визначаючи його суть. З таких позицій розгляд кредитних відносин може здійснюватись як двоєдиний процес – наявність в одних економічних агентів (кредиторів) вільних ресурсів, які надаються іншим економічним агентам (позичальникам), що мають потребу в додаткових коштах, беруть їх у борг та зобов`язуються повернути у заздалегідь встановлений строк.

Якщо господарська операція зумовлює виникнення заборгованості одного з учасників, то у цьому розумінні взаємовідносини між кредитором і позичальником характеризують специфіку кредитних відносин загалом – з приводу поворотного руху вартості, наданої в позику.

Попри наявність природних відмінностей між кредитором і позичальником, що пов`язано з власністю на ресурси та особливостями їхнього руху у відтворювальному процесі (розміщення - у сфері обміну, використання - у сферах виробництва та споживання), важливо відзначити необхідність спільності інтересів суб`єктів у передачі й отриманні цінностей як необхідної умови реалізації кожної кредитної угоди. За таких умов цілком прийнятною і обгрунтованою можна вважати точку зору, згідно якої "відносини між кредитором і позичальником є відносинами двох суб`єктів відтворення, що виступають, по-перше, як юридично самостійні особи, по-друге, як учасники, що забезпечують майнову відповідальність один перед одним, по-третє, як суб`єкти, що виявляють взаємний економічний інтерес один до одного" [134, с.35].

У той же час другий, суб`єктний рівень не може бути завершальним у загальній структурі кредитних відносин, оскільки ще має існувати конкретна матеріальна субстанція, з приводу якої виникають відповідні відносини, тобто їхній об`єкт. Необхідність його розгляду в якості третього рівня структури зумовлена не лише важливістю з`ясування виду цінностей, що можуть надаватися в позику, а й їхньою роллю в утворенні конкретної форми відносин, у яких кредит реалізується як економічна категорія, адже дані відносини, як і будь-які інші економічні відносини між суб`єктами ринку, мають уречевлений характер.

Специфіка кредитних відносин визначає у якості їхнього об`єкту певну вартість, яка передається від кредитора до позичальника і характерною рисою якої є поворотність руху, пов`язана з поверненням позичальником кредиту рівноцінного еквівалента отриманих у позику ресурсів з приростом, що становить плату за їхнє користування.

Оскільки функціонування економічної системи засновується на кругообороті товарних і грошових потоків між господарюючими суб`єктами – учасниками економічних процесів, остільки і об`єктом кредиту як органічної складової відносин, що виникають у цих процесах, можуть бути відповідно

товари або гроші, слугуючи конкретною матеріальною основою кредитних відносин. Вивільнені у процесі кругообороту товари чи грошові цінності при неможливості їх використання одними суб`єктами ринку за допомогою кредиту продовжують кругооборот у інших, вливаючись до відповідних потоків, які обслуговують процеси виробництва і обігу.

Таким чином, кредит може бути надано або у формі грошей або у формі товарів, що надходять у розпорядження позичальника. Що ж до повернення отриманих у позику цінностей, то воно може здійснюватися товарами або грошима згідно конкретних умов, передбачених у договорі між кредитором і позичальником. У кінцевому підсумку природа кредитних відносин залишається незмінною, позаяк варіації може зазнавати матеріальна основа кредиту.

У зв`язку з цим недостатньо обгрунтованим видається наступне твердження про особливості кредитної операції: "незалежно від її початкового виду закінчення угоди завжди відбувається у грошовій формі" [64, с.8]. У такому разі повністю відкидається принципова можливість товарного погашення кредиту, тоді як факт її наявності навіть попри відносну рідкість у господарських операціях дає підстави розглядати товарну форму кредиту як один із способів організації кредитних відносин взагалі. Йдеться навіть не стільки про стягнення у погашення боргу заставлених матеріальних цінностей, скільки про повернення ресурсів, скажімо, за лізинговими угодами або про розрахунки товарами за отримані позики у міжнародних кредитних відносинах.

Тим більше невиправданими слід вважати позиції окремих авторів, які зводять кредит виключно до "особливої форми руху грошей" [24, с.21] або ж розуміють під кредитними відносинами "усі грошові відносини, пов`язані з наданням і поверненням позик, організацією грошових розрахунків, емісією грошових знаків і цінних паперів, а також кредитуванням капітальних вкладень і здійсненням страхових операцій (в останніх кредитні відносини виявляються частково)" [131, с.288]. Такого роду підходи видаються неприйнятними у зв`язку з тим, що: по-перше, кредит виражає свою суть як економічної категорії

незалежно від конкретного об`єкту передачі цінностей у тимчасове користування; по-друге, при обмеженні кредитних відносин виключно грошовими рамками ігноруються можливості надання позик у товарній формі (в тому числі через продаж товарів в кредит і лізингові операції); по-третє, встановлення чіткого переліку видів господарських операцій, що відносяться до кредитних відносин, не лише обмежує дійсне розмаїття форм останніх, а й вносить плутанину у розуміння справжнього змісту кредитних відносин через такі форми як емісія цінних паперів, розрахунки і страхування.

Відтак, з урахуванням вищевикладених положень, котрі формують комплексний підхід до вивчення ***кредитних відносин*** як складної, багаторівневої структури їхню суть найбільш доцільно, на наш погляд, визначити як форму уречевлених відносин, що складаються між учасниками суспільного відтворення з приводу передачі на платній основі грошових або товарних цінностей від одного суб`єкта ринку до іншого у тимчасове користування.

З огляду на такий підхід усю сукупність кредитних відносин, що складаються в економічній системі, найбільш доцільно поділити на дві основні групи: грошово-кредитні і товарно-кредитні, що визначається об`єктивною характеристикою даних відносин, взятої у якості основного критерію для їхньої класифікації. При цьому для зручності аналізу до складу товарно-кредитних слід віднести будь-які відносини, де об`єктом кредиту виступають натурально-речові цінності, що слугують для видачі або погашення позики, а до складу грошово-кредитних – відносини, за яких передача вартості у тимчасове користування та її повернення здійснюються виключно у грошовій формі.

Результати зазначеної класифікації дозволяють зробити висновок про те, що саме товарно-кредитні відносини є тим сегментом, який виводить власне кредитні відносини за рамки суто грошових відносин (у розумінні останніх через третій рівень структури – як рух грошових потоків). Водночас не тільки у цьому полягає відмінність між ними. Йдеться також і про суб`єктні відмінності, котрі грунтуються на більшій охоплюваності економічних процесів грошовими

відносинами, суб`єктами яких є по суті всі учасники цих процесів, тоді як суб`єктами кредитних відносин виступають лише ті економічні агенти, які надають і отримують вартість у тимчасове користування. Крім того, особливості руху вартості, з приводу якого виникають відповідні відносини у відтворювальному процесі, характеризують самі різноманітні способи передачі цінностей у грошових відносинах (із зміною власника – при зустрічному руху товарів, на нееквівалентній основі – при виконанні фінансових зобов`язань чи без зміни власника – при наданні коштів у позику), а в кредитних відносинах має місце лише один спосіб передачі вартості (причому необов`язково у грошовій формі) – на засадах повернення, у тимчасове користування.

Таким чином, викладені положення дозволяють зрозуміти структуру та зміст основних сфер реалізації як грошових, так і кредитних відносин та з`ясувати відмінності між ними. У той же час послідовне вивчення основних сутнісних аспектів грошових і кредитних відносин дозволяє виявити їх об`єктивну спільну основу, якою є грошово-кредитні відносини, сфера реалізації котрих власне й утворена свого роду "перетином" грошових і кредитних відносин (рис.1.3).

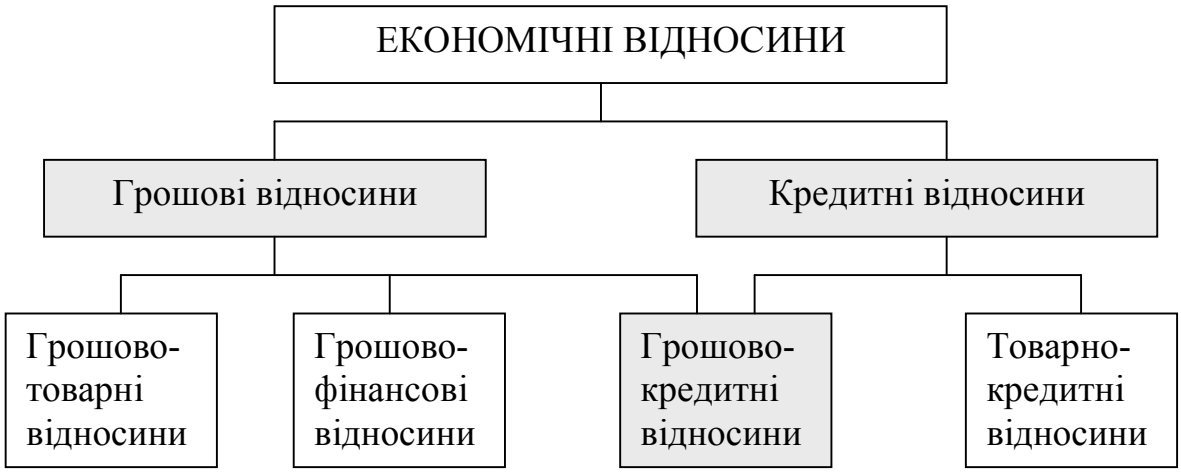

Рис.1.3. Структурні засади формування сфери грошово-кредитних відносин

Значна увага, приділена в роботі дослідженню змісту й структури кредитних відносин, зумовлена потребою у виведенні чіткого розмежування їх з відносинами грошово-кредитними, оскільки в економічній літературі дані два типи здебільшого ототожнюються між собою. Однак, як випливає із попереднього аналізу, попри усю спільність між зазначеними видами економічних зв`язків мають місце і певні відмінності (у кінцевому підсумку грошово-кредитні відносини є вужчими у сфері застосування не лише стосовно грошових, а й кредитних відносин), хоча загалом саме грошово-кредитні відносини слід вважати основним типом зв`язків між економічними агентами з приводу кредиту.

Дослідження як грошових, так і кредитних відносин з позицій багаторівневого підходу, що передбачає послідовний аналіз їхніх різноманітних аспектів, дозволяє чітко визначити суть і місце грошово-кредитних відносин в системі категорій і понять економічної науки, точніше розкрити їхнє призначення, а відтак перейти від загальнотеоретичних проблем грошово-кредитної сфери до вивчення конкретних практичних сторін організації відповідних стосунків між суб`єктами ринку в умовах перехідного періоду.

Зазначений підхід знаходить безпосереднє відображення і у розкритті самого поняття ***грошово-кредитних відносин***, суть яких доцільно, з нашої точки зору, визначити як сукупність взаємозв`язків, які виникають між суб`єктами ринку в процесі перерозподілу вартості у грошовій формі на засадах повернення і платності та результатом реалізації яких є забезпечення неперервності суспільного відтворення.

Останній момент у наведеній дефініції має важливе значення з огляду на ту роль, яку відіграють грошово-кредитні відносини у забезпеченні безперервності процесів виробництва і реалізації продукції. Мається на увазі нерівномірність кругообороту капіталів у різних секторах економіки, пов`язана з об`єктивними умовами технологічних процесів виробництва і збуту продукції, які зумовлюють можливості незбігу грошових доходів і витрат суб`єктів ринку, про що йшлося вище. Внаслідок цього вони мають вступати у грошово-

кредитні відносини з метою нівелювання впливу тимчасової нестачі коштів на перебіг відтворювального процесу через неможливість оплати матеріальних цінностей, робіт чи послуг, необхідних як для початку виробництва продукції, так і наступного її просування до кінцевого споживача, а відтак це сприяє подоланню об`єктивно можливих затримок на різних стадіях суспільного відтворення та забезпечує ефективне функціонування економічної системи загалом. Важливо також відзначити значну роль грошово-кредитних відносин не лише у безперебійності процесів виробництва і реалізації продукції, а й створенні оптимальних умов для розширеного відтворення, оскільки долаються часові та ресурсні межі, що зумовлюють необхідність нагромадження господарюючими суб`єктами власних коштів, потрібних для оновлення елементів основного капіталу.

Указані особливості, виражаючи роль грошово-кредитних відносин в економіці ринкового типу, є цілком очевидними, позаяк їхнє функціонування у розвинутій економічній системі є добре налагодженим та до деякої міри навіть грунтується на певному автоматизмі (особливо що стосується переливу тимчасово вільних грошових ресурсів у сфери найбільш ефективного застосування). Що ж до перехідної економіки, то важливо відзначити роль грошово-кредитних відносин у забезпеченні складних трансформаційних процесів при становленні ринкової системи, що виявляють значне розширення сфер функціонування грошей і кредиту в економічних відносинах по мірі реалізації реформ у різних секторах господарства. Вочевидь для подальшого дослідження слід виходити з того, що зміни в організації грошово-кредитних, як і будь-яких інших економічних відносин, виражають не лише реформування на ринкових засадах якоїсь певної сфери стосунків між економічними агентами, але й появу важливого інструменту реалізації економічної політики, ефективне використання якого є необхідною умовою успішності відповідних перетворень. Інакшими словами, роль грошово-кредитних відносин у перехідній економіці, як нам представляється, є до деякої міри навіть вищою за їхню роль у розвинутій ринковій системі.

На перший, суто поверховий, погляд дане твердження видається дещо парадоксальним, однак воно знаходить серйозне обгрунтування, якщо виходити з реальних умов економічного життя суспільства в перехідний період, котрі стосовно об`єкту нашого дослідження – грошово-кредитних відносин – можна сформулювати у виді ряду наступних моментів.

По-перше, успішність ринкових перетворень визначається зростанням ефективності економіки і відповідним соціальним прогресом. Важливе місце у цьому процесі належить економічній політиці, яка провадиться державою на тому чи іншому етапі реформування і роль якої вища, ніж у сформованому ринковому господарстві. Річ у тім, що перехідна економіка, не будучи вже плановою, не є і ринковою у повному розумінні, оскільки ринок не відразу стає регулятором усієї господарської діяльності. За вказаних обставин більш активне втручання держави в економічні процеси є необхідною умовою нормального перебігу суспільного відтворення. Серед форм такого втручання грошово-кредитне регулювання, яке являє собою управління грошово-кредитними відносинами на макрорівні, займає одне з провідних місць з огляду на можливості реалізації цілеспрямованої політики, пов`язаної, зокрема, з такими завданнями, як стабілізація виведеної з рівноваги економічної системи через вплив грошово-кредитними важелями на сукупний попит, а також структурне реформування економіки, що має на меті вплив на сукупну пропозицію – насамперед через стимулювання виробництва за допомогою цільових кредитних програм.

По-друге, стимулювання довгострокового економічного росту, що є одним із важливих завдань структурної політики в перехідний період неможливе без ефективної організації грошово-кредитних відносин, які сполучали б потоки заощаджень та інвестицій в економіці. В цих умовах якісно новий рівень даних відносин, який характеризується відходом від планового розподілу кредитних ресурсів державою до мобілізації у банківській сфері заощаджень і спрямування їх виключно в ефективні інвестиційні проекти є одним із необхідних елементів у системі заходів, спрямованих на зростання

господарської активності. Крім того, ефективне застосування заходів грошово-кредитного регулювання, спрямованих насамперед на встановлення оптимальної ціни на кредитні ресурси, яка б не була надмірно завищена стосовно темпів інфляції, є необхідною умовою зростання інвестицій. Загалом ефективна організація грошово-кредитних відносин є одним із важливих факторів активізації інвестиційного процесу з огляду на дефіцит власних нагромаджень у багатьох економічних агентів в перехідний період та практичну відсутність у держави фінансових можливостей забезпечення капітальних вкладень.

По-третє, серед найважливіших умов перетворення економічної системи на ринкових засадах є зміна характеру власності через передачу або продаж на різних умовах державної власності господарюючим суб`єктам, на яких покладається повна майнова відповідальність за результати використання цієї власності у підприємницькій діяльності. Успішність реалізації грошового етапу приватизації при відсутності достатнього обсягу необхідних грошових ресурсів у суб`єктів ринку значною мірою визначається розвитком грошово-кредитних відносин, спроможних створити умови для забезпечення потрібними коштами процесу викупу майна держпідприємств приватними власниками. Важливість участі кредитних установ, що організовують вказані відносини, у цьому процесі зумовлена їхніми широкими можливостями ретельного аналізу кожного приватизаційного проекту з точки зору економічної ефективності та інвестиційного потенціалу, що загалом може сприяти досягненню позитивних кінцевих результатів приватизації, пов`язаних із забезпеченням економічного зростання, а не зводити її до реалізації певної самоцілі – через передачу власності від держави до приватних осіб.

По-четверте, важливою складовою трансформаційних змін перехідної економіки є перетворення соціалістичних підприємств, які на базі закріплених за ними державою основних і оборотних фондів випускали передбачену планом продукцію, на підприємства ринкового типу, що засновують свою діяльність на капіталі як самозростаючій вартості і головним орієнтиром яких є отримання

прибутку. При цьому зміни умов поставок ресурсів та реалізації продукції визначають різке зростання трансакційних витрат, що зумовлює необхідність зміни структури оборотного капіталу у напрямі зростання частки високоліквідних платіжних засобів, відносно швидке залучення яких можливе лише в разі нормального розвитку грошово-кредитних відносин, спроможних оперативно забезпечити підприємства необхідною кількістю кредитних ресурсів. У цьому контексті можна зауважити, що загострення проблеми неплатежів у перехідній економіці, кінцевим виявом якої є зростання обсягу дебіторської заборгованості та бартерних операцій, до деякої міри зумовлена недостатнім кредитним забезпеченням процесу індивідуального відтворення у підприємств, пов`язаного з необхідністю залучення в потрібні моменти додаткових коштів для підтримання неперервності ланцюга обмінних операцій, що постійно відновлюються. А відтак це виливається у труднощі із зміною капіталом своїх функціональних форм, сповільнення обороту авансованої вартості, зростання взаємної заборгованості підприємств.

По-п`яте, радикальна зміна форм власності і способів господарювання в перехідний період, а також неринкова орієнтація деяких секторів економіки (наприклад, ВПК) загострюють проблему структурних диспропорцій і макроекономічної незбалансованості господарства загалом, що знаходить конкретне відображення у збільшенні розриву між наявним економічним потенціалом матеріального виробництва та фактичним рівнем випуску товарів і послуг, а в кінцевому підсумку виражається значним виробничим спадом. Подолання вказаної незбалансованості потребує серйозних зрушень у структурі виробництва, що визначає важливу роль грошово-кредитних відносин, спроможних забезпечити оптимальний перерозподіл ресурсів в економіці на користь конкурентноспроможних підприємств і галузей (наприклад, експортоорієнтованих, з виробництва споживчих товарів, а також сфери послуг), які в кінцевому підсумку здатні виступати свого роду осередками економічного росту, створюючи тим самим позитивну тенденцію у подоланні спаду виробництва і виходу з економічної кризи.

Розглянуті положення, визначаючи зростання ролі грошово-кредитних відносин в перехідний період, можуть сприяти усвідомленню потреби їх оптимальної організації в суспільстві, виходячи з двох важливих обставин: з одного боку, об`єктивної інтегрованості грошово-кредитних відносин до складу системи економічних відносин в цілому, що пов`язано із забезпеченням нормального процесу кругообороту капіталів і відповідно неперервності розширеного відтворення, а з іншого, – специфічними проблемами економіки перехідного періоду, для якої організовані належним чином грошово-кредитні відносини можуть слугувати свого роду підмурівком для реформування усіх інших видів відносин, що складаються в суспільстві з приводу економічної діяльності.

За таких обставин оцінка особливостей організації різних аспектів економічних відносин є важливим моментом процесу розробки й реалізації шляхів подальшого реформування економіки перехідного типу, в якій старі і нові відносини взаємодіють у рамках єдиної системи, а остаточний перехід до ринкових форм організації господарювання здійснюється вкрай нерівномірно у різних сферах економічного життя суспільства. Зокрема, у реформуванні грошово-кредитної сфери, наприклад, має місце без сумніву до деякої міри більший прогрес порівняно з іншими секторами економіки (промисловість, сільське господарство та ін.). У цих умовах, окрім організації перетворень у відповідних сферах не менш важливою видається необхідність подальшого вдосконалення і грошово-кредитних відносин, що у своєму реформованому виді, найбільш наближеному до рівня країн із зрілою ринковою економікою, можуть виступати у ролі локомотиву для модернізації інших секторів і ланок господарства, сприяючи кращому просуванню реформ у цих сферах. Інакшими словами, оптимальна організація грошово-кредитних відносин з огляду на їхню роль у перехідний період може сприяти інтенсифікації трансформаційних процесів в економіці загалом.

Виходячи з вищевикладеного, цілком логічним, на наш погляд, для результатів подальшого дослідження є розгляд змісту власне організації

грошово-кредитних відносин як сукупності певних дій з реалізації їх на практиці. І хоча сучасне трактування самого терміну “організація” (від лат. organizo – надавати стрункий вид) є дещо ширшим – у плані сукупності процесів або дій, що призводять до утворення і вдосконалення зв’язків між частинами цілого, ми виходимо з того, що грошово-кредитні відносини як подібне ціле у масштабах всієї економіки, елементами якого є відносини між окремими суб`єктами ринку, також потребують належної організації як певної впорядкованості, що в кінцевому підсумку є необхідною умовою ефективності відповідних зв`язків.

Коли йдеться про організацію грошово-кредитних відносин, слід насамперед визначити деякі відмінності між їхніми суб’єктами – носіями даних відносин, котрих загалом можна розподілити на дві основні групи: по-перше, це учасники відтворювального процесу, що вступають у грошово-кредитні стосунки з метою забезпечення потреб у додаткових ресурсах для своєї основної (виробничої чи невиробничої) діяльності – підприємства різних галузей економіки, домашні господарства, органи державної влади; по-друге, це суб`єкти ринку, для яких грошово-кредитні відносини є основною (або однією з основних) сферою діяльності – банки та деякі види спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів.

Зрозуміло, що саме друга група є визначальною з точки зору організації грошово-кредитних відносин в економічній системі загалом. При цьому у даному контексті мову слід вести передусім про ***банки*** як найбільш універсальні установи, роль яких у даній організації має домінуючий характер порівняно з усіма іншими інститутами фінансового ринку (приміром, тих же спеціалізованих кредитно-фінансових установ, що у багатьох випадках мають потребу вступати з банками у відповідні відносини на загальних засадах, як і інші економічні агенти). Ми виходимо з того, що вказана роль банків не обмежується забезпеченням збігу інтересів кредитора і позичальника, що є необхідною умовою принципової можливості реалізації грошово-кредитних відносин, яка за інших обставин (без посередництва банків) набуває більшою

мірою гіпотетичних рис за низької імовірності збігу сум та строків вивільнення коштів та відповідних потреб у їх отриманні для величезної кількості господарюючих суб`єктів, що в кінцевому підсумку і визначає економічну необхідність банківської діяльності (детальніше про це у п.1.2). Мова іде не лише про участь того чи іншого банку у грошово-кредитних відносинах, а про вплив усіх банківських установ країни через грошово-кредитні відносини на перебіг економічних процесів як на макро-, так і на мікрорівні.

За таких обставин найбільш оптимальним підходом у процесі аналізу організації грошово-кредитних відносин видається її розгляд через призму функціонування банківської системи, яка фактично виступає інституційною основою даних відносин у масштабах всієї економіки. Інакшими словами, кожен окремий банк, як і вся банківська система, перебуваючи у центрі тих економічних зв`язків, які набувають грошово-кредитного характеру, формують інституційні засади, що дозволяють забезпечити не лише практичний перерозподіл вартості для нормального перебігу індивідуальних відтворювальних процесів, а й створити належні можливості для регулювання грошово-кредитних відносин в економіці в цілому задля підтримання оптимальних умов неперервності суспільного відтворення.

Втім, банки самі по собі здійснюють досить широкий спектр операцій, задовольняючи найрізноманітніші потребі своїх клієнтів у фінансових послугах, а організація грошово-кредитних відносин відображає лише одну із сфер цієї багатогранної діяльності. Тому розгляд особливостей функціонування банківської системи загалом, у всіх можливих аспектах, може значною мірою розмити границі дослідження, розпиливши його спрямування на ті сфери банківської діяльності, які безпосередньо не пов`язані з грошово-кредитними відносинами. У зв`язку з цим аналіз інституційних основ організації даних відносин найбільш доцільно, з нашої точки зору, обмежити рамками певного *механізму*.

Розуміння суті вказаного механізму у такому контексті слід засновувати на участі всієї банківської системи в організації грошово-кредитних відносин, а

відтак мову слід вести саме про банківський механізм, який можна було б, на нашу думку, визначити як *сукупність організаційно-економічних заходів, що формують умови і порядок дій інститутів банківської системи з регулювання грошово-кредитних відносин на макрорівні та їх реалізації між економічними агентами на мікрорівні*. Лише у такий спосіб загальний розгляд організації грошово-кредитних відносин дозволяє охопити усі аспекти економічної діяльності, котрі тією чи іншою мірою зазнають впливу даних відносин.

У той же час, більш точне з`ясування змісту вказаної дефініції потребує порівняльного аналізу банківського механізму з такими поняттями як господарський механізм та кредитний механізм, що іноді використовуються в літературі для розгляду закономірностей функціонування економічних систем. Йдеться передусім про відмінності у рівні охоплення тими чи іншими організаційними формами певних сфер економічних відносин, що в кінцевому підсумку зумовлено впливом чинників, котрі приводять в дію як відтворювальний процес в цілому, так і окремі його стадії. Природно, що значення господарського механізму у цьому відношенні є ширшим за банківський механізм, оскільки зумовлено "сукупністю організаційних структур, конкретних форм і методів управління, а також правових норм, за допомогою яких реалізуються діючі в конкретних умовах економічні закони і процес відтворення" [178, с.376].

Вочевидь, охоплюючи такі важливі елементи як державне регулювання економічних процесів, механізм конкуренції і ціноутворення, правове забезпечення відносин власності, різні види ринків, що забезпечують взаємодію продавців і покупців, господарський механізм виявляє безпосередній вплив практично на всі аспекти економічного життя суспільства та включає в себе також банківський механізм організації грошово-кредитних відносин (у тому розумінні, яке ми в нього вкладаємо) як важливу ланку у забезпеченні нормальних умов для створення національного продукту (рис.1.4).

Рис.1.4. Роль банківського механізму грошово-кредитних відносин в системі організаційних форм економічних відносин суспільства

Що ж до кредитного механізму, то його форма застосування є вужчою, оскільки охоплює "сукупність прийомів, пов`язаних з акумулюванням ресурсів, встановленням границь використання кредиту і методами надання його господарству" [163, с.16]. Зрозуміло, що подібна оцінка механізму кредитування спрямована більшою мірою на мікроекономічний аспект організації грошово-кредитних відносин – безпосередньо між банківськими установами та їхніми клієнтами. Крім того, дане поняття якщо і вживалось у більш широкому розумінні, то в першу чергу у зв`язку з кредитним плануванням, необхідність якого була зумовлена "дією законів планомірного, пропорційного розвитку соціалістичної економіки" [206, с.127]. З огляду на це зміст кредитного механізму цілком адекватно відображав умови адміністративно-командної економіки, пов`язаної з надмірною заорганізованістю кредитних відносин, на що правильно вказує у своїй роботі колектив авторів під керівництвом А.М.Мороза [32, с.152].

Виходячи з вищевикладеного та з урахуванням сучасних умов господарювання, про застосування терміну "кредитний механізм" може йтися, з нашої точки зору, лише в окремих випадках, пов`язаних з конкретними умовами видачі й погашення кредиту стосовно конкретного позичальника,

охоплюючи технологічний інструментарій цього процесу – від попередньої оцінки спроможності економічного агента повернути отримані у борг кошти до всебічного контролю за їх ефективним використанням і своєчасним погашенням.

Природно, що коли ми ведемо мову про організацію грошово-кредитних відносин суспільства загалом, то маємо розглянути більш широкі аспекти механізму, який би забезпечував дану організацію на належному рівні, створюючи оптимальні умови для функціонування всієї економічної системи. Тому використання терміну “банківський механізм”, на наш огляд, є більш придатним для цієї мети, позаяк окрім дослідження грошово-кредитних відносин на мікрорівні, між окремими господарюючими суб`єктами, що забезпечується нижнім рівнем банківської системи – комерційними банками, необхідно з`ясувати вихідні умови організації цих відносин, що створюються на макрорівні – через грошово-кредитне регулювання, здійснюване через верхній рівень банківської системи – центральний банк. Власне кажучи управління грошово-кредитними відносинами на макроекономічному рівні і утворює зміст самого терміну “грошово-кредитне регулювання”. При цьому слід підкреслити, що дослідження діяльності банків як інституційної основи організації грошово-кредитних відносин є ширшим за своїм спрямуванням, аніж дослідження суто банківського кредиту – в якості однієї з форм кредиту як такого, що характеризує конкретний прояв кредитних відносин на мікрорівні, пов`язаний передусім з характером суб`єктів кредитної угоди (банк – позичальник).

Указаний підхід дозволяє виділити в банківському механізмі організації грошово-кредитних відносин два ключових блоки – мікрорівневий та макрорівневий, що відповідає розподілу у методології дослідження національного господарства – з одного боку, вивчення поведінки окремих економічних суб`єктів (підприємств, домашніх господарств) у відтворювальному процесі і економічних відносин, що складаються між ними, в тому числі і грошово-кредитних відносин та їхнього впливу на результати

господарської діяльності, з іншого боку – оцінка особливостей функціонування національної економіки загалом, а також реалізації регулятивної діяльності держави у всіх сферах економічного життя суспільства, включаючи грошово-кредитну сферу.

У той же час зосередження уваги лише на двох зазначених блоках може обмежити можливості дослідження та призвести до неповного розкриття складу механізму організації грошово-кредитних відносин, оскільки банківська система, на котру покладено відповідні функції, також являє собою складний господарський організм, від нормальної діяльності якого значною мірою залежить стан грошово-кредитних відносин як на макро-, так і на мікроекономічному рівні. Тому ефективна організація грошово-кредитних відносин, у повній відповідності з законами ринкової економіки потребує виділення у якості додаткового блоку механізму, що має бути тісно пов`язаний із двома попередніми, також елементів, які визначають стабільність роботи банківської системи, охоплюючи відповідні прийоми і методи фінансового менеджменту, спрямовані на підтримання стійкого положення банків на ринку.

Таким чином, ***банківський механізм організації грошово-кредитних відносин*** найбільш доцільно, на нашу думку, розглядати як певну впорядковану сукупність способів, прийомів, методів практичної реалізації відповідних відносин, що охоплює три основні блоки, які відображають три взаємопов`язані між собою процеси: 1) регулювання грошово-кредитних відносин на макрорівні; 2) їхню організацію на мікрорівні між окремими економічними агентами; 3) процес підтримання стабільності банківської системи як основи ефективної організації грошово-кредитних відносин і на макро-, і на мікрорівні. І хоча банківський механізм слід розглядати як нерозривну єдність даних процесів, кожен із них має свою структуру, яка включає ряд елементів, що передбачають відповідні заходи банків з реалізації грошово-кредитних відносин. А відтак це не виключає можливості самостійного дослідження вказаних трьох блоків, що може створити кращі умови для формування цілісної концепції оптимізації грошово-кредитних відносин через вдосконалення

механізму, який забезпечує їхню організацію.

Разом з тим слід пам`ятати, що інституційну основу вказаного механізму утворюють банківські установи, вивчення суті й особливостей функціонування яких слід вважати невід`ємним елементом дослідження загального процесу організації грошово-кредитних відносин в перехідний період, оскільки саме діяльність банків у кінцевому підсумку визначає умови перебігу даного процесу, що має безпосередній вплив на всю економічну систему нашої країни, яка зазнає трансформаційних змін.

1.2.Суть і економічна роль банків у забезпеченні грошово-кредитного посередництва як необхідної умови розширеного відтворення

Вихідним моментом у процесі дослідження особливостей організації грошово-кредитних відносин є з'ясування суті банків, які утворюють інституційну основу цих відносин в економіці, створюючи необхідні умови для забезпечення неперервності функціонування сфер виробництва, розподілу, обміну і споживання, тобто в кінцевому підсумку слугують однією з найважливіших основ підтримання життєдіяльності усього суспільства.

Особливості організації ринкової системи економічних відносин зумовлюють об`єктивну необхідність функціонування ряду посередницьких структур, що забезпечують нормальну життєдіяльність господарського механізму країни. Сукупність інформаційних, фінансових, торговельних та інших підприємств і установ такого роду створює оптимальні умови для належного рівня взаємодії усіх суб`єктів господарської діяльності в процесі кожного економічного циклу, утворюючи загалом необхідну інфраструктуру ринку.

Ефективність організації ринкової системи господарювання у будь-якій країні значною мірою залежить від функціонування трьох основних складових частин ринкової інфраструктури, що можуть бути класифіковані залежно від конкретної сфери їхньої участі у забезпеченні взаємодії між суб`єктами економічних відносин. У зв`язку з цим в теорії макроекономічного аналізу, як правило, прийнято виділяти: по-перше, інфраструктуру товарного ринку, що включає підприємства оптової і роздрібної торгівлі, товарні біржі, аукціони, ярмарки, посередницькі фірми, торгові доми, системи зв`язку; по-друге, інфраструктуру ринку праці, яка охоплює біржі праці, державні системи обліку попиту на робочу силу, перепідготовки кадрів, дотацій населенню та регулювання міграції; по-третє, інфраструктуру фінансового ринку, що включає всю банківську систему, фондові біржі, валютні біржі, брокерські,

страхові, інвестиційні та інші фінансові компанії.

Провідне місце у системі зазначених підприємств і організацій, що утворюють ринкову інфраструктуру, належить інститутам фінансового ринку, оскільки саме вони забезпечують практично весь рух грошових потоків в економіці, створюючи базові передумови виробництва, розподілу, обміну й споживання, тобто усіх стадій процесу суспільного відтворення. Інакшими словами, фінансові інституції є необхідним елементом взаємодії у сфері грошових відносин між господарюючими суб`єктами, що здійснюють відтворювальний процес на макро- і мікрорівнях. При цьому в самій системі установ інфраструктури фінансового ринку головна роль належить банкам як інститутам, через які проходить рух основної частини грошових ресурсів у виробничій і невиробничій сферах народногосподарського комплексу країни.

Зрозуміло, що у перехідній економіці утворення основних елементів ринкової інфраструктури є процесом нерівномірним, неоднорідним і таким, що відображає усю складність загальної економічної ситуації. Формування банківської системи й ефективне функціонування її на ринкових засадах є базовим, вихідним елементом даного процесу, оскільки банки в силу особливостей своєї діяльності є по суті несучою конструкцією ринкової економіки і рушійним механізмом економічних перетворень. Дані обставини зумовлюють необхідність комплексного дослідження проблем становлення і розвитку як усієї банківської системи, так і окремих банківських установ в умовах ринкового реформування економічних відносин в суспільстві.

Початковим моментом зазначеного дослідження має стати поглиблене теоретичне обгрунтування суті банків та їх важливої ролі в організації грошово-кредитних відносин. Необхідність і значення цього моменту роботи зумовлені не цінністю теоретичних міркувань самих по собі, а тією роллю, яку відіграє теорія як наукова база практичних перетворень. А у даному випадку, коли йдеться про банк як один із основних інститутів ринкової економіки, важливість грунтовної теоретичної бази набуває ключової ролі у пошуку оптимальних шляхів підвищення ефективності функціонування усієї

банківської системи країни.

На сьогодні у вітчизняних і зарубіжних економічних дослідженнях немає єдиного підходу щодо вирішення питання про визначення суті банків та їх ролі і місця в економіці загалом і на фінансовому ринку зокрема. Відсутність однозначного розумінні поняття "банк" зумовлене, на наш погляд, значним розмаїттям як самих видів банків, так і операцій, що здійснюються ними в процесі фінансового обслуговування суб`єктів економічних відносин. Наприклад, найбільший комерційні банки Великобританії - клірингові банки - виконують біля 100 різних видів операцій з обслуговування своїх клієнтів, комерційні банки США - понад 150 видів операцій, а банки Японії - біля 300 видів [170, с.9]. Даються взнаки також відмінності у юридично закріплених переліках операцій, які можуть здійснюватися банками у різних країнах, що пов`язано з особливостями історичного розвитку банківської системи у кожній з них. У нашій країні невизначеність цього чинника посилюється в світлі практичної відсутності реального розвитку банківської справи на протязі кількох останніх десятиліть. Важливо відзначити і світову тенденцію фінансової глобалізації, яка супроводжується значним розширенням традиційних сфер діяльності банків, що призводить до фактичного "розмивання" раніше чітких границь між функціонуванням банківських і небанківських інститутів фінансового ринку. Дана тенденція є по суті продовженням загального історичного процесу, який характеризується постійними змінами не лише у конкретних методах діяльності банків, але і основних напрямах їх розвитку.

Зазначені моменти, зрозуміло, істотним чином ускладнюють вироблення правильного, однозначного тлумачення суті банків, зумовлюючи наявність досить відмінних між собою підходів до цієї термінологічної проблеми. Відсутність єдності поглядів на поняття, яке розглядається, зумовлена тим, що банк є складним системним утворенням з різноманітними характеристиками, кожна з яких, хоч і відображає окремі суттєві сторони його діяльності, не може бути повною.

Дана проблема не є породженням сучасної економічної думки, а має глибокі історичні корені. Так, у роботі німецького економіста Вільгельма Лексіса, вперше опублікованої ще на початку нинішнього століття, читаємо: “Банками називаємо всякого роду установи для здійснення банківських операцій, не залежно від того, чи виступають вони у формі приватних підприємств,… товариств чи у якій-небудь іншій юридичній формі” [137, с.32]. На його думку специфічною особливістю банківської справи є кредитне посередництво, тобто залучення кредиту, з одного боку, і надання кредиту, з іншого, з метою одержання прибутку [137, с.34]. Інший німецький вчений Бруно Бухвальд, праця якого належить до цього ж періоду писав: “Під банком розуміють підприємство, яке займається грошовими, кредитними і тому подібними операціями” [60, с.6].

Таким чином, суть банку розглядається з точки зору на нього як на підприємство чи організацію, що здійснює певний набір операцій, які на думку авторів аналізу, слід вважати банківськими. При цьому до складу такого роду операцій відносились, насамперед, прийом вкладів і видача кредитів. Хоча в дійсності не зовсім правильно було б вважати ці операції свідоцтвом про функціонування банку, адже процес вивільнення і нагромадження власних і чужих грошових коштів (приймання грошей на зберігання як найбільш давня кредитна угода) і їх надання у тимчасове користування характерний для будь-якого кредиту, в тому числі і особистого кредиту, що виник нарівні із становленням функції грошей як засобу платежу, тобто задовго до перетворення однієї із сторін кредитних відносин у власне банк. Що ж до формування банків у сучасному розумінні, як кредитно-фінансових інститутів, то воно відповідає тому періоду розвитку товарного господарства, коли виникла необхідність у мережі спеціальних установ, що регулювали б заплутаний грошовий обіг і здійснювали б у більш широких масштабах кредитні операції. Важливо при цьому, що кредит, виходячи із свого функціонального призначення, перестає задовольняти суто споживчі потреби позичальників, а надається також і на проведення господарських операцій. Крім

того, одночасно з видачею позик банки починають за дорученням своїх клієнтів використовувати розрахункові та інші операції, пов`язані з рухом грошових коштів.

Розуміння зазначених моментів багатьма авторами призвело до певного збільшення числа операцій, через які визначається банк, що зумовлено об`єктивною світовою тенденцією розширення сфер діяльності банків на фінансових ринках, а також здійсненням кредитних операцій багатьма небанківськими фінансовими структурами. Остання обставина проте не заважає і деяким сучасним дослідникам стверджувати, що "головною ознакою банківської діяльності вважається прийом депозитів і видача кредитів як професійне заняття" [201, с.16]. Однак подібна точка зору, на наш погляд, не має достатніх підстав, адже професійною діяльністю на ринку кредитних послуг нині займаються не лише банки, але й численні спеціалізовані кредитно-фінансові інститути (наприклад, ломбарди, фінансові компанії, позичково-ощадні асоціації, товариства взаємного кредиту, кредитні спілки та інші), кожен з яких займає свою нішу на ринку та має своїх клієнтів.

Загалом же розглянута вище принципова схема побудови визначення суті банку як установи, що здійснює певний набір операцій, залишається незмінною і у переважній більшості сучасних економічних досліджень, присвячених проблемам банківської діяльності. Так, у Фінансово-кредитному словнику банки визначаються як "особливі інститути, що акумулюють грошові кошти і нагромадження, надають кредит, здійснюють грошові розрахунки, випуск грошей в обіг, операції з цінними паперами та ін." [207, с.90]. У праці С.В.Мочерного наводиться аналогічне визначення, доповнене, однак, операціями з золотом [153, с.194]. А скажімо Б.Г.Федоров у своїй роботі обмежується визначенням банку як "компанії, що спеціалізується на прийманні вкладів, кредитуванні, здійсненні розрахунків та інших фінансових операцій" [204, с.38].

Наведені визначення характеризуються значною подібністю між собою і загалом такого роду трактування банку є досить поширеним у вітчизняній

економічній літературі [32, 34, 164]. Проте у цьому разі незрозумілим залишається поняття “інших операцій” та рівень важливості їхньої ролі у формуванні суті банку або ж навпаки неважливості, що, на наш погляд, ближче до істини, оскільки автори нехтують їх детальнішим розкриттям, зводячи до єдиної категорії - “інші”. Однак подібні узагальнення не зовсім прийнятні, якщо йдеться про глибоке, всебічне економічне дослідження суті банку, логічним результатом якого має стати чітке формулювання усіх сфер різносторонньої діяльності цього ринкового інституту, що виступає основою організації грошово-кредитних відносин в суспільстві.

Звісно, згадувані в указаних визначеннях операції з цінними паперами і золотом не можуть мати домінуючого впливу при формуванні дефініції “банк”. В однаковій мірі справедливість цього твердження може поширюватись і на операції з прийому вкладів і видачі кредитів, що здійснюються нині багатьма небанківськими фінансовими інститутами. Дані моменти знайшли відображення у зарубіжній економічній літературі, де автори висловлюють неможливість дати чітке визначення, з якого було б видно, чим власне банк відрізняється від небанку. Наприклад, у книзі Е.Дж.Долана і його співавторів зазначається: “В силу причин, що історично склалися у США, тільки комерційні банки надавали послуги як з відкриття поточних вкладів до запитання (чекових депозитів) (checkable deposits), так і з видачі короткострокових комерційних позик. Інші депозитні установи (позичково-ощадні асоціації, взаємно-ощадні банки і кредитні спілки), які зазвичай відомі під назвою ощадних установ (thrifts), не володіли правом надання послуг такого роду. Однак останнім часом ощадні установи отримали більш широкі можливості, в силу чого відмінності між банками і ощадними установами зменшились” [97, с.70]. Так само і на думку Т.Коха відмінності між банками і депозитними установами в більшості зникли [123, с.5]. У роботі П.Роуза читаємо: “...багато фінансових інститутів, включаючи дилерів, які займаються цінними паперами, а також брокерські фірми і страхові компанії, намагаються у відношення послуг, що вони їх надають, якомога більше наблизитись до банків.

У свою чергу банки у боротьбі з небанківськими конкурентами пропонують брокерські послуги в операціях з нерухомістю і цінними паперами, послуги із страхування, вкладають кошти у взаємні фонди і т.п.” [184, с.2].

Як видно з наведених моментів у працях зарубіжних авторів також мають місце певні узагальнення щодо банківської діяльності, які визначають універсальність як домінуючу рису, що характеризує нинішній стан речей у банківській справі. У результаті така невизначена схема аналізу призводить до відхиленні від конкретизації сфер функціонування саме банків, а отже і не дає детального визначення їхньої суті. Внаслідок цього формуються такі дефініції: “Банк - це фірма, що надає фінансові послуги, здійснює професійне управління грошовими ресурсами суспільства, а також виконує інші численні функції в економіці” [184, с.5].

З нашої точки зору, проблема розглянутих вище та інших зарубіжних досліджень полягає в тому, що їх автори концентрують надмірну увагу на з`ясування спільних та відмінних рис між банками та небанківськими кредитно-фінансовими установами (хоча і це є важливим принциповим питанням), однак об`єктне спрямування аналізу на банки втрачається або ж дослідники з самого початку не ставлять його за мету перед собою.

Якщо ж перенести цю проблему із площини загальнотеоретичних міркувань у реалії перехідної економіки України, то можна з упевненістю констатувати, що на відміну від розвинутих ринкових систем, де власне зростання економічного потенціалу спеціалізованих кредитно-фінансових установ та загострення конкурентної боротьби їх з банками призвели до певного стирання відповідної грані між ними, у нашій країні початкові умови формування банківської системи початку 90-х рр. не засновувались на чіткому розмежуванні сфер діяльності банків та небанківських інститутів фінансового ринку, позаяк сегмент останніх був практично відсутнім. За таких обставин створення належного, всеохоплюючого правового забезпечення відповідної діяльності виступає однією з неодмінних умов ефективного функціонування і розвитку кредитної системи країни, а це знову ж таки призводить нас до

необхідності вирішення економічного аспекту справи, тобто питання про те, що являє собою банк.

Слід відзначити, що нарівні із розглянутими вище схемами визначення суті банку, побудованими на переліку здійснюваних ними операцій та порівнянні з небанківськими фінансовими інститутами, в економічній літератури можна зустріти й інші підходи до цієї проблеми.

Один із таких підходів протягом тривалого періоду часу домінував у роботах вітчизняних економістів. При цьому у процес наукового дослідження вносився суттєвий елемент ідеологічних нашарувань, що не могло сприяти об`єктивному вивченню не лише суто банківської діяльності, а й більш загальних економічних явищ і процесів. У найбільш загальному виді даний підхід виявлявся у поділі банків на "капіталістичні" і "соціалістичні", що було зумовлено відповідним фундаментальним поділом політекономічної науки. Так у підручнику за редакцією Л.Н.Красавіної читаємо: "Банківська справа при капіталізмі являє собою специфічну форму підприємницької діяльності, пов`язану із залученням і розподілом позичкових капіталів. Банки отримують прибуток від своїх операцій. Вони є сферою застосування капіталу особливого типу підприємців – банкірів" [78, с.69]. Зовсім інша точка зору міститься у підручнику "Гроші і кредит у соціалістичному суспільстві", автори якого зазначають: "Соціалістична держава, концентруючи у своїх руках основні засоби виробництва, виступає через органи управління і трудові колективи як господарюючий суб`єкт, який організовує і направляє виробничу і невиробничу діяльність у масштабах всієї країни. Банки у цих умовах являють собою економічні органи, що використовуються державою для виконання управлінських функцій" [80, с.218].

Таким чином, в одному випадку банки розглядаються як суб`єкти підприємницької діяльності, пов`язані з рухом позичкових капіталів, а в іншому – як складова частина державного апарату управління, головною функцією якого є контроль і нагляд за діяльністю господарських організацій. Подібні протилежні позиції, звісно, не являють собою відображення суто наукової

дискусії, а характеризують справді глибокі відмінності у функціонуванні банків в різних системах організації економічних відносин – ринковій і адміністративно-командній, причому в останній банки навряд чи можна було б назвати банками у повному розумінні цього слова. Однак загалом такий підхід, на нашу думку, не може відповідати цілям сучасних досліджень, оскільки зміни у політичній та економічній орієнтації країни, зумовлені переходом до ринкових відносин, вимагають насамперед сутнісних економічних характеристик діяльності банків, а не політично упередженої оцінки їхньої ролі в суспільних відносинах.

Інший напрям у роботах з дослідження суті банку можна було б охарактеризувати як суб`єктно-інституційний, при якому елемент дискусійності вноситься у питання про те, що слід вважати банком – підприємство, організацію чи установу. При цьому, якщо одні автори допускають розгляд банку як установу або організацію, заперечуючи його функціонування як підприємства, то інші дотримуються діаметрально протилежних позицій. Наприклад, на думку О.І.Лаврушина банк є таким же підприємством як і будь-яке інше (хоча і має свою специфіку), тобто являє собою “самостійно господарюючий суб`єкт, що володіє правами юридичної особи, виробляє і реалізовує продукт, надає послуги, діє на засадах госпрозрахунку” [39, с.7]. Водночас трактування банку як установи чи організації на його погляд є неприйнятним. Інша група авторів вважає, що банк не можна іменувати підприємством, так як даним терміном прийнято називати основну ланку матеріального виробництва (заводи, фабрики, об`єднання та інші форми і види виробничих підприємств у промисловості, будівництві, сільському господарстві і т.д.)” [33, с.55].

Якщо з першим твердженням у подібній полеміці можна частково погодитись, то друге не витримує критики, оскільки підприємство є суб`єктом господарювання, що виробляє і реалізує продукцію, виконує роботи, надає послуги з метою одержання прибутку. Це одна з аксіом економічної науки і природно, що діяльність банків цілком відповідає зазначеним умовам. Інша річ,

що функціонування банку у своїй основі та його продукція мають певні специфічні риси, які накладають свій відбиток на особливості виробничого процесу в банківській справі, кінцеві результати якого хоча часто-густо можуть і не відчуватися на дотик, проте мають цілком матеріальне підгрунтя (про це мова йтиме нижче). Загалом же вихідним моментом зазначеної дискусії, на наш погляд, є залишки в теорії розглянутого вище двоякого підходу до визначення суті банку у різних системах соціально-економічного устрою країни. При цьому банк як підприємство (в "капіталістичних" умовах) розглядалося в якості елементу базису, тобто економічної структури суспільства, що насправді відповідає дійсності, а як організація чи установа – при "соціалістичній" (а точніше командно-адміністративній) системі – в якості елементу надбудови, що визначалося входженням банків до складу державного апарату управління економікою. В сучасних умовах подібні дискусії, з нашої точки зору, носять значно більшою мірою лінгвістичний, ніж економічний характер. Застосування ж стосовно банків будь-якого з термінів – підприємство, організація, установа – є синонімічним і не може мати визначального впливу на результати дослідження суті банку.

Те ж саме стосується і трактування банку як торговельного чи посередницького підприємства. З урахуванням того, що банк на відміну від промисловості, сільського господарства, транспорту та інших виробничих секторів економіки є інститутом обміну, його іноді називають торговельною організацією, маючи на увазі купівлю і продаж грошових ресурсів на фінансовому ринку. Наприклад, в роботі Ж.Рівуара читаємо: "Сенс банківської діяльності складає торгівля грошима. Як і будь-яка торгівля, торгівля грошима може здійснюватись різними способами. Самий поширений – це скуповування з метою перепродажу: банк акумулює ліквідні кошти одних своїх клієнтів (які стають його кредиторами), з тим щоб надати їх в позику іншим клієнтам (а при нагоді і тим же самим, але на інших умовах), що стають його боржниками, або дебіторами" [180, с.5].

Однак і припущення розгляду банку як торговельного підприємства має,

на наш погляд, певні об`єктивні границі, адже при цьому слід пам'ятати, що йдеться не про торгівлю матеріальними цінностями у звичному для нас розумінні (за виключенням хіба що реалізації заставлених цінностей, які перейшли у власність банку), а про посередництво у русі грошових ресурсів, які, переходячи від одного суб`єкта економічних відносин до іншого, загалом не змінюють свого власника на відміну від звичайної торгівлі, де мають місце зустрічні потоки товарів і грошей. Інакшими словами, припущення розгляду банку як торговельного підприємства може бути суто умовним з урахуванням того, що таке визначення не спроможне відображати суті банку.

Якщо узагальнити і систематизувати усі розглянуті вище аспекти економічної думки з приводу аналізу суті банків, то нам видається можливим виділити наступні основні напрями у дослідженні цього питання :

1) операційний напрям, що передбачає характеристику банку як ринкового інституту, який здійснює певний набір операцій;

2) порівняльний напрям (поширений у зарубіжній науковій літературі), що зводиться до порівняння особливостей діяльності банку з іншими кредитними установами;

3) системний напрям, що зумовлює трактування суті банку залежно від особливостей соціально-економічної системи, у якій він функціонує;

4) суб'єктно-інституційний напрям, пов`язаний з розглядом термінологічних відмінностей у діяльності банку як підприємства, організації чи установи (рис. 1.5).

Подібні розходження у характеристиці банківської діяльності значною мірою заплутують реальний стан речей і не сприяють утворенню єдиного об`єктивного підходу до розуміння суті банку, що, у свою чергу, ускладнює формування понятійного апарату для наукової роботи, пов`язаної з дослідженням банківської справи і грошово-кредитних відносин, адже суттєві розбіжності мають місце не лише між зазначеними напрямами, але і всередині них.

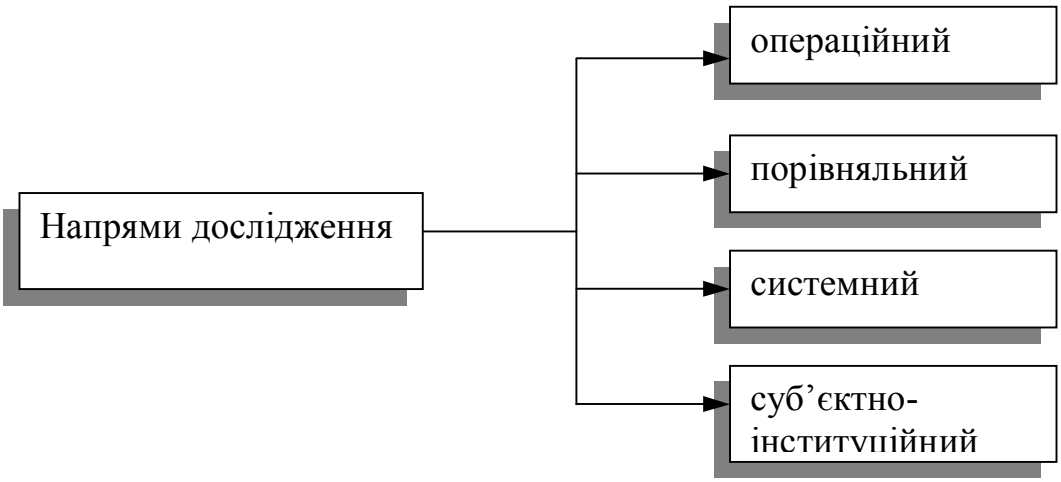

Рис. 1.5. Групування основних напрямів дослідження суті банку у вітчизняній і зарубіжній економічній літературі.

З нашої точки зору, серед усіх різнонаправлених тенденцій аналізу даного питання найбільші підстави для формування об`єктивної бази дослідження суті банку може мати перший напрям, пов`язаний із трактуванням його як ринкового інституту, суть якого виявляється через певне коло операцій. Однак аналіз наведених вище визначень банку, побудованих за подібним принципом, дозволяє зробити висновок про неоднозначне розуміння цих операцій у вітчизняній і зарубіжній економічній літературі. Саме тому, на наш погляд, суть банку необхідно розглядати у більш широкому контексті, оскільки в іншому разі хід дослідження неминуче зіштовхуватиметься із проблемою розподілу банківських операцій на пріоритетні, необхідні для визначення суті банку, і другорядні, які не відіграють ключової ролі у формуванні економічного змісту поняття банк. І хоча дана проблема в принципі не є невирішуваною, для глибокого аналізу суті банку більш прийнятним є комплексне всебічне дослідження усіх аспектів банківської діяльності у широкому контексті з урахуванням взаємозв`язків досліджуваного об`єкта із середовищем, в якому він функціонує.

В основі вказаного дослідження має лежати діалектичний підхід, який передбачає застосування різних ракурсів при вивченні суті банку. З цією метою безпосередній процес аналізу найбільш доцільно розподілити на кілька етапів,

що відрізняються між собою за глибиною дослідження, тобто ступенем охоплення різноманітних аспектів досліджуваного об`єкту – від простішого рівня до більш складного, від одиничного до загального. Саме такий метод діалектичного пізнання дає можливість глибоко розібратися у всій складності різноманітних процесів об`єктивної дійсності, розкрити закони її розвитку і правильно використати їх у практичній діяльності.

Зазначені моменти надають підстави побудувати теоретичну модель процесу вивчення суті банку, що має відображати динаміку пізнання реалій економічного життя суспільства. Для цього у ході аналізу необхідно, на наш погляд, виділити три основні етапи дослідження, кожен з яких вирішує свої специфічні завдання щодо відображення певних аспектів функціонування банку як основного носія грошово-кредитних відносин в економіці (рис. 1.6).

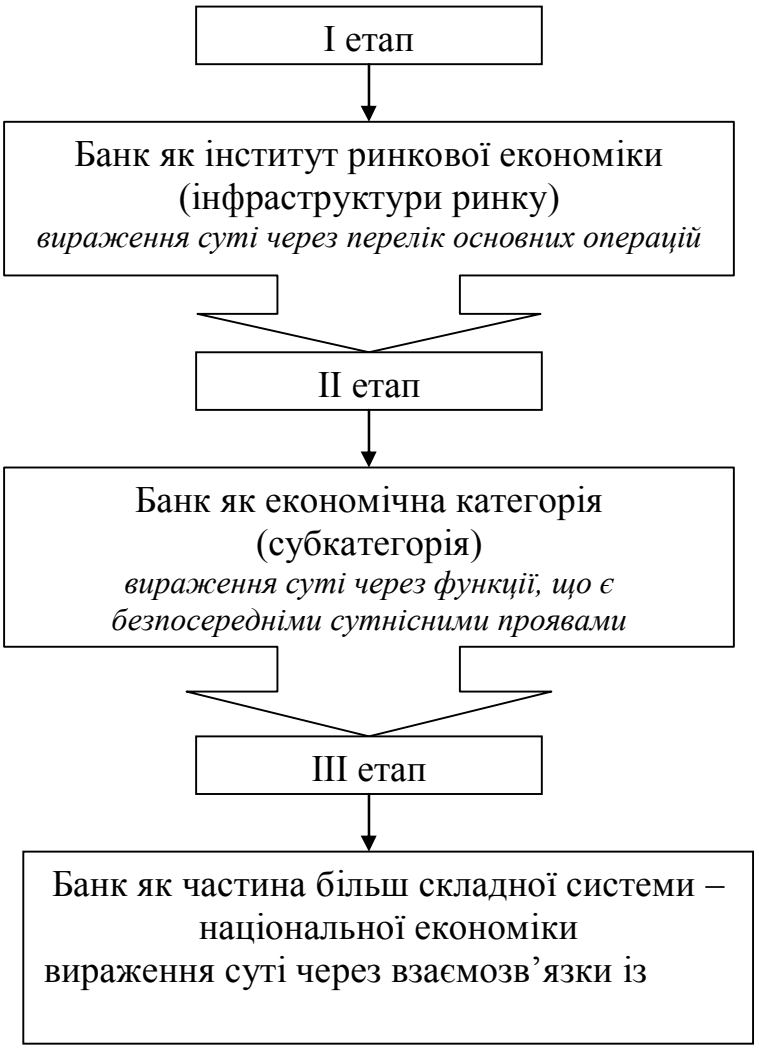

Рис. 1.6. Особливості діалектичного підходу при формуванні етапів аналізу суті банку.

На першому етапі банк розглядається як інститут ринкової економіки, сутність якого відображає певна сукупність здійснюваних операцій. У процесі другого етапу аналізу підхід до розгляду банку визначається дослідженням його як економічної категорії, що визначає необхідність вивчення основних банківських функцій, які можуть розкривати суть даної категорії. І, нарешті, третій, завершальний, етап відображає такий рівень дослідження, на якому вивчення банку здійснюється у взаємозв`язку із середовищем, в якому він функціонує, тобто у рамках більш широкої системи – національної економіки, що створює можливості реальної оцінки ролі і місця банків у відтворювальному процесі.

Діалектичний підхід, на основі якого будується подібна поетапна послідовність аналізу, дозволяє розкрити різні рівні об`єктивної реальності – від зовнішніх проявів до глибинної природи досліджуваного об`єкту, що відображає логічний рух пізнання від явищ до сутності. Це дає можливість розкрити причинні зв`язки, закономірності, тенденції зміни, розвиток окремих сфер дійсності. Крім того, у нашому випадку зазначені етапи аналізу у своїй сукупності дозволяють сформувати цілісну концепцію функціонування банку в ринковій економіці. Адже власне концепція (від лат. conceptio - розуміння) і являє собою певний спосіб розуміння, трактування яких-небудь предметів чи явищ [195, с.625]. Багатоетапний процес пізнання, теоретичного дослідження суті банку є базою для формування такої концепції у вигляді впорядкованої системи поглядів на банк як складний механізм, що перебуває у центрі грошово-кредитних відносин та має значний вплив на економічне життя суспільства.

Перший етап аналізу. Банки, безумовно, належать до числа найважливіших інститутів ринкової економіки. Власне поняття інституту (від лат. institutum - установа) може бути вживаним як у широкому, так і вузькому розумінні слова. Широке розуміння передбачає розгляд інституту як певної форми суспільного устрою, сукупності норм у якій-небудь сфері суспільних

відносин або форми людських зв`язків, що носять сталий характер. В економічних системах, функціонування яких грунтується на ринкових засадах, такими інститутами є, зокрема, приватна власність, конкуренція, вільне ціноутворення, економічна самостійність господарюючих суб`єктів та інші. Проте стосовно банків переважає вузьке розуміння поняття інституту, що зводить його до певного суб`єкта економічних відносин або просто до юридичної особи. У такому значенні банки ще часто розглядаються як депозитні інститути, що приймають вклади у підприємств і населення, або ж фінансові інститути, які здійснюють операції з фінансовими ресурсами.

Більш точним, однак, було б віднесення банків до складу інститутів ринкової інфраструктури економіки й насамперед інститутів фінансового ринку. Водночас, з нашої точки зору, банки як інститути доцільно розглядати і у ширшому контексті – з огляду на них як основних носіїв і організаторів грошово-кредитних відносин в суспільстві, що відповідає оцінці банків як ринкових інститутів основного, фундаментального рівня. Для перехідної економіки такий інституційний аспект дослідження має особливо важливе значення, адже на відміну від будь-якої розвинутої, зрілої економічної системи, в період реформування має місце не просто функціонування усталених зв`язків і елементів, а насамперед "відмирання" старих і поява й активний розвиток нових інститутів, які відповідають по суті вже якісно новому суспільно-економічному устрою. Банки як інститути, що забезпечують практично весь кругообіг грошових потоків в економіці, відіграють ключову роль у цьому процесі.

Суть банку як ринкового інституту найбільш повно може бути розкрита через здійснювані ним операції. Однак, як вже зазначалось, підходи до визначення складу цих операцій в економічній літературі досить різноманітні. Здебільшого формування переліку операцій, здійснюваних банками, грунтується на юридичному тлумаченні суті банку як суб`єкта правових відносин, якому з точки зору законодавців тієї чи іншої країни дозволено займатися банківською діяльністю. Цілком зрозуміло, що операції, законодавчо

включені до такої діяльності у різних країнах відрізняються між собою на стільки ж, на скільки мають місце відмінності у правових системах цих країн.

Так, законодавство США, наприклад, визначає "банк" як будь-яку установу, "яка 1) приймає вклади, що вкладник має право вилучати на вимогу, і 2) займається діяльністю з надання комерційних позик" [44, с.35]. Важливо підкреслити наявність сполучника "і" між двома елементами цього визначення, оскільки відсутність одного з них не дозволяє віднести фінансовий інститут до категорії банків. У Великобританії згідно Банківського закону визначено перелік вимог, які пред`являються до установ, що можуть називатися банками: користуватися високою репутацією і мати стабільний фінансовий стан, надавати широкий вибір банківських послуг, мати нетто-активи не менш як 5 млн.ф.ст. При цьому до складу банківських послуг віднесені: 1) ведення поточних чи депозитних рахунків або приймання коштів на оптових грошових ринках; 2) кредитування у формі овердрафту чи позик; 3) надання валютних послуг клієнтам усередині країни і іноземним клієнтам; 4) кредитування за допомогою векселів і боргових зобов`язань, а також кредитування зовнішньої торгівлі; 5) фінансові консультації, послуги з управління інвестиціями і купівлі-продажу цінних паперів [200, с.86]. Згідно російського законодавства поняття банку визначено як комерційна установа, що на основі ліцензії має право залучати грошові кошти від юридичних і фізичних осіб та від власного імені розміщувати їх на умовах поверненості, платності і строковості, а також здійснювати інші банківські операції [26, с.215]. У число останніх включаються 13 видів операцій, серед яких прийом вкладів, видача кредитів, відкриття і ведення рахунків, здійснення розрахунків, фінансування капітальних вкладень, видача поручительств та ряд інших операцій.

Як бачимо, підходи у різних країнах досить відмінні між собою. Слід відзначити, що в Україні ситуація із правовим визначенням суті банку видається дещо заплутаною. Так, у Законі про банки і банківську діяльність банками названі установи, функцією яких є кредитування суб`єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств,

установ, організацій, населення та інших кредитних ресурсів, касове та розрахункове обслуговування народного господарства, виконання валютних та інших банківських операцій. При цьому подібно до російського закону наводиться перелік із 16 операцій, котрі, на думку законодавців нашої країни, слід вважати банківськими. Проте невирішеним залишається питання, чи всі із зазначених у законі операцій має здійснювати установа для того, щоб вважатися банком. Не сприяло розв`язанню цієї проблеми й уточнення, внесене до закону, згідно до якого залучення і розміщення грошових вкладів та кредитів, здійснення розрахунків за дорученням клієнтів і банків-кореспондентів, ведення рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, а також купівля-продаж монетарних металів забороняється, крім банків, іншим юридичним особам. Однак, як справедливо зазначає М.І.Савлук, “уточнення остаточно не вирішило питання про те, що ж розуміє під банком українське законодавство – чи установу, яка виконує всі 4 операції, заборонені для небанківських установ, чи тільки одну з них, чи будь-яку з 16 операцій, названих в ст.3 Закону” [66, с.93].

Таким чином, юридичне тлумачення суті банку, засноване на переліку дозволених законодавством банківських операцій, в кінцевому підсумку не дає чіткої відповіді на питання, що ж таке банк, із-за невизначеності іншого важливого питання – чи всі, без винятку, чи якась частина операцій формує зміст дефініції “банк”. Вирішення цієї проблеми, на наш погляд, має грунтуватися на усвідомленні того факту, що розкриття суті банку – це не лише співвідношення його діяльності із законом, адже не закон визначає суть банку, а економічні аспекти його функціонування як ринкового інституту. Тому необхідно сформулювати систему пріоритетів у всьому широкому спектрі здійснюваних банками операцій, визначивши, які з них мають вирішальний вплив на формування суті банку, тобто дозволяють назвати фінансову установу банком у повному розумінні цього слова.

Такими основними операціями є три: депозитні, кредитні і розрахункові. Тривалий історичний процес розвитку банківської справи – від банкірів

Стародавньої Греції і Риму до банкірських домів середньовічної Європи і до сучасних банківських установ – сформував зазначені операції в якості базових для банків, визначаючи їх місце та роль в усій системі економічних відносин суспільства. Депозитні операції банків пов`язані із залученням грошових коштів клієнтів на вклади, що можуть використовуватись згідно з режимом відповідного рахунку і банківським законодавством. Кредитні операції визначають передачу банками коштів клієнтам у тимчасове користування за плату у формі процента. Дані операції є наріжним каменем банківської справи, що часто зумовлює застосування до назви "банк" такого синоніму, як "кредитна установа". Розрахункові операції здійснюються банками за дорученням клієнтів у готівковій і безготівковій формі за відвантажені товарно-матеріальні цінності, виконані роботи, надані послуги, а також у зв`язку з фінансовими зобов`язаннями.

Слід підкреслити, що визначальний характер указаних операцій для розкриття суті банку як ринкового інституту пов`язаний не лише з історично обумовленим традиціоналізмом. Важливим фактором, котрий визначає пріоритетну роль базових операцій, є те, що лише банки можуть здійснювати усі три їх в сукупності. Саме сукупність трьох зазначених операцій необхідно ідентифікувати як визначальну рису банку, оскільки окремі з них можуть здійснюватись і небанківськими інститутами фінансового ринку. Наприклад, страхові компанії, інвестиційні фонди, трастові компанії, позичково-ощадні асоціації, пенсійні фонди можуть акумулювати у різних формах заощадження населення та кошти підприємств. Фінансові компанії, кредитні спілки, ломбарди, будівельні товариства та інші спеціалізовані кредитні установи можуть надавати позички, а, скажімо такі організації, як клірингові палати – здійснювати окремі види розрахунків. Проте жоден із зазначених інститутів фінансового ринку аж ніяк не може бути віднесений до категорії банків. Водночас виконання інститутом (причому його конкретна назва у даному випадку не має особливого значення) усіх трьох без винятку базових операцій дає підстави стверджувати про діяльність саме банківської установи. І, нарешті,

ще один момент, з нашої точки зору, має важливе значення для визначення депозитних, кредитних і розрахункових операцій в якості таких, що конституюють саму природу банків. Річ у тім, що їх проведення надає банкам можливість як збільшувати, так і зменшувати грошову масу в обігу. Жоден інший фінансовий інститут, яким різноманітним би не був спектр здійснюваних ним операцій, цього робити не може.

Таким чином, виходячи із вищевикладеного, нам представляється можливим визначити ***банк*** як інститут ринкової економіки, що виконує три основні операції: приймає депозити, надає кредити та здійснює розрахунки. Усі інші операції – валютні, касові, інвестиційні, трастові, консультаційні, факторингові, з цінними паперами, з дорогоцінними металами і тому подібні – здійснюються банком, виходячи із потреб тієї клієнтури, яку він обслуговує, тобто відповідно до обраного напряму обслуговування того чи іншого сегменту ринку фінансових послуг, а також з урахуванням вимог чинного законодавства та нормативних актів регулюючих органів щодо визначення мінімальних обов`язкових сфер банківської діяльності. Останній момент визначається врешті особливостями правового поля, в якому діє банк у кожній конкретній країні.

У той же час для перехідної економіки нашої країни, де чітке визначення правових засад функціонування різноманітних ринкових інститутів є однією з необхідних умов їхнього успішного розвитку, формулювання суті банку через окреслене коло здійснюваних операцій (у сукупності) може стати важливою підвалиною для ефективного регулювання самого процесу формування вітчизняної банківської системи (особливо у плані недопущення реалізації банківських функцій установами, що не наділені відповідними правами згідно законодавства).

Загалом, однак, процес аналізу суті банку, як і інших важливих ринкових інститутів, вимагає відповіді на питання не лише про те, чим він займається, що може бути виражено в окресленні кола конкретних банківських операцій, але й про те, у чому полягає специфіка банку, які його якості, що в кінцевому

підсумку і формують сутнісну основу досліджуваного об`єкту. Зрозуміло, що вирішення цього питання вимагає якісно нового, глибшого рівня дослідження.

Другий етап аналізу. Логічним продовженням сутнісної оцінки банку як ринкового інституту має стати формування системи наукових поглядів на функціональні аспекти банківської діяльності. У якості вихідного, базового елементу цієї системи необхідно, на нашу думку, визначити розгляд банку як економічної категорії. Подібна позиція нині не має поширення у науковій літературі, присвяченій дослідженню проблем банківської діяльності, що можна пояснити особливостями сформованого в економічній теорії понятійного апарату. Йдеться насамперед про розумінні сутності економічної категорії в якості певної теоретичної абстракції, яка відображає виробничі (економічні) відносини. Природно, що саме з цієї точки зору категоріальний аналіз банку справді видається не зовсім прийнятним, а це, в свою чергу. зумовлює погляди на нього виключно у ракурсі ринкового інституту.

Однак звернімо увагу на інший бік справи. Сукупність економічних категорій характеризує загальні засади того чи іншого типу господарювання, формуючи економічну структуру суспільства – його базис. Водночас, як ми вже зазначали, банки у ринковій економіці, на відміну від адміністративно-командної, слід розцінювати саме як складовий елемент базису. Підставою для такого твердження може слугувати розгляд банків як ключових носіїв певної сфери економічних відносин суспільства, а саме – грошово-кредитних відносин, у котрі банки вступають на екзистенційному рівні. І якщо категорії виражають загальні властивості й відношення об`єктивної дійсності, мають історичний характер, то тривалий процес еволюції банків у системі суспільних відносин дозволяє, на наш погляд, у повній мірі застосувати категоріальний підхід до розгляду суті банку. При цьому зовсім необов`язковим є віднесення банку до таких загальних категорій першого рівня, як товар, гроші чи кредит, адже власне сама банківська діяльність грунтується на вже існуючих товарно-грошових і грошово-кредитних відносинах. Тому цілком прийнятною є оцінка банку на субординованому до вказаних категорій рівні, тобто у якості свого

роду субкатегорії.

Зрозуміло, що сам по собі розгляд банку як категорії не є самоціллю. Безпосередніми проявами суті тієї чи іншої категорії є її функції, що загалом і визначає подальший напрям дослідження. Йдеться про емпіричний підхід до вирішення проблеми, при якому функції слід розуміти не просто як розширене трактування вже визначеної сутності, а як конкретну основу для її формулювання, тобто сукупність функцій і є сама категорія.

Згідно наведеної схеми суть банку найбільш доцільно визначити через основні його функції в економіці. Проте і у даному разі, як і у випадку оцінки переліку основних банківських операцій, в економічній літературі не сформовано єдиного підходу ні щодо визначення загального числа основних банківських функцій, ні щодо їх конкретного змісту. На наш погляд, до складу функцій, що визначають дійсну сутність банку як категорії, слід віднести три наступні:

- посередництво в кредиті;
- посередництво у платежах;
- випуск кредитних грошей.

Функція посередництва в кредиті пов`язана з перерозподілом банками грошових коштів, які тимчасово вивільняються у процесі кругообороту капіталів підприємств, а також грошових доходів домашніх господарств (населення). При цьому банки виконують роль посередників між тими суб`єктами економічних відносин, які нагромаджують тимчасово вільні кошти у зв`язку з тим, що їхні надходження в даний момент перевищують витрати, і тими учасниками економічного обороту, які тимчасово потребують додаткового капіталу, так як їхні витрати, навпаки, перевищують надходження.

Теоретично процес переміщення грошових коштів від кредиторів до позичальників міг би здійснюватись і без посередництва банків. Проте ряд практичних аспектів справи роблять такого роду операції не лише економічно недоцільними, а й неможливими. Йдеться насамперед про протиріччя між розмірами коштів, що пропонуються в позику, та величиною попиту, що на них

пред`являється, а також між строком вивільнення коштів у кредитора та строком, на який ці кошти потрібні позичальнику. Крім того, без посередництва банків зростають ризики втрати грошових коштів, що надаються в позику, внаслідок відсутності у кредиторів і позичальників достатнього обсягу інформації про платоспроможність один одного. Банки ж вирішують вказані протиріччя, мобілізуючи вклади різних розмірів і на різні строки, що створює відповідні можливості надавати позичальникам кредити у необхідних їм розмірах та на потрібні терміни. Водночас посередництво банків у кредитних відносинах також дозволяє знизити ризик кредитних операцій, спеціалізуючись на яких банки мають кращі можливості щодо оцінки фінансового стану і кредитоспроможності своїх клієнтів.

Слід підкреслити позитивний економічний ефект банківської функції посередництва в кредиті для всіх учасників господарських зв`язків. З одного боку, банки надають власникам тимчасово вільних коштів досить зручну форму їх зберігання у формі різноманітних депозитів, що приносять реальний дохід у вигляді процента та забезпечують належний рівень ліквідності. З іншого – використання кредиту позичальниками сприяє прискоренню обороту капіталів, скороченню витрат виробництва, розширенню виробничих потужностей та зростанню прибутків. Крім того, банківський кредит є досить гнучкою формою задоволення тимчасових потреб суб`єктів ринку в коштах, дозволяючи найбільш зручно пристосувати умови видачі позики до потреб конкретного позичальника.

Загалом на макроекономічному рівні ефект від реалізації даної функції банків виявляється у розширенні виробництва, зростанні капіталу, досягненні більш високого рівня життя суспільства, адже за рахунок банківських позик не лише фінансується діяльність різних галузей економіки – промисловості, сільського господарства, торгівлі та ін., але й потреби кінцевих споживачів (домогосподарств) у товарах тривалого користування чи будівництві житла. Крім того, кредити можуть забезпечувати певну частку державних витрат, що також, як правило, має певний економічний чи соціальний ефект.

Функція посередництва у платежах полягає у здійсненні банками розрахунків між різними суб`єктами економічних відносин шляхом перерахування коштів по їхніх рахунках або заліку взаємних вимог. Йдеться насамперед про передачу платником одержувачу коштів в оплату за надані товари чи послуги, або ж в оплату боргів. Нині така передача здійснюється переважно у безготівковому порядку (щонайменше 2/3 усіх платежів), а це передбачає обов`язкову участь банків у здійсненні розрахункових операцій. Річ у тім, що банки, приймаючи депозити і, відповідно, відкриваючи рахунки підприємствам і приватним особам, можуть здійснювати платежі шляхом переказу депозитних залишків з одного рахунку на інший. Таким чином, банківська функція посередництва у платежах тісно пов`язана з функцією посередництва в кредиті, адже домашні господарства, фірми, державні установи, утримуючи кошти на банківських рахунках, використовують їх не лише для отримання доходу, але й як ефективний засіб взаєморозрахунків.

Основний економічний ефект від реалізації функції банків як посередників у платежах полягає у суттєвій економії витрат обігу та прискоренні розрахунків між усіма учасниками господарського обороту. Надійність і швидкість здійснення платежів є надзвичайно важливими як на макрорівні – з точки зору ефективності організації суспільного відтворення, та і на мікрорівні – з точки зору планування виробництва і суворого дотримання кошторису затрат. Підприємство, що планує придбання ресурсів для забезпечення виробництва, має бути впевненим, що платежі від покупців його продукції надходитимуть вчасно, а це дозволить розрахувати, яким чином можна отримати необхідні фонди. Загалом оперативність платежів має суттєвий вплив не лише на фінансове здоров`я усіх підприємств, а й на своєчасне надходження коштів до бюджету та здійснення відповідних витрат, а також на фінансовий стан домашніх господарств.

Слід відзначити, що необхідними умовами ефективного функціонування системи розрахунків в економіці є, з одного боку, спроможність платників своєчасно виконувати свої фінансові зобов`язання, а з іншого, що не менш

важливо, – здатність банків надійно та оперативно перераховувати кошти згідно призначення. Тому банки, приймаючи відповідальність за своєчасне і повне виконання доручень своїх клієнтів щодо здійснення платежів, застосовують найбільш сучасні форми обчислювальної техніки і комунікацій, які дозволяють в оптимальні строки проводити розрахунки та забезпечують надійний контроль за їх здійсненням. Про важливість даної функції може свідчити, наприклад, той факт, що здійснення платежів поглинає близько двох третин часу персоналу британських клірингових банків, незважаючи на комп`ютеризацію і автоматизацію [172, с.277]. Однак в кінцевому підсумку завдяки банкам як основним організаторам розрахунків у масштабах всієї економіки скорочуються до мінімуму затрати, пов`язані із здійсненням платежів та суттєво прискорюється рух грошових потоків.

Функція випуску кредитних грошей безпосередньо пов`язана з двома попередніми банківськими функціями і полягає у забезпеченні банками на основі кредитно-розрахункових операцій потреб господарського обороту належною кількістю платіжних засобів. На практиці випуск грошей здійснюється на основі депозитно-кредитної емісії, суть якої полягає у тому, що банк. надаючи кредит клієнту, зараховує суму позики на його поточний рахунок. У межах цієї суми позичальник може отримати готівку або виписувати чеки для розрахунків з клієнтами іншого банку, що призводить до збільшення ресурсної бази останнього. Отримані таким чином ресурси цей банк також може спрямувати на видачу позик за цією ж схемою, у результаті чого загальна грошова маса зростає. У якості обмежувальних для емісії факторів виступають величина попиту на кредити, рівень редепонування отриманих в банку позик, а також обсяги резервів, які повинні формувати банки при здійсненні кредитних операцій.

Нині, коли банківські рахунки являють собою основний компонент грошової маси, депозитно-кредитна емісії банків відіграє вирішальну роль у підтриманні належної еластичності грошової системи, пристосовуючи обсяги грошей в економіці до реальних потреб господарського обороту. Зазначені

моменти відображають основний макроекономічний ефект даної функції банків – забезпечення належної гнучкості емісійної системи, спроможної за умов виваженої монетарної політики підтримувати грошову масу на рівні, адекватному потребам ділової активності, стабільності цін, зайнятості та економічного росту.

Сукупність розглянутих вище трьох основних функцій спроможна, на нашу думку, відображати суть банку як категорії. Проте в економічній літературі можна зустріти погляди щодо виділення деяких інших аспектів діяльності банку на функціональному рівні. Так, зокрема, досить поширеною є точка зору з приводу формулювання такої функції банку, як мобілізація тимчасово вільних грошових коштів і перетворення їх на капітал [142, 158, 160]. На думку авторів, які вважають необхідним виділяти зазначену функцію, виконуючи її, "банки акумулюють грошові доходи і заощадження у формі вкладів. Вкладник отримує винагороду у виді процента чи наданих банком послуг. Сконцентровані у вкладах заощадження перетворюються на позичковий капітал, що використовуються банками для надання кредиту підприємствам і підприємцям. Позичальники вкладають кошти у розширення виробництва, купівлю нерухомості і споживчих товарів. У кінцевому підсумку за допомогою банків заощадження перетворюються на капітал" [160, с.143].

Незрозуміло, однак, що саме вважають автори наведених положень "перетворенням заощаджень на капітал" – власне видачу банківських позик чи вкладення у нерухомість і споживчі товари? Природно, що позичковий капітал, як і будь-який інший капітал, має приносити дохід – у даному разі у виді проценту, тобто кошти є капіталом для вкладників і банку, а для позичальників – лише за умови їх виробничого використання. Крім того, як ми вже зазначали вище, не зовсім правомірно трактувати кредит в сучасних умовах як форму руху позичкового капіталу.

Проте не цей момент є основним аргументом проти необхідності виділення в якості окремої функції банків мобілізації вільних коштів і перетворення їх на капітал. Річ у тім, що інша фундаментальна банківська

функція – посередництво в кредиті – передбачає, з одного боку, акумуляцію тимчасово вільних грошових ресурсів, а з іншого – надання їх у позику. Отже розглянута мобілізаційна функція є лише частиною, що відображає лише один бік справи, більш загальної функції – посередництва в кредиті, а тому не зовсім правомірно, на наш погляд, виділяти ці дві функції одночасно, нарівні одну з одною, як це подається в окремих дослідженнях [42, 158, 203].

Аналогічним чином можна сформулювати заперечення проти відокремленого трактування таких функцій банку, як акумуляція заощаджень і надання кредиту, що має місце у ряді робіт [78, 120]. Штучний розподіл банківського посередництва в кредиті на дві складові не відображає цілісної картини реальної дійсності, адже банки акумулюють кошти з цілком визначеною метою – видачі позик, а сам процес кредитування не може здійснюватися без належного ресурсного забезпечення, яке формується у процесі акумуляції тимчасово вільних від економічного обороту коштів. Таким чином, це два аспекти одного і того ж процесу, який відображає єдину функцію банку і який не слід розділяти на частини.

У якості окремих банківських функцій цілим рядом авторів виділяються ще й такі, як емісійно-засновницька діяльність (або посередництво в операціях з цінними паперами), консультації з широкого кола проблем, трастові, страхові та інші функції [42, 120, 142, 184]. Справді, якщо власне функцію (від лат. functio - виконання, звершення) трактувати у широкому розумінні, тобто як спосіб діяння речі або елемента системи, спрямований на досягнення певного ефекту, то у такому контексті до функцій можна віднести мало не всі операції банку, а їх – десятки, а то й сотні. Однак у даному випадку наша точка зору на функції полягає у розгляді їх як конкретних виявів суті категорії, що формують певну цілісну картину її існування та в кінцевому підсумку відрізняють від усіх інших категорій. Тому навряд чи консультаційну, трастову і тому подібні “функції” слід відносити до характерних рис банківської дбШ оВ Ц т і,

Відтворювальний процес, як відомо, відбувається за умов неперервності виробництва, що забезпечує суспільство необхідними матеріальними благами. При цьому власне відтворення об`єднує процеси виробництва і обігу в їх неперервному відновленні, забезпечуючи не лише постійне створення сукупного суспільного продукту, але і відтворення системи виробничих відносин, відносин власності, що виявляється у диференційованій системі присвоєння виробленого продукту суб`єктами цих відносин. Кінцевим же результатом відтворення є створюваний (у незмінних чи зростаючих розмірах – залежно від типу відтворення) суспільний продукт, основними стадіями руху якого виступають виробництво, розподіл, обмін і споживання.

Кожна із зазначених стадій не існує сама по собі, відокремлено одна від одної, навпаки, вони утворюють частини єдиного цілісного процесу, поєднані між собою прямими і зворотними зв`язками. Саме у процесі руху суспільного продукту складаються економічні відносини між людьми, причому на стадіях розподіл й обміну ці відносини значною мірою набувають товарно-грошового і грошово-кредитного характеру. Банки, що належать до числа основних носіїв даних відносин в суспільстві, діють у сфері обміну, яка опосередковує зв`язок між виробництвом і розподілом, з одного боку, і споживанням – з іншого. Цілісність цього зв`язку є важливою підвалиною неперервності усього процесу розширеного відтворення, що вказує на важливу роль банків як в організації кожного ділового циклу зокрема, так і в забезпеченні нормального ходу суспільного виробництва загалом.

Функціонування банку в сфері обміну перебуває під впливом усіх стадій відтворення. У свою чергу і сам банк активно впливає на виробництво, розподіл і споживання валового продукту. Найважливішим елементом взаємодії банку із зовнішнім економічним середовищем є концентрація вільних капіталів і грошових ресурсів та спрямування їх на потреби виробництва і обігу з метою підтримання неперервності останніх та прискорення усього відтворювального процесу в макроекономічних масштабах. Особливості цієї діяльності складають зміст посередницької діяльності банків, яка поєднує в собі ключові банківські

функції – посередництво в кредиті і посередництво в платежах.

Дійсно, через банки проходить грошовий оборот як окремих суб`єктів ринку, так і економіки загалом. Банки здійснюють перелив грошових коштів та капіталів і на міжсуб`єктному, і на міжгалузевому рівнях. Здійснюючи операції за рахунками клієнтів та надаючи позички, банки виступають рушієм капіталів, акумулюючи гроші в одних секторах економіки і регіонах країни і перерозподіляючи їх в інші – туди, де виникає потреба. І хоча в економічній літературі стосовно сукупності даних операцій банку більш вживаним є термін "фінансове посередництво", на наш погляд, для більшої точності формулювань у процесі подальшого дослідження слід здійснити певне розмежування понять.

Справді, коли йдеться про роль банківських установ у забезпеченні руху грошових потоків як між господарюючими суб`єктами зокрема, та і в економіці загалом, часто-густо ця діяльність визначається як фінансове посередництво, хоча таке поняття, з нашої точки зору, є надто широким і, коли йдеться, приміром, про банківську функцію посередництва в кредиті (а точніше у його грошовій формі), більш адекватним видається застосування терміну "грошово-кредитне посередництво".

Це більшою мірою відповідає сформованому нами вище, у п.1.1, понятійному апарату стосовно чіткого розмежування сфер грошово-кредитних і фінансових відносин, що краще пристосовано до вирішення завдань наукового дослідження, аніж використання терміну "фінанси" у загальному розумінні (притаманному зарубіжній економічній думці) – як грошових коштів взагалі – і відповідно посередницьких функцій банку у їхньому русі, причому не обов`язково саме у зв`язку з кредитом, але й з товарними розрахунками чи виконанням фінансових боргових зобов`язань. З цієї точки зору діяльність банків з приводу перерозподілу грошових коштів в економіці на засадах повернення має характеризуватися саме як *грошово-кредитне посередництво*.

Вихідним і визначальним моментом указаної діяльності банків є подолання протиріччя, що виникає в економічній системі між надлишком грошових нагромаджень в одних її секторах та потребою у залученні

додаткових грошових ресурсів для інвестування в інших. Механізм виникнення даного протиріччя відомий і детально описаний в економічній літературі (див. п.1.1). Йдеться, зокрема, про заощадження коштів у населення на придбання товарів тривалого користування, нагромадження у підприємств коштів амортизації і прибутку, з одного боку, і потреби в ресурсах на розширення виробничої діяльності – нарощування статутних фондів, придбання нового обладнання, будівництво, з іншого. Зазначимо лише, що у ринковій економіці, як правило, підприємства й держава витрачають більше, ніж заощаджують, а у населення (домогосподарств) маж місце протилежна ситуація. Це, однак, не виключає можливості формування оберненого співвідношення в окремих секторах економіки у той чи інший період.

Гіпотетично відтворювальний процес міг би здійснюватися і без грошово-кредитного посередництва якщо б одні і ті ж господарські суб`єкти заощаджували кошти у розмірах, необхідних їм для інвестицій в реальні активи. Проте у дійсності має місце суттєвий розрив між обсягами коштів, необхідних підприємствам для інвестицій, та величиною нагромаджених ними ресурсів.

Різниця певною мірою покривається за рахунок коштів, нагромаджених домашніми господарствами, які в результаті у ході розширеного відтворення виступають переважно чистими інвесторами. Даний процес може бути проілюстровано за допомогою даних, що характеризують співвідношення між обсягами коштів, залучених системою комерційних банків на різні види депозитних рахунків підприємств і населення (як строкових, так і до запитання), та розмірами позичок, наданих банківськими установами відповідним суб’єктам ринку (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Співвідношення нагромаджень і витрат окремих суб`єктів ринку в Україні у процесі відтворення *

(млн. грн.)

Нагромадження коштів			Використання коштів			Надлишок або дефіцит коштів	
Суб'єкти Ринку	1.01.98	1.01.99	Суб'єкти ринку	1.01.98	1.01.99	1.01.98	1.01.99
Підприємства *Кошти на рахунках підприємств у комерційних банках*	3765	4695	Підприємства *Кредити, надані банками підприємствам*	6951	8070	-3186	-3375
Домашні господарства *Кошти на депозитних рахунках населення у банках*	2400	3217	Домашні господарства *Кредити, надані банками домашнім господарствам*	345	669	+2055	+2548

* Розраховано за даними "Бюлетеня НБУ"

Як видно з даних, наведених в таблиці, у підприємств має місце стійка потреба в коштах, виявлення якої лише за банківським кредитуванням відображає зростання за рік на 1,1 млрд. грн. Дана потреба може частково задовольнятись за рахунок домашніх господарств, нагромадження яких перевищують відповідні потреби у позиках на 2,5 млрд.грн. Що ж до держави як третього основного суб`єкта ринкових відносин, то бюджет, як правило, має стійке перевищення витрат над доходами, яке покривається запозиченнями на фінансовому ринку.

Потреба у функціонуванні ефективного перерозподільчого механізму банків зумовлена необхідністю оптимальної взаємодії суб`єктів ринку, що мають надлишкові заощадження, з суб`єктами, які мають їх недостатньо. Вказаний оптимум може бути досягнуто за умови трансформації строків, розмірів ресурсів та ризиків за відповідними операціями, що забезпечує збіг інтересів кінцевих позичальників та кінцевих кредиторів. Проміжною ланкою,

що реалізує вказану трансформацію на практиці і виступають банки.

У результаті акумульовані банками дрібні вклади, внесені на відносно нетривалі терміни або до запитання, перетворюються на потужні грошові потоки, що можуть бути інвестовані в реальні активи відповідно до потреб виробництва, забезпечуючи тим самим ефективний кругооборот капіталів у масштабах всієї економіки. Крім того, банки здатні трансформувати ризик для власників коштів, суттєво знижуючи його. Це забезпечується не лише розосередженням вкладень за різними групами позичальників, але й, як вже зазначалось, здатністю банків завдяки наявності відповідного аналітичного апарату більш точно оцінювати фінансовий стан потенційних одержувачів ресурсів. Таким чином, завдяки трансформаційній діяльності банків забезпечуються більш широкі можливості взаємодії суб`єктів відтворення, що сприяє належному відновленню виробництва та економічних відносин суспільства.

Звісно, окрім банків, грошово-кредитним посередництвом в економіці займається також цілий ряд спеціалізованих фінансово-кредитних інститутів небанківського типу, які, випускаючи власні зобов`язання (вимоги до себе), трансформують їх у вимоги до інших підприємств. Проте посередницька діяльність банків в економіці має деякі суттєві відмінності порівняно з діяльністю інших фінансових інститутів, особливо стосовно засад, на яких залучаються ресурси. Йдеться, зокрема, про можливості клієнтів банку вільно розпоряджатися вкладеними у нього коштами, причому не лише вилучаючи їх на вимогу, але й проводячи розрахунки зі своїми контрагентами. Специфіка грошово-кредитного посередництва банків полягає у тому, що, здійснюючи відповідні операції, вони виходять із постулату про малу імовірність одночасного вилучення коштів усіма вкладниками, а здійснювані з рахунків виплати постійно компенсуються відповідними надходженнями. Це надає банку можливість, з одного боку, створити належний кредитно-інвестиційний портфель, а з іншого – дозволити клієнтам розпоряджатися їхніми коштами на власний розсуд (пересилати їх, оплачувати різні господарські операції та

приватні покупки).

Лише банки, поєднуючи виконання функцій посередництва в кредиті і платежах, можуть забезпечити досягнення указаного двоякого результату. Усі інші інститути фінансового ринку такої можливості не мають, а їхні клієнти, залишаючись власниками внесених коштів, як правило, втрачають право вільно розпоряджатися ними (за виключенням хіба що можливості вилучення внесених ресурсів за обставин, передбачених договором). Зазначене право переходить до відповідної фінансової установи, яка сама стає як користувачем, так і розпорядником коштів, проте отримувати й пересилати їх вона в кінцевому підсумку може лише через банк. Останній же, окрім того, що забезпечує раціональне використання ресурсів суб`єктів ринку, створює можливості щодо підтримання належного рівня ліквідності вкладень клієнтів. Тому кругообороті грошей, здійснюваний через банки, нарівні з тим, що є необхідною умовою підтримання неперервності виробництва, має також суттєві переваги у порівнянні з діяльністю інших фінансових структур, які забезпечують рух грошових ресурсів в економіці.

Таким чином сутнісна оцінка банку в процесі третього етапу аналізу синтезує результати попередніх двох етапів, вибудовуючи логічний ланцюг дослідження від оцінки внутрішньої суті за ключовими здійснюваними операціями, до поєднання основних функцій банку в розкритті його ролі через грошово-кредитне посередництво у ході створення суспільного продукту. Зазначена схема аналізу дозволяє розглядати ***банк*** вже як основний грошово-кредитний посередник в економіці, що забезпечує концентрацію грошових ресурсів та спрямування їх до суб`єктів ринку з метою задоволення виробничих і невиробничих потреб, внаслідок чого підтримується неперервність процесу розширеного відтворення. У цьому ж таки контексті важливо відзначити і забезпечення належного рівня ліквідності акумульованих коштів як важливий фактор, що відрізняє відповідну посередницьку діяльність банків від усіх інших кредитно-фінансових інститутів.

Як бачимо, сформульоване визначення грунтується передусім на

макроекономічних особливостях діяльності банку, відображаючи його взаємодію з господарством на рівні організації грошово-кредитних відносин (через перелив грошових коштів між різними секторами економіки). У результаті цієї діяльності досягається максимальна ефективність використання ресурсів у ході всього відтворювального процесу, адже банки спрямовують кошти лише у ті сфери господарської діяльності, які можуть забезпечити належну віддачу та прийнятний рівень ризику.

Отже третій етап дослідження дозволяє розглядати банк вже не як певну замкнуту інституційну систему, а як складовий елемент національної економіки, органічно поєднаний з нею через механізм організації грошово-кредитних відносин. Тим самим долається відносна обмеженість (незважаючи на їхню значимість) попередніх етапів аналізу.

Загалом же запропонована в роботі поетапна послідовність дослідження на основі діалектичного підходу створює, з нашої точки зору, оптимальні умови для з`ясування дійсної суті банку. Це пов`язано з тим, що розглянуті етапи аналізу створюють можливість узагальнення й систематизації специфічних рис банку та розкриття його суті як на мікроекономічному рівні – через сукупність ключових, визначальних операцій, які співвідносяться з потребами індивідуальних господарюючих суб`єктів саме у банківській діяльності, так і на макроекономічному рівні – через характеристику основних функціональних аспектів банківського посередництва для забезпечення неперервності розширеного відтворення.

Указаний аналіз та його результати слід розглядати як єдине ціле, свого роду систему, яка дає комплексну характеристику діяльності банку, розкриваючи як зовнішні форми її прояву, так і глибинну суть. Водночас слід враховувати і те, що отримані у процесі дослідження результати попри всю їхню важливість дають загальноекономічну оцінку суті банку як такого, без розподілу і групування відмінних між собою функціональних форм банківської діяльності, котрі підлягають диференціації залежно від різних видів банків та відповідно притаманних їм власних специфічних рис. Йдеться про відмінності

у діяльності центральних (емісійних) банків та комерційних банків, а також багатьох різновидностей останніх. Дані відмінності зумовлюють наявність певних специфічних особливостей в організації грошово-кредитних відносин в суспільстві на макро- та мікроекономічному рівнях. У зв`язку з цим розкриття теми монографічного дослідження потребує поглибленого аналізу основних аспектів побудови та функціонування усієї банківської системи в перехідний період.

1.3.Особливості функціонування банківської системи як основи організації грошово-кредитних відносин у ринковій економіці

Основні фактори взаємодії банків з суб'єктами ринку в процесі розширеного відтворення відображають такий рівень організації грошово-кредитних відносин, за якого діяльність кожного конкретного банку на відміну від підприємств небанківського типу (фінансових чи нефінансових) якоїсь певної галузі не може розцінюватись як відокремлене функціонування, пов'язане господарськими зв'язками лише з чітко окресленим колом контрагентів. Банки в силу своєї специфіки займають особливе місце в економіці й, будучи тісно пов`язаними з усіма її ланками через механізм грошових відносин, виявляють величезний вплив на життєдіяльність суспільства загалом. У зв`язку з цим ефективне функціонування і розвиток банків можливі лише за умов певного рівня єдності, що відображає координацію зусиль і тісні взаємозв`язки в рамках єдиного механізму контролю і нагляду. Сукупність таких взаємозв`язків виражає конкретну форму діяльності банків та практичної організації банківської справи у кожній країні – банківську систему.

Складність і багатогранність механізму взаємозв`язків банків з національною економікою на макро- та мікрорівні зумовлюють необхідність застосування *системного підходу* у дослідженні конкретних форм реалізації грошово-кредитних відносин, що мають місце на відповідних рівнях за участю банків.

Системний підхід як метод наукового пізнання є оптимальним з огляду на банки не як окремі, ізольовані об`єкти, а на їх складні взаємозв`язані комплекси, адже власне система являє собою впорядковану сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв`язок чи взаємодія. У зв`язку з цим системний підхід може бути використано в якості продовження і

конкретизації застосованого нами вище діалектичного підходу при вивченні основних аспектів банківської діяльності, проте вже на рівні взаємовідносин між самими банками та взаємозв`язків їх сукупності з національною економікою країни. При застосуванні такої методології об`єкт дослідження матиме цілісну, стійку і впорядковану певним чином структуру, а також ієрархічність побудови, що дозволяє краще усвідомити його сутність та на цій основі сформулювати концепцію щодо оптимального функціонування.

Складність формування науково обгрунтованої концепції функціонування і розвитку банківської системи в умовах перехідного періоду зумовлена відсутністю у працях, присвячених даній проблемі, належної теоретико-методологічної основи аналізу суті банківської системи та її ролі в організації грошово-кредитних відносин. На сьогодні в економічній літературі не існує єдиного визначення поняття "банківська система", а підходи до цього питання, що переважно мають місце у відповідних дослідженнях, обмежені здебільшого емпіричним рівнем оцінки, яка, хоча і необхідна, проте потребує поєднання з відповідним теоретичним осмисленням основних аспектів розвитку банківської справи в умовах реформування економічної системи на ринкових засадах.

Що ж до самих підходів до оцінки суті банківської системи, то наявні в економічній літературі напрями можна було б, з нашої точки зору, умовно поділити на дві групи: з одного боку, це найбільш загальні дефініції, що характеризують банківську систему як механічне поєднання банків країни, а з другого, – це штучна підміна самих понять, коли банківська система ототожнюється або з кредитною системою, або ж із системою комерційних банків. У першому випадку загальні визначення банківської системи мають переважно такий вид: "Банківська система – це сукупність банків і банківських установ, що виконують належні їм функції" [131, с.300] або такий: "Банківська система – сукупність різних видів банків і банківських інститутів у їх взаємозв`язку, що існує в тій чи іншій країні в певний історичний період" [207, с.103]. У другому випадку до складу банківської системи окремими авторами

включаються кредитно-фінансові установи, які не лише за визначенням, а й за своєю економічною суттю не є банками – фонди спеціального призначення, товариства взаємного кредиту, ломбарди, каси взаємодопомоги [39, с.12]. В інших дослідженнях можна зустріти розгляд банківської системи через систему комерційних банків, під якою автори відповідного підходу розуміють “систему комерційних банківських установ, що саморозвивається на підставі чесної конкуренції і функціонування означених структур у взаємозв`язку та взаємозумовленості з урахуванням єдиного правового поля, чітких регулятивних правил, уніфікованої юридично-правової бази, дотримання загальних економіко-правових принципів формування і реалізації банківської політики й створення для цього необхідної інфраструктури в інтересах економічного зростання і задоволення потреб народного добробуту” [168, с.49].

Не викликає, однак, сумнівів, що комерційні банки не можна ототожнювати із усією банківською системою країни, хоча вони і складають її основу та виступають свого роду “становим хребтом”. Проте банківська система охоплює не лише комерційні банки, а й центральний банк. З огляду на це наведеному визначенню притаманна вузькість підходу, а також деяка розмитість оцінки функціонування комерційних банків, що не дає змоги з`ясувати не тільки сутність банківської системи, але й системи самих комерційних банків. З іншого боку неприпустимим, з нашої точки зору, є включення до складу банківської системи спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів, наслідком чого є штучне розширення границь банківської системи та по суті прирівнення її до системи кредитної, що є недоречним не лише в економічному, а й в організаційно-правовому відношенні. Річ у тім, що саме наявність ланки спеціалізованих кредитно-фінансових установ відрізняє кредитну систему від банківської (йдеться про вузьке розуміння кредитної системи як сукупність кредитних інститутів, а не широке – як сукупність кредитних відносин, форм і методів кредитування). До того ж банки мають свою специфіку, про яку йшлося вище і яка не дає підстав для об`єднання банківської діяльності та діяльності небанківських фінансових

інститутів в одну групу.

Що ж стосується широкого розуміння кредитної системи, то у цьому відношенні відмінності між нею і банківською системою будуть ще більші – по-перше, через те, що кредитні відносини можуть здійснюватись не лише за участю банків (і не обов`язково за участю інших спеціалізованих кредитних інститутів, якщо йдеться, наприклад, про товарний кредит у відносинах між підприємствами), а по-друге, через те, що й самі банки займаються не лише кредитуванням, але надають багато інших послуг як приватним особам, так і господарюючим суб`єктам.

З урахуванням зазначених моментів більш прийнятним видається перший підхід до розуміння суті банківської системи, однак і він не позбавлений певних недоліків, адже банківська система є не лише суто механічним поєднанням банків даної країни (навіть якщо при цьому і зазначається їх взаємозв`язок та взаємозалежність). Це складний господарський організм, необхідність функціонування якого зумовлена цілим комплексом організаційно-економічних умов, що слід врахувати, коли йдеться про суть банківської системи та її роль в організації економічних відносин суспільства загалом та грошово-кредитних відносин зокрема.

Чітке формулювання вказаних умов і їх розгляд має стати основоположним, вихідним моментом процесу дослідження як власне сутності банківської системи, так і її ролі у перехідній економіці. На наш погляд, до числа основних організаційно-економічних умов, які визначають потребу системного оформлення і впорядкування банківської діяльності, слід віднести три наступні:

1. Необхідність регулювання грошового обігу в країні у зв`язку з наявністю у банків можливості застосування емісійного механізму в ході здійснення своїх основних – кредитно-розрахункових – операцій з обслуговування суб`єктів ринку. Зрозуміло, що безконтрольне емітування кредитних грошей у платіжний оборот країни спроможне не просто інтенсифікувати інфляційні процеси, але й дестабілізувати усю економічну

систему в цілому. З метою уникнення подібного розвитку подій функціонування банківської системи загалом та емісійна діяльність банків зокрема мають ефективно регулюватися з боку держави (як правило, в особі центрального банку) за допомогою чітко визначеного набору важелів і інструментів економічного або адміністративного впливу на банківські установи для оперативного забезпечення обмеження чи розширення їх можливостей щодо емітування коштів. Реалізація цього завдання на практиці можлива лише за умови організації діяльності банків у рамках єдиної системи, де вони як елементи цілісного механізму зобов`язані підпорядковуватися єдиним правилам, в тому числі й щодо регулювання їх емісійної спроможності. Тільки за таких обставин створюється можливість для забезпечення господарського обороту країни оптимальною кількістю платіжних засобів, а функціонування банків у рамках системи є необхідною (хоч і недостатньою) умовою стабільності грошового обігу як одного з основних факторів нормального розвитку національної економіки загалом.

*2. Необхідність організації платежів у господарстві, що пов`язано з опосередковуванням банками обороту переважної частини грошової маси.* Можливості нормального функціонування підприємств усіх секторів економіки вирішальною мірою залежать від своєчасності та повноти розрахунків, що здійснюються банками. А у зв`язку з тим, що кожен окремо взятий банк не може забезпечувати платежі усіх суб`єктів господарювання, він повинен вступати в розрахункові відносини з іншими банківськими установами, які обслуговують відповідних контрагентів, що, в свою чергу, вимагає належного організаційного оформлення вказаних відносин, тобто по суті їх централізованого нормування та регулювання у рамках єдиної системи. Тому лише за умови ефективної, скоординованої роботи усієї банківської системи, а не окремих банків, з організації платіжного обороту країни та належного технічного забезпечення і контролю рух грошових потоків в економіці може відповідати потребам як індивідуальних кругообротів капіталів підприємств, так і організації відтворювального процесу на макрорівні загалом.

3. Необхідність підтримання стабільного функціонування банків як гарантії збереження коштів клієнтів і забезпечення необхідної норми нагромадження в економіці. Стійкість роботи банків вважається одним із пріоритетів економічної політики держави, оскільки від цього вирішальною мірою залежать макроекономічна стабільність та економічний ріст країни. Справа в тому, що діяльність банківських установ, пов`язаних численними зв`язками з усіма ланками господарства та між собою, носить високоризиковий характер, а тому будь-які негативні зміни їхнього фінансового стану можуть мати набагато гірші наслідки для економіки, ніж аналогічні зміни ситуації в інших підприємств. У зв`язку з цим необхідною умовою нормальної діяльності банків є організація ефективного контролю і нагляду за ними з боку держави, що передбачає необхідність формування єдиного організаційного поля, у якому банківська справа в країні піддається всебічній регламентації й регулюванню, конкретним вираженням чого на практиці і є чітко структурована банківська система. У даному разі, як і у випадку з емісійною діяльністю, йдеться про регулятивний вплив держави через центральний банк або інші уповноважені органи на діяльність комерційних банків з метою недопущення банкрутств останніх, а також заходи щодо гарантування повернення вкладів при неспроможності банківських установ виконувати власні фінансові зобов`язання. Лише за таких обставин створюється належний рівень довіри до банків, що може стимулювати нагромадження грошових ресурсів як важливе джерело інвестицій в реальний сектор, а отже і основа економічного росту.

Таким чином, сукупність розглянутих організаційно-економічних умов визначає необхідність формування банківської системи як цілісної та регульованої певним чином структури, яка охоплює усі банки країни, на відміну від інших суб`єктів економічних відносин, що діють в межах чинного законодавства на цілком самостійних засадах. Зазначене, звісно, не означає, що банки, на відміну від решти господарюючих суб`єктів, діють “не самостійно”, особливо стосовно стратегії управління, прийняття рішень щодо спрямування ресурсів і практичної організації господарської діяльності. Йдеться, однак, про

значно потужнішу систему нагляду і контролю за функціонуванням банків з боку держави в особі центрального банку або інших регулюючих органів (залежно від національних особливостей країни), що визначається специфічною роллю банків в економіці як організаторів усіх зв`язків, котрі набувають грошово-кредитного виразу, між усіма учасниками відтворювального процесу.

З`ясування основних організаційно-економічних умов, які визначають функціональне призначення банківської системи, дозволяє повніше і глибше усвідомити її суть. Тому з урахуванням вищевикладеного ***банківську систему*** можна, на нашу думку, визначити як сукупність усіх банків країни, які взаємодіють між собою, підпорядковуючись встановленим нормам і правилам ведення банківської справи, з метою забезпечення можливості ефективного грошово-кредитного регулювання економіки, кредитно-розрахункового обслуговування господарського обороту, а також стабільної діяльності банківських установ.

Із зазначених моментів випливає, що сутність банківської системи не є механічним повторенням суті банків, які її утворюють, а являє собою вже якісно новий, вищий рівень економічних відносин, що характеризуються взаємодією банківських установ, визначаючи їхню роль в економіці не як кожної зокрема, а як цілісної системи. Водночас важливо відзначити, що і сама банківська система є складовою частиною більш широкої системи – економічної. Тому діяльність банків не повинна розглядатись у відриві від виробництва і обігу матеріальних та нематеріальних благ, а ефективний розвиток банківської системи має поєднуватись з успішним реформуванням усіх інших сфер життєдіяльності суспільства і економіки.

На практиці вказані моменти означають, що як банківська система загалом, так і кожний її елемент зокрема мають відповідати вимогам кожного конкретного етапу суспільного розвитку. Інакшими словами, характер, цілі, тенденції, напрями діяльності банків, перелік і умови надання ними тих чи інших послуг повинні бути адекватними реальним потребам національної економіки і суспільства.

Так, якщо рівень розвитку банківської системи перестає відповідати нагальним потребам суб`єктів ринку, яких вона обслуговує, це вимагає внесення кардинальних змін до структури системи та умов і методів її функціонування (подібна ситуація має місце на початкових етапах реформування адміністративно-командної економіки при переході до ринку). Однак, якщо темпи ринкових перетворень у банківській системі починають суттєво випереджати реформування інших сфер економіки (на наступних стадіях перехідного періоду), це накладає негативний відбиток на самі банки, результати діяльності яких можуть істотно нівелюватися відставанням рівня ефективності функціонування їхніх клієнтів – суб`єктів господарювання, що потребує позитивних якісних зрушень у ході реформування всієї економіки з приведенням її, як і банківської системи, до вищого рівня розвитку.

Отже, не викликає заперечень факт безпосереднього впливу власне суспільно-економічного устрою країни, з одного боку, та рівня її економічного розвитку, з другого, на стан банківської системи, що зумовлюється органічною взаємопов`язаністю діяльності банків з усіма секторами економіки. Перший фактор обумовлює вплив загальної економічної політики держави на розвиток усієї банківської справи в країні, адже йдеться про політично визначену систему цінностей і пріоритетів, які відображаються на діяльності банків. Так, орієнтація на розвиток приватної власності, ринкових відносин, конкурентного середовища, сприятлива для бізнесу податкова система мають позитивний вплив на стан банківських установ, забезпечення їхньої стабільності і зростання капіталу. Відсутність же в економічній політиці чітко визначених орієнтирів, недостатній розвиток ринкових механізмів зумовлюють зворотні тенденції й негативно позначаються на розвитку банківської системи в країні.

Другий фактор пов`язаний з впливом поточної економічної ситуації й насамперед зміни фаз економічного циклу на функціонування банківських установ. Зрозуміло, що у фазі економічного зростання, коли збільшуються обсяги виробництва товарів і послуг, зростає кон’юнктура на всіх видах ринку (матеріальних благ, грошових і трудових ресурсів) відповідно має місце

загальний ріст попиту на банківські послуги, зростають прибутки банківської системи, що сприяє стабільній діяльності і активному розвиткові банків. Під час же економічного спаду та наростання кризових явищ ситуація змінюється на протилежну – скорочуються обсяги залучених банками ресурсів, зменшується потреба у кредитно-розрахунковому обслуговуванні господарюючих суб`єктів, знижується прибутковість банківської діяльності та зростають ризики, що загалом має самий негативний вплив на ситуацію у банківському секторі економіки.

Попри відзначення фактів взаємоув`язаності та взаємозалежності банківської системи та національної економіки слід зауважити і певну відособленість сфери діяльності банків. Її безпосереднє вираження здійснюється, на наш погляд, у вигляді певного компромісу між "прозорістю" загальних аспектів функціонування банківських установ (що пов`язано насамперед із доступністю для широкого загалу результатів їхньої діяльності) та "закритістю" банківської системи, якщо йдеться про особливості взаємовідносин банків з окремими клієнтами (що, у свою чергу, виражає специфіку обслуговування з дотриманням банківської таємниці).

Коли йдеться про відносну відособленість банківської системи. важливо відзначити також фактори її саморозвитку та самоорганізації, які передбачають спроможність системи постійно вдосконалюватись на основі гнучкого механізму реагування на несприятливі обставини та уникнення кризових явищ. Функціонування даного механізму забезпечується відповідним внутрішнім управлінням банками та внутрісистемним управлінням, завдяки якому відповідне реагування доведене по суті до "автоматизму", що в принці пі може певною мірою пом`якшити негативний вплив зовнішніх чинників на діяльність банківських установ, зберігаючи внутрішню стабільність всередині системи. Водночас зазначені обставини не означають наявність будь-якої (нехай навіть слабкої) форми ізольованості банківської системи від оточуючої її економічної системи, вони лише підкреслюють органічний зв`язок між ними, однак при збереженні банківською системою своїх специфічних рис і властивостей, що

випливають з функціонального призначення самої банківської діяльності в економіці.

Враховуючи тісний взаємозв`язок банків з усім народногосподарським комплексом країни, необхідно відзначити ще одну рису, яка, на наш погляд, характеризує банківську систему стосовно її загального стану. Як і вся економіка, банківська система постійно розвивається, навіть якщо даний процес переривається тимчасовими спадами і регресом, що може бути пов`язано із відповідними змінами в економічній системі. Загалом же статичний стан не є притаманним діяльності банків в умовах ринкових відносин. Навпаки, динамізм як іманентна ознака банківської системи виступає одним із важливих факторів її ефективного функціонування. Йдеться про перманентні кількісні та якісні зміни у діяльності банківських установ, що обумовлено необхідністю відповідних зрушень у процесі кредитно-фінансового обслуговування згідно потреб суб`єктів ринку.

Указані кількісні зміни можуть бути пов`язані, з одного боку, із збільшенням або зменшенням числа самих банків в економіці, а з другого, – із зрушеннями у загальному обсязі банківських операцій (кредитно-розрахункових, касових, валютних, інвестиційних та ін.) з обслуговування різних груп клієнтів відповідно до варіації їхніх потреб. Що ж до якісних змін, то вони відображають процес розвитку і постійного вдосконалення банківських технологій надання відповідних послуг у плані пропозиції суб`єктам економічних відносин оптимальних умов і методів обслуговування з огляду на конкурентні аспекти взаємовідносин між банківськими установами на ринку, що полягають у відповідній боротьбі за клієнтів.

Таким чином, динамізм банківської системи у такому ракурсі слугує підтвердженням іншої її специфічної ознаки, розглянутої вище, – тісного взаємозв`язку і взаємозалежності з усією економікою країни.

Виходячи з розглянутих моментів, банківську систему як цілісне структурне утворення можна одночасно розглядати і як підсистему стосовно економічної системи в цілому, що охоплює процеси виробництва, розподілу,

обміну і споживання матеріальних благ. При цьому сама економічна система має багатоступеневу структуру, окремі ланки якої також є складними динамічними системами, що володіють певною самостійністю та можливостями саморегулювання. Однією з таких ланок і є банківська система.

Специфіка банківської системи, її визначальні, "родові" ознаки зумовлюються саме банківською діяльністю, суть якої була розглянута нами вище. Проте це не означає поєднання в систему якихось однорідних елементів. Попри усю спільність специфічних ознак, які вирізняють банки серед інших численних ринкових інститутів, у самій банківській системі має місце чітка структуризація, адже власне поняття системи (від гр. systema - ціле, складене з частин) передбачає також певну ієрархічність побудови елементів, що її утворюють. Інакшими словами, частини цілого не обов`язково мають бути схожими одна на одну. А якщо йдеться про таку складну систему як банківська, то потреби забезпечення належного регулювання, саморегулювання і контролю об`єктивно зумовлюють необхідність виділення певних рівнів відповідно до відмінностей у функціональному призначенні банків.

Якщо аналіз суті банку спрямовано переважно на оцінку його відмінностей від усіх інших економічних інститутів, то дослідження особливостей банківської системи має значною мірою спиратися на з`ясування відмінних рис і розподіл обов`язків усередині неї – між основними її елементами. В основі такого розподілу лежить побудова ієрархічної підпорядкованості елементів банківської системи за дворівневим принципом. Перший (вищий) рівень системи утворює центральний банк, завданням якого є загальна організація грошового обігу в країні, забезпечення стабільності національної валюти, контроль і нагляд за діяльністю банківських установ та ряд інших важливих функцій, а другий рівень – підсистема комерційних банків, завдання яких полягає у здійсненні усього спектру різноманітних операцій з кредитно-фінансового обслуговування суб`єктів ринку.

Гіпотетично існує також інший варіант організації банківської системи – за однорівневим принципом. Проте у цьому разі навряд чи можна вести мову

про функціонування системи банків взагалі – у вигляді високоорганізованої, регульованої форми діяльності різноманітних банківських установ. Йдеться про способи організації банківської справи в країні, коли або відсутній центральний банк, або діє лише центральний банк.

У першому випадку усі банки знаходяться на одному рівні, виступаючи рівноправними економічними агентами, що надає їм можливість здійснювати будь-які із прийнятих у даній країні банківських операцій, в тому числі емісію власних грошових знаків. Подібна ситуація є характерною для ранніх етапів розвитку банківської справи, коли між банками відсутні стійкі взаємовідносини, а їхня взаємодія ніколи не контролювалася і не координувалася, хоча загалом у своїй діяльності вони і керуються чинним в країні законодавством. Звісно, організовану в такий спосіб банківську справу не зовсім правильно було б розцінювати як "первісний хаос", що робиться окремими авторами [33, с.66]. Мова може йти про відсутність в країні спеціального, уповноваженого державного органу, призначенням якого є управління даною ланкою економіки, у зв`язку з чим загальна сукупність банківських установ у країні не може досягти системного стану.

Край такому розвиткові подій кладе виникнення центрального банку – або через наділення одного з комерційних банків належними функціями, або шляхом створення державою нового банку з відповідними повноваженнями. Так чи інакше, сукупність діючих в країні банківських установ розподіляється на два рівні, вищий з яких – центральний банк – наділяється правами щодо управління й координації дій усіх інших банків, розташованих на нижчому рівні.

У другому випадку має місце функціонування єдиного державного банку з відділеннями по всій країні, тобто банківська справа і в цьому разі має однорівневу організацію, що дає підстави вести мову не про банківську систему, а про систему центрального банку. Даний варіант є характерним для адміністративно-командної економіки, що визначає монополію держави на банківську справу з централізованим управлінням і концентрацією у

держбанках усіх функцій з кредитно-розрахункового обслуговування господарства. Указана організація діяльності банків може відносно ефективно функціонувати лише за умов планово-розподільчого характеру економічних відносин. Ліквідація з переходом до ринкової форми господарювання державної монополії у даній сфері економіки, поява й активний розвиток комерційних банків об`єктивно зумовлюють реорганізацію усіх взаємовідносин між банківськими установами за дворівневим принципом.

Розглянуті моменти надають підстави для висновку про принципову можливість організації діяльності банківських установ як за однорівневим, так і за дворівневим принципом, проте саме у вигляді ***системи*** функціонування банків в умовах ринкової економіки можливе лише в умовах дворівневої побудови відносин: верхній рівень – центральний банк, нижній – комерційні банки.

Разом з тим необхідно відзначити, що у багатьох працях, присвячених дослідженню проблемам банківської діяльності, відсутній єдиний підхід до структурної побудови системи банківських установ і не всі автори поділяють наведену вище точку зору на організаційну форму функціонування банків у країні. Так, в окремих працях висловлюються міркування з приводу включення до складу другого рівня банківської системи окрім власне комерційних банків ще й спеціалізованих фінансово-кредитних установ, а також допоміжних організацій – інфраструктури, у результаті чого нижній рівень системи, на думку таких фахівців, мають формувати вже три елементи [149, с.29]. Крім того, мають місце пропозиції про виділення третього, четвертого та інших рівнів унаслідок вирізнення поряд з комерційними банками в окремий рівень кредитних установ або зведення у той же ранг певних груп комерційних банків (спеціалізованих, уповноважених або якихось ще) [148, с.1].

За результатами аналізу зазначених підходів до структуризації банківської системи необхідно, на нашу думку, зробити наступні висновки: по-перше, включення кредитних установ небанківського типу до складу банківської системи є недоцільним з огляду на причини, які були розглянуті

вище; по-друге, інфраструктуру як сукупність організацій, що забезпечують нормальне функціонування банків, в принципі можливо і навіть необхідно включити до банківської системи, однак ні до першого, ні до другого рівня вона не належить, а являє собою допоміжну ланку, яка обслуговує обидва ці рівні; по-третє, виділення у складі банківської системи третього або четвертого рівнів є невиправданим з урахуванням того, що спеціалізовані комерційні банки різних видів відрізняються від універсальних лише орієнтацією на певні види діяльності, не змінюючи при цьому свою "банківську" природу, внаслідок чого мова може йти лише про наявність двох частин у складі другого рівня.

Таким чином, якщо узагальнити вищенаведені моменти з приводу структурної організації банківської системи, то схематично її можна зобразити наступним чином (рис. 1.7).

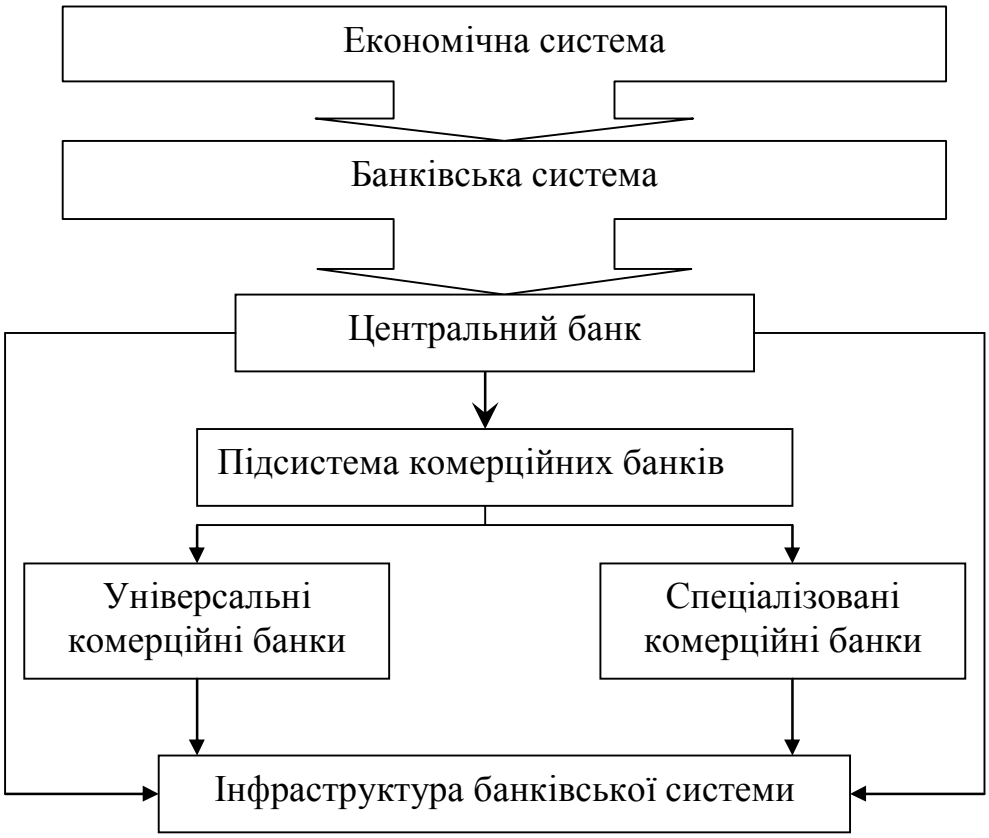

Рис. 1.7. Ієрархічна побудова банківської системи

країни за дворівневим принципом

Загалом розгляд структурної організації банківської системи, представленої на схемі, з нашої точки зору, потребує з`ясування ще одного важливого моменту. Йдеться власне про зумовлену об`єктивними економічними причинами необхідність побудови системи функціонуючих в країні банків за дворівневим принципом, адже у більшості досліджень з цього приводу дана необхідність або обгрунтовується, в кращому випадку, загальними умовами господарювання у "цивілізованій ринковій економіці" без будь-яких пояснень цієї тези [33, с.66] або, що частіше, не обгрунтовується взагалі, тобто по суті має сприйматися на аксіоматичному рівні – як "загальноприйнята" [202, с.43]. Проте особливості організаційної побудови банківської системи мають більш глибокі засади (окрім трьох розглянутих вище умов, які стосуються принципової потреби функціонування банків у вигляді системи). Мова має йти насамперед про ту роль, яку банківська система відіграє в організації грошово-кредитних відносин суспільства, рівень розвитку яких в кінцевому підсумку визначає не лише масштаби діяльності самої системи, а й її структуризацію.

Характер операцій, які здійснюються банками, та, відповідно, відносин, у які вони вступають з іншими економічними агентами у процесі розширеного відтворення, є передусім грошовим та грошово-кредитним – організація розрахунків, залучення коштів на вклади, видача позик, що утворює свого роду кістяк банківської діяльності та визначає провідне місце банківської системи у механізмі організації грошово-кредитних відносин. При цьому вся складність та багатогранність даного механізму в масштабах усього суспільства зумовлює об`єктивну потребу розподілу функціонального призначення діяльності банків з огляду на рівень безпосередньої реалізації грошово-кредитних відносин у практиці життєдіяльності усіх суб`єктів ринку, котрі тією чи іншою мірою пов`язані з банківськими інститутами, – макроекономічний рівень чи мікроекономічний.

На макрорівні виникає потреба в загальній організації та регулюванні

грошово-кредитних відносин, що дістає безпосереднє вираження у встановленні певних “правил гри”, контролем за їх дотриманням та регулятивному впливі за допомогою визначеного набору інструментів на діяльність основних суб`єктів указаних відносин. Усі ці завдання покладаються на центральний банк країни, який, будучи уповноваженим державою органом, реалізує монетарну політику та регулює кредитну діяльність усіх інших банківських установ, визначаючи тим самим стан грошової сфери економіки загалом. Йдеться про діяльність центрального банку, спрямовану на зміну грошової маси в обігу, обсягу кредитів і рівня процентних ставок з метою підтримання стабільності національної валюти, забезпечення економічного росту країни та низького безробіття. Регулюючи за допомогою набору ринкових і адміністративних важелів грошові та кредитні потоки в країні, центральний банк може тим самим ефективно впливати на господарську активність, контролювати діяльність банківських установ та забезпечувати стабільність грошового обігу в країні.

На мікрорівні організація грошово-кредитних відносин належить вже до сфери компетенції комерційних банків, кожен з яких відповідно до норм, встановлених центральним банком, здійснює належне кредитно-розрахункове та інше банківське обслуговування суб`єктів ринку у виробничій та невиробничій сферах економіки. Грошово-кредитне посередництво комерційних банків у русі грошових потоків, які впливають на всі стадії процесу розширеного відтворення, складає економічну основу банківських операцій з акумуляції й розміщення грошових ресурсів, що у кожному окремому випадку виражає зміст грошово-кредитних відносин з індивідуальними вкладниками або позичальниками. Загальна ж сукупність цих відносин у поєднанні з регулятивним впливом центрального банку формує грошово-кредитні відносини суспільства в цілому.

Таким чином, маємо свого роду “розподіл обов`язків” усередині банківської системи, який у кінцевому підсумку позначається на особливостях її взаємодії з національною економікою загалом. Верхній рівень системи –

центральний банк – забезпечує загальне регулювання грошово-кредитних відносин на макрорівні та, проводячи монетарну політику, визначає кількісні та якісні параметри їх реалізації для всіх суб`єктів ринку. Що ж до комерційних банків – нижнього рівня системи – то вони займаються безпосередньо організацією грошово-кредитних відносин згідно зазначених параметрів з окремими економічними агентами, що в сукупності забезпечує кругообороті грошових потоків всієї національної економіки у процесі розширеного відтворення (рис.1.8).

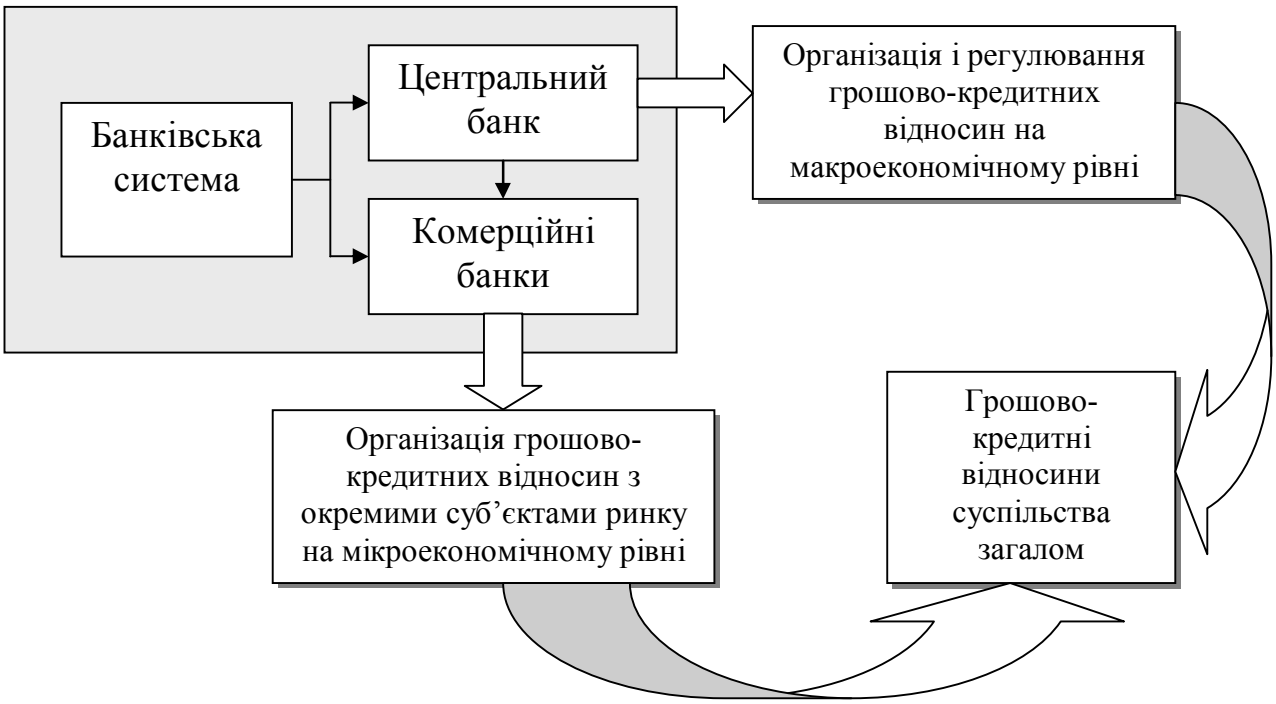

Рис.1.8. Роль банківської системи в організації

грошово-кредитних відносин суспільства

Отже раціональне розмежування функцій з організації грошово-кредитних відносин усередині банківської системи, між її рівнями є запорукою успішного кредитно-фінансового обслуговування усієї економіки та підтримання стабільності її грошової сфери. Водночас належна збалансованість

у розвитку, взаємодоповнюваність та певна узгодженість дій мають забезпечуватись і між окремими елементами банківської системи – всередині її рівнів та між ними.

Що стосується верхнього рівня, – центрального банку – то особливе значення має не лише внутрішня узгодженість дій окремих його підрозділів у ході реалізації монетарної політики, а й контроль з його боку за сумісністю основних технологій, які застосовуються банками в процесі обслуговування економічних агентів. Звісно, у даному разі не йдеться про надмірну регламентацію та дріб`язкову опіку за кожним аспектом практичної діяльності банківських інститутів. Пріоритетним у цьому плані має стати формування рівних можливостей для різноманітних кредитних установ у пропозиції набору банківських послуг, а також забезпечення технологічної сумісності останніх з метою оптимального функціонування всієї банківської системи та повноцінного, якісного банківського обслуговування різних суб`єктів ринку у різних секторах економіки, не залежно від того, який саме банк здійснює таке обслуговування.

Що ж до другого рівня банківської системи, то важливе значення для її ефективного функціонування та належної організації грошово-кредитних відносин має пропорційний розвиток різних видів банківських установ, які забезпечують надання повного спектру можливих банківських послуг, що отримує безпосереднє вираження у збалансованому поєднанні універсальних і спеціалізованих комерційних банків у рамках національної банківської системи, створюючи тим самим належний оптимум у заповненні різних сегментів фінансового ринку та задоволенні інтересів усіх клієнтів.

Розвиток банківської системи та ефективність організації нею грошово-кредитних відносин суспільства значною мірою залежить від економічного стану в країні, що позначається на результатах діяльності банківських інститутів. Особливості функціонування банківської системи, як вже зазначалось, об`єктивно відповідають загальним умовам організації господарського механізму та суспільно-економічного устрою в державі, а так як

банківська система органічно поєднана із системою економічною, будучи по суті однією з ланок останньої, то фундаментальні основи діяльності банків і види банківських операцій у кінцевому підсумку визначаються тим типом економіки, в якому діє банківська система. У зв`язку з цим можна зробити висновок про наявність свого роду двостороннього зв`язку: з одного боку, рівень організації банківської справи в країні визначає ефективність надання суб`єктам ринку усіх належних послуг, пов`язаних з реалізацією грошово-кредитних відносин на практиці, а з іншого, – власне рівень розвитку товарно-грошових і грошово-кредитних відносин в суспільстві визначає основні характерні риси та принципи діяльності банківської системи.

Наявність указаної кореляційної залежності найбільшою мірою може бути простежена й підтверджена на прикладі розвитку країн, суспільно-економічні устрої яких за останні роки зазнали суттєвих змін на шляху ринкових перетворень. Із запровадженням основних ринкових інститутів у практику господарського життя відбулися кардинальні зрушення і у функціонуванні банківських систем, котрі у новітній історії цих країн пройшли шлях від планово-розподільчого характеру банківської справи до системи банківських інститутів, організованих на ринкових засадах. Зрозуміло, що подібний процес відбувався не стрибкоподібним, а переважно еволюційним чином, результатом чого є наявність більш-менш тривалого перехідного періоду у розвитку банківської системи, як врешті і всієї економіки загалом.

Виходячи із вищевикладеного, стосовно умов нашої країни у загальному процесі еволюції банківської системи відповідно до типу економічних відносин можна виділити три організаційні форми діяльності банківських інститутів – відповідно у економічній системі адміністративно-командного, перехідного чи ринкового типу. Для кожного з них притаманні свої специфічні риси й ознаки, які доцільно, на нашу думку, згрупувати за критеріями, що визначають особливості створення, характер діяльності та взаємодію елементів банківської системи між собою та з національною економікою (табл.1.2).

Таблиця 1.2

Порівняльна оцінка особливостей функціонування
різних типів банківської системи в умовах
реформування економічних відносин

Банківська система адміністративно-командного типу економіки	**Банківська система перехідного типу економіки**	**Банківська система ринкового типу економіки**
1. За принципом створення банків і метою їхньої діяльності		
Створюються державою з метою забезпечення контрольованого розподілу грошових ресурсів між галузями народного господарства	Створюються окремими суб'єктами господарювання з метою забезпечення власних потреб у кредитно-розрахунковому обслуговуванні	Створюються будь-якими фізичними чи юридичними особами з метою прибуткової діяльності на грошовому ринку і ринку капіталів країни
2. За формою власності та організаційними засадами банківської діяльності		
Державна форма Усі банки є державними установами, що входять до структури апарату загального управління економікою, відповідаючи за її грошову сферу	***Змішана форма*** Банки створюються переважно у формі акціонерних товариств закритого типу з поширенням акцій серед обмеженого кола засновників і пайовиків	**Змішана форма** Банки створюються переважно як відкриті акціонерні товариства з розповсюдженням акцій серед широкого загалу
3. За формою структурної побудови банківської системи		
Одноріневна Єдиний державний банк та кілька спеціалізованих банків, які є по суті його відділеннями, виконують усі функції з кредитно-розрахункового обслуговування господарства	**Дворівнева** Попри створення центрального банку і нових комерційних банків значна частка фінансового ринку належить колишнім державним спеціалізованим банкам. Інфраструктура банківської системи не набула належного рівня розвитку	**Дворівнева** Другий рівень банківської системи утворюють комерційні банки різних форм власності, що на рівноправних засадах конкурують між собою, Система також включає розвинуту інфраструктуру
4. За організацією управління банківською системою		
Управління діяльністю всіх банків здійснюється по вертикалі - у централізованому порядку та у відповідності з рішеннями уряду	Поступове запровадження економічних методів регулювання банківської діяльності при збереженні істотного впливу уряду на колишні державні банки	Регулювання діяльності банківських інститутів здійснюється центральним банком переважно за допомогою економічних важелів (наприклад, рефінансування), а також системи економічних нормативів
5. За принципами організації кредитно-розрахункового обслуговування клієнтів		

Банківська система адміністративно-командного типу економіки	Банківська система перехідного типу економіки	Банківська система ринкового типу економіки
Усі державні підприємства “закріплені” для обслуговування за визначеними установами держбанку, видача позик здійснюється відповідно до планових показників формування об`єктів кредитування	Підприємствам різних форм власності надається право самостійно обирати банк для обслуговування, прийняття рішень про видачу кредитів не позбавлене тиску органів влади й засновників	Юридичні й фізичні особи вільно обирають банки, які конкурують між собою за залучення нових клієнтів. Кредити надаються підприємствам, виходячи з економічних показників за результатами їх господарської діяльності на засадах взаємовигідного партнерства
6. За особливостями розвитку банківської системи		
Система перебуває переважно у статичному стані. Усі банки використовують єдину (доведену зверху) методику обслуговування клієнтів. Можливості вияви ініціативи та вдосконалення роботи низовими банківськими установами - обмежені	Переважає екстенсивний тип розвитку, що виявляється у зростанні загальної кількості банків в країні. Поступово з`являються нові форми і методи організації грошово-кредитних відносин з клієнтами	Розвиток системи здійснюється переважно в інтенсивному напрямі - підвищується якість кредитно-фінансового обслуговування клієнтів, пропонуються нові види послуг, кількість банків може скорочуватись у зв`язку з їх злиттям для підвищення ефективності
7. За методами грошово-кредитного регулювання економіки		
Застосовуються адміністративні методи управління грошовим оборотом – обсяги емісійної діяльності держбанку визначаються показниками кредитного плану	На початкових стадіях реформування перевага віддається директивному управлінню кредитною діяльністю комбанків – регулювання процентних ставок, встановлених лімітів кредитування	У діяльності центрального банку переважають ринкові методи регулювання грошових відносин - насамперед через зміну облікової ставки та операції на відкритому ринку

Наведений у таблиці 1.2 порівняльний аналіз різних типів банківських систем характеризує основні відмінності між ними з огляду на зовнішні прояви діяльності (структурна побудова, організаційна форма банківських інститутів), так і на глибинні сутнісні аспекти функціонування банків (стосовно їхньої взаємодії з національною економікою, методів обслуговування клієнтів, грошово-кредитного регулювання та ін.).

Звісно, застосування терміну “банківська система” в умовах адміністративно-командної економіки є умовним з урахуванням

запропонованого вище підходу до розгляду даної дефініції та її структурної організації за рівнями. У цьому разі доцільніше вести мову про функціонування державного монобанку на засадах, що випливають з адміністративних методів управління економікою. Банківська система за умови правильного застосування відповідного терміну функціонує в економіці тільки ринкового чи перехідного типу і лише у тому випадку, якщо створено належні основи для розподілу сфер організації грошово-кредитних відносин між центральним банком та комерційними банками.

Що ж до України, то її банківську систему можна віднести до перехідного типу, хоча за багатьма параметрами вона у своїй основі вже наближена до ринкової системи банківських інститутів. Деякі з особливостей функціонування банківської системи перехідного періоду, представлених у таблиці 1.2, є характерними здебільшого для перших, початкових стадій цього періоду, які з різним рівнем успішності банки України вже минули. У зв`язку з цим стосовно вітчизняної банківської системи, на нашу думку, цілком прийнятною є оцінка, дана О.І.Лаврушиним системі російській, яка, з його точки зору, є “перехідною в тому розумінні, що в ній, хоча і за формою, містяться компоненти ринкової банківської системи, проте їхня взаємодія не досягла ще необхідного ступеня зрілості” [130, с.399].

Стан справ, що нині має місце у банківській системі нашої країни загалом, може бути охарактеризований як процес становлення якісно нового механізму економічних відносин, суб`єктами яких виступають банки. Проте власне новизна цих відносин більшою мірою стосується порівняння з неринковою економікою адміністративно-командного типу, оскільки у практичній площині рівень, досягнутий вітчизняною економічною системою протягом перехідного періоду, характеризується ще слабким загальним розвитком ринкових інститутів, макро- і мікроекономічною незбалансованістю, високим ступенем монополізації, численними перешкодами на шляху утвердження приватної власності, розвитку тих галузей господарства і сфер підприємницької діяльності, які найбільше відповідають потребам суспільного

відтворення у ринковій економіці.

На тлі зазначених моментів прогрес у реформуванні банківської системи видається більш відчутним у порівнянні з іншими секторами господарства та з огляду на основні етапи її розвитку за період від початку впровадження ринкових перетворень в економічні, в тому числі і грошово-кредитні, відносини суспільства. У зв`язку з цим найбільш доцільно, на наш погляд, для поглибленого аналізу ролі банківської системи в організації указаних відносин виділити чотири основні етапи еволюції системи відповідно до умов переходу нашої країни до ринкової економіки. Конкретний зміст та орієнтовні хронологічні рамки даних етапів можуть бути представлені наступним чином.

Перший етап (1987-1989 рр.) характеризується початком реорганізації монобанківської системи адміністративно-командного типу, що стало вихідною стадією реформування всієї економіки загалом, оскільки порядок діяльності банківських установ, пристосованих до потреб планового господарства, взагалі не дозволяв вирішувати завдання модернізації економічної системи. Банки здійснювали лише пасивний перерозподіл кредитних ресурсів відповідно до державних планів економічного розвитку.

У цих умовах створення п`яти державних спеціалізованих банків (Промбудбанк, Агропромбанк, Житлосоцбанк, Зовнішекономбанк, Ощадбанк) з функціями обслуговування відповідних народногосподарських комплексів було покликане сформувати більш гнучку структуру банківської системи, адекватну потребам підприємств реального сектора, яким вже надавалось право самостійного вирішення усіх господарських питань. Однак на практиці деяке незначне розширення прав спеціалізованих банків та їхніх відділень не супроводжувалось належним розмежуванням ресурсів, якими вони могли б розпоряджатися. Зберігалась також централізована схема управління системою, яка нарівні з неефективною процентною і кредитною політикою Держбанку перетворювала банківські позики фактично на безповоротні дотації нерентабельним підприємствам.

Можна з упевненістю стверджувати, що в результаті такого

“реформування” більшою мірою посилились недоліки в діяльності банківської системи. Так, внаслідок збільшення числа учасників міжбанківських розрахунків платіжний оборот між підприємствами, пристосованими до системи єдиного банку, суттєво сповільнився при зростанні залишків на рахунках нез`ясованих сум. Крім того, низові ланки того чи іншого спеціалізованого банку при вимушеному обслуговуванні “непрофільної” клієнтури зобов`язані були виконувати вказівки вищестоящих органів інших спецбанків, до яких ця клієнтура належала. У результаті значно збільшився й ускладнився бюрократичний апарат управління системою при загальному зниженні ефективності функціонування нових банківських установ, що об`єктивно зумовило необхідність подальшого вдосконалення банківського сектора економіки.

Другий етап (1990-1991 рр.) відображає останній період функціонування банківської системи України в умовах колишнього СРСР і визначається створенням реальних інституційних засад організації банківської діяльності за дворівневим принципом.

Ліквідація централізованого матеріально-технічного постачання зумовила появу мережі численних торговельно-посередницьких організацій, обороти яких потребували оперативного кредитно-розрахункового обслуговування. Послуги ж державних спеціалізованих банків вже не задовольняли зростаючий попит не лише у торгівлі, а й в усіх інших галузях господарства.

Як наслідок указаних процесів відбувається швидке зростання числа нових банків, що початково створювались галузевими міністерствами і відомствами. Наприклад, Міністерством легкої промисловості було створено Легбанк, Міністерством дорожнього будівництва – Шляхбанк, Міністерством лісового господарства – Лісобанк та ін. Крім того, рядом підприємств, громадських організацій, кооперативів засновуються банки на акціонерних чи кооперативних засадах, що сприяло певною мірою появі реальних передумов для деякого послаблення монополізму та розвитку конкуренції у банківській справі. Водночас слід відзначити, що створення нових банків не завжди

зумовлювалося реальними економічними потребами. Цей процес набирав силу завдяки ліберальній ліцензійній політиці – низьких вимог до величини статутного капіталу та до професійних якостей керівництва нових банків. Так, у серпні 1990 р. обов`язковий статутний фонд для отримання ліцензії комерційного банку складав 5 млн.руб. (близько 50 тис. дол.) [59, с.18].

Що ж до державних спеціалізованих банків, то незважаючи на здійснені спроби реформувати їхню діяльність шляхом переведення цих установ у 1989 р. на "повний госпрозрахунок і самофінансування", по суті незмінною залишалася система централізованого контролю й розподілу ресурсів, відділення і філії не отримали власних капіталів, а жорстке регламентування усієї їхньої діяльності не надавало можливостей для встановлення взаємозацікавлених, партнерських відносин з клієнтами. Певному вирішенню цієї проблеми мало сприяти перетворення у 1990р. трьох основних спеціалізованих банків на акціонерні товариства – банк "Україна", Промінвестбанк та Укрсоцбанк, що згодом взяли курс на поступове скорочення частки державної власності у їхніх статутних фондах.

Таким чином, у результаті зазначених перетворень певної чіткості набувають риси другого рівня банківської системи, хоча основна частина банківських послуг все ще припадає на колишні державні спеціалізовані банки. У цей же період формально утворюється і верхній рівень банківської системи: відповідно до прийнятого у березні 1991р. закону "Про банки і банківську діяльність" на базі Української республіканської контори Держбанку СРСР створено Національний банк України.

Третій етап (1992-1994 рр.) характеризується переважно екстенсивним розвитком банківської системи в умовах наростаючою гіперінфляції, негативних значень реальних процентних ставок та різкого падіння курсу національної валюти.

Відносний лібералізм у порядку утворення нових банків, що діяв до середини 1994 р., з юридичної точки зору є співставним з відкриттям приватного підприємництва у будь-якому іншому секторі економіки. Нові

комерційні банки створювались із значною часткою приватного капіталу внаслідок швидкого розвитку спільних і малих підприємств, акціонерних товариств. Понад 100 банків було створено у період гіперінфляції як кишенькові структури підприємств або приватних осіб (створення такого банку було рівноцінним придбанню трикімнатної квартири) [59, с.18].

Звісно, основною метою діяльності таких банківських інститутів було забезпечення дешевими кредитними ресурсами в першу чергу їхніх засновників та акціонерів, що не завжди відповідало загальним принципам прибуткового ведення банківського бізнесу. За подібних обставин природно низький рівень доходу у такій кредитній діяльності комерційних банків міг компенсуватися надзвичайно високою маржею процентних ставок, вкладенням коштів переважно у заходи із швидким оборотом капіталів, проведенням валютообмінних та інших високодохідних операцій, яким у той же час був притаманний високий рівень ризику, що пізніше мало самий негативний вплив на фінансовий стан багатьох банків.

Загалом, однак, ринок банківських послуг протягом указаного періоду залишається ще достатньо монополізованим, оскільки на новоутворені комерційні банки припадає менш як 10% банківських операцій, а за деякими підрахунками навіть менш як 5% [197, с.44].

Четвертий етап (починаючи з 1995 р.) відзначається стабілізацією загального числа зареєстрованих банків та поступовими проявами тенденції до зменшення кількості реально діючих банківських установ, що зумовлено об`єктивною необхідністю у концентрації банківського капіталу виходячи із потреб повноцінного обслуговування суб`єктів ринку та мінімізації рівня ризиків за всіма видами банківських операцій.

Особливістю цього етапу є поступове пристосування банківської системи до умов діяльності, пов`язаних з ознаками фінансової стабілізації, наслідки якої мають безпосередній вплив на ключові аспекти організації банківської справи (зокрема, зниження загального рівня процентних ставок та банківської маржі, дохідності операцій на фінансових ринках). Припинення спаду у виробництві і

його можливий ріст, розвиток ринку державних та корпоративних цінних паперів попри загальну стабілізацію на макроекономічному рівні вимагають стимулювання розвитку реального сектора економіки, що в свою чергу зумовлює об`єктивну потребу у максимальному задоволенні попиту суб`єктів господарювання на банківські послуги. Конкретні ж практичні можливості щодо вирішення цього завдання вітчизняною банківською системою залежить від результатів дальшого розвитку процесів її інституційного та структурного вдосконалення.

В цілому за перехідний період роль банківської системи значно зросла у порівнянні з її підпорядкованим, другорядним положенням, в адміністративно-плановому господарстві. Зосереджуючи грошовий капітал усього суспільства, банки надалі усе меншою мірою відіграватимуть пасивну роль обслуговування руху "чужих" грошових коштів і все більшою – роль центрів акумуляції капіталів із розподілом ресурсів у власних інтересах.

Зрозуміло, і четвертий етап не можна вважати завершальним у процесі реформування банківської системи на ринкових засадах. У своєму реформованому виді сукупність банківських інститутів країни має максимальною мірою відповідати завданням побудови ринкової структури суспільного відтворення, що визначається рухом до якісно нового стану економіки, заснованого насамперед на приватній (недержавній) формі власності та сукупності інваріантів, які ще необхідно забезпечити (конкурентне середовище, свобода діяльності суб`єктів ринкових відносин, органічна встроєність державного регулювання у господарський механізм). На практиці це означає об`єктивну потребу досягнення абсолютного рівня відповідності конкретних форм організації діяльності банківської системи потребам нової відтворювальної структури національної економіки.

Основним напрямом до вирішення указаного завдання має бути обрано такий підхід до подальшого вдосконалення банківської системи, який відображав би не стільки постійне пристосування її до умов ринкового середовища, що перманентно змінюються (хоча і це є важливим моментом

забезпечення оптимальної організації банківської справи), скільки випереджаючий рівень можливостей банків стосовно задоволення потреб економічних агентів у відповідних послугах. Інакшими словами, банки мають бути готовими виконувати той спектр і обсяг операцій з обслуговування грошово-кредитної сфери економічних відносин, який у даний момент потрібний суб`єктам цих відносин для забезпечення нормального перебігу процесу розширеного відтворення.

Не викликає сумнівів, що власне сам процес вдосконалення банківської системи є неперервним та діалектично пов`язаним із змінами у реальному секторі економіки і соціально-політичними аспектами суспільного життя навіть у розвинутих країнах, не кажучи вже про країни з перехідним характером економічних відносин, де необхідність такого процесу природно випливає із повсякденного функціонування системи та її окремих елементів з огляду на значні зміни в усіх ланках господарства.

Загалом вибір стратегії розвитку банківської системи повинен бути тісно пов`язаний із реаліями вітчизняної економіки та визначатися особливостями сприйняття нею обраного шляху вдосконалення діяльності банківських інститутів. З урахуванням зазначених обставин в Україні на сучасному етапі перехідного періоду, з нашої точки зору, потребують подальшого вдосконалення і пристосування до ринкових умов господарювання насамперед два основні аспекти функціонування банківської системи: по-перше, її загальна структурна організація, а, по-друге, власне сам механізм реалізації банками грошово-кредитних відносин суспільства. Ми виходимо з того, що вказані завдання охоплюють як організаційні, так і економічні засади діяльності банківської системи, а тому їх слід визначити у числі пріоритетних для розвитку як банківського сектора економіки зокрема, так і в цілому потребам забезпечення адекватності функціонування грошової сфери ринковим умовам розширеного відтворення.

На практиці завдання з реалізації визначених пріоритетів тісно пов`язані між собою і потребують комплексного розв`язання, оскільки організована

належним чином структура банківської системи являє собою важливу передумову ефективного виконання нею основної посередницької функції у реалізації грошово-кредитних відносин суспільства.

В Україні відсутність протягом багатьох десятиріч дореформеного періоду практичного досвіду ведення банківського бізнесу та використання грошово-кредитних важелів регулювання економіки в принципі не стала на заваді ринковому перетворенню однорівневої планово-централізованої системи державних банківських установ на сучасну дворівневу банківську систему, що включає Національний банк та комерційні банки як основні носії ринкових відносин у господарському механізмі країни. У той же час необхідно відзначити, що банківська система нашої країни, її дворівнева структурна організація формувалась значною мірою спонтанно, без вироблення єдиної, цілісної концепції становлення і розвитку банківського сектора економіки в умовах перехідного періоду. Характерною рисою початкових етапів реформування було те, що уповноважені державою органи управління системою (й насамперед Національний банк) замість розробки чіткої стратегії розвитку банківської системи більшою мірою реагували вже на ту чи іншу ситуацію, яка складалась в економіці, а це далеко не завжди позитивно відображалось на стабільності й ефективності функціонування банківських установ.

Природно, що за подібних обставин остаточне формування структури банківської системи ринкового типу ще не завершено у повній мірі і вимагає подальшого вдосконалення відповідно до структурних змін в економіці у процесі її послідовного реформування на ринкових засадах. Йдеться насамперед про кількісні та якісні аспекти структурної побудови банківської системи, оцінка яких могла б в принципі сприяти формуванню на концептуальному рівні тих чи інших напрямів розвитку банків у нашій країні з тим, щоб їхня динаміка була адекватною розвитку усіх інших сфер економічного життя суспільства та сприяла б ефективнішій організації механізму грошово-кредитних відносин.

Кількісні аспекти організації банківської діяльності в умовах ринку пов`язані з оцінкою достатності числа банків у країні з огляду на їхні можливості повноцінно обслуговувати різні сектори господарства. Критерієм для оптимізації цього параметру має слугувати така кількість банківських установ, яка спроможна: по-перше, охопити традиційним кредитно-розрахунковим обслуговуванням усі сфери національної економіки і зовнішньоекономічну діяльність; по-друге, зайняти усі можливі для банків сегменти грошового ринку і ринку капіталів; по-третє, здійснювати весь спектр операцій (в тому числі і нетрадиційних) з тим, щоб повністю задовольнити попит суб`єктів ринку на банківські послуги.

У реальній дійсності, однак, формування кількісного складу банківської системи, особливо при переході від адміністративно командної до ринкової економіки, далеко не завжди грунтується на чітко визначених об`єктивних критеріях потреби у створенні нових банків. Внаслідок цього на початкових етапах перехідного періоду в Україні переважав виключно експансивний тип розвитку банківської системи, що нарівні з позитивним моментом розширення традиційних сфер банківських операцій і створення конкурентного середовища містив також певний негатив, що виявився пізніше у фінансових крахах окремих новоутворених банків.

Динамічний розвиток другого рівня банківської системи України – комерційних банків – характеризує процеси швидких перетворень у фінансовому секторі економіки, адже число банків зросло від п`яти державних кредитних установ ще на початку реформування у колишньому СРСР до 214 комерційних банків різних форм власності на початок 1999 року (табл.1.3).

Таблиця 1.3

Динаміка розвитку банківської системи України
в перехідний період *

	Станом на					
	1.01.95	1.01.96	1.01.97	1.01.98	1.01.99	1.01.00
1.Кількість банків за реєстром	228	230	229	227	214	203
2.Із загальної кількості:						
-державні	2	2	2	2	2	2
-акціонерні товариства	159	169	177	184	178	173
у тому числі:						
а) відкриті АТ	96	119	125	133	125	124
б) закриті АТ	63	50	52	51	53	49
-товариства з обмеженою відповідальністю	67	59	50	41	34	28
3.Кількість діючих банків	220	210	188	189	178	164
4.Кількість ліквідованих банків у зв'язку з порушенням банківського законодавства	11	1	11	10	16	11

*Джерело: "Бюлетень НБУ"

Як видно із наведених у таблиці 1.3. даних, загальний кількісний склад банківської системи України протягом останніх чотирьох років перебуває практично на незмінному рівні – на рівні 200 офіційно зареєстрованих установ (хоча реально їх діє менше), що свідчить про досягнення відносної стабілізації числа банків на певному рівні та припинення екстенсивного росту банківської системи.

Позитивним моментом у розвитку банківської системи слід вважати докорінну зміну структури власності на банки, що дістало вираження у русі від повної монополізації банківської справи в руках держави до створення системи приватних комерційних банків та перебування у повній державній власності лише двох із них. У результаті структура банківської системи за даним критерієм набуває класичних ознак, за яких верхній рівень – центральний банк

– перебуває під контролем держави, а нижній – комерційні банки – належить приватним особам. Водночас слід відзначити, що і стосовно Ощадного банку, який займає провідне місце за кількістю клієнтури та філій по всій території країни, доцільно було б розглянути можливості щодо зміни форми власності і тим самим забезпечення підвищення ефективності його функціонування.

Слід відзначити, що у процесі дослідження кількісного аспекту оптимізації структури банківської системи власне саме число банків, на наш погляд, не повинно відігравати ключову роль. Справді, на одну банківську установу в Україні за даними Асоціації українських баків припадає в середньому 20,24 тис. осіб, тоді як у розвинутих країнах – 5-8 тис. осіб, що виявляє помітну різницю, яка вказує на формальну недостатність банківських інститутів у нашій країні. Однак насправді встановлення у цьому питанні якихось апріорних кількісних параметрів, з нашої точки зору, є хибним шляхом до розв`язання проблеми. Адже слід враховувати суттєві відмінності в економічному розвитку країн загалом та банківських систем зокрема, із чого випливають розбіжності як в асортименті різноманітних послуг, що надаються банками, так і у попиті на конкретні види і обсяг цих послуг з боку суб`єктів економічних відносин. З огляду на ці обставини питання про достатність кількості банківських установ в країні вирішується значною мірою на емпіричному рівні, виходячи з потреб ринку на основі трьох зазначених вище критеріїв, хоча держава в принципі може впливати на цей процес, проводячи відповідну регулятивну політику з урахуванням, наприклад, регіональних особливостей, за яких створюються банки, про що йтиметься нижче.

У цих умовах набагато більшої уваги потребує інший аспект оптимізації структури банківської системи – ***якісний***. Справа в тому, що значним кількісним змінам у складі банківської системи України не завжди відповідають позитивні якісні зрушення. Йдеться насамперед про досить низький рівень капіталізації комерційних банків, значну частину яких, як вже зазначалось, було засновано в період загострення гіперінфляції з метою обслуговування торговельно-посередницьких та валютообмінних операцій із

швидким оборотом коштів. Звісно, за таких обставин питанню нарощування власних капіталів банківських установ на ранніх стадіях перехідного періоду приділялась явно недостатня увага (табл.1.4).

Таблиця 1.4

Динаміка загального обсягу статутних фондів комерційних банків України *

(млн. грн.)

	Станом на:					
	1.01.95	1.01.96	1.01.97	1.01.98	1.01.99	1.01.00
1.Сплачений статутний фонд банків усього	87	541	1098	1636	2103	2910
2.Кількість банків, що діють на території України, одиниць	220	210	188	189	178	164
3.Середній розмір сплаченого статутного фонду на 1 діючий банк	0,4	2,6	5,8	8,7	11,8	17,7
4.Сплачений статутний фонд банків усього, млн. дол. США	84	302	581	861	614	558

* Джерело: "Бюлетень НБУ"

Нинішній сукупний статутний фонд банків загальними розмірами близько 2,9 млрд. грн. попри його значне зростання за останні роки в середньому становить близько 18 млн. грн. на один діючий банк, що загалом негативно характеризує фінансову потужність вітчизняних банківських інститутів. Вона взагалі є неспівставною з банками промислово розвинутих країн: загальна сума сплаченого статутного фонду всіх банків України (558 млн. дол. США на 1.01.2000 р.) не зовсім адекватна капіталові навіть одного середнього за розмірами західного банку.

Слабка капіталізація комерційних банків пов`язана також із проблемою низької концентрації банківського капіталу, що виявляється у порівняно значній кількості банківських установ у країні і невеликій стосовно цієї кількості капітальній базі, яка на них припадає (табл.1.5).

Таблиця 1.5

Групування комерційних банків України за розміром сплаченого статутного фонду *

Групи банків за розміром статутного фонду, млн.грн.	Станом на:							
	1.01.96		1.01.97		1.01.98		1.01.99	
	Кількість діючих банків	Питома вага, %	Кількість діючих банків	Питома вага, %	Кількість діючих банків	Питома вага, %	Кількість діючих банків	Питома вага, %
1.Від 0 до 1	113	53,8	21	11,2	2	1,1	1	0,6
2.Від 1 до 2	60	28,6	56	29,8	4	2,1	1	0,6
3.Від 2 до 3	15	7,1	47	25,0	69	36,5	29	16,3
4.Від 3 до 10	15	7,1	49	26,0	78	41,2	98	55,0
5.Від 10 до 70	6	2,9	12	6,4	33	17,5	44	24,7
6.Понад 70	1	0,5	3	1,6	3	1,6	5	2,8
7.Усього	210	100,0	188	100,0	189	100,0	178	100,0

* Розраховано за даними “Бюлетеня НБУ”

Як видно з наведених у таблиці даних, незважаючи на позитивні тенденції останніх років, що відображають загальне зростання статутних фондів банків відповідно до вимог НБУ, понад 80% загальної кількості елементів другого рівня банківської системи складають дрібні і середні банки. Зрозуміло, що економіці потрібні різні за розмірами банківські установи, дрібніші з яких можуть успішно співпрацювати з невеликими підприємствами, оскільки крупні банки не завжди орієнтують належним чином свою діяльність на малий і середній бізнес. Водночас наявність у складі банківської системи надмірної кількості кредитних установ з невеликим капіталом може спричинити проблеми з підтримання стабільності фінансового сектора економіки, оскільки навіть окремі, а не масові банкрутства банків підривають довір`я до системи в цілому. Практика ж показує, що у банків з невеликим капіталом частіше виникають проблеми з регулювання ліквідності. Крім того, обмежена капітальна база банків може стати на заваді розширенню їхніх операцій з обслуговування суб`єктів ринкових відносин, зумовлюючи досить

низький інвестиційний потенціал банківських установ, а без довгострокових вкладень в економіку неможливими є заходи щодо припинення спаду та нарощування виробництва.

Досягнення оптимального співвідношення у складі банківської системи за таким параметром як розміри і число банків, що її утворюють, а також їхнє розміщення по території країни має грунтуватися, окрім поточних ринкових потреб, ще й на цілеспрямованій державній політиці, яка повинна враховувати перспективи зрушення у структурі економіки, сприяючи досягненню міжгалузевої та міжрегіональної пропорційності економічного розвитку. В основу такої політики доцільно покласти диференційований підхід до реалізації контрольних заходів у процесі створення нових кредитних установ, а також регулятивного впливу на них (наприклад, через інструменти управління ліквідністю) з тим, щоб забезпечити оптимізацію інституційної структури банківської системи.

На практиці реалізація указаного диференційованого підходу здійснюється з урахуванням конкретних умов (оточуючого середовища), у яких функціонують кредитні установи у різних регіонах. Останні з цією метою найбільш доцільно поділити на три основні групи, проводячи у кожній з них відповідну політику. Перша група – центральний регіон, де зосереджена ділова активність, що вимагає належного банківського обслуговування центрального бюджету, організації міжбанківського валютного і фондового ринків, а також може бути покладено на крупні багатофіліальні фінансові установи, що володіють відповідними ресурсами і технічними можливостями. Діяльність дрібних і середніх банків у цих умовах може бути орієнтована на обслуговування місцевих підприємств відповідно масштабу.

Друга група – регіони із значною концентрацією великого промислового виробництва (наприклад, східні) потребують відповідного широкомасштабного ресурсного забезпечення, яке формується або місцевими крупними банками або філіалами великих кредитних установ із фінансових центрів. Останній варіант при цьому видається більш прийнятним, оскільки орієнтація банку виключно

на місцеву крупну промисловість не дає можливості належним чином диверсифікувати активи, а тому може негативно позначитися на ліквідності даного банківського інституту.

Третя група – регіони з переважанням сільськогосподарського виробництва та відносно невеликих промислових підприємств, де доцільним є переважання місцевих дрібних та середніх банків з функціями обслуговування відповідного за масштабами бізнесу. Стимулювання розвитку в таких регіонах крупних банків є недоцільним у зв`язку з об`єктивною обмеженістю сфер для їхньої діяльності, а філіалів крупних банків – з огляду на небезпеку "вимивання" через їхнє посередництво місцевих ресурсів до інших регіонів.

Зрозуміло, що наскільки умовним є розмежування регіонів з урахуванням специфіки їхнього економічного розвитку, настільки ж умовною є орієнтація політики щодо стимулювання створення і діяльності відповідних банківських установ. Попри можливість реалізації зазначених пріоритетів кінцевою і незмінною метою інституційного розвитку банківської системи має бути формування такої кількості кредитних установ різних видів, яка б створювала належне конкурентне середовище та забезпечувала суб`єктів економічних відносин усім необхідним набором банківських послуг.

Вирішенню указаного завдання мав би сприяти ще один важливий напрям у процесі вдосконалення структури банківської системи – формування раціонального співвідношення в універсалізмі і спеціалізації банківських установ. Йдеться про необхідність дотримання певної збалансованості і пропорційності у розвитку різних видів банків, оскільки універсальність діяльності, взята за основу при формуванні банківської системи в Україні, не завжди виправдовує себе попри усі свої позитивні риси (зокрема, зниження ризику внаслідок диверсифікації операцій, більш широкі можливості у задоволенні попиту клієнтів на різноманітні послуги). У той же час економіці необхідні також раціонально спеціалізовані банки й насамперед за функціональною ознакою – інвестиційні, ощадні, іпотечні, трастові, інноваційні, зовнішньоторгові та інші види банківських установ. Власне

раціоналізм такої спеціалізації полягає у спроможності банків суттєво підвищувати якість надання відповідних послуг при одночасному зниженні їхньої собівартості.

В Україні, як зазначалось, в основу банківської діяльності покладено принцип універсалізму, а спеціалізація окремих банківських інститутів (не рахуючи Ощадбанку) грунтується переважно на галузевій ознаці, хоча за останні роки вона набула більшою мірою номінального виразу, перетворившись скоріше на орієнтацію банків без чіткого домінування у колі клієнтури, яка обслуговується, тих чи інших груп підприємств. З урахуванням цього розвиток спеціалізованого сегменту в структурі банківських установ країни необхідно було б, з нашої точки зору, стимулювати через створення належного правового поля діяльності відповідних банків, нормативного диференціювання їхніх функцій та запровадження в разі потреби належних стимулів для розвитку з метою забезпечення ефективного функціонування різних сфер фінансового ринку.

Структуризацією банківської системи за дворівневим принципом та інституційною розбудовою її другого рівня не завершується сам процес оптимізації системи, кінцевою метою якого на сучасному етапі економічного розвитку має стати набуття організаційними формами банківської справи в країні класичних ринкових ознак, виражених на рис.1.3. Річ у тім, що ефективне функціонування банківської системи, її збалансований, пропорційний розвиток значною мірою залежить від наявності ще і такої важливої ланки як інфраструктура, яка являє собою *сукупність допоміжних елементів, що забезпечують нормальну діяльність кредитних установ, сприяючи функціонуванню складного механізму взаємозв`язків банків з суб`єктами економічних відносин, що діють у різних секторах господарства країни.*

В Україні створення дворівневої банківської системи відбувалося в історично стислі строки, а тому необхідна інфраструктура ще не сформувалась у закінченому виді. На практиці в організаційному плані такий вид має

забезпечувати реалізацію допоміжних функцій через елементи, що у нормальних ринкових умовах мають охоплювати інформаційне, технічне, науково-методичне, кадрове та законодавчо-правове забезпечення діяльності банків. Стосовно конкретних умов функціонування вітчизняної банківської системи найбільш доцільно, з нашої точки зору, виділити наступні напрями формування вказаних елементів.

Інформаційне забезпечення передбачає діяльність різноманітних спеціалізованих організацій, які визначають рейтинги банків, проводять аудит їхньої діяльності, здійснюють аналіз та надають повідомлення про стан банківської системи у засобах масової інформації, а також випускають власні інформаційні видання (бюлетені, звіти, довідники), що створює можливість для бізнесу і широкого загалу отримувати належну інформацію про функціонування банків країни, їхню надійність, прибутковість, ефективність управління. Крім того, й самі банки потребують інформації як про потенційних клієнтів (фінансове положення, позиції на ринках збуту, перспективи розвитку), так і економіки в цілому (кон'юнктуру ринку, динаміку цін, розвиток виробництва по галузях).

Зрозуміло, що функціонування такого ефективного інформаційного забезпечення потребує праці багатьох досвідчених фахівців, що формують потужний аналітичний апарат, створення якого не завжди під силу дрібним і середнім банкам та й часто-густо недоцільно з економічної точки зору навіть для крупних банків (звісно, у цьому разі не йдеться про діяльність рейтингових та аудиторських фірм, що апріорі мають бути незалежними). Оптимальним може бути варіант діяльності спеціалізованих інформаційних агентств, створених на пайових засадах групою банків для забезпечення їхніх потреб у даних з питань економічного розвитку країни на макро- та мікрорівні, а також будь-якої іншої інформації, що може сприяти ефективній організації банківського бізнесу.

Технічне забезпечення, пов`язане з діяльністю організацій, що забезпечують банки усім необхідним обладнанням для обслуговування клієнтів,

займаються розробкою і впровадженням необхідного програмного забезпечення, налагоджують і обслуговують канали зв`язку для оперативної передачі інформації та реалізації фінансових угод, а також забезпечують необхідний захист зазначених каналів від несанкціонованого доступу. Останній аспект функціонування допоміжних організацій в умовах величезних потоків електронних платежів в економіці може відігравати одну з ключових ролей у забезпеченні стабільного й ефективного функціонування банків.

Крім того, у складі технічної інфраструктури банківської системи може бути доцільним формування міжбанківських розрахункових (клірингових) центрів, створених банками, що мають стійкі, тривалі відносини, на пайових засадах з метою оперативного врегулювання взаємних зобов`язань. Що ж до обслуговування готівкових потоків, то технічним забезпеченням даних операцій можуть займатися спеціалізовані інкасаторські фірми, які водночас можуть надавати також охоронні послуги банкам (за умов впровадження відповідних норм у чинне законодавство України).

Науково-методичне забезпечення відіграє важливу роль у практичній реалізації банками своїх функцій з обслуговування різних груп клієнтів. Йдеться про розробку для банків методики здійснення окремих видів операцій, управління активами і пасивами, формування оптимальних портфелів вкладень, мінімізації ризиків. Нині основна маса подібної роботи виконується Національним банком (за виключенням окремих внутрішніх інституцій і рекомендацій самих комерційних банків), що зумовлено об`єктивною потребою в уніфікації правил ведення банківських операцій. У той же час певну частину навантаження щодо розробки необхідної методології могли б в принципі взяти на себе спеціалізовані наукові центри (один чи декілька), що мають можливості проводити глибокі аналітичні дослідження проблем діяльності банків, різних сегментів ринку банківських послуг та ефективності і повноти заповнення їх різними банківськими установами. Результатом подібних досліджень могла б стати розробка інструктивних та методичних матеріалів, котрі після розгляду і затвердження їх в НБУ надходять до використання комерційними банками на

обов`язкових чи рекомендаційних засадах. У будь-якому разі, особливості перехідного періоду, пов`язані із значним розширенням спектру банківських операцій, унеможливлюють їх повноцінне, всебічне охоплення інструктивно-методичною базою центрального банку, що і визначає нагальну потребу залучення до цієї роботи спеціалізованих наукових організацій.

Кадрове забезпечення діяльності банківської системи в інституційному плані являє собою мережу різноманітних навчальних закладів, центрів підготовки та перепідготовки фахівців для роботи у банківських установах. У зв`язку із значним зростанням числа банків в країні за час від початку реалізації заходів з реформування економіки виникла потреба у відповідному кадровому забезпеченні діяльності новоутворених банківських установ, адже більшість працівників, що прийшли до них на роботу, не мали відповідної підготовки. Нині дану проблему практично вирішено у кількісному відношенні, проте постає питання якості підготовки фахівців, що вимагає узгодження навчального процесу із відповідними запитами банків, враховуючи постійний динамізм фінансового ринку та зміни банківських технологій, здійснення різноманітних операцій.

Законодавчо-правове забезпечення банківської діяльності відіграє важливу роль у процесі її державного контролю та регулювання. Саме наявність належного правового поля є вихідним і необхідним моментом у забезпеченні стабільного функціонування усіх банків. При цьому сукупність чинних законодавчих актів має регулювати не лише загальні моменти діяльності кредитних установ (закони України “Про банки і банківську діяльність” та “Про Національний банк України”), а й окремі аспекти банківської справи в країні (наприклад, кредитної, депозитної, інвестиційної) та основ діяльності різних елементів банківської системи (зокрема, спеціалізованих комерційних банків різних видів). Тільки за таких обставин може бути створено належний механізм регулювання діяльності банків з боку держави, а отже, відповідно, закладені підвалини ефективного обслуговування банківською системою усіх секторів економіки.

Без сукупності розглянутих елементів інфраструктури нормальне функціонування банків в умовах ринку неможливе або вкрай ускладнене. Тому створення відповідного забезпечення організації банківської справи за різними напрямами слід вважати одним із необхідних моментів подальшого вдосконалення інституційної структури банківської системи. Крім того, сукупність допоміжних організацій, які формують інфраструктуру, потрібно, на наш погляд, нормативним чином інтегрувати до власне банківської системи, що об`єктивно випливає з необхідності всебічного регулювання діяльності кредитних установ, включаючи також діяльність допоміжних організацій в інтересах розвитку всієї банківської системи відповідно до потреб суб`єктів економічних відносин, яких вона обслуговує.

Розглянуті шляхи вдосконалення структурної організації банківської системи являють собою окремі стратегічні напрями створення належних умов функціонування банківських інститутів, на що мають бути зроблені відповідні акценти у політиці регулюючих органів (центрального банку, законодавчої і виконавчої влади). Підкреслимо однак, що загалом аналіз указаних організаційних аспектів банківської справи кількісного та якісного плану відіграє більшою мірою допоміжну роль у нашому дослідженні, не будучи його основним предметом. Даний аналіз здійснено у контексті сукупності загальних передумов ефективного функціонування банківського механізму організації грошово-кредитних відносин, розгляд якого потребує більш глибокого і детального дослідження сукупності елементів, які його утворюють на макро- та мікроекономічному рівнях.

Результати з`ясування суті банків та їхнього значення у забезпеченні грошово-кредитного посередництва на ринку, а також особливостей організації банківської системи і розподілу функціональних обов`язків між її інститутами за рівнями дозволяють створити належне підгрунтя для аналізу економічних особливостей реалізації грошово-кредитних відносин, в основі якого і лежить розглянута нами вище оцінка відповідної ролі банківської системи у цьому процесі.

Найбільш прийнятною, на наш погляд, формою дослідження даного механізму є послідовний аналіз його елементів у відповідності з призначенням банківської системи, сфера функціонування якої є вихідним моментом у всій складній сукупності взаємозв`язків суб`єктів ринку, які тою чи іншою мірою включають грошово-кредитні відносини. Саме такий підхід є оптимальним з огляду на можливість визначення повного алгоритму дослідження банківського механізму грошово-кредитних відносин за його наступними основними елементами:

1) загальні основи організації грошово-кредитних відносин на макрорівні через виконання центральним банком своїх базових функцій з управління грошовою сферою економіки й насамперед реалізацію грошово-кредитної політики;

2) організація грошово-кредитних відносин на мікрорівні – через реалізацію підсистемою комерційних банків своєї посередницької функції з кредитного обслуговування суб`єктів ринку;

3) комплекс заходів з управління банківськими установами на макро- та мікроекономічному рівнях з метою забезпечення стабільності функціонування банківської системи й відповідно ефективної організації нею грошово-кредитних відносин суспільства.

Сукупність указаних елементів, що тісно пов`язані між собою, загалом і утворює банківський механізм організації грошово-кредитних відносин, котрі потребують всебічного дослідження з метою визначення напрямів оптимізації, враховуючи зростаючу роль банків у забезпеченні життєдіяльності усієї економічної системи та її адаптації до нових умов господарювання, створених процесом ринкового реформування.

РОЗДІЛ 2
МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО РИНКУ

2.1. Економічна оцінка базових функцій і статусу центрального банку в системі заходів державного регулювання грошово-кредитних відносин

Глибокий, всебічний аналіз макрорівневої організації грошово-кредитних відносин неможливий без оцінки ролі центрального банку як ключового інституту банківської системи, функціонування якого забезпечує саму можливість реалізації державної економічної політики у грошово-кредитній сфері. Центральному банку з огляду на його положення верхнього рівня у дворівневій системі банківських установ належить відповідно і провідне місце у формуванні першого (верхнього) блоку усього механізму грошово-кредитних відносин, позаяк "рамкові" умови їхньої практичної реалізації між економічними агентами і банками задаються передусім на рівні центрального банку. Останній, виходячи із власних завдань і притаманних йому базових функцій, формує підгрунтя для ефективного фінансового (грошово-кредитного) посередництва усіх банківських установ країни в процесі розширеного відтворення.

Власне сутність центрального банку найбільш доцільно розглядати саме через призму його основних функцій як це передбачено методологією діалектичного підходу, запропонованого нами у розділі 1 даної роботи. Втім, повторення складного багатоетапного аналізу стосовно центрального банку навряд чи є доцільним, адже його суть і як економічної категорії і як ринкового інституту загалом залишається незмінною у тому аспекті, який ми розглядали вище стосовно поняття банку як такого. У той же час та специфічна роль центрального банку як верхнього рівня кредитної системи накладає свій

відбиток і на загальні основи його функціонування, а також, що важливо, на організацію грошово-кредитних відносин суспільства.

При такому підході загальна оцінка функцій центрального банку видається необхідною умовою для подальшого аналізу його ролі в організації грошово-кредитних відносин і, зокрема, щодо управління ними на макрорівні.

В принципі дану методологію для нашого дослідження можна було б умовно назвати функціональною, хоча як в економічній літературі з цього приводу, так і в нормативних актах має місце не лише невизначеність стосовно конкретного переліку основних функцій центрального банку, а й певна плутанина його функцій із завданнями.

Так, приміром, у роботі В.Н. Шенаєва та О.В. Наумченко зазначається, що "традиційно перед центральним банком ставиться п'ять основних завдань" [214, с.9]. Центральний банк, на їхню думку, покликаний бути: єдиним емісійним центром, банкіром уряду, органом стабільності національної грошової системи, банком банків, органом банківського нагляду. Водночас у якості функцій центрального банку ними виділяються три основні: 1) регулююча, пов'язана з регулюванням грошової маси обігу; 2) контролююча, пов'язана з контролем за якісним складом банківської системи; 3) інформаційно-дослідницька [214, с.12].

В іншому дослідженні на цю тему стверджується, що емісія грошових знаків і організація грошового обігу в країні, а також розробка грошово-кредитної політики - це не функції, а завдання центрального банку. У той же час, на думку авторів даного твердження, "в якості дійсних функцій центрального банку можна назвати наступні: забезпечення стійкості національної грошової одиниці всередині країни і на світових ринках, її купівельної спроможності, мінімізації інфляції для створення сприятливих умов для економічного росту; забезпечення ефективного розвитку кредитно-банківської системи країни, включаючи організацію функціонування розрахункового механізму в народному господарстві" [33, с.98].

У книзі колективу авторів на чолі з А.В. Сидоровичем до функцій

центрального банку відносяться: по-перше, забезпечення стабільного функціонування банківської системи, а, по-друге, проведення грошово-кредитної політики [21, с.129]. У роботі А.С. Гальчинського перевага віддається єдиній функції, яка, на його думку є визначальною, - забезпеченню грошової стабілізації [68, с.270].

Як бачимо, розбіжності у поглядах на функції центрального банку навряд чи слід вважати принциповими у своїй основі. Наявність же широкого спектру думок з цього приводу можна пояснити насамперед відмінностями у розумінні авторами самих понять терміну "функції" і терміну "завдання", у зв'язку з чим виникають певні неузгодження їхніх позицій. З нашої точки зору, під функціями слід розуміти конкретні вияви суті категорії, що, як було зазначено вище, відрізняють її від інших категорій. У даному ж разі йдеться про "специфіку роботи" центрального банку, яка відрізняє його від усіх інших банківських установ країни попри збереження загальної належності до банків як таких, у широкому розумінні, згідно ознак, розглянутих у п. 1.2.

Що стосується трактування завдань, то воно має визначати ті кінцеві результати, на досягнення яких спрямовує свою діяльність центральний банк. Інакшими словами, такий підхід мав би давати відповідь на запитання "що робить центральний банк ?", коли йдеться про його функції, і на запитання "для чого він це робить?", коли йдеться про завдання центрального банку, а не навпаки, як це подається в окремих дослідженнях [33, с.95].

Загалом розуміння завдань центрального банку як органу грошово-кредитного регулювання та інституту банківської системи слід пов'язувати відповідно з реалізацією основних стратегічних цілей регулювання (низька інфляція, економічний ріст, висока зайнятість), з одного боку, та підтриманням стабільності і забезпеченням ефективності функціонування банківських установ країни, з другого. Інакше кажучи, таке розуміння має грунтуватись, на нашу думку, на розгляді завдань центрального банку як кінцевих результатів його діяльності у двох тісно пов'язаних між собою площинах: 1) досягнення кінцевих цілей регулювання, що формують перший блок механізму організації

грошово-кредитних відносин; 2) забезпечення стабільної роботи банківської системи як необхідної умови ефективного грошово-кредитного посередництва, що утворює другий блок визначеного нами механізму, котрий буде розглянуто нижче, у розділі 3 роботи.

Однак в кінцевому підсумку з'ясування конкретних можливостей реалізації указаних завдань знову ж таки приводить нас до необхідності економічної оцінки базових функцій центрального банку.

Така оцінка має засновуватися передусім на визначенні як загальної кількості функцій центрального банку, так і конкретного змісту кожної із них. У даному випадку важливо уникнути як надмірного укрупнення функцій, котрі в окремих дослідженнях зводяться до однієї-двох та по суті підміняють собою завдання центрального банку, про що ми вже зазначили, так і зайвої деталізації, коли одні і ті ж дії у різних інтерпретаціях розглядаються як різні функції.

Прикладом подібного розгляду може слугувати робота В.П. Полякова та Л.А. Московкіної, де окремими регулюючими функціями центрального банку визначаються: управління сукупним грошовим оборотом; регулювання грошово-кредитної сфери; регулювання попиту і пропозиції на кредит [173, с.36]. Однак насправді всі ці "функції" є лише розглядом під різним кутом зору однієї і тієї ж функції – грошово-кредитного регулювання.

В принципі, допустимим є детальний аналіз функцій центрального банку, що передбачає високий рівень їхнього "подрібнення", коли йдеться не стільки про економічну, скільки про юридичну оцінку, сенс якої полягає у регламентації законодавством і нормативними актами всіх можливих аспектів діяльності центрального банку. Так, скажімо, законом України "Про банки і банківську діяльність" передбачено 8 функцій (операцій) Національного банку [1]. Концепцією становлення і розвитку банківської системи України, затвердженою постановою Правління НБУ №263 від 23.10.95 р., – 12, а законом України "Про Національний банк України" – 18 функцій [5], котрі загалом охоплюють досить широкий спектр можливих видів діяльності центрального банку – від реалізації грошово-кредитної політики до участі у

підготовці кадрів для банківської системи. Природно, що, досліджуючи грошово-кредитні відносини суспільства, ми не можемо ставити перед собою за мету детальний аналіз усіх передбачених різними нормативними актами функцій центрального банку, оскільки не всі вони пов'язані з організацією вказаних відносин безпосередньо.

З огляду на предмет нашого дослідження більш доцільною видається економічна оцінка базових функцій центрального банку за ключовими напрямами його роботи і ролі в економічній системі, хоча і в цьому разі функції потрібно розглядати у динаміці, розвитку, а не як застиглі форми прояву категорії. Тому весь аналіз можна було б, на наш погляд, розділити на дві стадії.

На першій стадії аналізу цілком прийнятною є власне оцінка основних функцій центрального банку, що визначають його сутність та специфіку, а на другій – дослідження генезису вказаних функцій з огляду на їхню роль в організації грошово-кредитних відносин суспільства.

З урахуванням вищевикладеного на першій стадії аналізу найбільш прийнятним видається застосування традиційного підходу до розгляду діяльності центрального банку, що передбачає виділення чотирьох базових функцій: 1) емісія готівки й організація грошового обігу; 2) функція "банку банків"; 3) функція "банкіра уряду"; 4) реалізація грошово-кредитної політики.

Усі зазначені функції є притаманними центральним банкам у країнах з розвинутою ринковою економікою, де діє дворівнева банківська система, що виявляє можливості її верхнього рівня ефективно організовувати діяльність банківських установ і забезпечувати потреби всіх суб'єктів ринку у кредитно-розрахункових та інших послугах відповідних інститутів. При цьому власне самі функції, які виражають специфіку діяльності центрального банку, є продуктом певної еволюції функціонування комерційних банків, що засновується на тривалому історичному процесі поступового зосередження права на емісію банкнот, а також зобов'язань щодо обслуговування уряду в найбільш надійних комерційних банках (таким, скажімо, був процес

становлення Банку Англії - одного з найстаріших центральних банків світу). Однак навіть у тому випадку, коли створення центрального банку одразу визначалося прийняттям державою певного нормативно-правового акту (Федеральна резервна система США або Німецький федеральний банк), воно все одно мало у своїй основі тривалий історичний процес розвитку кредитної системи та відповідні традиції ведення банківського бізнесу, що грунтувались на ринкових засадах господарювання.

Принципово інакша ситуація мала місце у трансформаційний період в країнах, де економіка повинна була здійснити досить різкий, нееволюційний перехід від адміністративно-командних до ринкових методів організації господарських процесів і взаємовідносин між учасниками суспільного виробництва. Ці зміни, безумовно, мали охопити і банківську систему, котра у своєму вигляді монобанку аж ніяк не відповідала ринковим умовам господарювання, а створення двох нових, тісно пов'язаних між собою, однак все ж таки автономних, підсистем - центрального банку і комерційних банків - відбувалося, на відміну від промислово розвинутих країн, по суті з нуля - так само, як і багатьох інших ринкових механізмів.

Власне із прийняттям у березні 1991 року Верховною Радою України Закону "Про банки і банківську діяльність", відповідно до якого на базі Української республіканської контори державного банку СРСР був утворений Національний банк України, у нашій країні було започатковано функціонування центрального банку у ринковому розумінні цього поняття - як верхнього рівня банківської системи. Проте, на відміну від прийняття законодавчих актів про створення центральних банків у розвинутих країнах, де відповідні функції остаточно закріплювалися за певним комерційним банком, який вже виконував їх раніше, або передавалися новоутвореному інституту від інших банківських установ, в Україні для діяльності центрального банку необхідно було закладати нові підвалини, оскільки існуюча до того часу централізована кредитна система, як і уся планово-керована економіка, не потребували наявності інституту з функціями, притаманними центральним

банкам у країнах з ринковою формою господарювання. У кінцевому підсумку успішність реалізації завдання щодо реформування банківської системи загалом і створення центрального банку, зокрема, значною мірою визначається, можливостями і ефективністю виконання ним чотирьох базових функцій, які власне і визначають суть самого центрального банку як верхнього рівня кредитної системи, що, відповідно, потребує детальнішого розгляду вказаних функцій.

Функція емісії готівки й організації грошового обігу пов'язана з монопольним правом центрального банку на випуск банкнот, які є єдиним законним платіжним засобом, обов'язковим для приймання в оплату боргів на території даної країни.

Зосередження саме цієї функції в одному, уповноваженому на то кредитному інституті країни стало першоосновою діяльності центрального банку як такого, у сучасному розумінні цього поняття. Об'єктивна необхідність в організації центральних банків як окремих інститутів виникає у той період розвитку банківських систем, коли емісія банкнот багатьма банками руйнує підвалини грошового обігу та дезорганізує усю систему господарських зв'язків. А відтак операції, пов'язані з реалізацією даної функції, поступово концентрувались у небагатьох найбільш надійних банках, чиї грошові знаки користувались загальною довірою та практично без перешкод слугували засобами обігу й платежу на всій території країни. Законодавче ж закріплення емісійного права за якимось одним банком завершувало процес формування єдиного центрального (емісійного) банку.

В умовах існування золотого стандарту випуск банкнот здійснювався центральними банками під забезпечення золотом та комерційними векселями, а розміри фідуціарної емісії були строго регламентовані. Це забезпечувало належний зв'язок грошової маси з товарним обігом, однак водночас знижувало еластичність грошової системи та створювало перешкоди для ефективного регулювання економіки кредитними методами.

В сучасних умовах банкнотна емісія здійснюється центральним банком у

порядку кредитування уряду і комерційних банків під заставу державних цінних паперів і комерційних векселів, а також у порядку списання коштів з рахунків комерційних банків у центральному банку для підкріплення касових резервів банківських установ. Отже забезпеченням сучасних банкнот слугують активи центрального банку - переважно у формі державних боргових зобов'язань. Що ж стосується механізму емітування розмінних монет, які є другою складовою частиною готівки нарівні з банкнотами, то він за своєю економічною суттю є аналогічним до випуску банкнот, хоча в деяких країнах монети карбуються міністерством фінансів на замовлення центрального банку.

При розгляді даної функції центрального банку, важливо відзначити певну неточність, якої припускаються деякі автори у процесі аналізу цього питання і яка може мати принциповий характер, якщо йдеться про природу емісійної діяльності. Це стосується твердження про те, що центральний банк має "монопольне право здійснювати емісію грошей" [211, с.129]. Втім, навіть у деяких правових актах держави дане положення зводиться у норму закону. Приміром, стаття 8 закону України "Про банки і банківську діяльність" закріплює за національним банком "монопольне право на випуск грошей в обіг" [1].

Цілком очевидною при цьому є необхідність з'ясування, про яку саме монополію і яких саме грошей йдеться взагалі. Річ у тім, що центральний банк об'єктивно неспроможний контролювати випуск усіх грошей в економіці – у широкому розумінні. Ці так звані "широкі" гроші, що охоплюють депозити до запитання, а також різні види строкових вкладів у комерційних банках, перебувають під безпосереднім впливом депозитно-позичкових і розрахункових операцій банківських установ країни, а центральний банк, реалізуючи ті чи інші заходи грошово-кредитної політики, може визначати лише загальні тенденції зміни грошових агрегатів. Однак, у такому разі вести мову про монополію не доводиться. Якщо ж виходити із міркування про можливості впливу на "вузькі" гроші - грошову базу, то стосовно емісійної діяльності знову ж таки йдеться передусім про готівку, а зміна резервів

визначається обраними напрямами грошово-кредитного регулювання та опосередковано - через діяльність комерційних банків - позначається на масштабах безготівкової емісії.

Таким чином, якщо йдеться про монополію центрального банку на емісійну діяльність, то її слід чітко обумовлювати (бажано було б і в законодавчих актах) предметом цієї емісії, що складають лише готівкові грошові знаки, позаяк випуск усіх грошей в економіці не може бути монополізований в силу особливостей функціонування дворівневої банківської системи. У зв'язку з цим важливо підкреслити монополію центрального банку на випуск банкнот саме як законного платіжного засобу, оскільки цілком справедливим слід вважати поширене у зарубіжних дослідженнях з теорії банківської справи твердження про те, що "необхідно розрізняти гроші і законний платіжний засіб" [172, с.44]. Гроші – це все, що люди готові прийняти в оплату належного платежу (банкноти, чеки, векселі), а законний платіжний засіб – це те, що вони зобов'язані приймати в оплату за законом (тільки банкноти і монети). Застосування такого розподілу є цілком прийнятним стосовно функції центрального банку, яка нами розглядається. У даному випадку це означає, що він володіє монополією на емісію законних платіжних засобів, а не всіх грошей.

Емісія готівки покладає на центральний банк також певні зобов'язання з організації готівкового грошового обігу в країні, що пов'язано не лише з виготовленням банкнот і монет, встановленням їхніх номіналів, зовнішнього виду і ознак платіжності, а й інкасаторськими послугами для комерційних банків, заміною старих банкнот і монет в міру їх зношення, запровадженням єдиних правил ведення касових операцій в економіці та іншими заходами, що забезпечують нормальний обіг готівки.

Слід відзначити, що у промислово розвинутих країнах, де частка готівки здебільшого не перевищує 5-10% у структурі грошової маси, роль емісійної функції центрального банку в сучасних умовах не є значною. Готівка автоматично "продається" банкам через відділення центрального банку, а відтак

монополія на банкнотну емісію зовсім не передбачає її жорсткого контролю чи ув'язки з певними макроекономічними показниками [38, с.58]. Важливе значення при цьому має те, що спосіб платежу (готівкою чи безготівковим перерахуванням) у кінцевому підсумку визначається не стільки нормативними актами, скільки економічною доцільністю при проведенні суб'єктами ринку тих чи інших господарських операцій.

Природно, що чим більша частка готівкового обігу в країні, тим важливішим є значення банкнотної емісії. Така ситуація має місце і в Україні, де питома вага готівки у загальній грошовій масі складає близько 50% (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Динаміка структури грошової маси в обігу України *

	Станом на											
	1.01.94		1.01.95		1.01.96		1.01.97		1.01.98		1.01.99	
	Сума, млн. грн.	Питома вага, %	Сума, млн. грн.	Питома вага, %	Сума, млн. грн.	Питома вага, %	Сума, млн. грн.	Питома вага, %	Сума, млн. грн.	Питома вага, %	Сума, млн. грн.	Питома вага, %
1.Готівка	128	26,6	793	24,6	2623	37,9	4041	43,2	6132	48,9	7158	45,6
2.Кошти на поточних рахунках	206	42,7	1067	33,2	2059	29,7	2275	24,3	2918	23,3	3174	20,2
3.Залишки на строкових депозитах	148	30,7	1356	42,2	2164	31,2	2708	28,9	3398	27,1	5100	32,5
4.Кошти за трастовими операціями та цінними паперами власного боргу банків	-	-	-	-	84	1,2	341	3,6	93	0,7	274	1,7
5.Грошова маса в обігу, всього	482	100	3216	100	6930	100	9634	100	12541	100	15705	100

* Розраховано за даними "Бюлетеня НБУ"

Причини указаної динаміки пов'язані із збільшенням за роки реформ чисельності суб'єктів господарювання, особливо у сфері торгівлі і платних

послуг, а також із загостренням інфляційних процесів у 1992-1995 рр. і знеціненням заощаджень населення, що викликало певну недовіру до банківської системи і безготівкових платежів, зумовивши зростання потреби у готівці. Унаслідок цього частка грошей поза банками у загальному обсязі грошової маси за весь період реформування економіки збільшилась майже у 4 рази (рис.2.1).

Рис.2.1. Динаміка частки готівки у грошовій масі

Однак загалом необхідність оптимізації національної грошової системи відповідно до умов ринкової економіки визначає потребу скорочення операцій з готівкою на користь прогресивних форм безготівкових розрахунків, таких, як платіжні картки, чеки тощо. У свою чергу можливість реалізації даного завдання значною мірою залежить, по-перше, від рівня розвитку грошово-кредитних відносин між банками та їхніми клієнтами, включаючи нові технології кредитування і розрахунків, а по-друге, від надійності банківської системи та відповідно довіри населення до неї. І якщо перший фактор цілком і повністю визначається ефективністю функціонування комерційних банків, то другий залежить також і від грошово-кредитної політики центрального банку.

Функція "банку банків" полягає у кредитно-розрахунковому обслуговуванні центральним банком усіх інших банківських установ країни.

Дана функція передбачає діяльність центрального банку в якості міжбанківського розрахункового центру та кредитора останньої інстанції. Річ у тім, що центральні банки у переважній більшості країн не вступають у безпосередні взаємовідносини з підприємствами, організаціями і населенням, а впливають на економічні процеси опосередковано - через систему комерційних банків, здійснюючи відповідне обслуговування останніх.

Конкретний зміст указаного обслуговування включає наступні основні елементи функції "банку банків": зберігання резервів комерційних банків; надання банком короткострокових кредитів на поповнення у них тимчасової нестачі коштів; організація міжбанківських розрахунків у загальнонаціональному масштабі; здійснення нагляду і контролю за діяльністю комерційних банків.

Комерційні банки відкривають у центральному банку кореспондентські рахунки, залишки коштів на яких слугують необхідною умовою забезпечення платоспроможності усієї банківської системи, позаяк вони є основним інструментом міжбанківських розрахунків, котрі у свою чергу є важливою ланкою в організації безперебійного платіжного обороту між усіма суб'єктами ринку. Крім того, центральний банк зберігає резерви комерційних банків, що в обов'язковому порядку встановлюються у певній пропорції до розміру вкладів у банках з метою підтримання гарантії платежів по депозитах, а також регулювання кредитних можливостей банківських установ.

Акумуляція зазначених ресурсів на рахунках в центральному банку на рівні з його власними емісійними можливостями з випуску як готівкових так і безготівкових коштів загалом створюють умови для провадження центральною кредитною установою країни активних операцій, що включають надання позик усім іншим банкам. З цієї точки зору центральний банк виступає як кредитор останньої інстанції, дозволяючи уникнути неплатоспроможності і масового банкрутства банків внаслідок фінансової паніки та забезпечуючи таким чином стабільність функціонування банківської системи країни в цілому.

З огляду на вказані моменти неправомірними слід вважати твердження

окремих авторів, згідно яких "кредитування комерційних банків з боку центрального банку характерне передусім для соціалістичної економіки з її державною монополією на кредитну діяльність і для перехідного періоду з його нестачею коштів у приватних фінансово-кредитних інститутів" [218, с.412].

Насправді центральні банки і у розвинутих країнах активно використовують кредитні важелі впливу на комерційні банки, оскільки саме через їхні депозитно-позичкові операції дія регулятивного механізму грошово-кредитних відносин здатна позначатися на перебігу процесу розширеного відтворення в економіці. Надаючи кредити комерційним банкам, центральний банк впливає на динаміку їх ресурсів, тим самим керуючи певною мірою позичковими операціями, а через них - грошовою масою, оскільки основним джерелом її приросту є банківський кредит. Те ж саме стосується і перехідної економіки, де функціонування центрального банку передбачає необхідність активізації ринкових механізмів впливу на діяльність комерційних банків, в тому числі і через кредитування останніх.

До основних форм такого кредитування банківських установ, що у діяльності центральних банків розвинутих країн дістало назву рефінансування, відносять, як правило, наступні: 1) переобліковий кредит; 2) ломбардний кредит; 3) операції РЕПО; 4) кредитні аукціони; 5) прямі кредити.

Переоблікові кредити надаються центральним банком комерційним банкам шляхом купівлі у них векселів підприємств реального сектора, попередньо облікованих (врахованих) цими банками.

Центральні банки пред'являють певні вимоги до надійності векселя, що враховується. До переврахування, як правило, приймаються векселі, що видані на основі реальної торгівельної угоди і мають два-три підписи надійних гарантів. Крім того, обсяг переобліко вих кредитів центральних банків у розвинутих країнах здебільшого підлягає лімітуванню як на загальну суму, так і для кожного окремого банку, що виявляє порівняно обмежені можливості використання даного виду позик.

Ломбардні кредити - це форма рефінансування, за якої центральний банк

надає комерційним банкам позики під заставу цінних паперів (комерційних і казначейських векселів, державних облігацій та інших надійних зобов'язань, перелік яких визначається центральним банком). Вартість заставлених паперів, як правило, перевищує суму ломбардного кредиту, а процентні ставки за ним вищі порівняно з офіційною обліковою ставкою, позаяк даний вид кредиту надається здебільшого у разі нагальної потреби регулювання поточної ліквідності, причому на короткі строки.

Операції РЕПО (repurchase agreements) - угоди про зворотній викуп, що являють собою продаж цінних паперів на умовах їх зворотного викупу через певний строк за фіксованою ціною, яка включає ставку процента або її еквівалент. Тому за своїм економічним змістом РЕПО можна розглядати як короткостроковий кредит, забезпечений цінними паперами, оскільки сама угода укладається, як правило, на період до 1 року.

У той же час, на відміну від ломбардного кредиту, операції РЕПО передбачають купівлю-продаж цінних паперів, а не передачу їх в заставу. У даному разі комерційний банк продає цінні папери центральному банку, зобов'язуючись одночасно викупити їх за більш високою ціною через певний строк. Різниця між ціною продажу і ціною зворотного викупу слугує процентом за користування комерційним банком коштами центрального банку.

Перевагами РЕПО є порівняно невисокий ризик, оскільки їх об'єктом здебільшого виступають державні боргові зобов'язання, а крім того в центробанку є можливості використання отриманих цінних паперів у інших угодах такого роду, тоді як при ломбардному кредитуванні заставлені папери просто депонуються в центральному банку.

Кредитні аукціони проводяться у формі задоволення центральним банком аукціонних заявок комерційних банків на отримання кредитних ресурсів. Аукціони створюють рівні умови для всіх учасників і організовуються з періодичністю, що визначається завданнями грошово-кредитної політики.

Кредитні аукціони можуть проводитись різними способами: 1) за американською системою, при якій заявки задовольняються за процентними

ставками, що пропонуються банками (не нижче певної мінімальної ставки, встановленої центральним банком); 2) за голландською системою, яка полягає у задоволенні всіх заявок за ставкою останньої заявки, котра ввійде до списку заявок на видачу кредитів (у цей список потрапляють пропозиції з максимальними ставками); 3) за системою з фіксованою процентною ставкою, при якій задовольняються усі заявки повністю - в разі відповідності попиту і пропозиції або ж частково - в разі перевищення попиту (у пропорції, що визначається відношенням обсягу аукціонного кредиту до суми заявок).

Про результати аукціонів – максимальну і мінімальну процентні ставки при американському способі торгів, ставки відсічення при голландському способі або ж процент скорочення суми заявок при фіксованій ставці - повідомляються комерційним банкам.

Прямі кредити – найпростіший спосіб рефінансування, що полягає у наданні центральним банком позичок кредитним інститутам в міру отримання від них відповідних заявок. Водночас даний вид кредитування має більшою мірою адміністративний, ніж економічний характер, хоча в принципі може бути прийнятним і в ринкових умовах, якщо йдеться про фінансове забезпечення тих чи інших державних програм.

На сьогодні в Україні згідно чинних нормативних актів Національного банку передбачена можливість реалізації усіх зазначених форм рефінансування. Проте в різні періоди реформування економіки їх практичне застосування впроваджувалось поступово, в міру формування ринкових механізмів впливу на господарські процеси. Поетапний розвиток даних операцій здійснювався від прямих кредитів, що були свого роду початковим етапом на шляху вдосконалення кредитного обслуговування комерційних банків (як наслідок централізованого розподілу ресурсів) у 1992-1994 рр. - до кредитних аукціонів у 1994-1997 рр. і до ломбардного кредитування (з 1996 р.), а також операцій РЕПО (з 1997 р.).

Нині основними формами рефінансування Національним банком України комерційних банків залишаються переважно операції РЕПО та ломбардне

кредитування, що знаходить безпосереднє відображення у загальній структурі відповідних позичок НБУ та характеризує даний вид його операцій як такий, що вже в цілому наближений до ринкових умов господарювання (рис. 2.2).

Рис.2.2. Структура кредитів НБУ, наданих комерційним банкам у 1998 році, за формами рефінансування

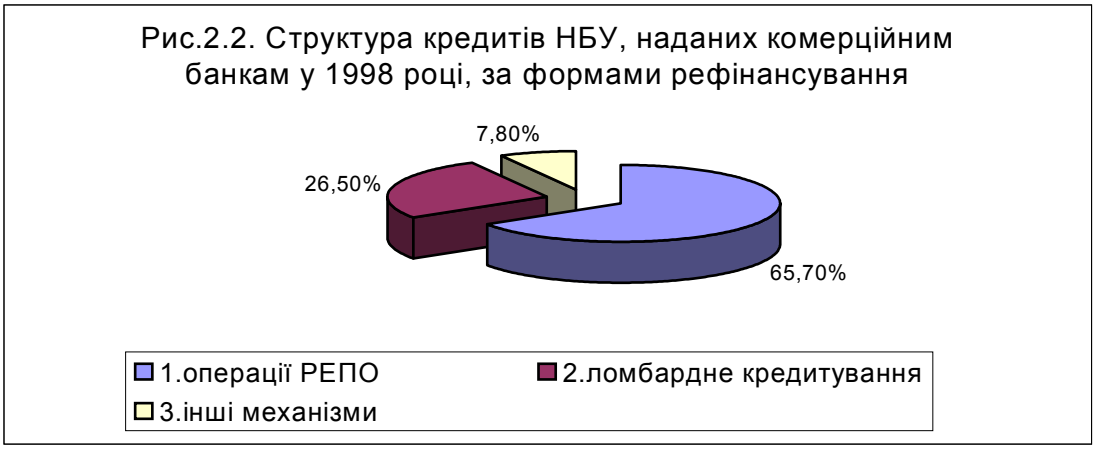

Що ж стосується переобліку векселів, то ефективне використання даного інструменту рефінансування пов'язане передусім з належним рівнем розвитку вексельного обігу в економіці. В Україні у зв'язку з обмеженим обігом товарних векселів надійних емітентів можливості Національного банку з використання даної форми кредитування комерційних банків не можуть бути задіяні в повному обсязі. Водночас розвиток ломбардного кредитування грунтується передусім на застосуванні державних цінних паперів у якості застави. Стосовно ж прямих кредитів НБУ, то їх застосування в обмежених розмірах може бути цілком прийнятним, однак за умов налагодження дієвого механізму контролю за цільовим використанням комерційними банками отриманих позик.

Однак загалом обсяги кредитування комерційних банків Національним банком залишаються на порівняно незначному рівні з огляду, наприклад, на загальний обсяг ресурсів у національній валюті, розміщених на міжбанківському кредитному ринку України (табл. 2.2). Це пояснюється спрямуванням основної маси кредитних ресурсів центрального банку нашої країни на задоволення урядових потреб.

Таблиця 2.2

Централізовані кредитні ресурси Національного банку
на міжбанківському ринку України *

	1997				1998			
	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.
1.Обсяг рефінансування, млн. грн.	581	608	856	824	528	513	598	505
2.Темпи зростання до попереднього періоду, %	123	105	141	96	64	97	117	84
3.Усього розміщено ресурсів на міжбанківському ринку, млн. грн.	3683	4040	4494	4492	4423	4069	4245	4630
4.Частка кредитів НБУ в загальному обсязі ресурсів, %	15,7	15,0	19,0	18,3	11,9	12,6	14,1	10,9

* Розраховано за даними "Бюлетеня НБУ"

За подібних обставин питома вага кредитів, наданих комерційним банкам, у загальній структурі активів Національного банку України перебуває на вкрай низькому рівні – у 1999 році, приміром, порядку 3% (додаток 1).

Такі показники можна вважати досить низькими порівняно, скажімо з аналогічними балансовими даними центральних банків у промислово розвинутих країнах. Зокрема, у Банку Англії, наприклад, відповідні обсяги кредитування складають 83,4% активів банківського департаменту (додаток 2), що вказує на активну позицію головного кредитного інституту країни на грошовому ринку, а відтак і визначає широкі можливості впливу центробанку на кредитну діяльність інших банківських установ, тобто саме як “банку банків” – у буквальному розумінні цього терміну.

Інша складова функції банку банків нарівні з кредитуванням комерційних банків пов'язана з організацією міжбанківських розрахунків, що у розвинутих країнах визначається покладанням на центральний банк завдань національного клірингового центру (або нагляду за такими центрами, створеними на

приватній основі), що забезпечує врегулювання взаємних платіжних зобов'язань між кредитними установами та виступає гарантом безперебійної організації розрахункових операцій.

В Україні починаючи з січня 1994 р. Національним банком відповідно до покладених на нього чинним законодавством функцій запроваджено автоматизовану систему міжбанківських розрахунків з використанням прогресивних електронних технологій, що дало змогу відмовитись від використання паперових платіжних документів, значно підвищити швидкість, якість та надійність платежів.

Для функціонування системи в кожній області створено регіональну розрахункову палату, що загалом об'єднуються у загальнодержавну мережу розрахункових палат, на верхньому рівні якої знаходиться центральна розрахункова палата в м. Києві. Система обслуговується комплексом програмно-технічних засобів, які забезпечують обмін електронними документами, їх перевірку, аналіз та захист від несанкціонованого втручання. Крім того, контроль з боку НБУ забезпечує провадження розрахунків у межах реальних залишків коштів та виключає можливість фіктивних платежів, що нарівні з оперативністю здійснюваних трансакцій загалом вказує на досить високу ефективність існуючої системи.

Окрім кредитування й розрахунків на центральний банк як банк банків у розвинутих країнах часто покладаються обов'язки з ліцензування і контролю за діяльністю інших банківських установ, хоча в деяких країнах дані операції можуть здійснюватись окремими органами (міністерством фінансів, спеціальними наглядовими комітетами). Центральний банк в рамках чинного законодавства встановлює обов'язкові для комерційних банків правила здійснення операцій, ведення бухгалтерського обліку і складання звітності, пред'являє необхідні кваліфікаційні вимоги до керівництва банківських установ. Ця діяльність центробанку має на меті запобігання зловживанням у банківській сфері, забезпечення стабільної роботи кредитних інститутів, збереження вкладів клієнтів банків та зниження ризику банкрутств в економіці

загалом.

В Україні на Національний банк також покладено функції з ліцензування банківської діяльності, а також контролю і нагляду за дотриманням комерційними банками законодавства з банківської справи і відповідності їх операцій чинним нормативним актам, встановленим НБУ. Зокрема, згідно закону України "Про банки і банківську діяльність" Національний банк встановлює для комерційних банків такі економічні нормативи: граничне співвідношення між розміром власних коштів банку і сумою його активів; показники ліквідності балансу; розмір обов'язкових резервів, що розміщуються у Національному банку; максимальний розмір ризику на одного позичальника [1].

Функція "банкіра уряду" полягає в організації центральним банком кредитно-розрахункового обслуговування урядових структур, а також проведенні операцій, пов'язаних з касовим виконанням державного бюджету, обслуговуванням державного боргу та зберіганням золотовалютних резервів країни.

Зміст кредитно-розрахункового обслуговування держави визначається веденням центральним банком поточних рахунків уряду, а також наданням коротко- і довгострокових кредитів шляхом придбання державних цінних паперів або прямого кредитування бюджетних витрат.

Пряме кредитування держави центральним банком є характерним здебільшого для країн з низьким рівнем розвитку ринкових відносин, а у розвинутих країнах застосовується рідко - як правило, у вигляді невеликих сум позик, що видаються на короткі строки авансом, під майбутні надходження в бюджет. Інакшими словами, ці кредити не можуть бути спрямовані на покриття бюджетного дефіциту, а використовуються лише на короткочасне покриття касового розриву між надходженнями і витратами бюджету протягом періоду його виконання. Крім того, розмір зазначених кредитів, як правило, жорстко лімітується.

Кредитування уряду здійснюється переважно шляхом придбання

державних цінних паперів, вкладенням у які може належати досить значна питома вага в активі балансу центрального банку. Так, наприклад, в активах Федеральної резервної системи США даному видові вкладень належить порядку 80% [158, с.49]. Водночас з метою запобігання нарощування інфляційного потенціалу і підриву грошового обігу внаслідок надмірного розміщення активів центробанку в державних цінних паперах у деяких країнах (зокрема, США, Німеччині) центральним банкам не дозволяється купувати боргові зобов'язання держави у процесі їх первинного розміщення [157, с.21].

Що стосується касового виконання державного бюджету, то воно полягає у відкритті міністерству фінансів в центральному банку спеціальних рахунків, на яких акумулюються усі бюджетні надходження (податки, збори та інші платежі) і з яких здійснюються необхідні виплати згідно рішень урядових органів. У результаті центральний банк забезпечує для уряду посередництво у всіх його розрахунках і платежах, а також веде належний облік руху бюджетних коштів.

У деяких країнах обов'язки щодо касового виконання бюджету нарівні з центральним банком можуть покладатися і на окремі комерційні банки. Така "змішана" система існує, наприклад, у США, де казначейство має відкриті на своє ім'я рахунки у федеральних резервних банках, а в тих місцях, де таких банків немає, або там, де необхідна централізація фондів, рахунки відкриті в крупних комерційних банках, що мають назву генеральних депозитаріїв .У будь-якому разі, однак, касове виконання бюджету саме центральним банком створює належні умови для дієвого контролю за цільовим використанням бюджетних коштів.

Окрім розглянутих операцій центральний банк в рамках функції банкіра уряду може обслуговувати державний борг, що виражається не лише у придбанні цінних паперів держави, а й розміщенні їх на фондовому ринку від імені і за дорученням уряду, погашенні цінних паперів, виплаті доходів за ними та інших посередницьких операціях з державними борговими зобов'язаннями.

У якості банкіра уряду центральний банк зберігає також офіційні

золотовалютні резерви країни, що виконують роль гарантійно-страхового фонду в міжнародних розрахунках та використовуються для підтримання курсу національної грошової одиниці стосовно інших валют.

В Україні становлення центрального банку як банкіра уряду відбувається складним шляхом трансформації єдиного державного банку - одного з численних органів адміністративно-командного управління економікою - у самостійний ринковий інститут, взаємовідносини якого з урядом мають грунтуватися на партнерських засадах та керуватися загальнонаціональними інтересами оптимального регулювання економічних процесів в країні. Однак загалом даний процес слід вважати ще далеким від завершення.

Регламентування вказаної сфери діяльності Національного банку України здійснюється статтями 14 і 15 закону "Про банки і банківську діяльність", згідно якого НБУ дозволяється надавати кредит Міністерству фінансів на загальних умовах, однак йому забороняється фінансування дефіциту державного бюджету [1]. Відтак Національним банком встановлювались і завдання щодо реалізації відповідних аспектів грошово-кредитної політики. Зокрема, в основних напрямах цієї політики на 1994 р. передбачалось скажімо “пропорційно-помірковане” кредитування тимчасового сезонного розриву між видатками і нагромадженнями державного бюджету з перекриттям його у наступні квартали.

Та на практиці дефіцит державного бюджету на початкових етапах реформування економіки повністю покривався за рахунок прямих кредитів Національного банку України, що стало одним із найвагоміших чинників нарощування темпів зростання грошової маси, розкручування інфляційної спіралі і врешті набуття даними процесами гіпер-форми (табл. 2.3).

Як видно із наведених в таблиці даних, особливої інтенсивності зазначені процеси набули у 1992-1994 роках, коли темпи зростання грошової маси сягали величин, співставних з відповідним ростом кредитної заборгованості уряду перед Національним банком. Зростання ж цін відбувалося ще швидшими темпами. У результаті гіперінфляція в Україні у своїй динаміці набула цілком

класичних ознак, позаяк пряме кредитування бюджетного дефіциту стало основним чинником емісії. Наслідки інфляції безпосередньо позначилися на виробництві, у якому в 1994 році було зафіксовано найбільший за всю історію України спад – скорочення реального ВВП майже на 23%.

Таблиця 2.3

Обсяги кредитування Національним банком уряду України
та динаміка окремих макроекономічних параметрів *

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1.Кредити НБУ, надані уряду:							
- сума, млн. грн.	18	129	1411	4393	5804	5816	7625
- темпи зростання до попереднього року, %	34 р.	717	1094	311	132	100	131
2.Грошова маса М2:							
-абсолютна величина, млн. грн.	25	482	3216	6846	9023	12448	15432
- темпи зростання, %	11 р.	1928	667	213	132	138	124
3.Інфляція, % до попереднього року	2000	10156	401	182	40	10	20
4.Зміна реального ВВП до відповідного періоду попереднього року, %	-9,9	-14,2	-22,9	-12,2	-10,0	-3,0	-1,7

* Джерело: “Бюлетень НБУ”

Лише починаючи з 1995 року в рамках прийняття цілого ряду заходів, спрямованих на досягнення стабілізації, Національним банком України було взято курс на поступову відмову від прямого кредитування дефіциту бюджету і перехід до операцій з державними цінними паперами. При цьому Національний банк почав виконувати роль не тільки генерального агента уряду з розміщення та погашення державних облігацій, а й безпосереднього інвестора, формуючи значну частину власного портфеля активів із вкладень у відповідні зобов'язання.

Так, у 1996р. 27% кредитної емісії НБУ було спрямовано на придбання облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП), а у 1997 р. цей показник становив вже 49%. У тому ж 1997 році (період “розквіту” ринку ОВДП)

вкладення у державні цінні папери займали 10,8% у структурі активу балансу Національного банку України. Наприкінці ж серпня 1998 р. (безпосередньо перед початком кризи ринку держоблігацій) загальні зобов'язання уряду з ОВДП складали 12,5 млрд. грн., з яких облігацій на суму 8,2 млрд. грн. належало НБУ.

Що стосується роботи Національного банку із забезпечення касового виконання державного бюджету як складової частини функції "банкіра уряду", то вона здійснюється спільно з 6 комерційними банками, уповноваженими урядом реалізовувати відповідні завдання (Промінвестбанк, “Аваль”, Укрсоцбанк, банк “Україна”, Ощадбанк, Укрексімбанк).

Водночас, враховуючи неефективність руху бюджетних коштів за схемою "платник податків і зборів – банк платника – уповноважений банк – регіональне управління НБУ – ОПЕРУ НБУ", а потім у зворотному напрямі, Національний банк спільно з урядом має вживати активніших заходів з підвищення ефективності казначейської системи касового виконання бюджету, оскільки при зазначеній вище схемі значна частина коштів може "зависати", розпорошуючись по рахунках міністерств і відомств. За банківською ж системою повинна залишитись функція розрахунково-касового обслуговування самого казначейства.

Виконуючи одне з своїх найважливіших завдань – підтримання курсу національної грошової одиниці стосовно грошових одиниць інших країн, Національний банк України формує офіційні золотовалютні резерви, що забезпечують стійкість проти непередбачених факторів виникнення паніки на валютному ринку, тобто для проведення валютних інтервенцій, а також можуть бути використані для фінансування дефіциту платіжного балансу та інших цілей, пов'язаних з реалізацією державної економічної політики.

Указані резерви в Україні включають: монетарне золото (у формі монет і злитків високої проби), іноземні банкноти, депозити в іноземній валюті за кордоном, інвестиції в боргові зобов'язання інших країн, а також резервну позицію держави в МВФ. Загальні обсяги і динаміку цих активів для нашої

країни характеризують дані, наведені у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Динаміка величини офіційних золотовалютних резервів України *

(млн. дол. США)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1.Загальна сума резервів за мінусом золота	468,8	161,6	650,7	1050,6	1960,0	2341,1	761,3
в тому числі:							
- СДР	-	-	180,6	144,3	67,2	71,1	182,4
- іноземна валюта	468,8	161,6	470,1	906,3	1892,8	2270,0	578,9
2.Золото	0,1	4,4	13,7	18,3	11,6	17,7	31,6
3.Резервів усього, млн. грн.	9,2	32,0	696,8	2027,1	3729,1	4479,4	3525,4

*Джерело “Бюлетень НБУ”

Так, нестабільність на фінансовому ринку України в 1998 році відображає суттєве зниження валютних резервів Національного банку, що пов'язано з реалізацією ним свого завдання щодо підтримання курсу гривні в рамках, передбачених параметрами існуючого у той час валютного коридору (спочатку 1,8-2,25 грн./дол., а пізніше 2,5-3,5 грн./дол.), хоча пізніше Національний банк по суті відмовився від подібної практики, оскільки єдиним її основним результатом стає по суті вичерпання золотовалютних резервів країни.

Слід відзначити, що три чверті офіційного валютного резерву НБУ складають долари США. Крім того, резерви розміщуються у вигляді придбання цінних паперів США, Німеччини, Італії та інших країн.

Таким чином, частка валютних резервів у структурі активів центробанку визначається як напрямами відповідної курсоутворюючої політики у тій чи іншій країні і об’єктивною потребою в наявності ресурсів для належних регулятивних заходів на валютному ринку, так і необхідністю безперебійної організації міжнародних платежів за зобов’язаннями уряду (в першу чергу) чи комерційних банків, що в кінцевому підсумку залежить від національних

особливостей діяльності центральних банків різних країн з огляду на ту роль, яку вони відіграють у функціонуванні валютних ринків. В окремих випадках дана частка може бути досить значною – наприклад, в Австрійського національного банку на початок 1998 р. вона складала понад 50% балансових активів (додаток 3).

Реалізація грошово-кредитної політики як функція центрального банку визначає по суті його місце і роль в ринковій системі організації господарських процесів. Центральний банк вживає регулятивних заходів у грошово-кредитній сфері економічних відносин з метою ефективного впливу на господарську активність, темпи економічного росту, стримування інфляції та забезпечення зайнятості робочої сили.

Основним об'єктом грошово-кредитного регулювання з боку центрального банку виступає кредитна діяльність комерційних банків, що безпосередньо позначається на сукупній грошовій масі, від величини якої у свою чергу залежить динаміка основних показників розвитку економіки. Власне самі заходи спрямовані на регулювання попиту і пропозицій на кредит, в кінцевому підсумку позначаються на динаміці грошових агрегатів, позаяк всі гроші у широкому розумінні цього поняття мають кредитну природу, а їх джерелом є кредитні операції банківської системи. Відтак, навряд чи можна погодитись із твердженнями деяких авторів щодо окремого виділення заходів грошової політики, спрямованої на зміну грошової маси, і кредитної політики, націленої на регулювання обсягів кредитів [218, с.412].

Загальновизнаною і цілком прийнятною є класифікація, згідно якої грошово-кредитна політика центрального банку залежно від стану господарської кон'юнктури поділяється на два основні типи, що мають взаємно протилежний вплив на динаміку грошової маси. Перший тип являє собою рестрикційну грошово-кредитну політику (політику "дорогих грошей"), спрямовану на обмеження обсягу кредитних операцій, підвищення рівня процентних ставок і гальмування темпів росту грошової маси в обігу. Метою її застосування є згладжування різких коливань фаз економічного циклу,

недопущення "перегріву" економіки, боротьба з інфляцією.

Другим типом є експансивна грошово-кредитна політика (політика "дешевих грошей"), яка супроводжується розширенням обсягів кредитних операцій, зниженням рівня кредитних ставок і як наслідок – зростанням грошової маси. Експансивна політика застосовується для подолання виробничого спаду і пожвавлення ділової активності шляхом стимулювання інвестиційних процесів та збільшення платоспроможного попиту на товари і послуги.

Інструментарій для реалізації вказаних типів грошово-кредитного регулювання включає облікову політику, зміну норм обов'язкових резервів, операції на відкритому ринку, а також деякі селективні методи впливу на кредитну активність комерційних банків (детальніше про це – у п.2.3). Практичні аспекти грошово-кредитної політики центральних банків у розвинутих країнах відзначаються в кінцевому підсумку, оптимальним поєднанням різних видів інструментів для досягнення кінцевих цілей регулювання.

В Україні Національний банк відповідно до чинного законодавства, а також статті 8 власного Статуту "розробляє основні напрями єдиної грошово-кредитної політики, згідно з якими здійснює регулювання грошового обігу" [7]. Пропозиції Правління НБУ щодо основних напрямів державної грошово-кредитної політики щорічно затверджуються Верховною Радою України.

Основою для розробки грошово-кредитної політики є прогнозна програма економічного і соціального розвитку держави, яку розробляє уряд, макроекономічні показники розвитку України і Закон України "Про державний бюджет України" на відповідний період [72, с.6]. Визначений в основних напрямах грошово-кредитної політики комплекс заходів та монетарних інструментів спрямований передусім на забезпечення економічної і фінансової стабільності, яка є основою стабільності національної валюти, що згідно із Конституцією України (стаття 99) є головним завданням, покладеним на Національний банк.

Водночас залежно від ситуації, яка складається на ринку та змін основних макроекономічних показників Національний банк України може вносити відповідні корективи щодо прогнозованих монетарних параметрів та використання тих чи інших інструментів грошово-кредитного регулювання. На сьогодні у якості основних таких інструментів у розпорядженні Національного банку є:

- обов'язкове резервування залучених коштів комерційних банків;
- механізм рефінансування комерційних банків через операції РЕПО, ломбардне кредитування та кредитні аукціони;
- облікова ставка НБУ та процентні ставки за його операціями як базова ціна національної валюти;
- операції з державними цінними паперами на ринку ОВДП;
- інтервенції на валютному ринку за рахунок офіційного валютного резерву для підтримання стабільності обмінного курсу національної грошової одиниці.

Як бачимо, комплекс інструментів нині загалом відповідає ринковим умовам господарювання та за формою аналогічний до відповідного інструментарію, яким володіють центральні банки у розвинутих країнах. Це відображає суттєвий прогрес у розвитку механізму регулювання грошово-кредитних відносин від суто адміністративного до переважно ринкового впливу на функціонування інститутів банківської системи, а через них на діяльність усіх економічних агентів. Однак у кінцевому підсумку вирішальне значення має не форма самих інструментів монетарної політики, а можливості Національного банку щодо їх ефективного застосування, від чого власне і залежить ефективність виконання ним своєї функції грошово-кредитного регулювання економіки.

Підсумовуюче вищевикладене, можна зробити висновок, що діяльність Національного банку України в сучасних умовах в основному відповідає класичним ознакам функціонування центрального банку як верхнього рівня кредитної системи з огляду на базовий набір чотирьох функцій, що формують

свого роду критерій для відповідної оцінки на першій стадії аналізу (рис. 2.3).

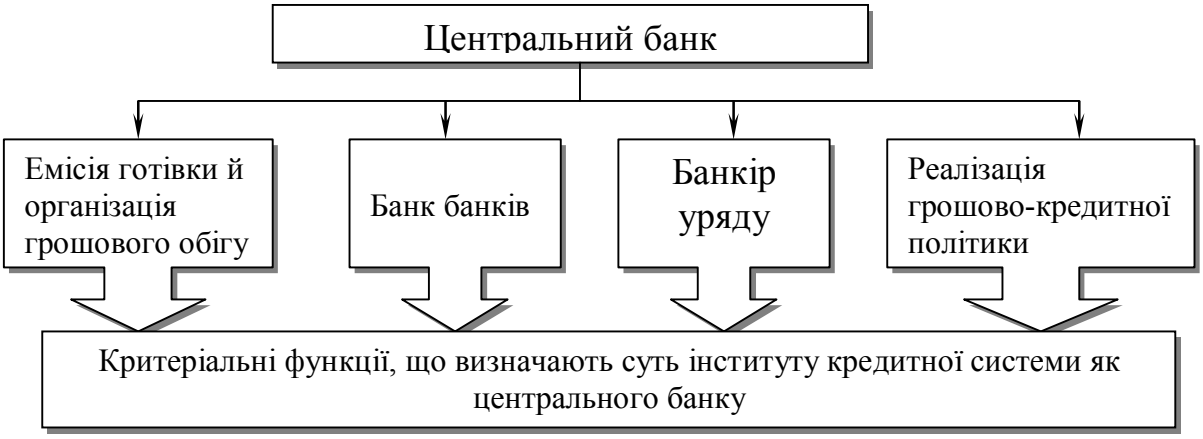

Рис.2.3. Перша стадія аналізу функцій центрального банку

При такому підході правильність вибору вказаних функцій за основу може бути підтверджена також тим, що практично усі здійснювані центральним банком операції можуть бути точно класифіковані у відповідності із даним критерієм. У нашій країні це ж стосується і діяльності Національного банку, котра регламентована кількома нормативними актами з визначенням у них багатьох різноманітних функцій, про що вже зазначалось вище (додаток 4).

У той же час слід зазначити, що попри важливість розглянутих функцій центрального банку, які формують свого роду критеріальний рівень для оцінки розвитку верхнього рівня банківської системи та відповідності його ринковим умовам дворівневої організації діяльності кредитних установ країни дані функції необхідно розглядати у розвитку, що зумовлює необхідність другої стадії аналізу.

Річ у тім, що формулювання функцій у незмінній протягом тривалого періоду часу формі в цілому може бути прийнятним лише стосовно суті центрального банку як інституту кредитної системи, вирізняючи його з-поміж усіх інших банківських установ та надаючи свого роду класифікаційні ознаки діяльності. У той же час господарський механізм будь-якої країни з усім

розмаїттям економічних зв'язків між людьми не перебуває у незмінному, статичному положенні. Його характерна ознака – постійна динаміка, розвиток, вдосконалення форм організації стосунків між учасниками відтворювального процесу.

В особливій мірі даний момент виявляється у ринковій системі господарювання, для якої динамізм і самовдосконалення є її внутрішніми, іманентними ознаками. Зрозуміло, що відповідним чином це стосується і грошово-кредитних відносин, сучасна організація яких центральним банком на макрорівні є результатом розвитку та певної модифікації основних його функцій, що безпосередньо позначається на ролі центрального банку в економіці загалом.

Так, емісійна функція початково являла собою визначальну основу діяльності центрального банку, позаяк формування останнього в якості окремого, самостійного інституту кредитної системи ґрунтувалася передусім на зосередженні емісії грошових знаків у єдиному центрі. Право на випуск готівки, передане від комерційних банків центральному банку, зумовлювало його важливе значення як основного джерела надходження коштів в економіку, особливо в умовах обігу повноцінних грошей.

Розвиток безготівкового платіжного обороту, впровадження новітніх технологій розрахунків і зниження частки обігу готівки нарівні з відміною офіційного золотого забезпечення грошових знаків безпосередньо позначилося і на ролі емісійної функції. Зрозуміло, що зміна цієї ролі прямує у бік зниження, що пояснюється існуючими тенденціями до зменшення питомої ваги готівкових платежів у загальному платіжному обороті.

У розвинутих країнах їх частка, як вже зазначалось, не є значною, а сфера застосування обмежена в основному рамками роздрібного товарообороту. Цілком очевидно, що і в Україні неприродно високу частку готівки в платіжному обороті слід розглядати як тимчасове явище, а із поступовою стабілізацією економічної системи зазначені тенденції до збільшення частки безготівкових розрахунків набудуть розвитку в повній мірі.

У процесі ж безготівкових розрахунків основними організаторами яких є комерційні банки, первинного значення набуває відповідно і безготівкова емісія, основним джерелом якої є кредитні операції комерційних банків, монополія центробанку на які, звісно, не поширюється. За таких обставин регулювання грошово-кредитних відносин між центральним банком і комерційними банками має більш важливе значення з точки зору впливу на емісійний процес в країні, аніж власне емісія самої готівки.

У той же час необхідно відзначити, що і випуск в обіг готівкових грошових знаків не здійснюється сам по собі, а проводиться у порядку кредитування центральним банком уряду, комерційних банків або ж під приріст офіційних золотовалютних резервів. Таким чином, хоча центральний банк має виключне право на випуск в обіг лише готівки і частково, нарівні з комерційними банками, приймає участь у кредитній емісії, остання все одно передує емісії готівки, оскільки забезпеченням сучасних банкнот слугують активи центробанку, основними статтями яких є валютні резерви, державні цінні папери і позики банківським установам (додатки 2,3).

Із викладеного вище випливає важливий висновок: емісійна функція центрального банку займає підпорядковане положення стосовно його функцій "банку банків" і "банкіра уряду". У даному разі йдеться про те, що власне кредитування уряду і комерційних банків може і не супроводжуватись випуском готівки, тоді як сама видача банкнот з каси центрального банку неможлива за відсутності належних залишків коштів на рахунках відповідних позичальників. Інакше кажучи, емісійний процес в економіці визначається у кінцевому підсумку станом грошово-кредитних відносин центрального банку з комерційними банками та урядом.

Що ж до функцій "банку банків" і "банкіра уряду" то їх практична реалізація за своєю суттю відзначається тією ж роллю центрального банку як банку у традиційному розумінні слова, що пов'язано з кредитно-розрахунковим обслуговуванням відповідних суб'єктів ринку – комерційних банків і держави. Однак специфіка цієї "клієнтури" є такою, що результати відповідних

кредитних операцій виходять за межі традиційних зв'язків "банк – клієнт", а позначаються на стані усієї економічної системи на макрорівні.

І справа тут не лише у масштабах здійснюваних операцій (хоча і цей фактор має суттєве значення особливо стосовно кредитування державних витрат і їхнього впливу на макроекономічні параметри), а й у тому, яким чином відбувається рух отриманих у позику коштів. Якщо кредит, отриманий підприємством у комерційному банку, спрямовується на забезпечення неперервності індивідуального відтворювального процесу (через авансування коштів в основний чи в оборотний капітал), то кредити, надані центральним банком комерційним банкам, позначаються на стані усієї економіки в силу можливостей банківської системи до багатократного збільшення депозитів у процесі кредитно-розрахункових операцій (мультиплікаційний ефект).

При цьому необхідно наголосити на одному важливому моменті. Як вже зазначалось, центральний банк випускає гроші в обіг через кредитування комерційних банків і уряду, тобто в процесі збільшення кредитних вкладень центробанку відбувається і зростання його кредитних ресурсів. А відтак центральний банк, на відміну від усіх інших банківських установ країни, спроможний сам для себе створювати ресурси кредитування. Усі інші банки попри свою можливість мультиплікативно розширювати депозити в кінцевому підсумку перерозподіляють гроші, які вже були раніше створені центробанком, загалом збільшуючи або зменшуючи грошову масу відповідно до динаміки власних позичкових операцій.

Таким чином, грошово-кредитні відносини типу "центральний банк – комерційні банки" являють собою якісно відмінний рівень від аналогічних відносин типу "комерційний банк – підприємства" чи "комерційний банк – домашні господарства", позаяк визначають не лише фінансові можливості окремих економічних агентів, а й безпосередньо впливають на обсяги і динаміку грошової маси загалом. Те ж саме стосується і грошово-кредитних відносин типу "центральний банк – уряд". І хоча у цьому разі власне вже не йдеться про мультиплікативне розширення депозитів, значні масштаби

відповідних кредитних операцій центробанку, як це було показано вище стосовно умов нашої країни, спроможні справляти безпосередній вплив на зміну основних макроекономічних параметрів – приріст грошової маси, темпи інфляції, динаміку ВВП (табл. 2.3).

Розглянуті моменти дають можливість зробити наступний важливий висновок: функції центрального банку як "банку банків" і "банкіра уряду" з огляду на їх вплив на економічну систему загалом не можуть здійснюватись виключно з метою кредитно-розрахункового обслуговування відповідно комерційних банків і держави (хоча такими і є їх зовнішні форми прояву). Однак з огляду на значення даних функцій для всієї економіки вони мають здійснюватись у відповідності із загальними, кінцевими цілями діяльності центрального банку, що включають як підтримання стабільності національної валюти, так і регулятивний вплив на економіку монетарними методами з метою забезпечення її стабільного росту, а також належного рівня зайнятості робочої сили. Інакшими словами, грошово-кредитні відносини на рівні центрального банку мають бути організовані таким чином, щоб їх результати узгоджувались із завданнями грошово-кредитної політики, реалізація якої є четвертою основною функцією центробанку.

На практиці це виглядає наступним чином. Якщо організація грошово-кредитних відносин на рівні "комерційний банк – підприємство" ґрунтується передусім на економічній доцільності видачі позики тому чи іншому клієнту і можливостях останнього щодо її повернення, то вже на рівні "центральний банк – комерційні банки" і "центральний банк – уряд" окрім зазначених факторів істотну роль має також відігравати узгодженість кожної кредитної операцій центробанку із завданнями грошово-кредитного регулювання. Очевидно, що коли, наприклад, таким завданням є стримування інфляції, заявки на одержання кредиту не можуть бути беззастережно задоволені навіть при позитивних значеннях усіх інших вихідних параметрів того чи іншого позичальника. У цьому полягає важлива відмінність організації грошово-кредитних відносин на макрорівні від організації на мікрорівні – між комерційними банками і їхніми

клієнтами. Порушення ж даного принципу може мати негативні наслідки не лише для грошової сфери, а й для всієї економіки.

Таким чином, як функція "банку банків", так і функція "банкіра уряду" в сучасних умовах мають займати підпорядковане положення щодо функції центрального банку як провідника грошово-кредитної політики (рис. 2.3). Відтак дана функція виступає свого роду основою для визначення як загальної спрямованості, так і можливостей реалізації усіх інших функцій.

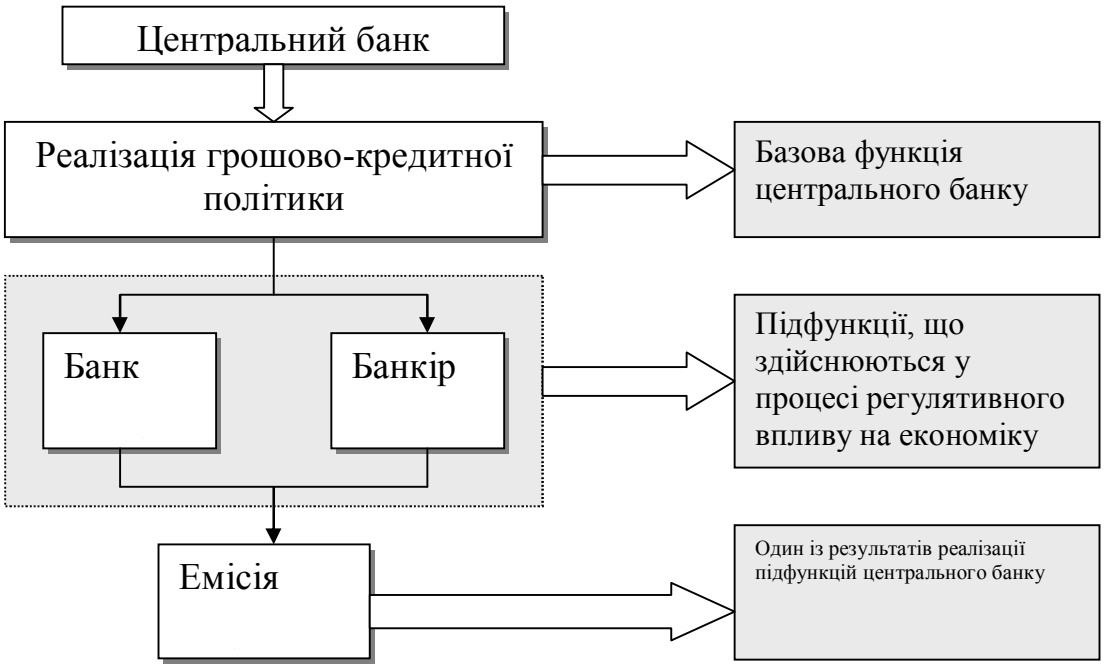

Рис.2.4. Друга стадія аналізу функцій центрального банку

Отже, друга стадія аналізу функцій центрального банку відображає не лише тісний взаємозв'язок між ними, а й певну ієрархічну підпорядкованість, що визначається об'єктивним процесом генезису ролі центробанку в економічній системі загалом – від емісійного центру країни до основного органу грошово-кредитного регулювання економіки. Природно, що за подібних обставин на вершині вказаної ієрархії знаходиться грошово-кредитне регулювання як базова функція центрального банку в сучасних умовах, тоді як усі інші функції займають підпорядковане стосовно неї положення і їх можна навіть вважати свого роду підфункціями (банк банків і банкір уряду). Водночас

емісія готівки, котра свого часу була основою формування центробанків нині займає підпорядковане положення стосовно його підфункцій, позаяк більшою мірою виступає як результат здійснення останніх.

Визначення *функції грошово-кредитного регулювання* у якості пріоритетної для центрального банку в ринковій економіці є також відображенням еволюції поглядів на необхідність регулятивного втручання з боку держави у господарські процеси – від повного неприйняття навіть самої ідеї про можливість даного втручання до усвідомлення об'єктивної необхідності певної участі держави як у доповненні власне ринкового механізму, так і в нівелюванні його недоліків. Зрозуміло, що грошово-кредитні інструменти такої участі займають провідне місце у регулятивному процесі, що для розвинутих країн можна вважати результатом порівняно тривалого, еволюційного становлення центрального банку як провідного органу держави у реалізації економічної політики.

Принципово інакша ситуація має місце у перехідній економіці, де утворення центрального банку і визначення його основних функцій відбувається у складних умовах реформування не лише банківської системи країни, а й усієї сукупності економічних відносин при одночасному становленні нових ринкових інститутів. Одним із важливих елементів успішності даного процесу є визначення пріоритетності функції центрального банку (в тому числі і в законодавчому порядку) з огляду на його роль в економіці передусім саме як органу грошово-кредитного регулювання (а не органу забезпечення фінансовими ресурсами урядових витрат). Водночас, теоретичне обґрунтування вказаного пріоритету має знайти безпосереднє практичне відображення у визначенні статусу центрального банку, від чого значною мірою залежить ефективність виконання ним своєї базової функції – реалізації грошово-кредитної політики.

Дана функція вказує передусім на роль центробанку як головного органу державного регулювання макроекономічних процесів за допомогою грошово-кредитних методів, що зумовлює його вирішальний вплив на стабільність

грошової одиниці, надійність банківських установ, дієвість платіжно-розрахункового механізму, тобто сукупність тих параметрів, від яких у кінцевому підсумку залежить ефективність функціонування всієї економіки країни. У зв'язку із цим статус центрального банку, що визначає рівень його незалежності від органів законодавчої та виконавчої влади, набуває особливо важливого значення при встановлені функціональних повноважень і принципів організації головного кредитного інституту країни, а відтак і визначенні його можливостей щодо ефективного управління грошово-кредитними відносинами на рівні макроекономіки.

Важливість цього питання визначається не лише економічними факторами, на які має вплив статус центрального банку (стабільність національної валюти і банківської системи, ефективність організації грошово-кредитних відносин), а й політичними, зумовленими загальним рівнем довіри населення та підприємницьких структур до уряду, результати рішень якого багато в чому залежать від успішної взаємодії з центральним банком.

Незалежний статус центрального банку (набутий у процесі історичного розвитку тої чи іншої країни або закріплений у законодавчому порядку) дає йому змогу не пов'язувати свої дії з динамікою політичної кон'юнктури, а забезпечувати реалізацію грошово-кредитної політики, використовуючи при цьому найбільш ефективні засоби. Йдеться про можливості центробанку виступати свого роду противагою уряду, котрий може вирішувати економічні питання керуючись суто політичними міркуваннями (наприклад, майбутніми виборами). Річ у тім, що уряд може бути зацікавленим у використанні емісійних важелів для досягнення певних цілей, що мають кон'юнктурний характер, а саме: зниження рівня безробіття, підвищення зарплат, отримання додаткових надходжень до бюджету, розширення державних витрат на утримання соціальної сфери та ряд інших заходів, не підкріплених реальними фінансовими ресурсами. Природно, що за таких обставин незалежність центрального банку є необхідною умовою стабільності національної грошової системи. Це зумовлює необхідність існування відпрацьованої процедури

прийняття центробанком рішень при реалізації грошово-кредитної політики, які б не залежали безпосередньо від поточних дій уряду.

Як показує досвід промислово розвинутих країн, чим більш самостійним у проведені своїх операцій є центральний банк, тим стабільніша і ефективніша діяльність фінансово-кредитної системи в цілому. Зокрема, однією з причин більшого успіху у боротьбі з інфляцією у 70-80-ті роки у США і Німеччині порівняно, скажімо, з Великобританією та Італією є вищий рівень незалежності від уряду Федеральної резервної система США і Німецького федерального банку, ніж Банку Англії та Банку Італії, які підпорядковані урядам цих країн. Важливим фактором цінової стабільності у країнах з незалежним центральним банком є низькі інфляційні очікування, що ґрунтуються на довірі суспільства до грошово-кредитної політики, яка виключає можливість політичного тиску на рішення банку.

Загалом статус центрального банку в кожній країні формується під впливом історичного розвитку, стану демократичних інститутів у суспільстві та в кінцевому підсумку є відображенням усіх складних процесів, що відбуваються в економічній системі.

Відтак досить складно чітко визначити рівень незалежності центробанку, оскільки у багатьох країнах існують відмінності між юридичним її визначенням та практичною реалізацією. Дані відмінності визначаються не лише особливостями соціально-економічного розвитку країн, а й такими моментами, як традиції неформальних стосунків між різними органами влади, особисті якості керівництва центробанку, уряду, їх престиж і компетентність, відносини центрального банку з комерційними банками та інші.

Зрозуміло, що вивчити й детально систематизувати усі подібні моменти досить проблематично. Тому необхідно виділити лише основні фактори, що мають безпосередній вплив на статус центрального банку і в першу чергу визначають його можливості щодо ефективної реалізації своєї базової функції – грошово-кредитного регулювання економіки. З нашої точки зору, у сукупність таких ключових політичних та правових факторів слід віднести наступні:

1) процес формування керівництва центрального банку;

2) особливості взаємодії центрального банку і уряду;

3) законодавче визначення цілей діяльності центрального банку;

4) регулювання можливостей фінансування центральним банком державного бюджету.

1.*Процес формування керівництва* та визначення строків його повноважень є важливим фактором політичної незалежності центрального банку. У переважній більшості промислово розвинутих країн керівники банку призначаються або обираються з числа кандидатур, запропонованих урядом. Загалом виконавча влада має вирішальний вплив у процесі призначення вищого керівництва центрального банку, що на перший погляд може видатися досить суперечливим моментом, який протирічить самим основам його незалежного функціонування.

Насправді, однак, у процедуру формування керівництва центрального банку з боку урядових структур закладається важливий стримуючий механізм, який включає два основні аспекти. По-перше, строки, на які призначаються керівники банку, як правило перевищують строки дії мандату виконавчої влади: 14 років у США, 8 – в Німеччині, 7 – в Канаді, Нідерландах, Австралії. Це дозволяє усунути в діяльності центрального банку елемент політичної нестабільності, викликаної у періоди передвиборних компаній та змін урядів. По-друге, у більшості розвинутих країн керівництво центрального банку не може бути відкликана раніше встановленого строку. У таких країнах , як Бельгія, Нідерланди, Данія процедура відкликання керівника центробанку є досить складною, а у США, Німеччині, Великобританії, Ірландії дострокове припинення повноважень голови і членів директорату взагалі не допускається.

2.Другим фактором, що визначає рівень незалежності центрального банку, є *особливості взаємодії його з урядом* та можливості останнього втручатися у механізм розробки грошово-кредитної політики. У переважній більшості розвинутих країн центральні банки зобов'язувати координувати свої дії із загальною стратегією державного регулювання. При цьому уряд має право

інструктувати центральний банк у питаннях обрання напрямів грошово-кредитної політики та здійснювати контроль за його діяльністю. Такий стан справ характерний для Великобританії, Канади, Японії, Швеції, Нідерландів, Іспанії. Найнижчий рівень політичної незалежності серед центральних банків промислово розвинутих країн – у Франції та Італії, де центробанки перебувають під повним контролем уряду. Діаметрально протилежна ситуація – у США, ФРН та Швейцарії, де конструктивне співробітництво центральних банків з виконавчою владою не підмінюється втручанням урядових структур у грошово-кредитну політику.

3.Третій фактор визначає правові аспекти незалежності центрального банку, пов'язані із *законодавчим визначенням цілей його діяльності*. У більшості промислово розвинутих країнах (Японії, Німеччині, Франції, Канаді, Швейцарії, Австралії, Нідерландах) основні цілі і сфера діяльності центрального банку відображені у конституції або спеціальних законах. Так, законодавством ФРН основним обов'язком Бундесбанку визначено забезпечення стабільності національної валюти. При цьому перед центральним банком поставлено три головних завдання: регулювання грошового обігу, регулювання кредитного забезпечення економіки, організація платіжного обороту . У Швейцарії для центрального банку головною метою є підтримання цінової стабільності. Подібні завдання визначені і для інших центральних банків, діяльність яких регламентована законодавством.

У той же час даний фактор не відіграє ключової ролі у забезпеченні незалежності центральних банків. У ряді країн (таких, як США, Великобританія, Італія та інших) законодавче формулювання завдань центрального банку або відсутнє, або подане у загальних рисах, однак, рівні незалежності центробанку цих країнах значно відрізняються між собою.

Незважаючи на те, що формулювання цілей центрального банку повинно по суті законодавчо окреслювати поле його діяльності та основні повноваження, на практиці визначення за мету таких широких орієнтирів, як підтримання макроекономічної стабільності або сприяння добробуту

населення, не може слугувати надійною основою самостійності банку в регулюванні економіки. До того ж деякі з цілей центрального банку або пов'язані з ними завдання можуть мати і урядові структури. Тому в розвинутих країнах закони здебільшого визначають інституційні характеристики діяльності центрального банку, структуру органів управління, процедури звітності. Водночас проблеми взаємовідносин центрального банку і органів державного управління, а також основи координації їхньої діяльності законодавчими актами, як правило не розглядаються.

4.Більш важливе значення для незалежності центральних банків має четвертий фактор, що передбачає *регулювання законодавством можливостей фінансування дефіциту державного бюджету*. Центральні банки країн. у яких не діють обмеження на кредитування уряду, можна вважати в більшій мірі залежними у реалізації своєї політики від органів виконавчої влади. У цьому відношенні рівень незалежності центрального банку визначається його спроможністю довести кредитування державного бюджету виключно до меж цільових орієнтирів приросту грошової маси в економіці. Однак більш прийнятним способом досягнення зазначеної мети є пряме законодавче обмеження або лімітування парламентом обсягів кредитування уряду, що застосовується, зокрема, у Німеччині, Швейцарії, Японії, Франції та ряді інших промислово розвинутих країнах. Необхідність в законодавчих обмеженнях тим більш зростає, чим нижчий рівень розвитку фінансового ринку в країні та слабші позиції центробанку відносно уряду.

Усі розглянуті фактори взаємопов'язані між собою, а їх сукупність слід вважати базовою передумовою формування незалежного статусу центрального банку в будь-якій країні. І хоча загалом у всіх країнах з ринковими відносинами в тій чи іншій мірі реалізується концепція незалежного центрального банку, даний статус запроваджується з урахуванням національної специфіки та історичних особливостей формування кредитної системи, що включають конкретні механізми взаємодій центрального банку з органами державного управління. Це стосується і країн з перехідною економікою.

Труднощі переходу до ринкових відносин в Україні (спад виробництва, структурні диспропорції в економіці, нестабільність фінансової системи) мають безпосередній вплив на діяльність банківської системи. Успішність реалізації заходів, спрямованих на її реформування та досягнення макроекономічної стабілізації, значною мірою визначається статусом Національного банку як незалежного органу, що виконує загальнодержавні завдання із захисту національної валюти та забезпечення стабільного функціонування кредитної системи.

Хоча Національний банк України у своїй діяльності є підзвітним лише Верховні Раді і має право законодавчої ініціативи, прийнятий ще у 1991 р. закон "Про банки і банківську діяльність" практично не забезпечував незалежного правового статусу центрального банку нашої країни як ланки першого рівня кредитної системи. Точніше така незалежність стосувалася більшою мірою визначення технології організації тих чи інших банківських операцій. Самостійність же Національного банку у проведенні грошово-кредитної політики була істотно обмежена, що виявлялося у значному тиску на нього збоку Верховної ради і Кабінету Міністрів. В результаті поточна діяльність центрального банку значною мірою визначалася непослідовною політикою парламенту і уряду (постанови про видачу цільових кредитів на поповнення оборотних коштів для потреб сільського господарства, погашення заборгованості підприємств, пряме кредитування бюджетного дефіциту тощо), а це самим негативним чином позначалося на стані фінансово-кредитної системи країни.

Пізніше дія указаних негативних моментів була в деякій мірі усунута завдяки послідовній, виваженій політиці керівництва Національного банку, спрямованій на досягнення монетарної стабільності. Однак навіть ефективне управління та особистий авторитет керівників центробанку не могли заповнити вакуум у законодавстві. Гарантією довгострокової фінансової стабілізації та міцної банківської системи до деякої міри може стати прийняття закону "Про Національний банк України", який чітко регламентує сферу повноважень

центрального банку та його незалежність від виконавчої та законодавчої влади у питаннях реалізації своїх основних функцій.

У той же час, необхідно пам’ятати, що законодавчо затверджена незалежність Національного банку, декларативно оформлена у тому чи іншому правовому акті, не може виступати показником його реальної незалежності і гарантією невтручання в поточну діяльність. Тому важливо одночасно з прийняттям закону забезпечити незалежний статус Національного банку за іншими напрямами, які були розглянуті вище.

Особливого значення в умовах нестабільної фінансової системи, пов'язаної з незбалансованістю державних доходів і витрат набуває не лише законодавча заборона Національному банку безпосередньо кредитувати дефіцит державного бюджету, а й встановлення системи обмежень щодо придбання центральним банком державних цінних паперів для власного портфеля. Заслуговує на увагу позитивний у цьому відношенні досвід США та Великобританії, де відповідні операції із борговими зобов'язаннями держави центробанком дозволено здійснювати лише на вторинному ринку. Водночас, як показує досвід країн з перехідною економікою (Чехії, Польщі, Угорщини), реальна незалежність центрального банку в плані уникнення урядового тиску щодо покриття державних витрат можлива лише в умовах низького дефіциту держбюджету та жорстких бюджетних обмежень.

Важливим напрямом на шляху формування реального незалежного статусу центрального банку є також перегляд строків повноважень вищого керівництва банку в сторону їх збільшення порівняно із строками, протягом яких функціонують інші владні структури.

Однак загалом зрозуміло, що в кінцевому підсумку повноцінне виконання Національним банком України своїх базових функцій неможливе без забезпечення його повної самостійності у прийнятті рішень щодо реалізації грошово-кредитної політики. З огляду на це щорічне затвердження Верховною Радою України основних напрямів грошово-кредитної політики не могло надати свободу дій центробанку при використанні тих чи інших інструментів

монетарного регулювання економіки. У цьому відношенні варіант, передбачений законом "Про Національний банк України", згідно якого на Раду банку покладаються обов'язки щодо розробки і внесення для *інформування* Верховної Ради України основних засад грошово-кредитної політики та здійснення контролю за її проведенням, видається значно кращим. Проте включення до складу Ради банку міністрів економічного блоку уряду та голів профільних комітетів парламенту може стати на заваді досягненню реальної автономії центробанку у проведенні грошово-кредитної політики.

У зв'язку з цим можна навести приклад із досвіду розвитку Федеральної резервної системи США, початково включені у раду Керуючих якої міністр фінансів та контролер грошового обігу пізніше були виведені з її складу як представники виконавчої влади. На сьогодні члени Ради керуючих ФРС призначаються президентом США і затверджуються сенатом на 14-річний термін, після якого вони вже не підпорядковуються уряду і законодавчій владі.

Цілком очевидно, що основою механізму взаємовідносин між Національним банком та відповідними владними структурами в Україні повинні стати регулярні взаємні консультації та надання інформації про діяльність центрального банку, а не прямі вказівки останньому. Тільки на таких засадах можна вести мову про можливості ефективного грошово-кредитного регулювання економіки .

Разом з тим , незалежність центрального банку об'єктивно не може бути абсолютною. У тактичних питаннях регулювання економіки вона не повинна вступати у протиріччя із стратегічними цілями економічної політики органів державного управління. Центральний банк як головний кредитний інститут країни повинен враховувати загальноекономічні цілі та узгоджувати свої дії з урядом та іншими державними установами, що формують економічну й фінансову політику. На практиці дана проблема має бути вирішена у певний компромісний спосіб, дієвість якого визначається довірою ділових кіл і населення країни до політики, що проводиться центральним банком.

Позитивно можна розцінити врахування німецького досвіду при розробці

закону " Про Національний банк України", у якому зазначається, що НБУ сприятиме реалізації економічних програм уряду лише у випадку, якщо вони не суперечитимуть завданню забезпечення стабільності грошової одиниці України (ст. 52). У той же час слід розуміти, що незалежність центрального банку не є самоціллю, а лише засіб ефективної реалізації грошово-кредитної політики. Так само не є самоціллю і забезпечення стабільності національної грошової одиниці, що визначене як головне завдання Національного банку, адже грошово-кредитне регулювання здійснюється не ради самого регулювання, а з метою сприяння нормальному перебігові відтворювального процесу в масштабах усієї економіки,

Відтак центральний банк не може усуватися від стану і тенденцій розвитку господарства в цілому, замикаючись лише на досягненні валютної стабільності. До того ж принципові розходження з урядом здатні звести нанівець результати всієї економічної політики. Тому, очевидно, має сенс певне розширення кола кінцевих , стратегічних цілей грошово-кредитної політики центрального банку, що на рівні із підтриманням купівельної спроможності національної валюти повинні включати також сприяння економічному росту і забезпеченню високої зайнятості. І хоча дві останні цілі можуть видатись, на перший погляд, належними до компетенції уряду, а не центробанку, та без повноцінного використання грошово-кредитних важелів впливу на економіку подолання рецесії є досить проблематичним не лише в умовах перехідного періоду , а й в країнах з розвинутими ринковими відносинами.

Указані моменти вказують на необхідність розгляду цілей грошово-кредитного регулювання у загальному контексті регулятивного впливу держави на економіку. Незалежний же статус центрального банку має надавати йому можливість самостійно обирати пріоритетність серед даних цілей, узгоджуючи загальну стратегію щодо їх досягнення з економічною політикою держави, спрямованою на регулювання ринкових відносин. Тільки на таких засадах базова функція центрального банку – грошово-кредитне регулювання як управління грошово-кредитними відносинами на макрорівні – може

виконуватись як в умовах розвинутої ринкової системи, так і в умовах перехідної економіки.

Водночас практична реалізація даної функції має засновуватись на чіткій стратегії дій центробанку, розробленій відповідно до обраного підходу у побудові регулятивного механізму в грошово-кредитній сфері, що вимагає детальнішого розгляду існуючих базових теоретичних концепцій провадження монетарної політики та обрання оптимального варіанту впливу через кредитну систему на перебіг господарських процесів в умовах перехідного періоду.

2.2. Організація регулятивного процесу в економіці ринкового типу. Кейнсіанський та монетаристський підходи до грошово-кредитного регулювання

Однією з необхідних умов ефективної організації економічних відносин, що грунтуються на ринкових засадах господарювання, є наявність регулятивного впливу з боку держави на перебіг усіх економічних процесів. Сучасна ринкова економіка, є невіддільною від цілого спектру важливих функцій, які виконуються державою і без реалізації яких неможливим є формування нормальних умов для забезпечення розширеного відтворення. Йдеться про сукупність регулюючих функцій, покликаних надати економічним процесам організований характер, впорядкувати дії суб'єктів ринку, забезпечити дотримання законів та реалізацію суспільних інтересів.

З цією метою державні інститути визначають загальні правові засади економічної діяльності ("правила гри") для суб'єктів усіх форм власності і організації господарювання, продукують цілий ряд необхідних суспільних благ і послуг (оборона, безпека, освіта, комунікації тощо), перерозподіляють доходи в суспільстві (трансфертні платежі) з метою допомоги по соціальному забезпеченню і безробіттю, проводять заходи із стабілізації економічного розвитку з метою зглажування підйомів і спадів ділової активності, стримування інфляції і безробіття та стимулювання економічного росту.

Зазначені функції мають важливе значення з огляду на відсутність у ринкового механізму можливостей забезпечення відповідних умов економічної діяльності, що вимагає доповнення "невидимої руки" ринку "видимою рукою" - державним регулюванням, котре здійснюється з метою підтримання економічної і соціальної стабільності в суспільстві, конкретними виявами якої є економічний ріст, раціональна структура господарства, стійка національна валюта, низький рівень безробіття, зовнішньоекономічна рівновага. Інакшими словами, регулятивний процес, з одного боку, має звести до мінімуму негативні прояви системи ринкового механізму господарювання, а з іншого - зберегти і

розвинути усі позитивні аспекти й переваги ринкових відносин з метою забезпечення максимальної ефективності функціонування економічної системи загалом.

Особливо важливу роль вказаний процес відіграє в умовах адаптації економічної системи до змін, які відбуваються при переході від адміністративно-командних методів управління народногосподарським комплексом до ринкових форм організації суспільного виробництва. При цьому, якщо зважати на те, що у плановій економіці державне управління відіграє вирішальну роль у визначенні всіх економічних пропорцій, а у ринковій системі ця роль більшою мірою має допоміжний (а по суті мінімальний) характер, то перехідна економіка займає проміжне місце за сферами охоплення і обсягами функцій державного регулятивного впливу, який через це є вищим, аніж за умов розвинутого ринкового механізму господарювання. Втім, справа тут не лише у природному зниженні рівня державного втручання в економіку по мірі реалізації економічних реформ.

Вища значимість державного регулювання економічних процесів на етапі переходу до ринку пов'язана із двома важливими обставинами. По-перше, сам процес, трансформації економічних відносин вимагає формування базових умов (насамперед, правових) реалізації ринкових перетворень і подальшого цілеспрямованого управління ними. По-друге, у перехідній економіці неможливо одномоментно створити, всі необхідні можливості для функціонування ринку як саморегулівної системи, а це потребує більш активного державного впливу на перебіг економічних процесів.

Відтак мову вочевидь слід вести не стільки про якісь принципові відмінності державного регулювання у перехідній та в розвинутій ринковій економіці, скільки про масштаби відповідного регулятивного впливу. Справді, якщо, приміром, йдеться про функції держави з підтримання тих же правових умов ефективного функціонування ринку, то у розвинутих країнах вони зводяться до поточного корегування нормативної бази діяльності ринкового господарства, а у перехідних економіках таку базу необхідно створити по суті з

нуля. Те ж саме стосується і створення ринкових інструментів забезпечення економічної стабільності і стимулювання виробничого зростання. Врешті якщо і у ринковій і в перехідній економіці сам механізм використання тих чи інших важелів регулювання в принципі однаковий, то на перехідному етапі економічного розвитку його ще необхідно спершу створити, після чого знайти можливості оптимального застосування в інтересах успішного перебігу трансформаційних процесів в економіці.

Указані моменти є справедливими щодо впровадження і використання усього набору регулятивних засобів - як економічних, заснованих передусім на грошово-кредитних і бюджетно-податкових інструментах, так і адміністративних (в обмежених масштабах), що грунтуються на відповідних законах і проводяться шляхом видачі і вилучення ліцензій на право господарської діяльності. При цьому саме створення цілісної системи економічних методів регулювання є найважливішим завданням держави на перехідному етапі суспільного розвитку, оскільки неефективність державних підприємств і прямих форм втручання доведені багаторічною практикою організації господарської діяльності як в нашій країні, так і в країнах з розвинутими ринковими відносинами. У то же час, якщо з усього набору доступних державі важелів впливу на господарство в умовах функціонування ринкового механізму належить економічним інструментам, то у числі останніх, тобто в системі економічного регулювання, провідне місце займають грошово-кредитні методи. З одного боку, це пов'язано з природнім звуженням сфер прямого, адміністративного регулювання, які суперечать самим основам функціонування ринкового господарства, однак певний мінімум яких необхідний з огляду, наприклад, на потреби підтримання конкуренції, регулювання діяльності монополій, вирівнювання зовнішніх ефектів, з другого боку, в умовах перехідної економіки обмеженими є можливості і щодо застосування окремих економічних інструментів регулювання, зокрема, бюджетних. Йдеться передусім про можливі негативні наслідки частих змін у податковій системі (збільшення податків виявляє дестимулюючий вплив на

суб'єктів господарювання, що може ускладнити подолання спаду в перехідний період, а розширення системи податкових пільг і преференцій може обумовити серйозні структурні диспропорції в економіці). Крім того, труднощі із збиранням податків і відповідно відсутність у держави належних фінансових ресурсів не дають змоги проводити активну бюджетну політику з підтримання розвитку пріоритетних секторів економіки.

З таких позицій саме грошово-кредитні методи регулювання як найбільш гнучкі і адекватні природі ринку видаються найбільш придатними для активного застосування в умовах перехідної економіки, котра по суті являє собою виведену з рівноваги систему, потреба у стабілізації якої відчувається з особливою гостротою. Втім, це не виключає, звісно, можливості й необхідності грамотного, виваженого використання усіх інших інструментів регулятивного механізму, поєднання і взаємне узгодження яких з відповідними грошово-кредитними важелями спроможне усунути або ж пом'якшити протиріччя суто ринкової системи господарювання (вирівнювання довгострокових циклічних і короткострокових кон'юнктурних коливань, усунення диспропорцій ринкового розподілу з небажаними наслідками у соціальній сфері, ліквідація структурних диспропорцій між галузями економіки внаслідок розвитку НТП, забезпечення раціональних територіальних пропорцій розміщення виробництва, капіталовкладень і зайнятості).

У кінцевому підсумку стабілізація економічної кон'юнктури, зглажування циклічних коливань, забезпечення макроекономічних умов, сприятливих для підтримання економічного росту і високого рівня зайнятості, виступають тими цілями, на досягнення яких спрямовано весь комплекс інструментів регулятивного впливу держави, включаючи і власне грошово-кредитні методи, що утворюють відносно самостійну систему державного регулювання – грошово-кредитне регулювання , або грошово-кредитну політику. В останньому випадку застосування терміну, "політика" замість терміну "регулювання" відображає лише розгляд питання з точки зору реалізації певного напряму державної економічної політики як сукупності дій

щодо надання бажаної спрямованості економічним процесам, включаючи заходи законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, що здійснюються уповноваженим органами з метою забезпечення стабільного функціонування існуючої соціально-економічної системи та пристосування її до змін умов ринкового середовища. У такому аспекті та з урахуванням сучасних реалій економічна політика навіть в принципі не може розглядатися через призму неучасті держави у господарському житті, а тому безпосереднього практичного вигляду набуває саме у комплексі регулюючих заходів. Інакшими словами, в умовах сучасного ринкового господарства терміни "державне регулювання економіки" та "державна економічна політика" можна вважати ідентичними. Ця ж аргументація є цілком виправданою і щодо термінів "грошово-кредитне регулювання" та "грошово-кредитна політика".

Безпосередній зміст поняття грошово-кредитного регулювання, як воно часто трактується в економічній літературі, утворює сукупність заходів у сфері грошового обігу і кредиту, спрямованих на регулювання економічного росту, стримування інфляції, забезпечення зайнятості і вирівнювання платіжного балансу [51, с.470], що загалом не викликає заперечень. Однак, з точки зору предмету нашого дослідження, ***грошово-кредитне регулювання*** більш доцільно розглядати як державне управління грошово-кредитними відносинами на макрорівні, котре через комплекс визначених інструментів передбачає формування вихідних умов організації вказаних відносин між усіма учасниками відтворювального процесу, що забезпечує відповідно реалізацію тих чи інших завдань розвитку економіки у певний історичний період.

Останній момент видається досить важливим з огляду на те, що у різні періоди пріоритетність цілей макроекономічного регулювання може змінюватись залежно від конкретних обставин функціонування економічної системи. У такому розумінні грошово-кредитне регулювання розглядається одночасно і як верхній блок механізму організації грошово-кредитних відносин, і як гнучка, динамічна система, спрямована на досягнення стратегічних цілей економічного розвитку, що забезпечується через відповідні

відносини. У кінцевому підсумку саме цільова спрямованість визначає зміст грошово-кредитного регулювання.

Аналіз багатьох робіт з теорії макроекономічного аналізу свідчить про збіг у своїй основі позицій їхніх авторів з приводу формування тих цілей, на які мають бути спрямовані регулюючі заходи держави в особі центрального банку у сфері грошового обігу і кредиту [147, 230, 20, 68]. Таких цілей може бути більше чи менше залежно від трактування автором дослідження того впливу, який може справити грошово-кредитна політика центрального банку на різні макроекономічні параметри, однак загалом незмінними залишаються три ключові завдання: по-перше, забезпечення економічного росту; по-друге, підтримання високого рівня зайнятості; по-третє, забезпечення стабільного рівня цін. При цьому відмінності у деяких визначеннях цілей не змінюють їх суть. Приміром, економічне зростання може трактуватися і через регулювання обсягу продаж [183, с.212], а цінова стабільність - через низькі темпи інфляції або ж високу вартість грошей [24, с.63]. У вказаному аспекті формулювання кінцевих цілей грошово-кредитного регулювання лише підтверджує розуміння останнього як складової частини загальнодержавного процесу регулятивного впливу на економіку.

У той же час, при такій постановці питання одразу виникає проблема з'ясування конкретних можливостей впливу центрального банку як основного провідника грошово-кредитної політики держави на досягнення означених вище завдань. Цілком очевидно, що центральний банк як органічна складова банківської системи діє у чітко окресленій сфері економічних відносин - грошово-кредитній, що безпосередньо позначається на тих засобах, інструментах грошово-кредитного регулювання і відповідно результатах їх використання в рамках діючого механізму організації грошово-кредитних відносин. Йдеться про неможливість прямого впливу методами грошово-кредитного регулювання на кінцеві макроекономічні цілі регулятивного процесу і необхідність опосередковування їх певними тактичними цілями, досягнення яких перебуває у сфері прямого впливу центрального банку як

основного інституту організації грошово-кредитних відносин на макрорівні. А відтак цілі грошово-кредитного регулювання потребують ще й певної класифікації залежно від їхньої контрольованості, тобто можливості центрального банку виконати відповідні завдання, для чого необхідно розглянути цілі і інструменти регулювання у їх взаємозв'язку з урахуванням послідовності і характеру впливу одних параметрів на інші (рис. 2.5).

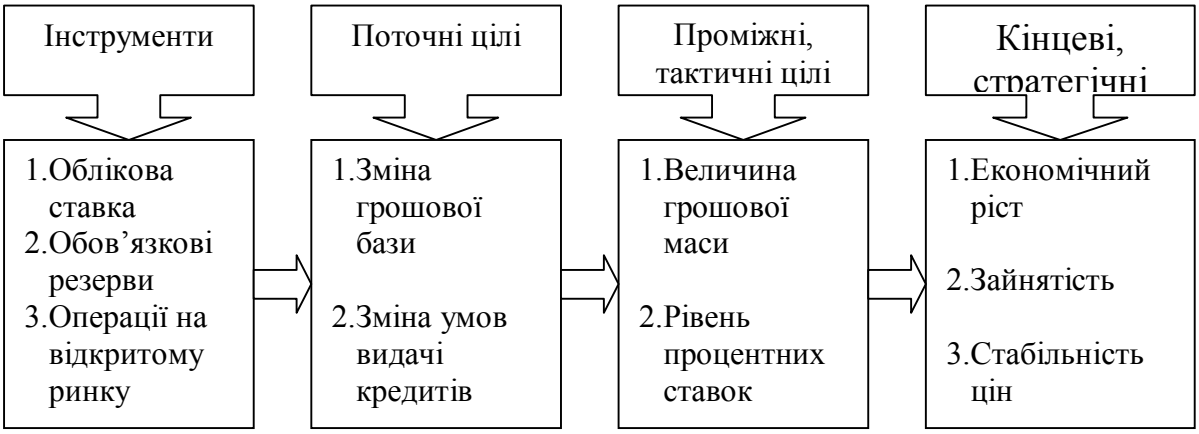

Рис. 2.5. Класифікація основних цілей грошово-кредитного регулювання

У якості інструментів грошово-кредитного регулювання виступають параметри, які центральний банк має можливість повністю контролювати, встановлюючи з власної ініціативи, і за допомогою яких він здатний впливти на інші параметри грошово-кредитної сфери економічних відносин, що є цілями регулювання, над якими центральний банк не має повного контролю. Для досягнення вказаних цілей у центрального банку є три основні можливості:

- проводити операції на відкритому ринку державних цінних паперів, купівля яких збільшує грошову базу, а продаж - скорочує її;
- змінювати норму мінімальних обов'язкових резервів: чим вона вища, тим менше кредитів можуть надавати комерційні банки і навпаки;
- збільшувати або зменшувати облікову ставку процента (дисконт), що означає, відповідно, обмеження або розширення кредитних можливостей банківської системи.

Застосування відповідного інструментарію грошово-кредитної політики надає можливість центральному банку впливати на окремі поточні параметри стану грошово-кредитної сфери економіки, зокрема такі як зміна грошової бази та умов кредитування, що у кінцевому підсумку тією чи іншою мірою позначається на результатах регулятивного процесу у реалізації тактичних завдань (зміна грошової маси чи рівня процентних ставок) і досягненні стратегічних цілей (економічний ріст, висока зайнятість, стримування інфляції).

Важливо відзначити, що зміна грошової маси та рівня процентних ставок є ключовим зв'язуючим елементом в системі цілей грошово-кредитного регулювання, який безпосередньо поєднує результати застосування доступного центральному банку набору інструментів реалізації відповідної політики із кінцевими, стратегічними цілями економічного розвитку країни. Саме такий ракурс розгляду грошово-кредитного регулювання визначає його не як якусь самоціль державного впливу на грошово-кредитні відносини, а як комплексну систему складних регулюючих заходів, спрямованих на досягнення певних економічних завдань, що позначаються на функціонуванні всієї національної економіки.

Інакшими словами, якщо на поверхні грошово-кредитне регулювання виступає як вплив на кредитну діяльність комерційних банків і спрямоване на розширення чи скорочення кредитування економіки, то в кінцевому підсумку воно має на меті стабільний розвиток економічної системи, прийнятний рівень зайнятості та стабільність грошового боку в країні. Що ж до вибору тактичних цілей для реалізації указаних завдань, то він значною мірою визначається фундаментальним поділом принципів, на яких засновується грошово-кредитне регулювання, на дві основні групи - кейнсіанські та монетаристські, що обумовлюють відмінні підходи і до побудови самої концепції регулювання.

Щоправда, відмінність між двома даними підходами полягає не лише у виборі тактичних цілей регулювання - змін процентних ставок чи грошової маси, позаяк і кейнсіанство і монетаризм є складними економічними вченнями, що утворюють окремі цілісні системи поглядів на різноманітні аспекти

розвитку економіки, включаючи і її грошово-кредитну сферу. У кінцевому підсумку при загальній узгодженості таких поглядів на стратегічні завдання функціонування економічної системи розбіжності, причому суттєві, виникають між вченнями у тій частині, де обрання практичних засобів досягнення кінцевих цілей розвитку економіки визначає конкретне наповнення державної економічної політики.

Витоки указаних розбіжностей були започатковані ще в період формування двох провідних теоретичних напрямів, що стали історичним підгрунтям сучасних концепцій грошово-кредитного регулювання - банківської і грошової школи. Представники першої (Т. Тук, Дж. Фуллартон, Дж.Мілль) наголошували на ролі банківської системи у забезпеченні потреб господарства в грошових коштах, емісія яких в порядку кредитування, на їхню думку, завжди відповідає потребам обороту, оскільки при погашенні позик банкноти завжди повертаються в банк. При цьому в разі надлишку емісії банкноти розмінюються на золото, в іншому ж випадку, якщо розмін не зростає, значить гроші дійсно необхідні для обороту і їхня нестача може зумовлювати кризу. З позицій банківської школи емісія грошових коштів обмежена автоматичною дією закону про відповідність кількості грошей потребам для придбання наявних в країні товарів і послуг, а тому вільна емісія підвищує можливості державного регулювання пропозиції грошей.

Прихильники грошової школи (Д.Рікардо, С.Оверстон, Дж. Норман), засновуючи свої ідеї на положеннях кількісної теорії, вважали зміни кількості грошей причиною циклічних коливань, для уникнення яких у ході реалізації грошово-кредитної політики необхідно забезпечувати банкнотну емісію золотим запасом країни. На їхню думку, зростання товарних цін і, відповідно, знецінення грошей можна уникнути через скорочення або розширення емісії залежно від змін металевого резерву центрального банку.

Природно, що у XX ст. пропоновані заходи обох шкіл грошово-кредитного регулювання не були вже достатньо адекватними як реаліям економічного життя суспільства з усією складністю зв'язків між

господарюючими суб'єктами, так і умовам функціонування самої грошово-кредитної системи, хоча власне теоретичне підгрунтя, створене базовими концепціями, у своїй основі мало важливе значення для виникнення і розвитку ключових напрямів сучасної економічної думки і їхньої реалізації у практичних рецептах регулювання. З одного боку, це кількісна теорія як основа грошової школи, що була прийнята представниками неокласичного напрямку, відродженого у поглядах монетаристів, а з другого, - це розгляд у банківській школі активної ролі кредиту й кредитної експансії з метою забезпечення ефективного попиту, що значною мірою відповідає положенням кейнсіанської концепції стимулювання попиту через експансіоністську грошово-кредитну політику.

Саме виникнення кейнсіанського напряму в економічній теорії значною мірою стало поворотним моментом у тривалій дискусії про можливість і необхідність державного втручання в економічні процеси – від відомого принципу лібералізму laissez faire[1] до визнання необхідності і обгрунтування практичного значення впливу держави на національну економіку у будь-якій країні з ринковими засадами господарювання.

Цей поворот від класичного напряму в економічній науці, заснованого на абсолютизації ролі вільної конкуренції, невтручанні держави в господарські процеси, надійності ринкового механізму встановлення рівноваги між обсягами платоспроможного попиту і товарної пропозиції, прийнято пов'язувати з наслідками світової економічної кризи 1929-1933рр., що виявила глибоку невідповідність між класичною парадигмою і реальною дійсністю. Загострення протиріч між виробництвом і споживанням, проблеми з реалізацією готової продукції, масове безробіття привели Дж. М. Кейнса і його послідовників до висновку про недоліки існуючого господарського механізму і необхідність його систематичного корегування з боку держави. У результаті

[1] "Laissez faire" - початок фрази "Laissez faire, laissez passer", вільний переклад якої можна викласти так: "Дозволяйте (людям) робити свої справи, дозволяйте (справам) йти своїм ходом". Вперше висунута у 1758р. французьким економістом і державним діячем Ж.К. Гурне як гасло вільного підприємництва і торгівлі та невтручання держави в економіку.

було сформовано принципово нову концепцію державно-регульованої ринкової економіки, заснованої на симбіозі двох раніше непоєднуваних елементів - держави і ринку з подальшим прийняттям цієї ідеї наступними, післякейнсіанськими напрямами.

В опублікованій у 1936 р. роботі "Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей" Дж. М. Кейнс обгрунтовує можливості стимулювання ділової активності та досягнення повної зайнятості (природного рівня безробіття за сучасною термінологією). Головна ідея теорії полягає у тому, щоб через активізацію і стимулювання сукупного попиту, тобто загальної купівельної спроможності, вплинути на розширення виробництва і, відповідно, пропозицію товарів і послуг, що у кінцевому підсумку знаходить відображення в економічному зростанні й високій зайнятості працездатної частини населення.

На противагу пануючим до того часу ідеям Ж.-Б. Сея про те, що загальне виробництво товарів і послуг (сукупна пропозиція) само породжує адекватний рівень сукупного попиту, автоматично забезпечуючи рівновагу в економіці, Кейнс звернув увагу на дестабілізацію економічного розвитку внаслідок скорочення загальної величини попиту (збільшення доходів виявляє схильність до заощадження) і нездатності цінового механізму до своєчасного відновлення рівноваги. А відтак необхідність регулятивного впливу на попит має перебувати у центрі уваги при розробці заходів державної економічної політики. Оскільки величина сукупного попиту складається з кількох компонентів (сукупного споживчого попиту домогосподарств, інвестиційного попиту з боку виробників, попиту на товари і послуги з боку держави, чистого експорту, що виражається відомим рівнянням C+I+G+x=Y), то скорочення одного з них має компенсуватися зростанням іншого. Приміром, якщо має місце скорочення споживчих витрат населення, має відбутися збільшення державних витрат. Загалом бюджетній політиці, спрямованій на розширення інвестицій і організацію суспільних робіт, відводиться важливе місце у кейнсіанській теорії макроекономічного регулювання. Кейнс рекомендував збільшувати державні витрати на інвестиції і закупівлю товарів з метою

стимулювання сукупного попиту в економіці.

У той же час, вирішення проблеми збільшення інвестицій, що відіграють роль у розширенні платоспроможного попиту і, відповідно, зростанні обсягів виробництва і зайнятості, безпосередньо пов'язано також з розробкою адекватних заходів грошово-кредитного регулювання, кейнсіанські підходи до якого грунтуються на макроекономічному аналізі проблем нерівноважного стану ринку, при якому економіка функціонує на рівні, нижчому за потенційний. Кейнс показав, що грошово-кредитна політика держави, спрямована на стабілізацію грошового обігу, рівня цін, валютного курсу і процентної ставки, стала необхідним елементом розвинутого господарства, а центральний банк, із чисто розрахункового центру і зберігача золотого запасу перетворився на найважливіший інститут, що формує економічне середовище нації, її гроші [21, с.13].

Саме цілеспрямована політика центрального банку розглядалась Кейнсом нарівні з бюджетною політикою як основний засіб виходу із затяжної економічної депресії, незважаючи на поширену у багатьох інтерпретаціях кейнсіанської теорії думку про неефективність грошової політики [97, с.248] і розгляд бюджетної політики як єдиного, головного інструменту регулювання ринкового господарства [53, с.4]. Більше того, превентивні заходи грошово-кредитної політики, на думку Кейнса, спроможні створити умови для уникнення надмірно різких спадів ділової активності.

В рамках теорії регульованого сукупного попиту була обгрунтована необхідність державного втручання в економіку за допомогою грошово-кредитних методів: антициклічне регулювання - через експансіоністську грошово-кредитну політику, що дозволяє боротися з кризами та безробіттям, антиінфляційне регулювання - через рестрикційні заходи. Йдеться про подолання проблем безробіття й виробничого спаду у процесі реалізації політики "дешевих" грошей, що робить кредити легкодоступними для підприємств, і подолання інфляції через скорочення сукупного попиту за допомогою протилежних заходів - політики "дорогих" грошей. У комплексі ж

указані заходи формують політику компенсаційного (дискретного) регулювання, що змінює напрями залежно від змін фаз ділового циклу.

Таким чином, за логікою кейнсіанства держава не лише може, а й повинна активно втручатися в економічне життя суспільства. При цьому грошово-кредитний напрям такого втручання зосереджується на регулюванні процентних ставок як основної тактичної цілі у реалізації стратегічних завдань економічного розвитку. Річ у тім, що реальні ставки процента відіграють важливу роль у прийнятті інвестиційних рішень, оскільки відставання норми процента від норми прибутку є необхідною умовою ефективності капіталовкладень, спрямованих на розширення і модернізацію виробництва. У протилежному випадку підприємці будуть зацікавлені вкладати грошові кошти в альтернативні форми зберігання активів (державні облігації, банківські депозити), а не в розвиток виробництва.

У зв'язку з цим важливо усвідомити взаємозв'язок зміни грошової пропозиції, що є результатом політики "дорогих" або "дешевих" грошей, із зміною процентної ставки. Чим більша пропозиція грошей, тим нижчий рівень процентних ставок, що графічно можна відобразити переміщенням кривої M_s у положення M'_s, яке, відповідно характеризується зниженням рівноважної процентної ставки з i_e до i'_e (рис. 2.6).

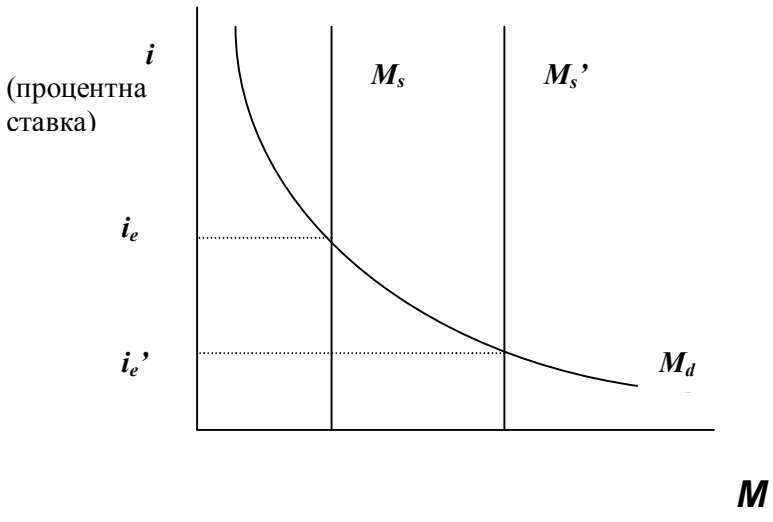

Рис. 2.6. Особливості зміни процентних ставок внаслідок зміни пропозиції грошей

Важливо також відзначити, що у кейнсіанській концепції грошово-кредитного регулювання процентна ставка розглядається у якості основного показника встановлення рівноваги на грошовому ринку, оскільки відповідно до теорії переваги ліквідності попит на гроші визначається не лише сукупним обсягом виробництва (Y), відповідно до якого обсяг ділових операцій зумовлює попит на гроші для трансакцій, а й рівнем процентних ставок (i), що вказують на дохідність альтернативних до грошей форм зберігання активів (наприклад, у цінних паперах). Дані моменти характеризуються у виведенні попиту на гроші як функції ліквідності (L): $M_d = L_1 (Y) + L_2 (i)$, а графічно відображаються за допомогою кривої LM, що вказує на рівноважний стан грошового ринку, за якого попит на гроші (L) дорівнює їх пропозиції (M). При цьому зростання сукупного обсягу виробництва (наприклад, з Y_1 до Y_2) збільшує попит на гроші і, відповідно, рівень процентних ставок (з i_1 до i_2), оскільки економічні агенти продаватимуть наявні у них облігації, що знизить їх ціну і підвищить дохідність (рис. 2.7).

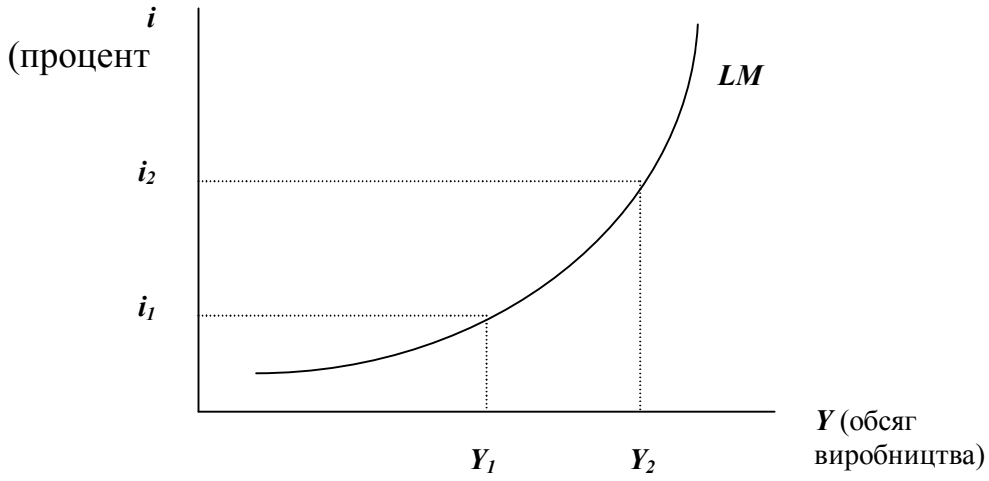

Рис. 2.7. Рівноважний стан грошового ринку

Згідно кейнсіанської теорії потреба господарського обороту в грошових коштах залежить від суб'єктивних факторів, а тому нестабільна. Так само

мінливою і непередбачуваною є швидкість грошового обігу, яка змінюється не лише від одного економічного циклу до іншого, а й усередині циклу. У зв'язку з цим не самі гроші виступають фактором, що визначає динаміку обсягів виробництва, зайнятості і рівня цін, а процентна ставка, яка має вирішальний вплив на стан господарської кон'юнктури і вплинути на яку можна через зміну грошової пропозиції, реалізовуючи політику "дешевих" або "дорогих" грошей.

Практичні заходи з реалізації центральним банком політики "дешевих" грошей пов'язані з купівлею державних цінних паперів на відкритому ринку, що збільшує ціну на них при одночасному зниженні дохідності і ринкової ставки процента. Та ж ситуація по суті має місце при зниженні резервних вимог та облікової ставки, коли лібералізуються умови видачі кредитів банківською системою, в результаті чого зростання пропозиції кредитних ресурсів зменшує їхню ціну – процент. Зворотні ж операції центрального банку зумовлюють і відповідну протилежну реакцію грошового ринку, що виражається у підвищенні загального рівня процентних ставок.

У результаті розроблена у кейнсіанській теорії концепція передавального механізму грошово-кредитної політики визначає причинно-наслідкову залежність величини грошової маси, котра впливає на рівень процентної ставки, від якої в свою чергу залежить обсяг інвестицій, що безпосередньо впливають на розміри приросту національного доходу (рис. 2.8).

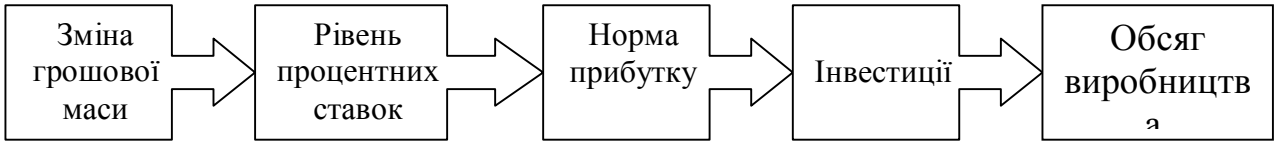

Рис. 2.8. Передавальний механізм грошово-кредитного регулювання у кейнсіанській концепції

Таким чином, маніпулюючи інструментами грошово-кредитної політики, впливаючи тим самим на пропозицію грошей, можна змінювати рівень процентних ставок, що в кінцевому підсумку позначається на обсягу

виробленого суспільством національного продукту і рівні зайнятості. Зміна процентних ставок змінює вартість капіталу як фактора виробництва, що безпосередньо впливає на норму прибутку. Річ у тім, що суб'єкти господарювання оцінюють очікувані доходи за різними видами капіталовкладень і в результаті приймають інвестиційні рішення. При зниженні норми процента підвищується норма очікуваного прибутку, оскільки знижується альтернативна (для інвестування у реальний капітал) дохідність активів (відмова від доходу у вигляді процента), а тому власне інвестиції зростають. Графічно даний процес може бути відображено за допомогою кривої IS, яка характеризує рівноважний стан товарного ринку при тотожності заощаджень інвестиціям: S=I (рис. 2.9). Зниження процентної ставки з i_1 до i_2 веде до зростання величини інвестицій в реальний (фізичний) капітал, що в кінцевому підсумку збільшує величину національного доходу з Y_1 до Y_2 .

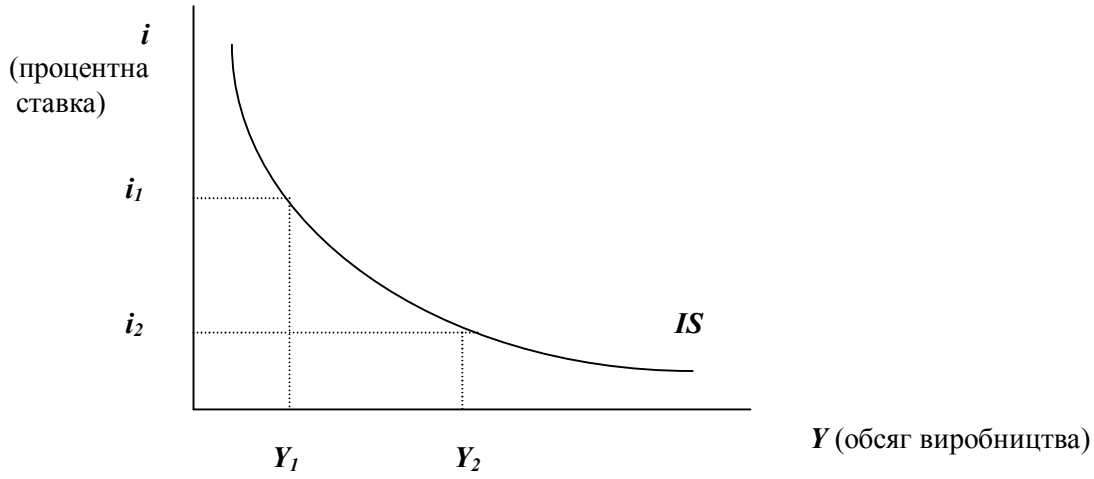

Рис. 2.9. Взаємозв'язок рівня процентних ставок з обсягом інвестицій і національного доходу

За умов недовантажених виробничих потужностей і надлишку пропозиції на ринку робочої сили кейнсіанськими заходами грошово-кредитного регулювання пропонується провадження політики "дешевих" грошей до моменту досягнення макроекономічної рівноваги. І навпаки, в разі посилення загрози наростання інфляційних тенденцій в економіці пропонується

здійснювати зворотні заходи, спрямовані на підвищення рівня процентних ставок, тобто політику "дорогих" грошей.

Графічно даний процес у кейнсіанській теорії прийнято відображати за допомогою IS-LM - моделі, яка характеризує рівноважний стан на товарному і грошовому ринках у точці перетину E_1 кривих IS і LM_1 , що відповідає обсягу виробництва Y_1 при процентній ставці i_1 (рис.2.10). При цьому експансіоністська грошово-кредитна політика центрального банку за умов виробничого спаду і значного безробіття, спрямована на збільшення грошової маси, реалізується шляхом активізації операцій на відкритому ринку через купівлю держоблігацій, пониження норм обов'язкових резервів чи облікової ставки. Кожен із вказаних заходів або їхня комбінація зумовлює збільшення грошової пропозиції (зсув кривої LM_1 в положення LM_2) і, відповідно, пониження процентних ставок (з i_1 до i_2). Внаслідок дії передавального механізму зростання обсягів інвестицій зумовлює також збільшення виробництва (з Y_1 до Y_2), що відображатиме новий рівноважний стан на товарному ринку (точка E_2).

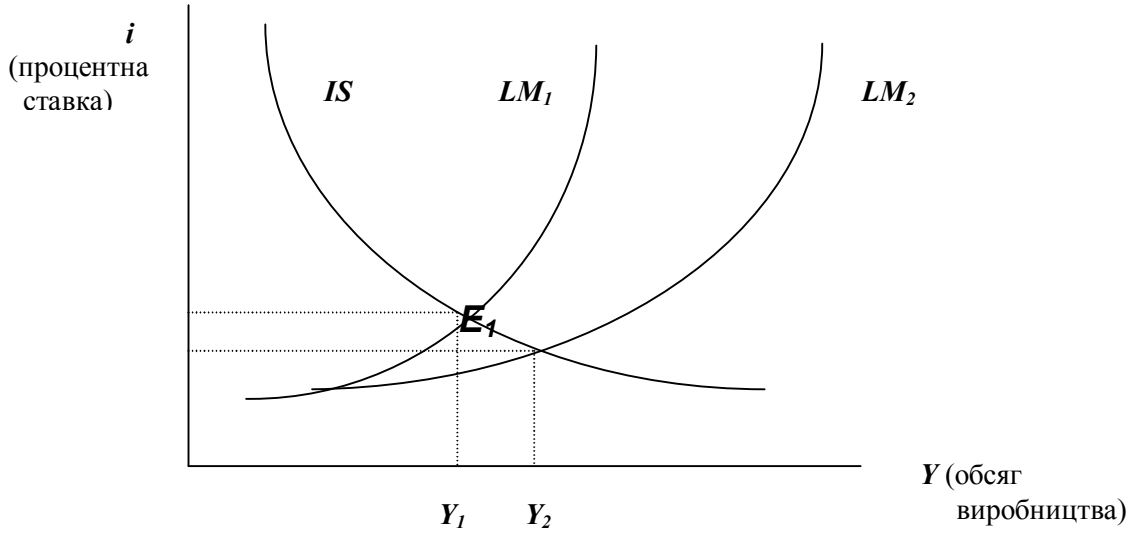

Рис. 2.10. Рівноважний стан на товарному і грошовому ринках (модель IS-LM)

Якщо стан економіки ("перегрів") зумовить потребу у скороченні грошової маси, відповідні заходи центрального банку з реалізації політики "дорогих" грошей визначатимуть зворотні тенденції на товарному і грошовому ринках.

Що ж до неефективності грошово-кредитної політики за умов настання явища, яке у кейнсіанській концепції дістало назву ліквідної пастки, то на думку самих адептів цієї теорії воно ніколи не відбувається на практиці (принаймні не одержало емпіричних доказів). Йдеться про умови, коли за надто низьких процентних ставок збільшення пропозиції грошей не впливає на зміну обсягів виробництва, позаяк гроші поглинаються спекулятивним попитом в очікуванні зростання норми процента, а при зростанні доходів не відбувається зростання інвестицій, що ускладнює подолання депресії. Втім, навіть за таких теоретичних умов вихід, на думку Кейнса, може бути знайдено у збільшенні обсягів державного фінансування сукупного попиту, а також пільгового кредитування.

Загалом необхідно відзначити, що запропонована Дж.М.Кейнсом теорія грошово-кредитного регулювання була значною мірою абстрагована від цінового фактора, що виражалось в ігноруванні можливості зростання темпів інфляції за умов неповної зайнятості і виробничого спаду, тоді як післявоєнний стан національних господарств західних країн (особливо у 60-70-х роках) свідчив про зворотне і відзначався таким явищем як стагфляція. Саме у цей період кейнсіанські методи дефіцитного фінансування економіки у поєднанні з експансіоністською грошово-кредитною політикою перетворились у механізм неперервної акумуляції коштів, що створив сприятливе середовище для розвитку інфляційної спіралі, розкручуваної зростанням виробничих витрат та індексацією доходів. Природно, що в таких умовах кейнсіанські напрями державного регулювання економіки зазнавали серйозної критики, адже сам регулятивний процес постав перед дилемою: як сприяти зростанню виробництва і зайнятості, не стимулюючи при цьому інфляцію, і як боротися з

інфляцією, не стаючи на заваді виробничому росту і не посилюючи безробіття.

В цих умовах грошово-кредитне регулювання, засноване на кейнсіанських принципах, виявило свою неспроможність, оскільки заходи боротьби із спадом і безробіттям вступали у протиріччя з антиінфляційною політикою. А відтак невдалі спроби традиційного регулятивного впливу на економіку зумовили відродження неокласичної школи, доктрини якої обгрунтовували погляди на ринкову економіку здебільшого як на саморегулівну систему, визначаючи тим самим необхідність зведення до мінімуму державного втручання в економічні процеси.

Провідне місце серед указаних доктрин стосовно грошово-кредитної сфери економіки зайняв монетаризм, що явив собою відповідь на нові економічні реалії, коли у 70-х рр. по суті некерована інфляція як наслідок надмірного стимулювання сукупного попиту стала постійним атрибутом економічного розвитку західних країн.

Монетаризм явив собою принципово відмінну концепцію регулювання економічної системи за допомогою грошово-кредитних методів. Якщо кейнсіанці виступали за найбільший вплив на економіку при максимальній оперативності у відповідь на поточні коливання господарської кон'юнктури, то монетаристи на перший план висунули передбачуваність економічної політики, її незмінність. На їхню думку, необхідно забезпечити максимальну адаптацію господарюючих суб'єктів до регулятивного впливу держави на макрорівні , що полегшує процеси планування і створює стабільні параметри макросередовища, які б пізніше закріплювались у господарських планах економічних агентів. Інакшими словами, попри збереження загального методологічного підходу кейнсіанства - ідеї про необхідність державного втручання в ринкову економіку, у монетаризмі було докорінно переглянуто масштаби і напрями такого втручання. На думку одного з основоположників цієї теорії М. Фрідмена, існують досить жорсткі межі тієї користі, яку держава може принести економіці, проте немає майже ніяких меж тієї шкоди, яку вона може заподіяти [53, с.9] .

Конкретизацією цієї ідеології став розгляд ринкової економіки як саморегулівної системи, активне втручання держави у яку може дати лише короткостроковий позитивний ефект. Однак складність економічної системи і господарських зв'язків в цілому не дає можливості точно визначити чи буде такий ефект позитивним, чи ж він матиме негативні наслідки у довгостроковому плані. Ринкове господарство, з точки зору монетаристів, досить стійке і саме здатне відновлювати макроекономічну рівновагу через дію механізмів конкуренції і ціноутворення. А відтак державне регулювання має бути зведене до мінімуму й обмежене переважно грошово-кредитною сферою.

Указані застереження були відображенням свого роду негативної реакції на наслідки надмірного втручання держави в економічні процеси методами бюджетної політики, за умов якої дефіцитне фінансування породжувало нові диспропорції, кризові спади й інфляцію. Тому монетаристська теорія пропонує звузити рамки державного регулювання, перенісши свої дослідження й практичні рекомендації виключно у сферу грошово-кредитних відносин.

Такий підхід грунтується передусім на ідеї про екзогенний стосовно економічних процесів характер грошової сфери, яка справляє вирішальний вплив на формування господарської кон'юнктури і динаміку виробництва. Йдеться про основоположний підхід монетаристської теорії до трактування змін фаз ділових циклів, згідно якого економічні кризи зумовлюються значними коливаннями темпів зростання грошової маси, що призводять до непередбачуваних і несподіваних змін попиту. У зв'язку з цим основним джерелом нестабільності в економіці є пропозиція грошей, тобто величина грошової маси, що має контролюватися центральним банком. Якщо ж неправильні дії останнього у сфері грошово-кредитного регулювання породжують різкі зміни обсягу грошей в обігу, це призводить до порушення макроекономічної стабільності.

Формулювання вказаних висновків мало під собою вагому теоретичну основу та широкі статистичні дослідження. Теоретичною основою монетаристської концепції грошово-кредитного регулювання стала кількісна

теорія грошей, постулати якої від Д.Юма до І.Фішера виражають однозначну залежність рівня товарних цін від зміни кількості грошей в обігу. При цьому обгрунтоване Фішером рівняння обміну MV=PQ в математичному виді характеризує однолінійний причинно-наслідковий зв'язок між М (грошовою масою) і Р (рівнем товарних цін в економіці), позаяк заперечується довгостроковий зв'язок між М і Q (реальним обсягом виробництва товарів і послуг), а V (швидкість обігу грошей) розглядається як стабільний фактор , що може зазнавати змін у досить незначній мірі (наприклад, внаслідок змін густоти населення, оперативності транспорту, індивідуальних переваг).

Засновуючи свої висновки на рівнянні обміну, М. Фрідмен важливу увагу приділив питанню формулювання грошового попиту. Згідно його поглядів "кількісна теорія - це передусім теорія попиту на гроші. Це не теорія виробництва, грошового доходу чи рівня цін" [210, с. 19]. А відтак кількісна теорія була модифікована за допомогою теорії "портфельного вибору" , що полягає у порівнянні відносного рівня дохідності різних активів господарських агентів. Якщо у кейнсіанській концепції переваги ліквідності розглядаються лише два види активів у портфелі економічного агента – гроші та облігації, то фрідменовий аналіз попиту на гроші представляв більш широке коло активів у портфелі суб'єктів ринку [210, с.27]:

$$\frac{M}{P} = f(r_b, r_e, \frac{1}{p} \times \frac{dP}{dt}; w; \frac{Y}{P}; u),$$

де *M/P* – попит на реальні грошові залишки; r_b – очікуваний доход на облігації; r_e – очікуваний доход на акції; *1/p × dP/dt* – очікуваний темп зростання рівня товарних цін; *w* – відношення натурально-речового багатства до вартості робочої сили (освіта, набуття кваліфікації , тощо); *Y/P* – дохід в постійних цінах; *u* – інші фактори, що включають зміну смаків і переваг економічного агента.

Зростання рівня цін і доходу збільшує попит на гроші, а підвищення

дохідності акцій і облігацій - навпаки , знижує із-за росту альтернативних затрат утримування грошей.

Об'єднання індивідуальних функцій попиту на гроші для спрощення аналізу в одну агрегатну функцію здійснюється на основі концепції перманентного доходу. На думку монетаристів, протягом усього циклу зміни економічної кон'юнктури споживання визначається не поточним доходом, а доходом, отримання якого очікується протягом усього періоду даного циклу. Відповідно до цього пропонується також новий алгебраїчний вираз функції попиту на гроші [161, с.612]:

$$\frac{M}{N \cdot P_P} = \gamma \cdot \left(\frac{Y_P}{N \cdot P_P} \right)^{\delta}$$

де $M/N \cdot P_p$ – реальні касові залишки в розрахунку на душу населення ($P_р$ – постійний рівень цін, N – населення), $Y_p/N \cdot P_p$ – реальний дохід на душу населення; γ, δ – числові параметри функції.

Як справедливо зазначається у зарубіжних дослідженнях монетаристської теорії, "зміна у кількості грошей викликатиме прогнозовані зміни у сукупних видатках, ... пропозиція грошей продовжує залишатися основним визначником номінального доходу, як у кількісній теорії грошей. Отже, теорія грошей Фрідмена, є, по суті, новою версією кількісної теорії, позаяк вона веде до того ж висновку про важливість грошей для сукупних видатків" [147, с.644].

Таким чином якщо у кейнсіанській теорії функція попиту на гроші вирішальною мірою залежить від процентних ставок і є нестійкою, оскільки зазнає впливу спекулятивного мотиву, то монетаристська концепція трактує попит на гроші як функцію постійного доходу, що є стабільною. Принципова важливість даної тези пов'язана з невеликим числом факторів, які мають вплив на кількість грошей і серед яких провідна роль належить саме перманентному доходу, що власне і пов'язує гроші з реальними процесами суспільного

відтворення.

На цій основі грунтується важливий висновок монетаристської концепції грошово-кредитного регулювання: для нормального функціонування економіки необхідним є стійкий приріст грошової маси, відповідно до зростання національного доходу. Іншими словами, ключовим завданням грошово-кредитного регулювання вважається, підтримання стабільного зростання грошової маси (пропозиції грошей) у відповідності з попитом на них, позаяк пропозиція грошей задається екзогенно, а при виникненні диспропорцій між попитом і пропозицією вони усуваються за допомогою системи цін.

Теоретичні ідеї монетаристського підходу до організації грошово-кредитного регулювання підкріплювались глибоким статистичним аналізом динаміки грошової маси в США, розглядаючи яку М.Фрідмен і А.Шварц роблять висновок про циклічні зміни темпів приросту грошової маси, котрі випереджають відповідні зміни фаз ділового циклу в економіці. Йдеться про досягнення грошовою масою свого максимального значення і початок її скорочення ще до того як діловий цикл досягне вищої точки і навпаки, мінімальна кількість грошей в обігу і початок її росту припадає на період до того як діловий цикл досягне нижньої точки рецесії. Кожному спаду виробництва передує падіння темпів росту грошової маси. Чим більшим є скорочення кількості грошей, тим глибшою є наступна рецесія. У разі ж зворотної динаміки протилежні тенденції зберігаються і у розвитку ділового циклу.

Указані моменти особливо чітко спостерігаються протягом довгострокових періодів. Що ж до коротких термінів (приміром, у рамках одного циклу), то зміни грошової маси на початку, з незначним часовим лагом, спроможні впливати на зміни у реальному виробництві товарів і послуг, однак згодом позначаються більшою мірою на зміні абсолютного рівня цін. Підтвердженням цього стало історико-статистичне дослідження грошового обігу в США, що вказувало на тісний зв'язок значних виробничих спадів із скороченням кількості грошей, а періодів підвищення цін - з протилежною

динамікою грошової маси. Врешті, довготривалі рецесії в економічній системі монетаристи пояснювали помилковими рішеннями у грошово-кредитній політиці (особливо в період кризи 1929-1933рр., коли Федеральна резервна система США здійснювала продаж облігацій, а грошова маса в обороті скоротилась на 35 %).

Практичні рекомендації, обгрунтовані в монетаристській теорії грошово-кредитного регулювання на основі проведеного дослідження, пов'язані передусім з необхідністю досягнення реальної відповідності між попитом на гроші та їхньою пропозицією. На противагу кейнсіанській концепції регулювання, що обгрунтовувала механізм дискретної політики (швидке реагування на зміну господарської кон'юнктури через зміну експансіоністської політики на рестрикційну і у зворотному напрямі), монетаристи пропонують відмовитися від короткострокової політики кон'юнктурного регулювання, яке, на їхню думку, може призвести до непередбачуваних стрибків грошової маси.

Натомість центральному банку, з точки зору монетаристської теорії, слід перейти до політики довгострокового впливу на економіку через поступове збільшення грошової маси. Дана ідея була обгрунтована М. Фрідменом у вигляді "монетарного правила", згідно якого центральний банк має забезпечувати постійний та помірний темп приросту грошової маси, незалежно від фаз ділового циклу. Точна величина цього темпу менш важлива, на думку Фрідмена, аніж сам факт постійного росту грошей і відсутність реакції на економічні коливання.

Прикладом реалізації монетарного правила може бути 4% приросту грошової маси незалежно від будь-яких обставин. Іншим прикладом може бути 2%-ний приріст грошової маси на кожен процент приросту безробіття, рівень якого вже перевищує 5 %

$$\frac{\Delta M}{M} = 4{,}0 + 2 \cdot (u - 5{,}0),$$

де *ΔM/M* – щорічний темп приросту грошової маси, а *u* – рівень

безробіття [230, с.464].

За таких обставин якщо безробіття перевищує 5%, приріст грошової маси автоматично збільшується, а при нижчому значенні даного індикатора темпи росту грошової маси понижуються, що загалом також можна розцінювати як певну реакцію на зміни у господарській кон'юнктурі, однак, без різких змін у грошово-кредитній політиці (рис. 2.11).

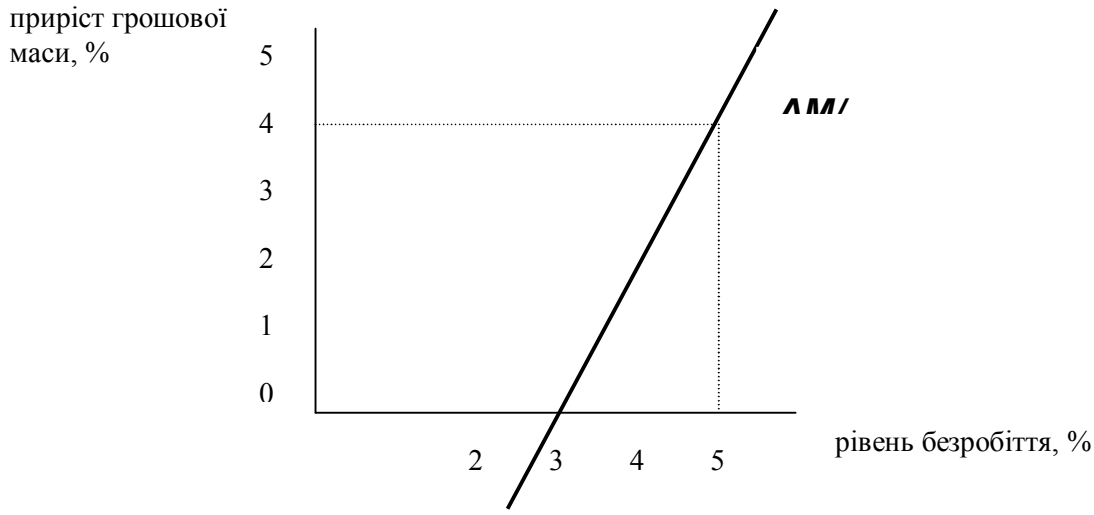

2.11. Реалізація монетарного правила стосовно рівня безробіття

Як випливає із графіка, при 5% безробіття приріст грошової маси складе 4%. Якщо ж безробіття становитиме понад 5% , грошова маса автоматично збільшується, а в разі коли безробіття перебуватиме на рівні нижчому за 5%, приріст грошової маси буде нижчим за 4% [230,с.464].

Дотримання монетарного правила, на думку М.Фрідмена і його послідовників, має виключити можливість появи сильних інфляційних тенденцій, зумовлених реалізацією дискретної політики.

Загалом же рекомендації монетаризму щодо підтримання стабільних темпів росту грошової маси, незалежно від кон'юнктури і циклічних коливань, визначають також відмінний від кейнсіанської концепції, передавальний механізм грошово-кредитного регулювання, що вказує на прямий зв'язок між пропозицією грошей і номінальним ВВП. Вплив грошових факторів на стан економіки розглядається монетаристами у вигляді механізму передачі

“грошових імпульсів”: зміна грошової маси впливає на вартість грошей через механізм попиту і цін, що визначає в кінцевому підсумку динаміку номінального ВВП (рис.2.12).

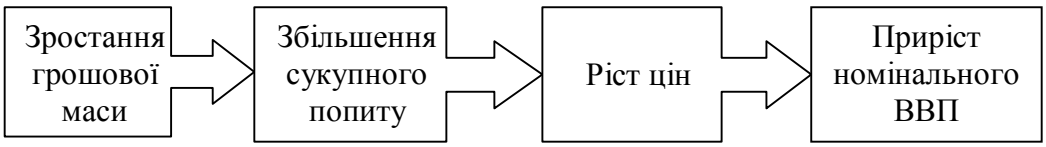

Рис. 2.12. Передавальний механізм грошово-кредитного регулювання у монетаристській теорії

Стабільна грошова пропозиція виявляє передбачуваний вплив на динаміку номінального ВВП. І хоча у короткостроковому плані зміни маси грошей в обігу можуть вплинути на реальні обсяги виробництва і рівень зайнятості, у довгостроковій перспективі зміна пропозиції грошей впливає на динаміку цін. Таким чином, порівняно з кейнсіанським підходом, монетаристський передавальний механізм є простішим, позаяк не спрямований на дослідження реальних господарських процесів так, ніби “економіка є чорною скринькою, в якій неможливо розгледіти її функціонування” [147, с.745]. А відтак монетаристи практично не обмежують вплив грошово-кредитного регулювання на економіку лише інвестиційною активністю, вважаючи, що численність і розмаїття каналів впливу грошей на господарство не дає можливості точно відтворити їх у моделі передавального механізму. У зв'язку з цим набагато важливішим є кінцевий результат такого впливу, тобто зміна ВВП.

Таким чином, заходи грошово-кредитного регулювання у монетаристській і в кейнсіанській теоріях спрямовані на досягнення одних і тих же цілей, проте різними методами, що вносить певні протиріччя у можливості виконання тих чи інших завдань. Врешті якщо кейнсіанці на перший план висувають стабільність економічного росту, навіть ціною помірної інфляції,

монетаристи вважають необхідним через стабільну, передбачувану політику помірного приросту грошової маси підтримувати стабільність цін, що на довгострокових часових інтервалах сприятиме також забезпеченню високої зайнятості і економічного росту (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Порівняльна оцінка концептуальних основ організації грошово-кредитного регулювання у кейнсіанській та монетаристській теоріях

Зміст грошово-кредитного регулювання	Кейнсіанська концепція	Монетаристська концепція
1.Об'єкт регулювання	Процентні ставки	Грошова пропозиція
2.Передавальний механізм	Зміна грошової маси опосередковано – через рівень процентних ставок – впливає на зміни обсягів виробництва і зайнятості	Зміна грошової маси безпосередньо впливає на суспільне виробництво і зайнятість у короткостроковому плані, а в довгостроковому – викликає зростання цін
3.Принцип регулювання	Антициклічне регулювання, пов'язане із застосуванням політики "дешевих" і "дорогих" грошей	Монетарне правило – підтримання постійних темпів зростання обсягів грошової маси в економіці
4.Оцінка попиту на гроші	Мінливий і непередбачуваний	Стабільний, а можливі його зміни протягом тривалого періоду часу – передбачувані
5.Основне рівняння макроекономічної рівноваги	Рівняння сукупного попиту **C + I + G + x = Y**	Рівняння обміну **MV = PQ**
6.Цільова спрямованість регулятивного процесу	Політика управління сукупним попитом	Політика управління пропозицією грошей
7.Характер грошово-кредитної політики	Дискретна політика точного настроювання, що пов'язане із швидкою зміною режимів регулювання відповідно до змін господарської кон'юнктури	Стабільна політика, реалізація якої не залежить від кон'юнктури і змін фаз ділового циклу

У даній роботі ми не ставимо перед собою за мету глибокий, всебічний аналіз кейнсіанської та монетаристської моделей грошово-кредитного регулювання у всіх їхніх різноманітних варіаціях, оскільки це може бути лише

предметом окремого цілеспрямованого дослідження. Наше завдання – вибір найбільш прийнятих напрямків грошово-кредитного регулювання з метою оптимізації грошово-кредитних відносин в перехідній економіці, що могло б стати одним із факторів подолання кризових явищ й успішного завершення ринкових трансформаційних процесів в суспільстві. З таких позицій необхідно критично оцінювати як кейнсіанські, так і монетаристські підходи до грошово-кредитного регулювання, обираючи з них кращі моменти, придатні для застосування в умовах перехідного періоду.

У кінцевому підсумку дискутування з приводу доцільності застосування тих чи інших методів регулятивного впливу на економіку має грунтуватися не просто на використанні певного терміну для загальної оцінки політики центрального банку – "монетаризм" чи "підтримка вітчизняного виробника" (термін "кейнсіанство" у таких обговореннях не вживається), а засновуватись на оцінці конкретних дій із впливу на грошово-кредитні відносини з урахуванням розглянутих вище видів передавального механізму такого впливу та визначатися вибором кінцевих цілей регулювання. Йдеться загалом про можливість чи неможливість досягнення кінцевих цілей регулятивного процесу, відображених на рис.2.5, причому саме стосовно перехідної економіки, особливості розвитку якої відрізняються від традиційних змін фаз ділового циклу. А відтак мову слід вести не про тимчасові кон'юнктурні коливання ділової активності, зниження якої змінюється зростанням і навпаки, а про глибокий виробничий спад у всіх секторах і ланках економічної системи, пов'язаний з її інституційними перетвореннями на принципово нових засадах функціонування.

Необхідність такого підходу зумовлена наявністю протиріч між стратегічними цілями грошово-кредитного регулювання ринкової економіки, що, безумовно, виявляється, причому у більших масштабах, і в економіці перехідного періоду.

Указані протиріччя позначаються передусім на досягненні таких цілей як низькі темпи інфляції (стабільність цін), з одного боку, та економічний ріст і

висока зайнятість, з другого. Виробниче зростання, збільшення зайнятості та, відповідно, зниження безробіття супроводжується ростом темпів інфляції, оскільки в економіці зменшується обсяг невикористаних ресурсів, а підвищення попиту на останні призводить до росту цін. В іншому разі заходи, спрямовані на скорочення державних витрат і грошової маси з метою зниження рівня цін і стабілізації інфляції (при зафіксованій у трудових договорах заробітній платі), знижують прибутки фірм, що спонукає їх до скорочення обсягів виробництва, а значить і зайнятості.

Обернений взаємозв'язок між рівнем інфляції та безробіттям, що відображається за допомогою кривої Філліпса, а також супроводжування високих темпів економічного зростання відповідним ростом цін, звісно, не є абсолютними правилами, що емпірично підтверджуються за будь-яких обставин. Однак загальні тенденції у розвитку ринкової економічної системи в цілому підтверджують суперечливість окремих кінцевих цілей державного регулятивного впливу на економіку. За таких обставин центральні банки змушені маневрувати у реалізації грошово-кредитної політики з огляду на стан господарської кон'юнктури і зміну фаз ділового циклу з тим, щоб власними заходами не сприяти посиленню тенденцій ні у “перегріві” економіки, ні у її спаді й відповідно не загострювати проблеми надмірної інфляції та зростання безробіття.

У перехідний період протиріччя між цілями грошово-кредитного регулювання виражені значно більшою мірою, позаяк економічні агенти змушені діяти в особливих умовах, пов'язаних передусім з трансформаційним спадом, суть якого полягає у глибокій кризі економіки, що зумовлено ліквідацією планових механізмів організації господарської діяльності і слабкістю чи відсутністю ринкових інститутів.

У результаті господарюючі суб'єкти позбавляються старих і ще не набувають нових систем координації економічної діяльності, що показують підприємствам, приміром, де і за якою ціною купувати сировину і продавати готову продукцію, скільки платити робітникам, де брати кредити на

модернізацію виробництва та інші фактори нормальної організації господарювання. Крім того, проблеми трансформаційного спаду пов'язані також з тим, що нарівні з неконкурентоспроможними і неефективними підприємствами можуть згортати свою діяльність і порівняно сучасні виробництва, що пов'язано, зокрема, з такими причинами як цінові перекоси в перехідній економіці, конкуренція імпорту, подорожчання сировини і матеріалів та ін. А це вимагає певного тимчасового втручання державних інститутів у формі відповідної економічної (в т.ч. грошово-кредитної) політики з метою відлагодження дії конкурентних механізмів в економіці.

Важливо відзначити також, що трансформаційний спад принципово відрізняється від циклічної кризи в економіці ринкового типу. В останньому випадку у самих кризових явищах закладені передумови для переходу до економічного зростання. Ці умови полягають в тому, що припиняється функціонування неконкурентоспроможних, технологічно відсталих виробництв, у результаті чого витісняється застаріле обладнання, знижуються виробничі витрати, а наступний цикл розпочинається на якісно новій основі при більш ефективному виробництві. Подолання ж трансформаційного спаду потребує глибоких інституційних і структурних зрушень в економіці, так як криза перехідного періоду не містить внутрішніх імпульсів для відновлення економічного росту, а має здебільшого системний характер, при якому висока інфляція поєднується із спадом виробництва, зростанням безробіття (в т.ч. прихованого) і падінням життєвого рівня населення.

Природно, що за таких умов провадження дискретної грошово-кредитної політики, механізм якої визначається кейнсіанськими рецептами антициклічного регулювання, видається не завжди доцільним, принаймні у тій частині, котра стосується швидкого реагування через політику “дорогих” і “дешевих” грошей на зміну фаз ділового циклу. У той же час при даному підході не йдеться і про те, щоб грошово-кредитна політика в перехідний період була б менш гнучкою порівняно з відповідною політикою у розвинутій, добре відлагодженій ринковій системі. З нашої точки зору, мову слід вести

більшою мірою про застосування різних напрямів і механізмів реалізації політики у різні етапи перехідного періоду, що диференціюються між собою з огляду на пріоритетність тієї чи іншої цілі грошово-кредитного регулювання.

Вибір пріоритетів має бути безпосередньо пов'язаним із трьома основними напрямами перетворень у процесі становлення ринкової економіки: 1) лібералізацією, яка зумовлює поступове скорочення державного контролю у всіх сферах господарської діяльності; 2) формування ринкових інститутів, що передбачає зміну форм власності і умов господарювання, створення ринкової інфраструктури, перетворення правової бази, що регулює поведінку економічних агентів; 3) структурним реформуванням економіки, яке визначає ліквідацію виробництв, продукція котрих не користується попитом і пріоритетний розвиток виробництва споживчих товарів і надання послуг, а також нових сегментів ринку (капіталу, праці, землі).

У зв'язку ж із тим, що реалізація вказаних завдань не може бути здійснена одночасно, за порівняно короткий термін, ринкова трансформація проводиться у триваліші строки, а їхня періодизація в кінцевому підсумку визначається тими елементами реформ, що мають домінуючий характер на даному етапі. З цієї точки зору весь перехідний період можна поділити на два основні етапи, для кожного з яких встановлюються і свої стратегічні цілі грошово-кредитного регулювання.

Перший етап перехідного періоду пов'язаний з лібералізацією економіки, яка є вихідним моментом для всіх подальших перетворень, позаяк ринкові умови господарської діяльності неможливо створити без вільного руху цін, обігу товарів і послуг, свободи підприємництва та відкритості економічної системи. При цьому лібералізація цін переводить інфляційні процеси з прихованої форми у відкриту, а в умовах, коли інфляція набуває галопуючих та гіпер-розмірів, без стабільної грошової одиниці економіка приречена на глибоку кризу, оскільки просто відсутні умови для нормальної роботи ринкових інститутів (підприємство, приміром, не вкладають кошти у розвиток виробництва, так як не можуть розраховувати на отримання прибутку в умовах

швидкого росту цін). Зрозуміло, що основною стратегічною метою грошово-кредитного регулювання за таких обставин має бути цінова стабілізація, тобто спрямування зусиль на *подолання інфляції*.

Другий етап перехідного періоду визначає можливості (після досягнення фінансової стабілізації) для переведення економіки у фазу зростання в міру реалізації необхідних інституційних та структурних перетворень. На відміну від циклічних коливань у розвинутих економічних системах, що пов'язано зазвичай із динамікою сукупного попиту, у перехідній економіці тривалий і глибокий спад часто супроводжується зниженням рівня випуску продукції із-за значної втрати ресурсів підприємствами (передусім через інфляційне знецінення коштів). А відтак нарівні з відповідною інституційною і структурною політикою для грошово-кредитного регулювання пріоритетність цілей зміщується в бік *стимулювання економічного росту*. При цьому одним із ключових елементів регулятивного впливу, спрямованого на збільшення сукупної пропозиції, є забезпечення виробництва необхідними капіталами (ресурсами) – процес, у якому грошово-кредитні відносини відіграють одну із провідних ролей.

Відповідно до обрання вказаних пріоритетів у стратегічних цілях, економічної політики на різних етапах перехідного періоду обираються і адекватні підходи до реалізації грошово-кредитного регулювання.

Так, на першому етапі більш прийнятною є жорстка грошово-кредитна політика, позаяк обмеження інфляційних процесів є першою, вихідною умовою стабілізації економіки і подолання трансформаційного спаду. Річ у тім, що в період високої інфляції розширення грошової пропозиції не може стимулювати притік капіталів у виробничу сферу і збільшення випуску продукції, а найбільш прибутковим напрямом вкладення коштів стає перерозподільча діяльність. Природно, що за таких обставин реалізація обмежувальної грошово-кредитної політики, спрямованої на ліквідацію інфляційного потенціалу, потребує встановлення досить жорсткого контролю за приростом грошової маси.

У такому аспекті мова може йти про застосування монетаристського підходу до організації грошово-кредитного регулювання, при якому ключовою тактичною ціллю слід вважати стабілізацію грошової маси, а зниження темпів інфляції, у свою чергу, має створити умови для зростання інвестицій, відновлення і пожвавлення виробництва та більш ефективного вирішення соціальних проблем. З цією метою центральному банку необхідно встановити цільові орієнтири приросту грошової маси за агрегатами та через механізм власних інструментів впливу на грошову базу, слідкувати за їх дотриманням (з таких позицій навряд чи можна вважати відповідну політику в нашій країні монетаристського – у класичному розумінні – як таргетування грошових агрегатів і дотримання монетарного правила, хоча загалом її можна назвати антиінфляційною, особливо у 1995-1996 рр.).

Загалом же елементи жорсткої грошово-кредитної політики – припинення прямого кредитування центральним банком дефіциту державного бюджету, встановлення процентних ставок за кредитами комерційним банкам вище рівня інфляції, збільшення нормативів обов'язкових резервів, обмеження рефінансування комерційних банків – призводять до обмеження приросту або ж скорочення грошової бази та, відповідно, позначаються на стані грошової маси і темпах інфляції.

Водночас, якщо за твердженням класичного монетаризму основною кінцевою ціллю грошово-кредитної політики є стабільність рівня цін, а досягнення стійкого росту виробництва і повної зайнятості відбувається внаслідок цього по суті автоматично – через тенденцію ринкової системи до самоврівноваження, то для перехідної економіки такий постулат не може бути прийнятим у зв'язку недостатнім розвитком саморегулівних механізмів. До того ж монетаристське твердження про те, що інфляція завжди й усюди є результатом підвищення темпів зростання грошової маси порівняно з темпами росту реального виробництва, не можна вважати справедливим стосовно початкових стадій реформування економіки в період лібералізації, у процесі якої не усунуті ще структурні диспропорції в господарстві, а ціни не стали

інструментом встановлення рівноваги. За подібних обставин заходи, спрямовані на обмеження грошової маси в обігу можуть дати лише тимчасовий позитивний ефект при збереженні інфляційного потенціалу.

А відтак жорстка стабілізаційна політика, пов'язана з обмеженням платоспроможного попиту, не може залишатися незмінною на протязі тривалого періоду часу, так як нарівні із позитивними моментами (зниження темпів інфляції) вона може мати і певні негативні наслідки, що полягають передусім у значному виробничому спаді і зростанні безробіття (в тому числі прихованого). Загальний спад при цьому переростає у структурну кризу, для якої характерним вже є те, що відмінності у глибині спаду і динаміці виробництва в різних галузях визначаються обмеженнями в попиті.

Таким чином, цінова стабілізація є необхідною умовою припинення спаду матеріального виробництва і відновлення економічного росту, позаяк вільні грошові кошти стає вигідним вкладати в реальний сектор. Однак умова ця далеко не достатня.

Хоча успішна фінансова стабілізація нарівні з початком формування ринкових інститутів і структурної перебудови господарства дозволяє перейти до власне другого етапу перехідного періоду – етапу економічного росту, необхідна також і переорієнтація грошово-кредитної політики на відповідні стратегічні завдання – зростання виробництва та зниження рівня безробіття. При цьому навряд чи можна погодитися з точкою зору окремих авторів, згідно якої “досягнення повної зайнятості не може бути ціллю монетарної політики” [221, с.37] так само як і “зростання реального обсягу виробництва”, а “вища ціль монетарної політики полягає в забезпеченні стабільних цін” [221, с.39]. Заперечення проти такої позиції зумовлені двома основними моментами.

По-перше, йдеться не про повну зайнятість у буквальному розумінні слова, а про певний природний рівень безробіття, досягнення якого відповідає нормальному завантаженню виробничих потужностей попри збереження таких об'єктивних факторів неповної зайнятості як, наприклад, перекваліфікація персоналу у зв'язку із змінами технологічних умов праці і географічного

розподілу робочих місць, тобто структурне безробіття, а також зміна місць роботи через пошук кращих умов праці і відповідно переміщення трудових ресурсів між підприємствами і галузями, тобто фрикційне безробіття.

По-друге, грошово-кредитна політика у комплексі з іншими заходами держави може стимулювати й економічне зростання, оскільки обмеження попиту реально перешкоджає підйому економіки. У зв'язку з цим по досягненні фінансової стабілізації цілком прийнятним є пом'якшення курсу грошово-кредитного регулювання і спрямування його у русло стимулювання сукупного попиту, що, в принципі, можна вважати поступовим переходом від монетаристської обмежувальної політики до вибіркового застосування окремих рецептів кейнсіанського грошово-кредитного впливу на макроекономічні процеси.

У такому розумінні може йтися передусім про зміну основної тактичної цілі грошово-кредитного регулювання – від жорсткої політики підтримання на певному рівні грошової маси до гнучкої політики регулювання ставки процента. Помірна експансія у проведенні грошово-кредитної політики через лібералізацію умов кредитування центральним банком комерційних банків розширює грошову пропозицію на ринку, знижуючи тим самим ціну на кредитні ресурси – процентні ставки, що через зниження вартості капіталу стимулює інвестиційні процеси, а відповідно веде і до зростання сукупного ВВП. Водночас експансіоністська політика має носити досить помірний характер з тим, щоб не спровокувати відновлення інфляційних процесів. У кінцевому підсумку за мету такої політики має бути прийнята лібералізація грошово-кредитних відносин настільки, щоб полегшити підприємствам реального сектора доступ до необхідних грошових ресурсів.

Таким чином, особливості організації грошово-кредитного регулювання в перехідний період мають відповідати етапам цього періоду та засновуватись на використанні елементів різних підходів, що пропонуються провідними теоретичними концепціями регулювання відповідно до пріоритетів у стратегічних цілях: подолання інфляції та стимулювання росту виробництва

(табл.2.6).

Таблиця 2.6

Особливості реалізації основних підходів до грошово-кредитного регулювання в умовах перехідного періоду

Етапи перехідного періоду	Стратегічні цілі регулювання	Підходи до організації регулятивного процесу	Тактичні цілі регулювання	Вплив на грошово-кредитні відносини
Перший етап	Стримування інфляції	Жорсткий, монетаристський	Обмеження приросту грошової маси	Обмеження доступу економічних агентів до кредитних ресурсів
Другий етап	Стимулювання економічного росту	Гнучкий, кейнсіанський	Підтримання стабільності процентних ставок і стимулювання інвестицій	Розширення кредитних можливостей комерційних банків

Необхідність поетапної реалізації регулятивного процесу у сфері грошово-кредитних відносин в умовах перехідного періоду зумовлена не лише відмінностями у встановленні пріоритетності стратегічних цілей регулювання, а й неможливістю для центрального банку одночасно впливати на тактичні цілі – грошову масу і процентну ставку, що, врешті, характерно вже не тільки для перехідної, але і для розвинутої ринкової системи.

Для підтримання стабільності процентних ставок, приміром, центральному банку при збільшенні попиту на гроші необхідно розширити грошову пропозицію для того, щоб послабити тиск угору на ставку процента, а при зниженні попиту на гроші – обмежити їх пропозицію, тобто здійснити зворотні операції, щоб не допустити падіння процентних ставок. У разі ж якщо за тактичну мету обирається стабілізація пропозиції грошей, то результатом коливання попиту на гроші (через зміни обсягів виробництва або рівня цін)

будуть відповідні коливання величини процентної ставки, динаміка якої спрямована на відновлення рівноваги на грошовому ринку.

Загалом же вибір проміжних, тактичних орієнтирів, які б оптимально відповідали особливостям перехідної економіки, є однією із ключових методологічних проблем організації грошово-кредитного регулювання. Дана проблема зумовлена певними недоліками і труднощами при застосуванні як монетаристських, так і кейнсіанських підходів до регулятивного процесу.

Так, орієнтація на підтримання певного обсягу грошової маси пов'язана із визначенням такого її рівня, який би відповідав поточній динаміці обсягів виробництва, цін і швидкості обігу грошей, а значить тенденції змін вказаних параметрів потрібно досить точно спрогнозувати. Якщо ж прогнози будуть недостатньо достовірними (а в нестабільній перехідній економіці такі параметри передбачити досить важко), заходи грошово-кредитного регулювання виявляться неадекватними встановленим пріоритетам у досягненні стратегічних цілей економічної політики, зокрема щодо боротьби з інфляцією. Надмірні ж зусилля у цій сфері можуть зумовити інший негативний ефект – параліч виробництва.

З іншого боку, складність орієнтації на процентні ставки як інструмент стимулювання інвестиційної активності пов'язана із проблемою точного передбачення рівня інфляції та інфляційних очікувань. Річ у тім, що надмірне збільшення кількості грошей в обігу справді спершу може викликати падіння процентних ставок (як це і передбачено кейнсіанським механізмом), однак пізніше розширення сукупного попиту, в тому числі і на банківські позики, може спричинити зростання процентних ставок і підвищення цін, що в кінцевому підсумку означає зниження купівельної спроможності грошової одиниці. У міру ж росту інфляційних очікувань збільшуватимуться і ставки процента, позаяк кредитори будуть змушені страхувати себе від майбутніх втрат.

Таким чином, організація грошово-кредитного регулювання, пов'язана з досягненням різних тактичних цілей, потребує точного розрахунку

прогнозованої динаміки основних макроекономічних параметрів (величини реального ВВП, швидкості обігу грошей, рівня цін). Основна мета таких розрахунків полягає у тому, щоб на першому етапі перехідного періоду, коли головним завданням виступає подолання інфляції, приріст грошової маси принаймні не перевищував би приросту номінального ВВП, а на другому етапі, коли стратегічною метою є подолання виробничого спаду, приріст грошової маси стимулював би приріст реального ВВП при стабільності цінових процесів. Однак навіть у розвинутій ринковій системі досить важко точно визначити, скільки грошових коштів потребує економіка для росту без інфляції, скільки – викличуть інфляційні процеси, а скільки, навпаки, – дефляцію і спад виробництва.

Звісно, якщо ефективність грошово-кредитної політики визначається точністю вказаних розрахунків та ще й з урахуванням часового лагу, то вплив регулятивного процесу на функціонування економічної системи не завжди може призвести до очікуваного результату, оскільки нерозвинутість ринкових інститутів в перехідній економіці не створює належних гарантій того, що передавальні механізми регулювання спрацьовуватимуть саме так, як це обгрунтовано у кейнсіанській чи монетаристській теоріях (рис. 2.8, 2.12).

Слабкі місця відповідних схем грошово-кредитного регулювання пов'язані передусім з можливістю непередбачуваної динаміки процентних ставок на ринку внаслідок значних коливань сукупного попиту та інфляційних очікувань, з одного боку, а з другого – з відсутністю у центральному банку можливостей жорсткого контролю за всіма агрегатами грошової маси або принаймні сприяння встановленню стійких тенденцій їхньої зміни, позаяк недостатній розвиток і відпрацьованість усіх ринкових регулятивних інструментів в перехідний період не забезпечує адекватної реакції економічних агентів на їх застосування.

Один із шляхів до вирішення даної проблеми може полягати, на нашу думку, у розгляді грошово-кредитного регулювання під дещо іншим кутом зору. Йдеться про те, що загальний обсяг усіх трансакцій в економіці в

принципі не може розглядатися і визначатися у відриві від реальної пропозиції кредитних ресурсів, котрі надають кошти для збереження нормального перебігу відтворювального процесу і сприяють економічному росту.

Якщо результативність грошово-кредитного регулювання оцінювати за динамікою різних агрегатів грошової маси, то така оцінка не завжди може дати позитивний ефект (в тому числі і щодо побудови різного роду прогнозів). Річ у тім, що приріст грошових агрегатів як традиційних орієнтирів монетарної політики відображає більшою мірою динаміку загального доходу. Проте, немає яких-небудь вагомих підстав для твердження, що відповідна сума приросту буде спрямована на інвестиції або ж на задоволення споживчих потреб, а не на збільшення заощаджень, включаючи і грошові кошти поза банками, які не обслуговують відповідні трансакції.

Інша ситуація має місце при розгляді такого показника як обсяг наданих банківською системою кредитів (або загальна заборгованість за позиками банків нефінансового сектора економіки). Йдеться власне про роль позичених коштів як найбільш активної складової платоспроможного попиту суб'єктів ринку порівняно з їхніми загальними доходами, адже кредити в основній своїй масі надаються під цілком конкретні цілі (виробничого чи споживчого характеру), а не для нагромадження ресурсів. Останнє було б нонсенсом з економічної точки зору. В цих умовах використання "кредитних" параметрів для оцінки результатів грошово-кредитного регулювання визначає і дещо відмінний підхід у побудові передавального механізму регулятивного впливу на економіку, при якому за основу беруться саме грошово-кредитні відносини, конкретизація ролі яких у даному разі полягає у впливі кредитної активності банківської системи на економіку (рис.2.13).

Таким чином, вказаний підхід видається прийнятим ще й виходячи із того міркування, що власне пропозиція грошей, динаміка якої в подальшому впливає на різні макроекономічні параметри, це свого роду "поточний" результат, який отримується для досягнення тієї чи іншої стратегічної цілі регулювання. Однак власне отримання цього результату забезпечується засобами, котрі лежать у

площині організації грошово-кредитних відносин на макрорівні, тобто визначаються умовами видачі і погашення кредитів та формування резервів на рівні стосунків “центральний банк – комерційні банки”.

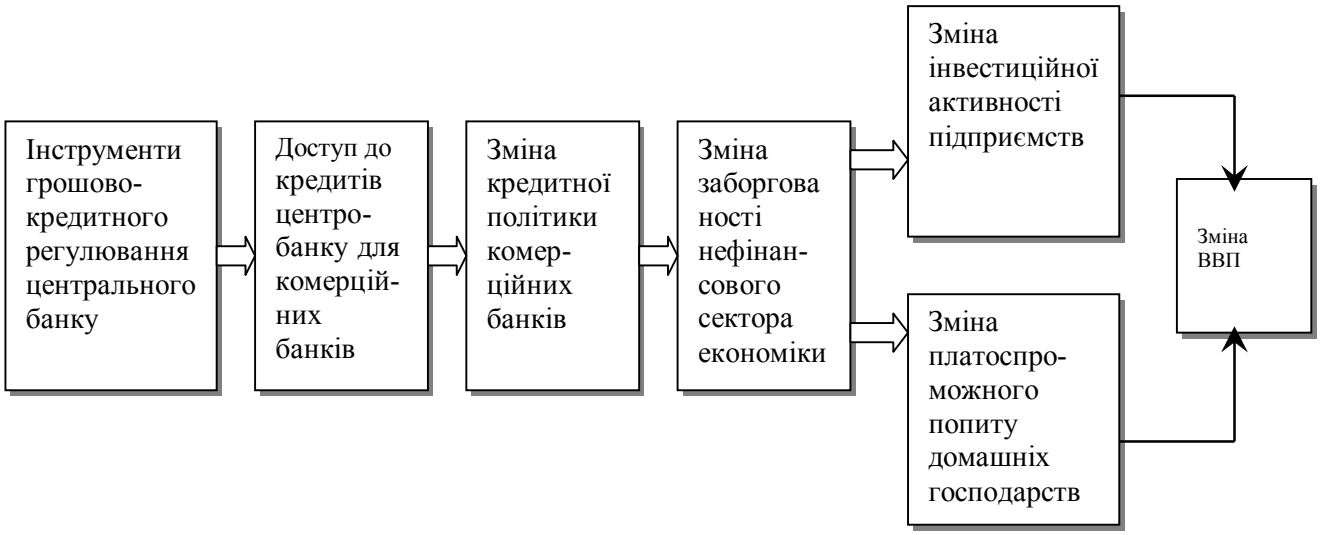

Рис.2.13. Передавальний механізм впливу регулювання грошово-кредитних відносин на макроекономічні параметри

На противагу монетаристській концепції, згідно якої гроші надходять в “чорну скриньку” (економіку, реальний сектор) екзогенно, тобто по суті з іншої “чорної скриньки”, розкриття останньої через механізм наявного у центральному банку інструментарію впливу на грошово-кредитні відносини є необхідною умовою досягнення стратегічних цілей економічного розвитку на різних етапах перехідного періоду.

При цьому як досягнення зазначених цілей загалом, так і реформування банківської системи зокрема у вирішальній мірі залежить від ефективності застосування ринкових інструментів впливу на грошово-кредитні відносини, стандартний набір яких в арсеналі центральних банків промислово розвинутих країн представлений мінімальними резервними вимогами, обліковою політикою та операціями на відкритому ринку.

Проте, цілком очевидно, що перехід до виключного застосування саме цих методів грошово-кредитного регулювання в умовах трансформаційної економіки не може бути здійснено одномоментно. Він повинен стати складовою частиною широкомасштабного процесу реформування усіх сфер

економічних відносин, включно з лібералізацією та створенням належних ринкових інститутів, без функціонування яких застосування зазначеного інструментарію може виявитись малоефективним або неефективним взагалі. Йдеться про недостатню розвинутість фінансових ринків, слабку залежність між рівнем облікової ставки центрального банку і ринковими ставками комерційних банків в умовах обмеженої ліквідності і високих ризиків, несформованість повноцінних ринків міжбанківських кредитів, фактичну неплатоспроможність значної кількості господарюючих суб'єктів - клієнтів банківських установ, нерозвинутість інфраструктури банківської системи та інші фактори.

За таких обставин процес переходу від прямих, адміністративних методів грошово-кредитного регулювання (цільове кредитування, "кредитні стелі", контроль над рівнем процентних ставок) до методів, застосування яких грунтується на ринкових принципах, потребує, звісно, певного часу. Слід відзначити, що навіть в окремих промислово розвинутих країнах (приміром у Франції і Великобританії) лише у 1970-80-ті рр. було здійснено остаточний перехід до ринкових інструментів грошово-кредитного регулювання як частина процесу широкомасштабної фінансової лібералізації [21, с.150]. Франція, скажімо, використовувала в якості інструменту монетарної політики "кредитні стелі" на протязі 20 років – до 1987 р. У Японії в 60-70-ті рр. кредитні ресурси розподілялись під контролем центрального банку, який, використовуючи своє положення головного кредитора комерційних банків, жорстко диктував, скільки коштів і в які галузі (пріоритетні з точки зору державної політики) може бути направлено [54, с.31].

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що організація грошово-кредитного регулювання в умовах перехідної економіки має спиратися на оптимальне поєднання як заходів адміністративного впливу на кредитну діяльність комерційних банків, так і ринкових інструментів, ефективність яких підвищується в міру досягнення прогресу у трансформаційних процесах та створення належних ринкових інститутів. При цьому, якщо виходити із

попередньої схеми поетапної реалізації грошово-кредитної політики, наведеної у таблиці 2.6, з відповідною диференціацією цілей регулювання, то саме на першому етапі необхідність жорстких, обмежувальних заходів, зумовлена антиінфляційною спрямованістю державної економічної політики, визначає також прийнятність і певних адміністративних інструментів грошово-кредитного регулювання.

Що ж до другого етапу, то пріоритетність завдання стимулювання економічного росту може дозволити зняти жорсткі обмеження у грошово-кредитній політиці центрального банку, які, втім, доцільно й надалі використовувати для обмеженого (“точкового”) впливу на діяльність комерційних банків з метою розвитку пріоритетних галузей економіки. Справді, якщо мета грошово-кредитного регулювання – ріст ВВП, то забезпечення його досягається не просто відповідним ростом грошової маси через кредити, а й контролем за їх надходженням у реальний сектор економіки, а не у замкнуте коло фінансового сектора (наприклад, на ринок високодохідних державних боргових зобов'язань). Однак все ж головне місце на даному етапі мають посісти вже ринкові інструменти регулювання, ефективність застосування яких зростатиме по мірі набуття досвіду, відновлення макроекономічної рівноваги та, в кінцевому підсумку, підвищення “чутливості” діяльності економічних агентів до використання саме таких заходів регулятивного впливу.

У кінцевому підсумку успішність реалізації розглянутих вище стратегічних напрямів грошово-кредитного регулювання залежить від ефективності роботи центрального банку як основного органу, що визначає “правила гри” у сфері грошово-кредитних відносин, задаючи їхні вихідні умови на макрорівні. Тому подальше вивчення верхнього рівня блоку механізму організації грошово-кредитних відносин в цілому має бути безпосередньо пов'язане з аналізом особливостей використання центральним банком інструментів грошово-кредитного регулювання, тобто по суті практичної реалізації монетарної політики.

2.3. Особливості реалізації монетарної політики Національного банку України і застосування основних інструментів управління грошово-кредитними відносинами в умовах перехідного періоду

Формування грошово-кредитної політики у якості повноцінного інструмента державного регулювання економіки є відображенням складного процесу трансформації усього господарства нашої країни на ринкових засадах, що серед інших завдань передбачає перехід від виключно прямого, адміністративного до переважно опосередкованого впливу на перебіг суспільного відтворення. Тривалість, складність і суперечливість цього процесу, зумовлені відсутністю чіткої стратегії і послідовності здійснення практичних заходів з реформування економіки, безпосередньо позначилися і на проведенні монетарної політики, повноцінне застосування якої в умовах перехідного періоду може слугувати одним із важливих індикаторів «ринковості» обраного курсу.

Якщо основою конкретного наповнення грошово-кредитної політики є обрання певних стратегічних цілей регулювання економіки, то відповідно і особливості й порядок застосування тих чи інших інструментів проведення даної політики значною мірою залежать від поточного етапу перехідного періоду, на якому певні цілі визначено у якості пріоритетних. Як вже було обгрунтовано у п.2.2, оптимальним у цьому відношенні видається варіант, за якого початковий етап реалізації монетарної політики, що охоплює власне формування основних інструментів грошово-кредитного регулювання, повинен мати забезпечення цінової стабільності в якості стратегічної мети, досягнення якої могло б дозволити здійснити перехід до другого етапу, зміст регулятивних заходів на якому визначається вже завданням стимулювання економічного росту.

На жаль в Україні процес реалізації монетарної політики від моменту здобуття незалежності набув діаметрально протилежної спрямованості.

На першому етапі (1991 – 1994 рр.) було взято курс на стимулювання

розвитку вітчизняного виробництва і підтримання соціальної сфери на рівні, що був встановлений за умов адміністративно-командної економіки. Арсенал практичних заходів Національного банку України, що використовувався для досягнення зазначених цілей, за своїм змістом був ще далеким від ринкового, позаяк включав пряме кредитування бюджетних витрат, централізований розподіл кредитних ресурсів, надання пільгових кредитів пріоритетним галузям та окремим державним підприємствам.

Експансіоністський характер грошово-кредитної політики набув конкретного вираження у зростанні кредитних вливань центрального банку в економіку через бюджет і державний сектор (хоча власне «кредитними» їх назвати важко, враховуючи фактичну безповоротність потоку ресурсів та низьку ефективність їхнього використання). Так, за 1992 рік обсяги кредитів, наданих Національним банком уряду, збільшилися у 34 рази, за 1993 рік – у 7 разів, а за 1994 рік – в 11 разів. Значні кредити було надано також вугледобувній галузі, агропромисловому комплексу і на поповнення оборотних коштів підприємств.

Однак загалом кінцеві результати указаної політики виявилися протилежними до очікуваних. Значне зростання обсягів грошової маси (за 1992 р. – в 11 разів, за 1993 р. – у 19 разів, за 1994 р. – у 7 разів) стимулювало різке зростання цін, індекс яких у відповідні періоди становив 2100%, 10256% і 501%. У кінцевому підсумку кредитна підтримка збиткових підприємств нарівні з надмірним державним споживанням об’єктивно виявили гальмівний вплив на можливості структурної перебудови економіки і розвитку виробництва. Натомість попри величезне зростання грошової маси в обігу в 1993 р. (1928%) наступного року було зафіксовано найбільший за всю новітню історію України виробничий спад – майже 23%.

Власне розкручування гіперінфляції до рівня понад 50% на місяць стало одним із наслідків помилкового обрання пріоритетних цілей грошово-кредитної політики через нерозуміння аксіоматичного положення про неможливість досягнення економічного зростання без забезпечення

стабільності національної валюти. З усвідомлення цієї істини й обрання в якості пріоритетної мети досягнення цінової стабілізації бере свій відлік вже по суті другий етап у реалізації грошово-кредитної політики (починаючи з 1995 року).

Подолання гіперінфляції було взято Національним банкам за основу монетарного регулювання ще у 1994 році, задля чого було вжито певних заходів із стримування темпів зростання грошової маси, підвищення процентних ставок, встановлення «стель» за кредитами, запровадження кредитних аукціонів. Проте, продовження практики кредитування уряду на покриття дефіциту державного бюджету (86% в загальній сумі кредитної емісії) та спрямування основної маси кредитів НБУ не через банківську систему, а через Міністерство фінансів призвели до накопичення надлишкової ліквідності на рахунках комерційних банків. Нагромадження внаслідок цього інфляційного потенціалу призвело до нового сплеску цін у жовтні - листопаді 1994 року – відповідно 22,6% та 72,3% (додаток 5).

Тільки починаючи з 1995 р. антиінфляційна спрямованість грошово-кредитної політики Національного банку набула більш послідовного характеру й засновувалась вже на таких засадах, як:

* запровадження практики обов'язкового резервування для валютних депозитів, що є умовою зниження надлишкової ліквідності комерційних банків;
* встановлення порядку, згідно якого комерційні банки зобов'язані корегувати власні процентні ставки відповідно до змін облікової ставки НБУ, яка у свою чергу корегується до темпів зростання цін, що дозволило вивести процентні ставки банківської системи на позитивний рівень, стимулюючи заощадження;
* використання державних цінних паперів як інструмента фінансування дефіциту бюджету шляхом мобілізації тимчасово вільних коштів суб'єктів ринку;
* введення ломбардного кредитування комерційних банків під заставу

облігацій внутрішньої державної позики;

* лібералізація і децентралізація валютного ринку, що передбачало відміну обов'язкового продажу 10% валютних надходжень суб'єктів господарювання, відновлення торгів на УМВБ та на міжбанківському валютному ринку, встановлення обмінного курсу під впливом попиту і пропозиції, проведення валютних інтервенцій для підтримання стабільного курсу карбованця;

* оптимізація структури кредитів, наданих Національним банком України, шляхом зниження частки прямих кредитів уряду на покриття дефіциту державного бюджету (з 77,2% у 1995 р. до 13,9% у 1996 р.) та відповідно збільшення рефінансування комерційних банків (з 8,5% у 1995 р. до 21,9% у 1996 р.).

Реалізація указаних обмежувальних заходів дозволила суттєво знизити темпи зростання грошової маси в обігу – якщо в 1994 р. грошова маса зросла у 7 разів, то в 1995 р. – вже у 2,1 рази, а в 1996 р. – лише в 1,3 рази. У результаті було досягнуто істотних позитивних зрушень і у динаміці інфляції, темпи якої набули стійкої тенденції до зниження як упродовж 1995 року, так і в 1996 році (додаток 5).

У 1996 році теми інфляції знизились у 4,5 рази порівняно з попереднім роком – із 181,6% до 39,7%. Стабілізація макроекономічної ситуації в Україні в 1996 році дозволила створити реальні передумови для проведення грошової реформи, яку було здійснено шляхом зміни масштабу цін і запровадження національної валюти – гривні замість тимчасової грошової одиниці – українського карбованця.

У наступні два роки Національним банком було продовжено реалізацію монетарної політики, орієнтованої на макроекономічну стабілізацію. При цьому відповідні заходи грошово-кредитного регулювання у розвиток наведених вище включали:

* забезпечення кількісного контролю за динамікою грошової маси шляхом встановлення межі її приросту;

* відмову від прямого кредитування дефіциту державного бюджету;

* збільшення частки кредитної емісії, спрямованої на рефінансування комерційних банків;

* дотримання позитивного рівня облікової ставки НБУ щодо темпів зростання цін.

Указані заходи сприяли подальшому зниженню темпів інфляції – з 39,7% у 1996 р. до 10,1% у 1997р. І навіть в умовах фінансової кризи 1998 р. оперативність Національного банку у застосуванні певних рестрикційних методів грошово-кредитної політики (підвищення норм обов'язкового резервування і облікової ставки, регулятивні заходи на валютному ринку, спрямовані на зниження попиту, рекомендації з обмеження кредитних операцій) не дозволила інфляційним процесам вийти з під контролю, внаслідок чого річні темпи інфляції склали 20%, що загалом може засвідчувати певне підвищення дієвості грошово-кредитних важелів регулювання економіки.

Разом з тим необхідно відзначити, що особливості практичної реалізації монетарної політики в Україні відображають не стільки наслідування певних теоретичних концепцій грошово-кредитного регулювання, спрямованих на досягнення стратегічних цілей діяльності центрального банку, скільки орієнтацію у різні етапи перехідного періоду на ті чи інші тактичні завдання господарського розвитку (приміром, окремих галузей економіки чи секторів фінансового ринку). Врешті, ані кейнсіанська, ані монетаристська концепції не можуть слугувати адекватною характеристикою конкретного змісту грошово-кредитної політики НБУ навіть попри наближення її орієнтації до стратегічних цілей регулювання, задекларованих формально (стимулювання виробництва) чи досягнутих фактично (цінова стабілізація), не беручи вже до уваги невірну пріоритетність таких цілей у різні періоди.

Так, кейнсіанська концепція регулятивного механізму, що передбачає стимулювання сукупного попиту через експансіоністську грошово-кредитну політику, в умовах вітчизняної економіки набула спотворених форм

розкручування інфляції шляхом нагнітання кредитних ресурсів Національного банку України у «пріоритетні» галузі господарства. Зокрема, кошти, спрямовані в 1993—1994 рр. на кредитування довгострокових цільових програм конверсії Мінмашпрому, кредити підприємствам вугільної промисловості, металургійного та агропромислового комплексів, здійснюючи один оборот, з одного боку, перетворювались на бюджетне дотаційне фінансування підприємств, а з іншого, – на безкоштовні кредитні ресурси для комерційних банків, що через ефект кредитної мультиплікації багаторазово збільшувало грошову масу в обігу (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Інфляційні наслідки експансіоністської монетарної політики Національного банку України у 1992-1994 рр. *

млрд. крб.

	1992	1993	1994
1.Загальний обсяг кредитної емісії Національного банку	1990	25015	163509
2. Із загальної суми:			
а) кредити уряду	1750	12920	141074
б) рефінансування комерційних банків	240	11168	10478
в) купівля іноземної валюти в офіційний резерв	-	927	11957
3. Темпи зростання кредитної емісії до попереднього року, рази	-	13	7
4. Наявна грошова маса в обігу, М2	2566	47203	318495
5. Грошовий мультиплікатор фактично, одиниць	1,39	1,79	2,11
6. Індекс інфляції, %	2100	10256	501
7. Динаміка валового внутрішнього продукту у порівняних цінах, %	- 9,9	- 14,2	- 22,9

*Джерело: Річний звіт НБУ за 1994 рік

Як свідчать дані таблиці 2.7, безпосереднім наслідком експансіоністських заходів НБУ стало зростання темпів інфляції та падіння реального ВВП замість стимулюючого впливу на виробництво.

Основою передавального механізму грошово-кредитної політики за кейнсіанською теорією, як вже зазначалось вище, є регулювання процентних

ставок, що має на меті забезпечити відставання норми процента від норми прибутку з тим, щоб стимулювати інвестиційний попит, ріст капітальних вкладень та, відповідно, збільшення обсягів виробництва суспільного продукту. Практична ж реалізація експансіоністської монетарної політики в Україні дала прямо протилежний результат – ріст гіперінфляції та банківських процентних ставок, що не тільки не стимулювало зростання капітальних вкладень і ВВП, але і стало одним із факторів зниження даних макроекономічних параметрів (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Дієвість кейнсіанського передавального механізму грошово-кредитного регулювання при реалізації експансіоністської монетарної політики в Україні у 1992 – 1994 рр. *

(в процентах)

	1992	1993	1994
1. Середньозважена облікова ставка НБУ	80,0	190,0	225,9
2. Процентні ставки комерційних банків:			
- за кредитами	76,0	221,1	201,7
- за депозитами	68,0	187,3	171,0
3. Темпи зростання грошової маси	1050	1928	667
4. Інфляція	2100	10256	501
5. Капітальні вкладення (зміни до попереднього року)	- 36,9	- 10,3	- 22,5
6. Валовий внутрішній продукт (зміни до попереднього року)	- 9,9	- 14,2	- 23,0

*Джерело: «Бюлетень НБУ»

Наслідком указаної спрямованості монетарної політики став не класичний ефект зміни рівноваги на товарному ринку (чим більша пропозиція товару – грошей, тим нижча ціна на нього – процент), а радше результат, що більшою мірою засвідчив справедливість постулатів кількісної теорії з її твердженням про зниження купівельної спроможності грошей внаслідок зростання їх кількості в обігу і, відповідно, загального рівня товарних цін.

Загалом кейнсіанська політика «дешевих грошей» як засіб «довантаження» недовантажених виробничих потужностей стала лише

фактором прискорення темпів гіперінфляції в країні. У кінцевому підсумку кейнсіанський варіант передавального механізму грошово-кредитного регулювання (рис.2.8) виявився нежиттєздатним, позаяк зростання обсягів інвестицій, що мало б стати логічним наслідком збільшення грошової пропозиції (згідно IS-LM - моделі) фактично не відбулося.

Натомість попри загальний ріст грошової маси за період, що розглядається, в 1340 разів (від початку 1992 р. – 2,4 млн. грн. до кінця 1994 р. – 3215,7 млн. грн.) саме ріст цін виявився результатом реалізації експансіоністської грошово-кредитної політики, тоді як фактичний обсяг капітальних вкладень зменшився більш як на половину, а обсяг ВВП – більш як на 40%.

Таким чином результат не підтвердив очікувань даного напряму монетарної політики. У кінцевому підсумку наслідки такого регулювання виявилися схожими на стагфляційні процеси в економіках розвинутих країн у 70-ті рр., однак з тією суттєвою різницею, що мали місце не у повноцінній ринковій, а у перехідній економіці, позбавленій ще внутрішніх механізмів саморегулювання і відновлення рівноваги. У будь-якому разі, яка б термінологія не використовувалась для характеристики розглянутого періоду в реалізації монетарної політики – кейнсіанство чи захист і стимулювання вітчизняного виробництва – дані назви ні за своєю суттю, ні за кінцевими результатами не відповідають реаліям початкового етапу грошово-кредитного регулювання в Україні.

Що ж до другого етапу регулятивного процесу з обраною ціновою стабільністю у якості стратегічної мети, то і в академічних, і в політичних колах він зазвичай характеризується як монетаризм. При цьому така оцінка здебільшого набуває негативного відтінку і часто-густо формулюється у такий спосіб: «Вирішальний складник подальшої деградації української економіки – дотримання монетаристського ухилу у здійсненні необхідних реформ, яке супроводжується наростанням злиденності народу» [119, с.3].

З таких позицій будь-які невдачі у здійсненні реформ сприймаються як

провал практичної реалізації ідей монетаризму, котрий рядом експертів вважається ідеологічною основою ринкових перетворень, причому не лише в Україні, а й у багатьох інших країнах з перехідною економікою, де такі перетворення мали місце. Однак, наскільки обгрунтованими можна вважати подібні міркування з огляду на положення самої монетаристської теорії, розглянутої вище, та чи можна беззастережно ототожнювати монетаризм із жорсткою політикою у сфері грошово-кредитних відносин?

Об'єктивність відповідей на ці запитання залежить, з нашої точки зору, від рівня формалізації аналізу, при якому ті чи інші практичні заходи грошово-кредитної політики мають чітко зіставлятися з відповідними рекомендаціями монетаристської теорії. Зміст цих рекомендацій та наявність їхнього зв'язку із конкретними заходами з проведення грошово-кредитної політики можна згрупувати у вигляді кількох наступних моментів.

По-перше, монетаризм як цілісна теоретична концепція засновується передусім на положенні про мінімізацію державного впливу на перебіг економічних процесів, що обмежується прихильниками теорії рамками стабільної (чи принаймні недискретної) грошово-кредитної політики. Однак практична незастосовність даної ідеї є очевидною з огляду хоча б на значно більшу роль у перехідній економіці державних механізмів регулювання порівняно із розвинутою ринковою системою, що було обгрунтовано нами у п.2.2 роботи.

По-друге, на противагу монетаристським ідеям, заснованим на класичній кількісній теорії грошей, про те, що ціни обов'язково зростають рівномірно, в міру збільшення грошової маси в обігу, необхідно відзначити, що попри загальну справедливість цього підходу дія відповідного цінового механізму в умовах перехідного періоду ще досить далека від повної досконалості. Йдеться, зокрема, про те, що система цін не лібералізована у повній мірі, а частково регулюється державою або ж державними монополіями (електроенергетика, газопостачання, комунальні послуги, залізничні перевезення та ін.). У зв'язку з цим регулювання грошової

пропозиції не завжди може слугувати достатньо гнучким інструментом впливу на динаміку інфляції, позаяк зниження одних цін може компенсуватися зростанням (чи адміністративним підвищенням) інших, що неминуче призводить до перекосів і розбалансування механізму ринкової рівноваги.

По-третє, ідея монетарного правила стосовно забезпечення стабільних темпів росту грошової маси відповідно до зростання реального ВВП сприймається як недостатньо адекватна існуючим умовам, з огляду хоча б на перманентний спад у всіх секторах господарства протягом перехідного періоду. Загальне зниження реального ВВП за роки реформ в Україні перевищує 50% (а за деякими оцінками і більше). І навіть попри відносно незначне (порівняно з попередніми роками) зростання грошової маси в останній період невідповідність його змінам у реальному секторі не дає підстав стверджувати про дотримання монетаристських рецептів регулювання у буквальному розумінні (табл. 2.9).

Виходячи із даних, наведених у таблиці, більшою мірою у цьому контексті можна вести мову про реалізацію рестрикційної політики через застосування розглянутих вище обмежувальних заходів з метою поступового зниження річних темпів зростання грошової бази (з 232% до 122%), а відтак і грошової маси (з 213% до 125%), що у свою чергу стало одним із факторів скорочення річних темпів інфляції – із 182% до 20%.

Таблиця 2.9

Реалізація рестрикційної грошово-кредитної політики
в Україні у 1995 – 1998 рр. * (млн. грн.)

	1995	1996	1997	1998
1. Грошова база	3538	4882	7058	8625
2. Темпи зростання грошової бази, %	232	138	145	122
3. Грошова маса М3	6930	9364	12541	15705
4. Темпи зростання грошової маси, %	213	135	134	125
5. Зміна реального ВВП у % до попереднього року	- 12,2	- 10,0	- 3,2	- 1,7
6. Темпи інфляції, %	182	40	10	20

*Джерело: «Бюлетень НБУ»

По-четверте, положення монетаристської теорії про те, що сукупний попит на гроші є стабільним і не може слугувати причиною інфляції, не знаходить підтвердження в умовах вітчизняної економічної системи. Власне кажучи, умови перехідної економіки і перебігу реформ від самого їх початку визначають значні коливання попиту на гроші, що не узгоджується із концепцією, запропонованою М. Фрідменом. При цьому до основних факторів, що визначають указані коливання, можна віднести наступні:

1.Лібералізація цін зумовила переведення інфляції з прихованої форми у відкриту, що стимулювало різке підвищення попиту на гроші для поточних трансакцій.

2.Високі інфляційні очікування зумовили деформацію структури індивідуальних активів суб'єктів ринку, головна частка у яких стала належати не касовим залишкам чи дохідним інвестиціям (акції, облігації тощо), а вкладенням у товарні або валютні цінності як засоби страхування проти інфляції, що загалом визначило зниження попиту на гроші.

3.Нераціональна структура державних витрат і їхня надмірна величина в умовах, коли кризова економіка не спроможна забезпечити належні надходження до бюджету, що спричиняє різке збільшення попиту на грошові ресурси з боку держави.

4.Нестача оборотних коштів у підприємств, глибинні причини якої зумовлені їх низькою конкурентоспроможністю в умовах нової системи цін та зниженням доходів та платоспроможного попиту споживачів на ринку, визначає спрямування тенденцій у змінах грошового попиту в бік зростання.

Отже маємо досить суперечливий та різноспрямований характер динаміки сукупного грошового попиту, якщо розглядати останній з точки зору поєднання індивідуальних величин попиту на гроші різних суб'єктів ринку. А відтак обгрунтовані на цій основі висновки монетаристської теорії про стабільність грошового попиту та швидкості обігу грошей, що власне і стало базовою ідеєю для розробки монетарного правила як засобу підтримання рівноважного попиту в економіці, в умовах перехідного періоду виявилися

недієвими.

Таким чином, оцінюючи результати другого етапу реалізації Національним банком України грошово-кредитної політики, останню можна вважати монетаристською лише у тій мірі, в якій вона мала обмежувальну направленість і в якій досягнення низьких темпів інфляції визначалося як першочергове завдання регулятивних заходів. Однак розгляд класичних постулатів монетаризму та їх порівняння з відповідними аспектами грошово-кредитного регулювання дає підстави для висновку про те, що в Україні не лише не проводилась монетаристська політика у буквальному розумінні, а й самі об'єктивні умови перехідного періоду заперечують можливість її реалізації. Сама ж монетаристська теорія була розроблена не для перехідної економіки, а повністю відображала у своїй основі всі елементи розвинутої ринкової системи, на підтримання рівноваги якої і було спрямовано її ідеї.

Загалом, якщо розглядати результати реалізації грошово-кредитної політики в Україні у плані досягнення її кінцевих стратегічних цілей, то слід звернути увагу не тільки на практичну незастосовність кейнсіанських і монетаристських рецептів грошово-кредитного регулювання в умовах перехідної економіки, а й на обмежені можливості впливу монетарної політики на перебіг відтворювального процесу та стан реального сектора господарства країни.

З одного боку, експансіоністська політика стала ключовим фактором лише у прискоренні інфляційних процесів, а динаміка реальних обсягів виробництва характеризувалась тільки однією тенденцією – різким зниженням. З іншого боку, рестрикційна політика, забезпечивши обмеження інфляційних процесів та стабілізацію національної валюти, не змогла створити належних умов для стимулювання інвестицій, розширення платоспроможного попиту і розвитку виробництва. Водночас сукупність таких негативних факторів, як відсутність реального економічного росту, а також бартеризація господарських зв'язків і загострення платіжної кризи надали підстави для висунення окремими фахівцями звинувачень проти Національного банку

України у надмірній «жорсткості» проваджуваної політики, що нібито і породжує зазначені негаразди. У кінцевому підсумку більшість таких зауважень взагалі не є адекватними існуючим економічним реаліям, коли стверджується, наприклад, що, «проводячи політику стримування кількості грошей в обігу і забезпечуючи тим самим стабільність гривні, НБУ сприяв створенню ситуації з невиплатою заробітної плати працівникам держбюджетних організацій та інших соціальних виплат населенню. Зменшення сукупних доходів населення саме й було основною причиною «незначного» зростання індексу цін споживчого ринку в 1997 році – 110,1%» [139, с.86].

Примітно у цьому зв'язку, що звинувачення у невиплаті заробітної плати висуваються не на адресу бюджету з його нераціональною видатковою структурою, яку неспроможна забезпечити відповідними надходженнями стагнуюча економіка, а на адресу Національного банку.

Якщо вести мову про платіжну кризу в економіці, за якої заборгованість держави у сфері виплат зарплат і пенсій на початок 1999 р. складає близько 12 млрд. грн., а взаємна заборгованість між підприємствами на 1.10.98 р. складала 121 млрд. грн. – кредиторська (в тому числі з оплати праці – 6,4 млрд. грн.) і 92 млрд. грн. – дебіторська, то навряд чи саме грошово-кредитна політика Національного банку України стала причиною ситуації, що склалася. Слід пам'ятати, що відповідна заборгованість зростала і в період провадження експансіоністської грошово-кредитної політики (де-факто шляхом простого емітування грошей в економіку). Проте, якихось певних результатів із стабілізації ситуації це не дало, оскільки дійсні причини указаних явищ лежать за межами впливу монетарної політики, а саме у відсутності реальних структурних перетворень в економіці, реалізація яких безумовно не є компетенцією центрального банку.

Нездатність основної маси підприємств працювати в умовах гнучкої системи цін, пристосовуватися до умов конкурентного середовища та змін ринкової кон'юнктури нарівні з деструктивною податковою політикою

зумовили ситуацію, за якої реальний сектор практично не реагує на передавальні імпульси монетарної політики, навіть якщо вона проводиться за класичними ринковими принципами. Інакшими словами, «ринковість» грошово-кредитної політики вступає у протиріччя з «неринковістю» економіки, яку вона покликана регулювати, тобто відсутність очевидного прогресу до деякої міри зумовлена намаганнями лікувати захворювання не тими ліками, хоча і якісними.

Цілком очевидно, що основою для подолання кризових явищ в економіці нашої країни має бути реалізація ряду заходів, спрямованих передусім на забезпечення кардинальних змін у структурі господарства – пріоритетний розвиток малого і середнього бізнесу, закриття неефективно працюючих підприємств через механізм санації і банкрутства, проведення реформи фінансової системи з метою зниження податкового тиску на суб'єктів підприємницької діяльності, визнання пріоритетними для розвитку (і розподілу ресурсів держави) лише тих секторів економіки, які мають реальні можливості отримання конкурентних переваг на світовому і внутрішньому ринках.

Лише в тому разі, якщо структурне реформування економіки досягне успіху, буде створено належні умови для реалізації потенціалу грошово-кредитної політики щодо її впливу на реальний сектор, причому не лише у плані підтримання цінової стабільності, а й стимулювання виробництва. Що ж до критичних зауважень на адресу Національного банку, то слід особливо підкреслити: грошово-кредитна політика не є засобом створення ринкової економіки, а є засобом регулювання існуючої економічної системи. У свою чергу ефективність такого регулювання залежить від рівня розвитку основних ринкових інститутів, що визначається зусиллями держави у проведенні належних реформ.

З таких позицій можливості щодо оптимізації самої монетарної політики слід оцінювати більшою мірою з *технічного* боку справи, що, на наш погляд, можна забезпечити шляхом подальшого вдосконалення механізму

застосування основних інструментів грошово-кредитного регулювання, які і є основою управління грошово-кредитними відносинами на макроекономічному рівні.

Конкретний *зміст управління грошово-кредитними відносинами* утворює сукупність заходів центрального банку, спрямованих на регулювання обсягу кредитних вкладень в економіку через вплив на кількісні параметри пропозиції кредитних ресурсів на ринку та їхню «ціну», що визначається рівнем процентних ставок. У результаті вплив грошово-кредитної політики на господарську кон'юнктуру забезпечується через регулювання обсягів грошової маси (суми готівки і банківських депозитів), а відтак і рівня витрат суб'єктів ринку, що безпосередньо відображається на економічній ситуації загалом.

Регулюючи власні взаємовідносини з комерційними банками, центральний банк спроможний впливати на їхню кредитну активність, яка визначає динаміку грошової маси, позаяк основою змін останньої слугують депозитно-позичкові операції банківських установ. У зв'язку з цим використання заходів *адміністративного* (пряме обмеження кредитних операцій комерційних банків) або *економічного* впливу дозволяє центральному банку сприяти досягненню пріоритетних цілей державного регулювання економіки, впливаючи на сферу грошово-кредитних відносин.

Разом з тим, необхідно відзначити, що в умовах перехідного періоду основною тенденцією у генезисі механізму грошово-кредитної політики є поступова відмова від адміністративних інструментів її реалізації на користь економічних, що відображає об'єктивний процес скорочення державного впливу на всі сфери господарського життя суспільства, дерегулювання економіки й надання переваги ринковим методам управління порівняно з директивними.

Дані тенденції знаходять відображення і у діяльності Національного банку України стосовно формування основних напрямів грошово-кредитної політики, головними інструментами реалізації якої є свого роду «класичний

набір», що включає, зокрема, встановлення мінімальних обов’язкових резервів для комерційних банків, операції з державними цінними паперами на відкритому ринку, а також політику облікової ставки.

В указаному переліку одним із найбільш дієвих інструментів реалізації грошово-кредитної політики є встановлення центральним банком для комерційних банків мінімальних обов’язкових резервів. Ефективне функціонування банків як грошово-кредитних посередників в економіці передбачає потребу в наявності в портфелях їхніх активів не лише позичково-інвестиційних вкладень, здатних приносити прибуток, а й високоліквідних коштів, які можуть забезпечити належний рівень поточної платоспроможності банку, тобто по суті його резерви. Якщо на ранніх етапах розвитку банківської справи величина резервування визначалась банкірами довільно, на основі власного досвіду та уявлень про потреби у здійсненні платежів і можливості непередбаченого вилучення вкладів, то з появою центральних банків і піднесенням регулятивного механізму на загальнодержавний рівень встановлення обов’язкових резервних вимог для комерційних банків виявило вже широкі можливості впливу на грошово-кредитні відносини суспільства загалом.

Мінімальні обов’язкові резерви являють собою інструмент грошово-кредитного регулювання економіки, суть якого полягає у встановленні для комерційних банків обов’язкової норми ресурсів (в процентному відношенні від величини залучених пасивів), які вони зобов’язані зберігати в центральному банку.

Встановлення центральним банком мінімальних резервних вимог для комерційних банків виявило можливості його впливу як на діяльність окремих кредитних установ, так і на грошову сферу економіки загалом, що вивело обов'язкові резерви у ряд найважливіших інструментів державного регулювання економічного життя суспільства.

Вперше мінімальні обов'язкові резерви для комерційних банків на офіційному рівні були запроваджені у США в 1913 р. із створенням

Федеральної резервної системи, причому в окремих штатах дані вимоги були встановлені ще раніше. Досвід США пізніше було перейнято іншими центральними банками і на сьогодні цей інструмент грошово-кредитного регулювання застосовується майже у всіх країнах з розвинутими ринковими відносинами, що підтверджує збереження ним свого важливого значення, незважаючи на численні дискусії у фінансових та академічних колах щодо доцільності використання мінімальних резервних вимог у сучасній банківській практиці.

Дискусійність питання про застосування мінімальних резервів пов'язана насамперед із чітким визначенням їхнього функціонального призначення і ролі у макроекономічному регулюванні та співвідношенням цієї ролі з певними недоліками реалізації на практиці механізму обов'язкового резервування. Актуальність даної проблеми є очевидною не лише для промислово розвинутих країн, а й для країн з перехідним характером економіки, до числа яких належить нині й Україна. Значний обсяг змін у фінансово-кредитних системах країн, що перебувають на шляху ринкових перетворень, зумовлює певні труднощі у застосуванні усього спектру різноманітних інструментів державного регулювання економіки, а тому вимагає всебічного аналізу й обгрунтування механізму реалізації таких важелів, як система обов'язкового резервування. Ключовим моментом зазначеного аналізу є визначення функціонального призначення мінімальних обов'язкових резервів та оцінка впливу їхнього застосування на перебіг макроекономічних процесів.

Загалом обов'язкове резервування виконує в економічній системі дві основні функції: по-перше, воно слугує засобом підтримання ліквідності банківських установ і, по-друге, є інструментом регулювання обсягу грошової маси в обігу. Розвиток і взаємозв'язок даних функцій визначає роль мінімальних обов'язкових резервів в сучасних умовах.

Первинною функцією мінімальних резервів було страхування ліквідності кредитних інститутів. Створення централізованого в рамках

банківської системи фонду грошових коштів повинно було слугувати надійною гарантією за вкладами клієнтів. Інакше кажучи, мінімальні резерви мали задовольняти інтереси вкладників, коли за тих чи інших обставин могло розпочатися вилучення ресурсів з комерційного банку.

На сьогодні роль даної функції для банківської системи загалом пов'язана із забезпеченням стабільності її діяльності, сприяючи, з одного боку, підтриманню безперебійності функціонування платіжно-розрахункового механізму, а з іншого – зниженню певною мірою ризикованості вкладень банків та зменшенню втрат від їхніх можливих банкрутств. Водночас стосовно умов вітчизняної банківської системи слід відзначити недостатню нормативно-правову врегульованість усіх можливих аспектів процедури повернення грошових коштів вкладникам і кредиторам комерційного банку із сформованих ним обов'язкових резервів. Це зумовлює певні труднощі у практичній реалізації механізму відшкодування коштів вкладникам банку в разі його неплатоспроможності, особливо відносно конкретних компенсаційних сум в абсолютному чи відносному вираженні. Відтак можна вважати, що дана функція нині перебуває на другому плані, займаючи підпорядковане положення.

Основною ж функцією мінімальних обов’язкових резервів є вплив на кредитний потенціал комерційних банків з метою регулювання кількості грошей в обігу. Рівень мінімальних резервних вимог, що встановлюється центральним банком, безпосередньо впливає на кількісні параметри кредитування банківською системою економіки і, в кінцевому підсумку, визначає обсяг грошової маси (рис.2.14).

Центральним банком періодично змінюється норматив обов’язкового резервування залежно від ситуації, яка складається на ринку і типу політики, що ним проводиться. При обмежувальній грошово-кредитній політиці центральний банк підвищує норми обов’язкових резервів, що призводить до зменшення тієї частки ресурсів, яка може бути спрямована комерційними банками на кредитування підприємств і населення, що в результаті призводить

до скорочення грошової маси в обігу. Розширювальна (експансивна) монетарна політика, навпаки, передбачає зниження норм обов'язкових резервів, у результаті чого більша частка ресурсів залишається у розпорядженні комерційних банків, надаючи можливість останнім збільшувати обсяги кредитування економічних агентів, що водночас призводить і до нарощування грошової маси.

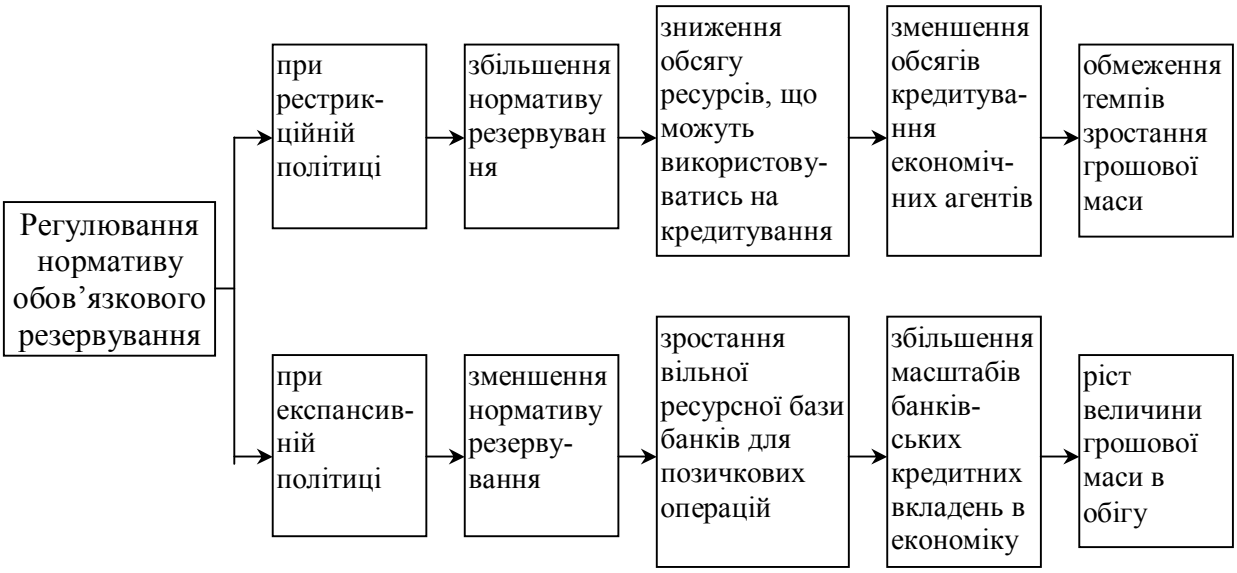

Рис. 2.14. Використання норм мінімальних обов'язкових резервів як інструмента грошово-кредитного впливу на економіку

Як вже зазначалось, комерційні банки спроможні емітувати гроші в економіку при здійсненні депозитно-позичкових та розрахункових операцій. При цьому абсолютний приріст депозитів в одному банку може призвести до збільшення в геометричній прогресії грошової маси в масштабах усієї економіки. На практиці можливості росту пропозиції грошей залежать передусім від величини обов'язкових резервів, котрі виступають основним стримуючим фактором для розширення кредитної експансії комерційних банків, діючи на стан грошової бази в країні, а відтак і обсяг платіжних засобів в обігу.

Оцінка взаємозв'язку між динамікою грошової бази і грошової маси в Україні вказує на значний рівень впливу першої на останню, а відповідно і на дієвість регулюючих заходів Національного банку, спрямованих на зміну нормативу обов'язкового резервування з метою обмеження темпів зростання грошової бази та адекватного регулювання змін грошової маси з метою подолання високого рівня інфляції (табл.2.10).

Таблиця 2.10

Зміна норм обов'язкового резервування і динаміка окремих макроекономічних параметрів *

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1.Грошова база: - сума, млн. грн.	6	269	1523	3538	4882	7058	8625	11988
- темпи зростання до попереднього року, %	1364	4483	566	232	138	145	122	139
2.Норматив обов'язкового резервування коштів комерційних банків в НБУ, %	13	25	15	15	15	15	16,5	17
3.Грошова маса, М2: - обсяг, млн.грн.	25	482	3216	6846	9023	12448	15432	21714
- темпи зростання до попереднього року, %	1050	1928	667	213	132	138	124	141
4.Темпи інфляції, %	2000	10156	401	182	40	10	20	19

*Джерело: «Бюлетень НБУ»

Як показують наведені у таблиці 2.10 дані, підвищення нормативу обов'язкового резервування коштів комерційних банків з 13% до 25% стало одним із найважливіших чинників обмеження темпів зростання грошової бази з

4483% до 566% і грошової маси – з 1928% до 667%, позаяк комерційні банки змушені були більшу частку своїх ресурсів утримувати у вигляді обов'язкових резервів на кореспондентських рахунках в НБУ, що стало фактором обмеження їхньої кредитної експансії, а відтак і мультиплікативного розширення грошової маси. Як наслідок, темпи інфляції знизились з 10156% у 1993 р. до 401% у 1994 р. з утриманням подальшої тенденції до зниження.

Особливості впливу змін норм обов'язкових резервів на кредитну активність комерційних банків, а відтак і динаміку грошової маси виражаються через зміну грошової бази, яка включає окрім готівки в обігу ще й величину банківських резервів. Врешті величина грошової бази, на яку центральний банк країни має безпосередній вплив саме через регулювання норм обов'язкових резервів, у нормальних ринкових умовах слугує основою впливу відповідного монетарного регулятивного механізму на грошову масу, а будь-які зміни у грошовій базі так чи інакше мають позначатися і на кількості грошей в обігу. Основні тенденції у змінах грошової маси і грошової бази в Україні можуть бути відображені за допомогою наступної діаграми (рис.2.15).

Рис.2.15. Динаміка грошової бази і грошової маси в Україні

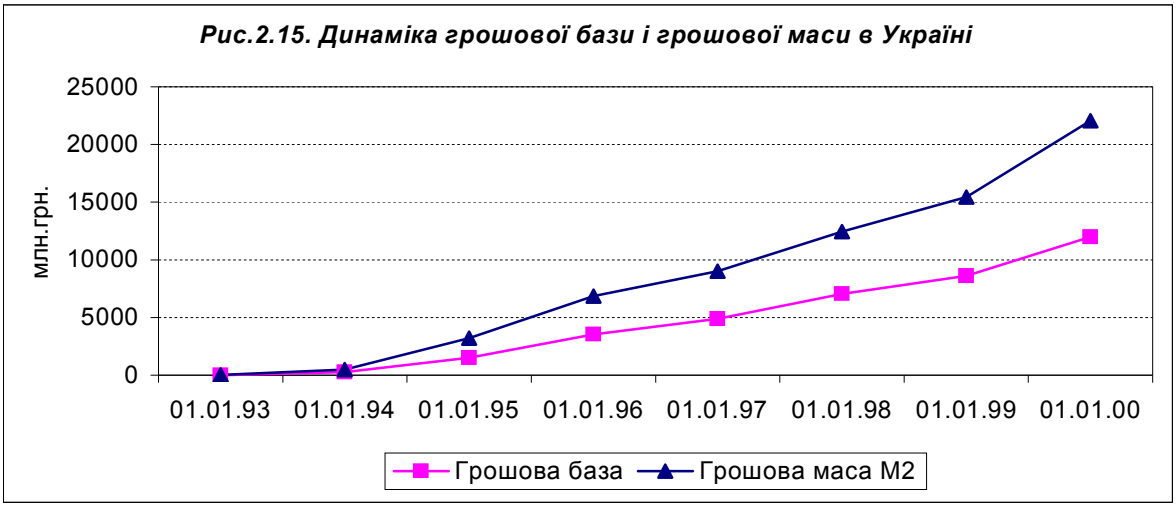

Указані тенденції можуть слугувати підтвердженням залежності зміни норм обов'язкового резервування і обсягів банківського кредитування економіки, вираженої на схемі, зображеній на рис.2.14. При цьому зміна грошової бази як суми готівки (грошей поза банками) і резервів комерційних

банків (готівки в касах і коштів на рахунках в НБУ) відображає відповідні зрушення і у динаміці обсягів кредитних вкладень в економіку (табл. 2.11).

Підтвердженням указаної залежності є протилежна спрямованість у динаміці темпів зростання загального обсягу резервів комерційних банків та величини кредитів, наданих суб'єктам господарювання. У такому аспекті збільшення резервів загалом (в тому числі і за рахунок мінімальних обов'язкових відрахувань) звужує ресурсну базу комерційних банків та їхні можливості щодо надання кредитів, а зменшення – породжує протилежні тенденції.

Таблиця 2.11

Динаміка грошової бази і обсягів кредитних вкладень банків в економіку України * (млн. грн.)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1.Грошова база	6	269	1523	3538	4882	7058	8625	11988
2.Гроші поза банками	5	128	793	2623	4041	6132	7158	9583
3.Резерви комерційних банків (р.1 – р.2)	1	141	730	915	841	926	1467	2405
4.Темпи зростання резервів, %	-	14100	518	125	92	110	158	166
5.Кредитні вкладення комерційних банків в економіку	27	406	1558	4078	5452	7295	8855	11783
6.Темпи зростання кредитних вкладень, %	-	1504	384	262	134	134	121	133

*Джерело: «Бюлетень НБУ»

Зазначені моменти загалом характеризують зміну мінімальних обов'язкових резервів як досить дієвий механізм, здатний справляти активний вплив на стан грошово-кредитних відносин суспільства в плані регулювання можливостей комерційних банків кредитувати економіку.

Безпосередня дія зазначеного механізму залежить від величини встановленого центральним банком нормативу обов'язкових резервних відрахувань, що мають здійснюватись комерційними банками. Різні підходи у

застосуванні даного інструмента грошово-кредитного регулювання в різних країнах визначають і відмінності у нормах резервування. Серед промислово розвинутих країн найвищі норми встановлено в Італії та Іспанії – відповідно 25% і 17%, а найнижчі – у Японії та Великобританії – відповідно 2,5% і 0,45%. У деяких країнах в законодавчому порядку встановлюються граничні межі ставок обов'язкових резервів. Німеччині, наприклад, законом дозволено встановлювати норми резервування не вище 30% по вкладах до запитання, 20% – по строкових вкладах і 10% – по ощадних, що створює належний рівень стабільності у функціонуванні банківської системи. Рівень обов'язкових резервних вимог значною мірою коливається по країнах залежно від національних особливостей економіки, розвитку кредитної системи і стану грошового обігу (додаток 6).

Водночас попри усю дієвість застосування мінімальних резервних вимог у процесі реалізації грошово-кредитної політики слід враховувати і об’єктивно існуючі межі ефективності даного інструмента і його впливу на функціонування банківської системи, що пов’язано із дією ряду факторів, найважливішими серед яких, на наш погляд, є наступні.

По-перше, необхідно відзначити, що вплив мінімальних обов’язкових резервів на функціонування комерційних банків може суттєво обмежуватись наявністю у них надлишкових резервів, тобто ліквідних активів понад обов'язковий резервний мінімум. Чим більші надлишкові резерви, що не можуть контролюватися центральним банком, тим менші його можливості впливати на динаміку грошових агрегатів через зміну обов'язкових резервних вимог. Характерним у цьому відношенні є приклад Японії, де комерційні банки традиційно володіють значними надлишковими резервами, що зводить до мінімуму можливості центрального банку впливати на них через зміну норм обов'язкових резервів, котрі через це є у числі найнижчих у розвинутих країнах.

По-друге, обмежена ефективність застосування мінімальних обов'язкових резервів пов’язана також із можливостями центрального банку

збільшувати норми резервування. Об'єктивні границі такого збільшення зумовлені тим, що це, з одного боку, суттєво знижує конкурентоспроможність банків у порівнянні з іншими кредитно-фінансовими установами, на які не поширюється дія обов'язкових резервів, а з іншого – спонукає банківські установи до пошуку шляхів (законних і незаконних) уникнення виконання резервних зобов'язань. Крім того, збільшення обов'язкових резервів комерційні банки, як правило, компенсують, перекладаючи цей тягар на своїх клієнтів, – через зменшення процентних ставок за депозитними операціями і підвищення плати за кредитні та інші послуги. У результаті вільні на ринку грошові ресурси спрямовуються не до комерційних банків, а до інших інститутів кредитної системи, процес функціонування яких не регулюється центральним банком. Це у кінцевому підсумку не лише підриває конкурентоспроможність банківських установ, а й суттєво обмежує можливості впливу самого центрального банку на фінансовий ринок країни.

По-третє, проблема зниження конкурентоспроможності банків у зв'язку з виконанням резервних вимог загострюється також відсутністю плати за кошти, розміщені в обов'язкові резерви, що знижує загальну дохідність банківських активів. Така ситуація є характерною для більшості розвинутих країн за виключенням тих, де порівняно високі норми резервування компенсуються певними процентними виплатами. Вирішення цієї проблеми центральними банками ряду країн здійснюється шляхом надання можливості зарахування до сум обов'язкових резервів коштів, вкладених у державні цінні папери, що приносять проценти. Дана система дозволяє, з одного боку, поповнювати державний бюджет з неінфляційних джерел, а з іншого – певною мірою полегшити тягар безпроцентних вкладень для комерційних банків, загалом підвищуючи їхню конкурентоспроможність.

Слід відзначити, що і в Україні, починаючи з листопада 1997 року, комерційним банкам дозволялося зараховувати в покриття обов'язкових резервів суми коштів, вкладені у державні цінні папери на аукціонах. У результаті частина банківських резервів могла бути перетворена банками на

робочі активи, забезпечуючи отримання ними належного рівня доходу при збереженні порівняно високої ліквідності. Це дозволяло значним чином знизити вплив «податкового» ефекту мінімальних резервів на комерційні банки, який полягає у зниженні середньої норми прибутку кредитних установ внаслідок виконання ними резервних вимог центрального банку. Однак згодом ці можливості було скасовано.

По-четверте, загальна ефективність мінімальних обов'язкових резервів як інструмента грошової політики на макрорівні більшою мірою виявляється у довгостроковому плані через вплив депозитного мультиплікатора на обсяги банківського кредитування економіки і динаміку грошової маси. При цьому навіть невеликі коливання норм резервних вимог зумовлюють значні зміни кон'юнктури ринку позичкових капіталів. Зрозуміло, що за таких обставин центральний банк не може часто змінювати ставки резервування, оскільки це мало б виключно дестабілізуючий вплив на фінансовий ринок країни, змушуючи комерційні банки пристосовуватись до таких змін шляхом нарощування обсягів надлишкових резервів і тим самим знижувати можливості регулюючого впливу центрального банку. Тому у банківській практиці розвинутих країн норми мінімальних обов'язкових резервів використовуються центральним банком переважно для довгострокового регулювання діяльності комерційних банків і переглядаються раз на кілька років за умов необхідності внесення суттєвих коректив у динаміку і обсяг грошової маси.

Зазначені моменти значною мірою стали основою для висновків деяких економістів у науковій літературі про «негнучкість» механізму обов'язкового резервування та про повну його непридатність для поточного оперативного регулювання ринку позичкових капіталів. Натомість, на думку ряду фахівців, провідне місце в системі регулювання центральним банком економічних процесів мають зайняти такі інструменти, як операції на відкритому ринку та зміна облікової ставки [62, с.34] Не заперечуючи важливість даних важелів регулюючого впливу центрального банку, слід відзначити, що і обов'язкові резерви не втрачають свого значення як інструмента дії на грошово-кредитну

сферу економки, особливо в умовах перехідного періоду.

Дієвість механізму обов'язкового резервування є досить важливою для центрального банку за обставин непередбачуваного збільшення пропозиції грошової маси на ринку або, навпаки, її незапланованого зменшення. Важливу роль відіграє також і об’єкт для розрахунку норм резервування.

У переважній більшості випадків мінімальні обов'язкові резерви встановлюються відносно пасивів банківських установ, хоча в окремих країнах (наприклад, в минулому у Франції), можуть встановлюватись і стосовно активів, що визначає їхню залежність від величини наданих кредитів. Загалом резервні вимоги поширюються або на загальну величину пасиву банківського балансу, або на окремі його статті (в абсолютних сумах на конкретну дату чи на їх приріст за певний період). Диференціювання статей пасивів комерційних банків при встановленні резервних вимог здебільшого проводиться за строками залучення коштів – чим вони коротші, тим вищі ставки резервування. Така схема дозволяє безпосередньо ув'язати резервні вимоги центрального банку з ліквідністю комерційних банків, що створює передумови стабільного функціонування усієї кредитної системи країни.

Показовим у цьому відношенні є вітчизняний досвід застосування резервних вимог у практиці грошово-кредитного регулювання. Національним банком України встановлено єдину норму обов'язкових резервів (у розмірі 17% на початок 2000 р.) від суми залучених комерційними банками коштів незалежно від джерел та строків залучення вкладів. При цьому загальний кількісний параметр резервування і навіть попередні його перегляди у сторону збільшення (з 11% до 15% і з 15% до 16,5%) не викликають принципових зауважень, оскільки потреба у забезпеченні стабільності грошового обігу та реалізації відповідних антиінфляційних заходів може бути найбільш оперативно забезпечена шляхом регулювання норм обов’язкового резервування. Врешті мінімальні обов’язкові резерви як інструмент грошово-кредитної політики і призначені для того, щоб шляхом їх зміни центральний банк мав можливість досягти ті чи інші цілі регулятивного впливу на

економіку, обмежуючи або розширюючи кредитний потенціал комерційних банків, а відтак і впливаючи на відповідні тенденції у динаміці грошової маси.

Водночас, виникають сумніви щодо доцільності застосування досить жорсткої схеми резервування за умов практичної відсутності диференціювання резервних вимог в залежності від строків і видів залучених ресурсів. Дана система призводить по суті до зменшення можливостей Національного банку впливати на ситуацію на грошовому ринку країни.

Ефективність даного механізму грошово-кредитного регулювання вирішальною мірою залежить, на наш погляд, не так від абсолютної величини норм резервування, як від гнучкості схеми їхнього застосування, що полягає у диференціюванні резервних вимог за видами банківських активних і пасивних операцій та й, врешті, за видами самих кредитних інститутів – суб'єктів резервування.

З урахуванням зазначених моментів необхідно виділити деякі напрями, які можуть, з нашої точки зору, сприяти вдосконаленню механізму практичного застосування мінімальних обов'язкових резервів як інструмента Національного банку щодо макрорівневого управління грошово-кредитними відносинами суспільства.

Саме запровадження елементів диференціювання резервних вимог за різними критеріями слід вважати одним із найбільш перспективних напрямів розвитку обов'язкового резервування в системі заходів грошово-кредитного регулювання економічних процесів. При цьому в якості основних критеріїв такого диференціювання найбільш доцільним видається використання трьох наступних.

По-перше, розподіл норм резервування за строками залучених ресурсів, що здебільшого є загальноприйнятою практикою у встановленні резервних вимог центральними банками розвинутих країн світу. Таке диференціювання може слугувати дієвим засобом впливу на різні агрегати грошової маси і відповідно важелем управління динамікою кожного із них, що у кінцевому підсумку є важливим інструментом регулювання рівня інфляції в країні. Крім

того, розподіл норм резервування за строками залучених ресурсів може певною мірою стимулювати інвестиційну діяльність, що пов'язано із застосуванням більш низької норми за депозитами з відносно тривалішими періодами зберігання, які використовуються в якості джерела довгострокових вкладень коштів. У результаті в структурі кредитної системи більшого розвитку набудуть ті банківські установи, діяльність яких значною мірою спрямована на кредитування інвестиційних проектів. В умовах високих темпів інфляції питання зниження норм резервування для довгострокових банківських ресурсів не було актуальним із-за практичної відсутності таких коштів у банківських пасивах. Однак фінансова стабілізація зумовлює необхідність зміщення пріоритетів у макроекономічній політиці держави, висуваючи на перший план завдання росту виробництва, який, у свою чергу, неможливий без стимулювання інвестиційної активності банків.

По-друге, диференціювання нормативів обов’язкових резервів за абсолютними сумами коштів, внесених на банківські депозити. У Німеччині, наприклад, для вкладів до запитання встановлена прогресивна шкала ставок резервування залежно від розміру депозиту: до 10 млн. німецьких марок - 6,6%, від 10 до 100 млн. марок - 9,9%, понад 100 млн. німецьких марок - 12,1%. Запровадження у банківській практиці нашої країни подібної системи прогресивного диференціювання могло б, на наш погляд, певною мірою створити у комерційних банків зацікавленість в роботі з дрібними вкладниками, а не лише з крупними корпоративними клієнтами, що у свою чергу мало б позитивний вплив і на стан ліквідності кредитної системи загалом внаслідок широкої диверсифікації банківських пасивів.

По-третє, система диференціювання резервних вимог залежно від типів кредитних установ, їх розмірів, а також вибору пріоритетів при здійсненні активних операцій. Функціонування подібної системи дозволяє центральному банку впливати на склад і структуру кредитної системи, у якій більшого розвитку набувають ті інститути, які є найбільш конкурентоспроможними з точки зору можливості виконання резервних вимог і для яких встановлено

пільгові ставки резервування. Критеріями такого диференціювання і надання пільг можуть бути величина статутного фонду банку, його територіальне розміщення або кредитування тих чи інших програм відповідно до завдань економічної політики держави. Використання подібної системи резервування могло б надати Національному банку можливість стимулювати розвиток банківської справи, а відповідно і виробничої сфери у відносно відсталих (з економічної точки зору) регіонах. Крім того, в Україні пільги могли б надаватися при здійсненні банківських операцій, пов'язаних з кредитуванням галузей АПК, орієнтованого на експорт машинобудування, запровадження енергозберігаючих технологій та інших важливих програм. Важливо відзначити, що використання подібного режиму диференціювання норм обов'язкових резервів дає можливість центральному банку впливати вже не лише на динаміку грошової маси, а й на кредитну політику комерційних банків у відповідності з державними пріоритетами економічного розвитку країни.

Таким чином, запровадження диференційованої за різними критеріями системи норм обов'язкових резервів може сприяти підвищенню ефективності та гнучкості даного інструмента грошово-кредитного регулювання.

У якості іншого напряму вдосконалення діючої практики застосування мінімальних обов’язкових резервів доцільно було б розглянути деякі можливості щодо поліпшення технологічної схеми розрахунку норм резервування. Йдеться про надання дозволу комерційним банкам частину визначеної суми обов’язкових резервів тримати у готівковій формі. Наданий спершу Національним банком дозвіл такого утримання в розмірі 30% від суми резерву пізніше було замінено досить непевним формулюванням про вирішення Правлінням НБУ можливостей не лише змінювати норму покриття обов’язкових резервів залишками готівки в касах комерційних банків, а й повністю відміняти її.

Проте у даному питанні, з нашої точки зору, має бути повна визначеність для комерційних банків – або дозвіл або заборона покривати готівкою певну

частину обов'язкових резервів, позаяк має сприяти відповідному плануванню здійснення активних операцій. До того ж практика окремих розвинутих країн (США, Німеччини, Швейцарії) свідчить радше на користь позитивного рішення щодо надання такого дозволу. Результатом же чіткого визначення суми касової готівки, яку можна зараховувати в покриття обов'язкових резервів, може стати не лише вирішення проблем підтримання ліквідності окремих комерційних, а й сприяння більш стабільній динаміці резервних активів банківської системи загалом.

Важливе значення для ефективності дії мінімальних обов'язкових резервів як регулятивного інструмента має також і величина розрахункового періоду, за який проводяться відповідні обчислення норми в процентах від залучених банками коштів. В Україні даний період змінювався Національним банком неодноразово (10, 15, 30 днів). При цьому цілком очевидно, що тривалість розрахункового періоду визначає не лише рівень прогнозованості величини обов'язкових резервів, а й довгостроковий ефект від застосування резервних вимог. Встановлення 10-денного розрахункового періоду із щоденним контролем у цьому відношенні можна вважати досить жорстким заходом з обмеження кредитної активності кредитної системи, а відтак може носити лише тимчасовий характер.

Пам'ятаючи, що часта їх зміна загалом негативно позначається на діяльності комерційних банків, для ефективного застосування мінімальних обов'язкових резервів у плані скорішого досягнення центральним банком результату найбільш оптимальною можна вважати величину розрахункового періоду у 15- 20 днів з контролем на звітну дату. За таких умов можна досягти належної еластичності системи обов'язкового резервування, а розрахунковий період дозволяв би належним чином враховувати коливання залишків депозитів і планувати відповідні активні операції банків, забезпечуючи відповідну дохідність.

Ще одна проблема у діючій схемі розрахунку мінімальних обов'язкових резервів банківськими установами в Україні – їх валютні пасиви. Однаковий

норматив резервування (17%) як для вкладів у національній, так і в іноземній валюті очевидно слід вважати завищеним. Як показує досвід ряду розвинутих країн, депозити в іноземній валюті не враховуються при розрахунку обов'язкових резервів, а якщо і враховуються, то за нижчою ставкою. У такий спосіб центральні банки в деяких країнах (наприклад, США і Японії) намагаються усунути можливості ухилення від виконання зобов'язань з обов'язкового резервування через євроринки і оффшорні центри [214, с.77].

Очевидно, що в нашій країні у цьому відношенні можна було б вжити заходів щодо зниження нормативу резервування вкладів в іноземній валюті хоча б з тією метою, щоб банки могли встановити більш високі процентні ставки за такими депозитами, сприяючи залученню валютних ресурсів у банківський грошовий оборот. Інший аспект цієї проблеми – це існуючий нині порядок, згідно якого обов'язкові резерви незалежно від валюти пасивів формуються виключно в національній валюті. Проте у такому разі зниження курсу гривні по суті автоматично приводить до збільшення обсягів резервування стосовно гривневих активів. Більш прийнятним способом резервування з таких позицій видається формування резервів у тій валюті, у якій комерційні банки мають зобов'язання перед своїми вкладниками.

Реалізація означених вище напрямів вдосконалення системи мінімальних обов'язкових резервів може створити оптимальну схему застосування Національним банком України резервних вимог як інструмента впливу на діяльність комерційних банків, а відтак і грошово-кредитні відносини суспільства загалом.

Іншим важливим інструментом реалізації грошово-кредитної політики, що може застосовуватись в ринкових умовах господарювання є операції на відкритому ринку, зміст яких утворює купівля або продаж центральним банком цінних паперів з метою впливу на ресурсну базу комерційних банків. У даному разі управління грошово-кредитними відносинами здійснюється через зміну портфеля цінних паперів у центральному банку, що залежить від типу політики, на провадження якої спрямовуються відповідні зусилля – кредитної рестрикції

(портфель зменшується) або кредитної експансії (портфель збільшується).

Здійснювані центробанком операції з купівлі чи продажу цінних паперів з власного портфеля безпосередньо позначаються на кредитних можливостях банківської системи загалом.

При реалізації політики «дорогих грошей» центральний банк продає на ринку цінні папери (тобто зменшує власний портфель), списуючи відповідні суми коштів з резервних або кореспондентських рахунків комерційних банків, що купують ці папери. У результаті скорочується обсяг ресурсів, які банки можуть використовувати для кредитування економіки, що справляє обмежувальний вплив на динаміку грошової маси та рівень ділової активності. З іншого боку, монетарна політика, що набуває спрямованості «дешевих грошей», передбачає придбання центральним банком цінних паперів у комерційних банків (тобто збільшення відповідного інвестиційного портфеля центробанку), що призводить до зростання ресурсної бази банківських установ та дозволяє збільшити обсяг кредитних операцій, стимулюючи тим самим пожвавлення господарської кон'юнктури (рис.2.16).

Рис.2.16. Механізм макроекономічного управління грошово-кредитними відносинами суспільства через операції на відкритому ринку

Таким чином, обсяг цінних паперів, що перебувають у розпорядженні центрального банку, безпосередньо корелює з кредитними можливостями комерційних банків, позаяк операції на відкритому ринку визначають розподіл індивідуальних портфелів активів банківських установ. При цьому об'єктом зазначених операцій можуть слугувати державні зобов'язання, облігації місцевих органів влади, казначейські векселі, безпроцентні казначейські зобов'язання та інші першокласні цінні папери, перелік яких визначається центральним банком. Як правило, основним об'єктом операцій центральних банків на відкритому ринку у розвинутих країнах виступають найбільш надійні цінні папери – боргові зобов'язання держави.

Уперше даний інструмент реалізації грошово-кредитної політики почав застосовуватись у 20-ті рр. в США, а в 30-ті рр. – і у Великобританії, що було пов'язано із високим рівнем розвитку ринку цінних паперів у цих країнах. Нині операції на відкритому ринку здійснюються центральними банками практично усіх розвинутих країн (ФРН, Франції, Італії, Канади, Японії та ін.), а найбільш широко застосовуються у США, де вони складають основу регулятивної діяльності Федеральної резервної системи і можуть займати в окремі періоди до 4/5 річного обороту ФРС. Політика відкритого ринку залишається також провідним інструментом регулювання і для Банку Англії, тоді як інші монетарні важелі використовуються на нерегулярній основі. Загалом тенденції у розвитку механізму реалізації грошово-кредитної політики у розвинутих країнах вказують на те, що операції на відкритому ринку поступово займають провідні позиції серед усіх регулятивних інструментів, які використовуються центральними банками цих країн.

Важливо відзначити, що власне механізм зазначених операцій передбачає їх здійснення саме на вторинному фондовому ринку. Інакшими словами, придбання центральним банком цінних паперів безпосередньо у емітента, тобто відповідна участь на первинному ринку, має лише однобічну, експансивну спрямованість, що може і не збігатися із встановленими в даний період цілями

регулювання, а відтак не може бути віднесене до складу інструментів управління грошово-кредитними відносинами.

Те ж саме стосується і обставин, за яких центральним банком здійснюються операції з купівлі-продажу цінних паперів за дорученням їх емітента і за його рахунок (як правило, держави в особі міністерства фінансів). У цьому разі йдеться вже не про грошово-кредитне регулювання, а про обслуговування державного боргу або підтримання ринкового курсу відповідних фондових інструментів у рамках фінансової політики, що є елементом реалізації функції центрального банку як «банкіра уряду».

Слід зауважити, що у деяких країнах можливості здійснення операцій центрального банку з державними цінними паперами на первинному ринку обмежені і в законодавчому порядку.

В принципі, участь в операціях центробанку з цінними паперами, окрім комерційних банків, можуть приймати також страхові і фінансові компанії, інвестиційні фонди та інші спеціалізовані небанківські кредитно-фінансові установи, а також крупні корпорації, що загалом і утворюють мережу фінансових посередників, формуючи власне «відкритий ринок». Однак у кінцевому підсумку їх розрахунки, в т. ч. і за придбані цінні папери, здійснюються через комерційні банки, що зменшує резерви останніх, змушуючи скорочувати портфель позик та інвестицій на суми, адекватні до зменшення ресурсної бази. Таким чином, маємо той самий результат, який відображений схемою, поданою на рис. 2.16, а відтак аналіз управління грошово-кредитними відносинами через операції на відкритому ринку можна звести виключно до відносин рівня «центральний банк – комерційні банки».

Виходячи із зазначених моментів, важливо з’ясувати, які саме обставини спонукають комерційні банки продавати чи купувати цінні папери центральному банку, «відгукуючись» на відповідну пропозицію останнього у рамках регулятивних заходів тієї політики, яка проводиться в даний період. У цьому разі про адміністративний примус до здійснення операцій на відкритому ринку не може бути мови, позаяк вони належать до ринкових важелів реалізації

монетарної політики, а відтак мають грунтуватися на свободі економічних агентів у прийнятті рішень, що значною мірою залежать від матеріальної зацікавленості суб'єктів ринку у результатах даних операцій. Природно, що в таких умовах дії центрального банку мають бути спрямовані не на нав'язування учасникам відкритого ринку відповідних рішень щодо купівлі чи продажу цінних паперів, а на стимулювання у них зацікавленості до здійснення операцій, які відповідають напрямам грошово-кредитної політики.

Предметом такої зацікавленості, звісно, є дохідність цінних паперів. При цьому зрозуміло, що скажімо для успішної реалізації політики центробанку із продажу облігацій даний їхній параметр не повинен бути нижчим за дохідність інших активів комерційних банків (зокрема, кредитування підприємств і населення). В іншому разі операції на відкритому ринку апріорі не спрацьовуватимуть.

Ринковий механізм впливу центробанку на дохідність облігацій, а отже і зацікавленість комерційних банків у їх купівлі чи продажу, передбачає насамперед вплив на динаміку попиту і пропозиції цінних паперів, конкретним вираженням чого слугує зміна їх ринкової ціни. При цьому основним фактором, що визначає дієвість усього зазначеного механізму, є обернена залежність між ціною і дохідністю облігацій. Важливо наголосити, що саме дохідністю, а не процентними ставками, як зазначають окремі автори [140, с.303], адже за облігаціями, що обертаються на ринку, можуть встановлюватись різні види винагороди їх власникам, включаючи і фіксовані процентні ставки за купонами або ж взагалі відсутність процентів, якщо, приміром, облігація реалізується з дисконтом – за ціною відсічення. Тому ключовим фактором, що визначає привабливість облігації для потенційного інвестора нарівні з абсолютною сумою доходу, який може бути отриманий від вкладення коштів в облігацію, є виражений у процентах показник дохідності, що співвідносить відповідні надходження із затратами на придбання цінного паперу. Даний показник у найбільш загальному виді можна відобразити за допомогою наступної формули:

$$S = \frac{D}{P} \times 100\% \ ,$$

де S – поточна дохідність облігації в %,

D – абсолютна величина доходу, отримуваного за облігацією (за купонами в твердих процентах або у вигляді дисконту),

P – курсова вартість облігації (ринкова ціна, за якою її було продано).

Як видно із наведеної формули, чим вищою є ціна на облігації, тим нижча їхня дохідність і навпаки. Дана залежність відіграє важливу роль у функціонуванні усього механізму операцій центрального банку на відкритому ринку (додаток 7).

Продаючи облігації і розширюючи тим самим їх пропозицію, центральний банк зумовлює зниження ринкового курсу цінних паперів, а отже і підвищення їх дохідності, що, у свою чергу, робить придбання облігацій вигідним для комерційних банків. Купівля центробанком державних зобов'язань, навпаки, викликає підвищення їх цін на ринку, оскільки дані операції розширюють попит. Відтак дохідність цінних паперів зменшується, а разом з нею і привабливість їх подальшого утримування в портфелях активів комерційних банків, що стимулює останніх позбавлятися від облігацій, продаючи їх центральному банку.

Активне застосування операцій на відкритому ринку центральними банками розвинутих країн зумовлене рядом переваг даного інструмента грошово-кредитного регулювання, які можна сформулювати у вигляді наступних основних моментів.

По-перше, йдеться передусім про можливості центробанку здійснювати указані операції безпосередньо після прийняття рішень щодо досягнення тих чи інших тактичних цілей грошово-кредитної політики (приміром, обмеження чи розширення грошової маси), тобто досить оперативно, оскільки періодичність здійснення операцій визначає сам центральний банк.

По-друге, обсяги здійснюваних операцій залежать від величини портфеля цінних паперів у центробанку (при їх продажу) або ж наміченої величини щодо збільшення резервів комерційних банків (при купівлі облігацій). У цьому

відношенні операції на відкритому ринку можна вважати добре контрольованим інструментом.

По-третє, в разі припущення помилки при здійсненні операцій (якщо, скажімо, ситуація на грошовому ринку була невірно прогнозована), то центральний банк може порівняно легко її виправити, вдавшись до контрактивних дій. Дана перевага визначається гнучкістю самого механізму операцій на відкритому ринку. Наприклад, у випадку надмірного обмеження грошової маси й кредитних можливостей комерційних банків центральний банк може порівняно легко виправити ситуацію, викупивши певну кількість облігацій у банківських установ країни, а в разі протилежних тенденцій в економіці – виконати зворотні дії.

Переваги операцій на відкритому ринку (оперативність, контрольованість, гнучкість) в системі заходів реалізації монетарної політики вказують на необхідність їх активного розвитку і в Україні в якості важливого макроекономічного інструмента управління грошово-кредитними відносинами суспільства.

Нині даний вид операцій не набув ще визнання у якості основного важеля впливу центрального банку нашої країни на перебіг макроекономічних процесів і кредитне забезпечення економіки. Так, приміром, в Основних напрямах грошово-кредитної політики на 1998 рік до складу «інструментів регулювання грошово-кредитного ринку» віднесено «здійснення відповідних регулюючих операцій на валютному та фондовому ринках з метою утримання стабільності курсу національної валюти» [165, с.8]. Втім, які саме операції маються на увазі у документі не було конкретизовано, хоча окремі аналітики схильні відносити «операції з державними цінними паперами на ринку ОВДП» до числа інструментів монетарної політики [47, с.11].

Більш чітко позицію НБУ було визначено в “Основних засадах грошово-кредитної політики на 1999 рік”, згідно яких “із метою регулювання грошово-кредитного ринку, спрямованого на забезпечення стабільності національної валюти, стабільного функціонування банківської системи Національний банк

передбачає брати участь на фондовому ринку державних цінних паперів" [73, с.8-9].

Однак на сьогодні таку діяльність Національного банку України не можна віднести до операцій на відкритому ринку у класичному розумінні цього поняття, розглянутого вище, навіть попри те, що ст.8 Закону України «Про банки і банківську діяльність» вказує на можливість здійснення Національним банком купівлі і продажу цінних паперів, що випускаються державою [1], а ст.25 і ст.29 Закону України «Про Національний банк України» дані операції віднесено до числа основних засобів грошово-кредитної політики [5]. При цьому в якості об'єктів цих операцій визначено не лише казначейські зобов'язання, а й власні зобов'язання НБУ (депозитні сертифікати), комерційні векселі, інші цінні папери та боргові зобов'язання. Відсутність конкретизації щодо останніх, низький рівень розвитку корпоративних цінних паперів (як у плані капіталізації, так і інфраструктури), а також світовий досвід реалізації грошово-кредитної політики центральними банками в розвинутих країнах вказують на пріоритетність використання саме державних боргових зобов'язань в якості основного об'єкту провадження регулятивних заходів через операції на відкритому ринку.

Цілком очевидно, що ключовим фактором, який визначає саму можливість здійснення операцій на відкритому ринку, є адекватний розвиток у нашій країні відповідного сегменту фондового ринку – ринку державних цінних паперів.

Ринок облігацій внутрішньої державної позики, початок функціонування якого припадає на березень 1995 року, упродовж чотирьох років розвивався у напрямі нарощування обсягів продаж облігацій та залучення грошових ресурсів на покриття бюджетного дефіциту, що відбувалося через аукціони, організацію яких забезпечував Національний банк України як генеральний агент Міністерства фінансів з обслуговування розміщення ОВДП та проведення платежів за ними (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Дані про аукціони Національного банку України з розміщення облігацій внутрішньої державної позики *

	1995	1996	1997	1998	1999
1.Кількість проведених аукціонів	28	285	591	539	141
2.Кількість розміщених облігацій, тис. Штук	294,0	31474,1	105087,6	114747,6	46845,8
3.Сума коштів, залучених до бюджету, млн. грн.	304,0	3062,9	8321,8	7923,7	3841,8
4.Темпи зростання обсягів залучених ресурсів, %	–	9311	272	95	48
5.Середньозважена дохідність за облігаціями, %	85,59	70,93	32,76	54,83	27,51

*Джерело: «Бюлетень НБУ»

Особливий динамізм розвитку ринку ОВДП серед усіх сегментів фондового ринку України характеризується зростанням його капіталізації (за номіналом облігацій, що перебувають в обігу): якщо на початку 1996 р. вона становила 3,5 млрд. грн., то на початок 1998 р. – вже 8,8 млрд. грн. Дані тенденції були зумовлені переходом від покриття дефіциту державного бюджету за рахунок прямих кредитів НБУ до практики залучення внутрішніх і зовнішніх запозичень. Так, у 1995 році за рахунок випуску ОВДП було профінансовано 8% бюджетного дефіциту, у 1996 р. – 39%, а в 1997 р. – 71%. Це стало одним із важливих елементів формування антиінфляційної спрямованості економічної політики уряду і Національного банку.

Разом з тим у розвитку ринку державних боргових зобов’язань нашої країни із самого початку його створення простежувався цілий ряд негативних моментів.

По-перше, нереальність закладених у бюджет параметрів щодо отримання податкових надходжень та інших обов’язкових платежів зумовила підтримання відповідних бюджетних витрат за рахунок зростання внутрішнього державного боргу (за 1996 рік, приміром, його величина збільшилася у 8 разів). Внаслідок цього урядом допускалось перевищення

навіть тих параметрів щодо випуску ОВДП, які були закладені у державний бюджет. У тому ж 1996 році перевитрати коштів на виплату основної суми боргу за державними облігаціями склала 1715 млн. грн. проти запланованих 1284 млн. грн., а доходу – 735 млн. грн. проти 360 млн. грн. згідно бюджету [133, с.35].

По-друге, з метою стимулювання залучення коштів до бюджету за випущеними ОВДП встановлювалась надвисока дохідність. Так, в окремі періоди 1997-1998 рр. номінальні ставки за облігаціями складали 40 – 80% річних. Природно, що навіть при кращому рівні рентабельності промислових підприємств у 3 – 4% за цей же період неминучим є перетік грошових ресурсів з реальної економіки у фінансовий сектор, у якому через бюджетний механізм вони спрямовувались не на виробничі, а на споживчі потреби. За таких обставин кредитування комерційними банками бюджетних витрат замість оборотних коштів підприємств стало одним із факторів загострення проблеми неплатежів, що перевищили обсяг ВВП, а також зростання рівня бартеризації взаємовідносин між підприємствами.

По-третє, висока дохідність за облігаціями та переваги у податковому законодавстві для нерезидентів при здійсненні відповідних операцій на фінансовому ринку порівняно з резидентами сприяло залученню іноземного спекулятивного капіталу до фінансування дефіциту державного бюджету. Як наслідок, улітку 1997 року в портфелях іноземних інвесторів знаходилось понад 50% випущених ОВДП, а короткостроковий характер зазначених вкладень сприяв посиленню нестабільності не лише на ринку державних боргових зобов’язань, а й на валютному ринку, спричинюючи потужний тиск на курс національної грошової одиниці.

По-четверте, високі темпи нарощування обсягів внутрішнього державного боргу в умовах економічного спаду й відсутності реальних джерел надходження коштів до бюджету все більші обсяги сум, залучених через випуск ОВДП, спрямовуються на погашення зобов’язань за попередніми випусками. У результаті сам ринок державних цінних паперів стає дефіцитоутворюючим

фактором та набуває ознак класичної фінансової піраміди (наприклад, у І кварталі 1998 р. Мінфіном було реалізовано ОВДП на суму 2013 млн. грн., а виплачено з бюджету для погашення попередніх емісій – 2123 млн. грн., у результаті чого сальдо надходжень виявилось негативним і склало 110 млн. грн.). Врешті всі надходження до бюджету за подібних умов спрямовуватимуться на погашення облігацій.

У кінцевому підсумку дія зазначених моментів завершується неможливістю держави виконувати взяті на себе зобов'язання щодо погашення заборгованості за облігаційними позиками. Спекулятивна природа українського ринку ОВДП, за якої Міністерству фінансів вдавалося розміщувати облігації лише на короткі строки (переважно 3-6 місяців, а в окремі періоди – 1,5-2 місяці) і з високою дохідністю (на рівні 70% річних) стала одним із основних факторів фінансової кризи в Україні у 1998 році. За перші 9 місяців указаного року витрати на погашення і обслуговування ОВДП склали майже 75% всіх доходів держбюджету (а з урахуванням витрат на обслуговування зовнішнього боргу – 90%). У другому півріччі Мінфін мав би виплачувати 1 млрд. грн. щомісяця в рахунок виплат за ОВДП.

Як наслідок, уряд був змушений піти на реструктуризацію заборгованості за облігаційними позиками, здійснивши їх конверсію. Наприкінці серпня 1998 року Міністерством фінансів було конверсовано належні резидентам ОВДП, випущені до 26 серпня 1998 р., а також зі строком погашення до 27 серпня 1999 р. на цінні папери з терміном погашення у 2001 - 2004 роках. Комерційними банками обміняні на конверсійні облігації понад 50% короткострокових ОВДП на суму 1359 млн. грн. За оцінками самого Національного банку України втрати короткотермінової ліквідності у зв'язку з конверсією під час кризи ОВДП у КОВДП становили 700 млн. грн. [133, с.33].

За подібних обставин реструктуризація внутрішнього боргу з відстроченням погашення облігацій на 2 роки для нерезидентів і 3,5-6 років для резидентів (насамперед комерційних банків) не могла позитивно відобразитися на довірі як вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів до ринку ОВДП, що

призвело по суті до його повної руйнації. У такому ж ракурсі слід розглядати постанову Кабінету міністрів №17 від 30.01.1999 р. «Про випуск конверсійних облігацій внутрішньої державної позики 1999 року», згідно якої ОВДП з датами погашення з 2 по 28 лютого 1999 р., власниками яких є комерційні банки – резиденти, підлягають фактично примусовій заміні на конверсійні облігації з різними строками погашення протягом 1999 року. Це стало ще одним підтвердженням кризового стану державних фінансів та ще більшого підриву довіри до боргових зобов'язань, емітованих державою.

Природно, що у таких умовах вести мову про розвиток операцій на відкритому ринку в якості активного інструмента грошово-кредитного регулювання досить проблематично, позаяк спершу має бути відроджений сам ринок державних цінних паперів – насамперед у плані відродження у потенційних інвесторів довіри до облігацій, що може бути забезпечено лише при беззастережній гарантії з боку Міністерства фінансів своєчасної виплати основного боргу та процентів за державними зобов'язаннями. Інакшими словами, для інвесторів ризик неплатежу за такими вкладеннями має дорівнювати нулю. Необхідною умовою для досягнення цієї мети є зміни у фінансовій політиці держави. Дії Міністерства фінансів з конверсії ОВДП можуть полегшити стан справ у бюджетній сфері, проте не вирішують усіх проблем, оскільки сплата боргів лише переноситься на більш віддалений строк.

Тому необхідно внести суттєві корективи у практику формування видаткової частини бюджету з огляду на те, що за умов виробничого спаду не можуть зростати державні витрати. Відтак має бути переглянута і політика запозичень: кожен випуск облігацій повинен бути виваженим і зіставлятися з реальними доходами бюджету з тим, щоб борги в принципі мали джерела сплати процентів і повернення основної суми.

Зрозуміло, що дефіцит державного бюджету потребує наявності механізму його фінансування. З цих позицій навряд чи можна погодитися із пропозиціями щодо «переорієнтації державних облігацій на фінансування окупних інвестиційних проектів у пріоритетних напрямах, які підтримуються

державою» [244, с.96]. Не визначення цільової спрямованості державних запозичень вирішує проблему раціоналізації фінансової політики у цій сфері, а встановлення оптимальних строків, обсягу та процентних ставок за борговими зобов'язаннями держави з тим, щоб уряд міг своєчасно і без перешкод розраховуватись за ними.

В Україні перегляд політики запозичень слід було б здійснити у бік збільшення строків, на які розміщуються державні облігації, що повинно знизити навантаження на поточні бюджетні витрати. Крім того, необхідно здійснити заходи із зниження номінальних процентних ставок за облігаціями до рівня кілька-процентного перевищення темпів інфляції (замість розриву у кілька десятків процентів). Зниження дохідності має компенсуватися абсолютною надійністю державних цінних паперів, як це має місце у промислово розвинутих країнах. У США, скажімо, казначейські цінні папери зазвичай приносять дещо менший дохід порівняно із облігаціями корпорацій високої якості з аналогічними строками погашення, але не настільки менший, щоб інвестор міг віддати перевагу більш високій надійності державних цінних паперів. Наприклад у 1991 р. нова емісія казначейських зобов'язань давала загальну дохідність до погашення приблизно 7,92% тоді як облігації «Amoco» з найвищим рейтингом – 8,542% [199, с. 55]. До того ж навіть такий розрив може практично повністю нівелюватися через надання пільг в оподаткуванні доходів для власників державних облігацій.

Зрозуміло, що у будь-якій країні фундаментальне призначення випуску державних цінних паперів – це покриття бюджетного дефіциту. Було б дивно, якби держава емітувала власні боргові зобов'язання лише задля того, щоб створити для центрального банку зручний інструмент грошово-кредитного регулювання. Інакша справа, чи може сам центробанк скористатися можливостями, які надають операції з облігаціями для управління грошово-кредитними відносинами. В Україні дані можливості були вкрай обмежені із-за несприятливого середовища для випуску ОВДП, що зумовлено непродумано політикою у сфері запозичень. Проте, окрім розглянутих вище заходів,

спрямованих на раціоналізацію цієї політики, ключовою умовою нормального випуску держоблігацій є забезпечення їх належної ліквідності, що потребує наявності добре налагодженого вторинного ринку цих фондових інструментів.

Сама можливість здійснення центральним банком операцій на відкритому ринку залежить від розвитку вторинного фондового ринку в країні, який має забезпечувати не лише належний рівень ліквідності цінних паперів, вільну торгівлю ними, а й встановлення адекватної курсової вартості через ринковий механізм співвідношення попиту і пропозиції. Природно, що розвинута інфраструктура такого ринку передбачає наявність широкої мережі дилерів, спроможних приймати участь у регулярних торгах облігаціями, підтримуючи «двосторонній» ринок – як купівлі, так і продажу у будь-який момент. До того ж самі комерційні банки не можуть і не повинні виступати основними «гравцями» на ринку державних цінних паперів, оскільки це може стати на заваді реалізації ними своєї основної функції – кредитного обслуговування господарства. Центральний банк при здійсненні операцій на відкритому ринку може мати справу із спеціалізованими фінансовими посередниками у такій же мірі, як і з комерційними банками, що в цілому не позначається на загальній тенденції до змін кредитних вкладень відповідно до обраного напряму монетарної політики, адже самі дилери у кінцевому підсумку обслуговуються банківськими установами, а операції з цінними паперами позначаються на резервах останніх. У свою чергу банки, виходячи із власних міркувань про доцільність формування свого портфеля активів за різними напрямами, можуть приймати участь у купівлі-продажу облігацій з урахуванням динаміки їх дохідності, яка значною мірою залежить від операцій центрального банку, як це показано на схемі, наведеній у додатку 7.

Практичне створення зазначених умов діяльності для комерційних банків значною мірою залежить від інформаційної відкритості ринку державних цінних паперів, що сприяє залученню до нього нових учасників. В Україні, де вторинні торги держоблігаціями здійснюються як на фондовій секції Української міжбанківської валютної біржі, так і на позабіржовому ринку,

основна маса угод припадала саме на останній. Зокрема, за оцінками Національного банку у 1997 р., приміром, на УМВБ було укладено угод з купівлі-продажу ОВДП на загальну суму 371,6 млн. грн., тоді як обсяг торгів поза біржею становив 6,2 млрд. грн. У 1998 р. це співвідношення вже складало 33,8 млн. грн. та 4,9 млрд. грн. відповідно. Водночас інформація про попит і пропозицію облігацій на вторинних торгах та кількісні показники здійснюваних угод є менш доступна для учасників ринку, що змушує їх орієнтуватися у своїх діях на результати первинних торгів, що проводяться через аукціони Національного банку України, інформація про які публікується регулярно.

У цих умовах децентралізація вторинного ринку держоблігацій у нашій країні, його інформаційна непрозорість суттєво зменшують можливості для виконання даним ринком своєї основної функції – забезпечувати належний рівень ліквідності цінних паперів та безпеку інвестицій. Одним із напрямів до вирішення цієї проблеми є нормативне врегулювання процесу надання інформації про торги ОВДП на вторинному ринку. Йдеться про необхідність зобов'язання всіх учасників біржових та позабіржових торгових систем, в яких проводяться котирування держоблігацій, надавати інформацію про цінові умови та обсяги операцій з купівлі-продажу державних боргових зобов'язань, що у свою чергу є необхідною умовою прийняття комерційними банками та іншими суб'єктами ринку оптимальних рішень щодо купівлі чи продажу ОВДП.

Разом з тим, нарівні із завданнями щодо раціоналізації фінансової політики та вдосконалення організації вторинного ринку державних цінних паперів, які більшою мірою відносяться до компетенції уряду та органів законодавчої влади у рамках провадження економічної політики загалом, для розвитку операцій на відкритому ринку як засобу грошово-кредитного регулювання певних заходів слід вжити і Національному банку України.

Йдеться передусім про необхідність перегляду політики центрального банку нашої країни, за якої він виступає як генеральний агент з обслуговування, розміщення та погашення облігацій. Природно, що дана функція покладає на

НБУ цілком визначені обов'язки щодо розміщення державних облігацій на первинному ринку державних цінних паперів через проведення аукціонів. Однак неприроднім з економічної точки зору є діяльність центрального банку, спрямована на викуп ОВДП у разі відсутності попиту на них у інших учасників торгів.

Проводячи таку політику, Національний банк став основним власником пакету державних цінних паперів серед усіх суб'єктів ринку (як резидентів, так і нерезидентів), що здійснювали відповідні інвестиції. Вже у 1996 р. близько 40% усіх розміщених ОВДП належало НБУ, а в 1998 р. його частка зросла до 65%. Варто зазначити, що лише за січень-серпень 1998 р. (тобто безпосередньо до початку фінансової кризи) Національний банк прибав 75% первинного випуску ОВДП. Очевидно, що за подібних тенденцій на ринку основні обсяги кредитної емісії центрального банку спрямовувались не на поповнення кредитних ресурсів комерційних банків, а на придбання державних боргових зобов'язань (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Структура кредитної емісії Національного банку України *

(%)

Напрями емісії	1996	1997	Темпи зростання
Кредити уряду	28	0	-
Офіційний валютний резерв	37	37	157
Розміщення коштів у державні цінні папери	27	49	297
Підкріплення ліквідності комерційних банків	8	14	281
Усього :	100	100	161

*Джерело: «Річний звіт Національного банку України за 1997 рік»

Тільки у 1997 році із-за недоотримання урядом зовнішніх запозичень для покриття бюджетного дефіциту і збільшення внаслідок цього випуску ОВДП Національний банк був змушений на 22% порівняно із попереднім роком збільшити обсяги придбання державних цінних паперів. Примітно, що навіть висока частка емісії під приріст валютних резервів також була пов'язана з

ОВДП – через їх придбання нерезидентами. Зрозуміло, що подібна спрямованість емісії через високу вартість державної заборгованості та її короткі строки закладала суттєвий інфляційний потенціал, позаяк гроші не перерозподіляються від інших економічних агентів до держави, а створюються центральним банком в міру зростання державних потреб на покриття бюджетного дефіциту, що фактично являє собою те ж саме, що і пряме кредитування уряду, проте оформлене вже належним фондовими інструментами. Наслідки такої політики були цілком передбачувані – дворазове збільшення темпів інфляції (з 10% до 20%) та девальвація національної валюти (понад 80%).

Зовсім інакша ситуація могла б скластися, якщо б Національний банк України основну увагу концентрував на операціях з державними цінними паперами на вторинному ринку. У зв'язку з цим важливо відзначити наступний момент. Для ефективної організації операцій на відкритому ринку Національний банк має здійснювати активну купівлю-продаж цінних паперів на вторинному ринку. Однак труднощі реалізації цього завдання зумовлені передусім тим, що він є основним покупцем облігацій на первинному ринку. У результаті рух грошових потоків в економіці набуває здебільшого одностороннього характеру – емісії коштів, позаяк ресурси центрального банку спрямовуються на кредитування держави.

Тому основний шлях до оптимізації емісійної діяльності центробанку і ефективного використання на практиці операцій на відкритому ринку як інструмента грошово-кредитного регулювання полягає у відмові Національного банку від операцій щодо вкладання коштів у ОВДП на первинному фондовому ринку (або принаймні суттєвому обмеженні таких операцій). Щоправда варто згадати наявність окремих прецедентів встановлення НБУ певних самообмежень на придбання державних цінних паперів на первинному ринку згідно домовленостей України з МВФ. У 1996 р., наприклад, максимальний обсяг вкладень Національного банку в ОВДП було лімітовано на рівні 580 млн. грн. Однак у цьому ж році фактичний обсяг портфеля державних боргових

зобов'язань НБУ склав 737 млн. грн.

І хоча у прийнятому 20 травня 1999 року законі України «Про Національний банк України» статтею 54 НБУ заборонено прямо кредитувати уряд, дану заборону слід поширити і на операції НБУ на первинному ринку державних цінних паперів. Не слід забувати, що і діючим з 1991 р. законом України «Про банки і банківську діяльність» була передбачена подібна норма (стаття 14), однак це не стало на заваді активному використанню емісійного механізму через придбання центробанком державних цінних паперів. Достатньо зазначити, що вже на 1 липня 1999 року портфель належних Національному банку ОВДП, включаючи проценти, склав 15 млрд. грн., тоді як загальний обсяг випущених в обіг облігацій внутрішньої державної позики складав 17 млрд. грн.

Зрозуміло, що тільки чітке дотримання центральним банком граничних параметрів вкладення коштів у держоблігації на первинному ринку та перенесення основної спрямованості ресурсів на вторинний ринок (з «двостороннім» рухом грошових потоків) може забезпечити умови для більш надійного контролю за приростом грошової маси в економіці через регулювання кредитних операцій комерційних банків.

Важливо звернути увагу і на такий аспект даної проблеми, як зацікавленість самих банківських установ в участі в операціях центрального банку на відкритому ринку, особливо в світлі пропонованих вище заходів щодо зниження дохідності державних боргових зобов'язань. При цьому відразу постає запитання, чи спрацьовуватиме у вітчизняних умовах схема організації даних операцій, зображена у додатку 7, адже в разі зростання попиту на кредити з боку підприємств та населення банки можуть бути менш зацікавлені у придбанні держаних цінних паперів.

Важливим фактором посилення стимулів у комерційних банків до купівлі облігацій держави, а, відповідно, і розвитку операцій Національного банку України на відкритому ринку є можливості при визначенні структури портфеля активів використовувати боргові зобов'язання уряду при формуванні

первинних і вторинних резервів. Включення ОВДП до вторинних резервів як високоліквідних активів, котрі з мінімальною затримкою і з незначним ризиком втрат можна перетворити на готівку, залежить в кінцевому підсумку від надійності держоблігацій і готовності уряду своєчасно розраховуватись за власним зобов'язаннями. Що ж до первинних резервів, то йдеться не стільки про абсолютно ліквідні активи, які можуть бути негайно використані для виплат за вкладами чи задоволення заявок на кредити, скільки про дозвіл комерційним банкам зараховувати до складу мінімальних обов'язкових резервів певну частину власних вкладень в ОВДП.

Слід зауважити, що надання Національним банком дозволу банківським установам зараховувати в покриття обов'язкових резервів суми коштів, вкладені у державні цінні папери, придбані на аукціонах, вже мало місце у листопаді 1997 р., однак пізніше цю норму було скасовано. Очевидно, що для розвитку операцій на відкритому ринку в плані зацікавлення комерційних банків до придбання державних боргових зобов'язань слід вважати доцільним перегляд відповідних рішень з тим, щоб загальну суму мінімальних обов'язкових резервів можна було б принаймні на 10-15% покривати указаними активами. В іншому випадку навряд чи можна підвищити довіру суб'єктів ринку до держоблігацій без вияву такої довіри з боку самого Національного банку, що може бути виражене у готовності останнього частково приймати ОВДП у покриття обов'язкових резервів комерційних банків.

У якості необхідної умови ефективного застосування операцій на відкритому ринку як повноцінного інструмента грошово-кредитного регулювання Національному банку можна було б також розглянути окремі аспекти вдосконалення самої технології купівлі-продажу цінних паперів. Здійснення даних операцій може відбуватися у рамках фіксації курсу або кількості цінних паперів, які центральний банк виставляє для продажу або виявляє готовність їх придбати залежно від спрямованості грошово-кредитної політики.

Так, скажімо, реалізація експансивної політики передбачає активне

придбання центральним банком цінних паперів у комерційних банків. З цією метою центробанк може оголосити курс, при досягненні якого він скуповуватиме необмежену кількість облігацій, що будуть пропонуватися для продажу банківськими установами з метою поповнення їхніх резервів. Інший варіант передбачає фіксацію цілком визначеної кількості цінних паперів, котрі центральний банк виявить готовність придбати у комерційних банків незалежно від ціни, що ними пропонується. При проведенні рестрикційної грошово-кредитної політики указані умови набувають протилежного значення: центральний банк або фіксує ціну, за якою готовий продати необмежену кількість державних боргових зобов'язань або встановлює загальний обсяг даного виду цінних паперів, які він готовий реалізувати комерційним банкам незалежно від ринкового курсу, що складаються на момент продажу.

Слід відзначити, що попри однаковий кінцевий результат, який можна отримати, використовуючи обидва варіанти операцій на відкритому ринку, в Україні в умовах нестабільності ринкових процентних ставок, а відтак і значних курсових коливань на ринку державних цінних паперів більш придатним для практичного застосування видається другий варіант, який передбачає фіксацію кількісного параметру купівлі-продажу цінних паперів.

Необхідно підкреслити, що лише комплексна реалізація системи розглянутих вище заходів (рис.2.17) може сприяти формуванню належних умов щодо використання Національним банком України операцій на відкритому ринку у якості повноцінного інструмента управління грошово-кредитними відносинами.

Разом з тим, слід відзначити, що операції центрального банку на відкритому ринку нарівні із своєю оперативністю і гнучкістю є більш опосередкованим засобом впливу на кредитну активність комерційних банків та вимагають високого рівня розвитку ринку державних цінних паперів і його інфраструктури, що не завжди залежить від центрального банку. У цьому відношенні більш прямим регулятивним інструментом у сфері грошово-кредитних відносин можна вважати зміну облікових ставок.

Рис.2.17. Система заходів щодо вдосконалення і розвитку операцій на відкритому ринку як інструмента грошово-кредитного регулювання

Політика облікової ставки є важливою складовою грошово-кредитного регулювання, яка полягає у змінах процента за позиками, котрі центральний банк надає комерційним банкам, що відображається на кредитному потенціалі останніх.

Власне саме поняття облікової ставки історично пов'язане з діяльністю центрального банку з переобліку векселів, представлених комерційними банками з метою відновлення ресурсів, вкладених в кругооборот капіталів підприємств реального сектора, тобто по суті рефінансування. У такому аспекті облікова ставка являє собою суму процента (дисконт), що утримується центробанком за час від представлення векселя до моменту його погашення.

Нині зміст операцій центрального банку з рефінансування здебільшого розглядається у ширшому контексті та включає не лише купівлю векселів (переобліковий кредит) чи позики під заставу цінних паперів (ломбардний кредит), а й процес надання усіх різновидностей кредитів центробанку комерційним банкам. Тому облікову ставку можна розглядати як основну (базову) норму процента, що стягується центральним банком при наданні позик комерційним банкам.

У зв’язку з цим необхідно підкреслити важливий момент. Політику облікової ставки слід розуміти не лише у вузькому значенні – як зміну офіційної процентної ставки центрального банку, що зазначається в окремих дослідженнях [217, с.293], а й у широкому, що має охоплювати регулювання сукупності умов кредитування центральним банком комерційних банків. З цієї точки зору не зовсім правомірним видається виділення деякими авторами у якості окремих інструментів грошово-кредитної політики центрального банку «визначення процентних ставок за здійснюваними ним операціями», з одного боку, та «рефінансування банків і наданні кредитів», з другого [24, с.65]. Використання політики облікової ставки у якості інструмента управління грошово-кредитними відносинами передбачає потребу у наявності самих цих відносин – у даному разі між центральним банком і комерційними банками через кредитування останніх та, відповідно, встановлення процентних ставок за наданими позиками.

Напрям зміни облікової ставки центрального банку у кінцевому підсумку залежить від типу грошово-кредитної політики (рестрикційного чи експансивного), що реалізується в даний період та відповідних цілей регулятивного процесу, спрямованого на обмеження чи розширення кредитних можливостей банківської системи країни.

При найбільш загальному розгляді дія механізму з регулювання центральним банком облікової ставки та її вплив на економіку виглядає наступним чином (рис.2.18). У разі проведення рестрикційної грошово-кредитної політики центральний банк має на меті подорожчання процесу рефінансування кредитних установ, а тому піднімає облікову ставку. Це ускладнює для комерційних банків можливість отримати позику в центральному банку і одночасно підвищує ціну грошей, що надаються в кредит вже самими комерційними банками. У результаті скорочуються кредитні вкладення в економіку, позаяк знижується попит господарюючих суб’єктів на дорогі банківські позики, а відтак обмежуються і інфляційні тенденції.

При експансивній монетарній політиці мета центрального банку полягає

у розширенні можливостей комерційних банків щодо рефінансування, у зв'язку з чим рівень офіційної облікової ставки знижується, позаяк банківські установи можуть отримати у своє розпорядження більше ресурсів. Дана спрямованість грошово-кредитної політики сприяє зростанню обсягів кредитних операцій комерційних банків, що відповідає завданню пожвавлення ділової активності в країні та стимулювання економічного росту.

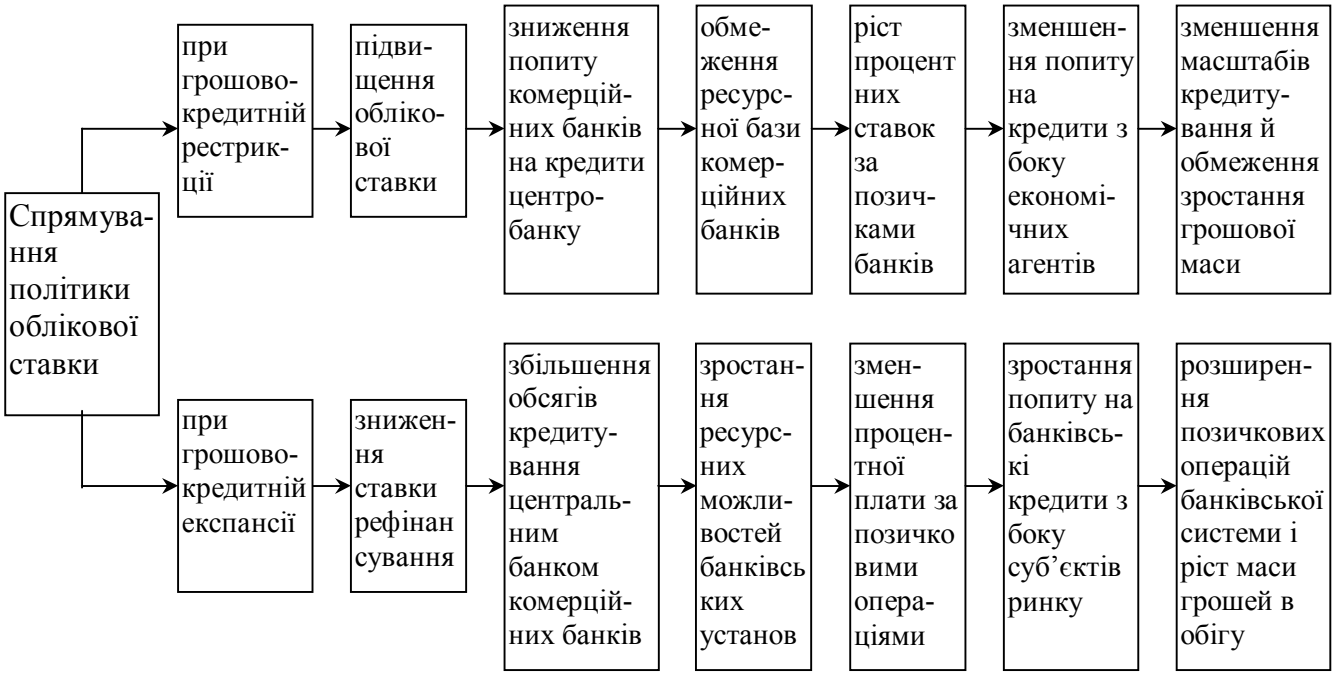

Рис.2.18. Механізм управління грошово-кредитними відносинами через політику облікової ставки центрального банку

Як видно із схеми, наведеної на рис.2.18, на відміну від встановлення резервних вимог та операцій на відкритому ринку, що регулюють грошово-кредитні відносини, впливаючи на пропозицію грошей через обмеження або ж розширення можливостей банків надавати кредит, політика облікової ставки спрямована передусім на регулювання попиту на гроші шляхом впливу на їхню "ціну", вираженням якої і слугують процентні ставки. Інакшими словами, якщо у випадку підвищення нормативу обов'язкового резервування або продажу цінних паперів на відкритому ринку безпосередньо обмежуються ресурсні можливості комерційних банків, то в разі підвищення облікової ставки

обмеження їхньої кредитної активності здійснюється вже опосередкованим чином – за допомогою цінового механізму на грошовому ринку.

Разом з тим необхідно відзначити, що зображена на рис.2.18 взаємозалежність в реальній дійсності не обов'язково є настільки «однолінійна», як це зображено на схемі. Вплив зміни облікової ставки на економічні процеси більшою мірою можна охарактеризувати як багатоканальний.

Окрім того, що облікова політика центрального банку позначається на кредитній активності комерційних банків та співвідношенні між попитом і пропозицією на грошовому ринку, вона має неабиякий вплив і на динаміку кон'юнктури на ринку цінних паперів країни. При цьому взаємозв'язок між указаними параметрами має обернений характер. Так, при підвищенні ставок центрального банку та однонаправлених тенденціях щодо росту депозитних і кредитних ставок комерційних банків курсова вартість цінних паперів може мати тенденцію до зниження, оскільки попит на них на ринку скорочується як з боку банківських установ, так і з боку усіх інших економічних агентів.

Для банків причини зниження попиту пов'язані із зростанням рентабельності кредитних операцій в силу підвищення процентних ставок, а для інших суб'єктів господарювання – із збільшенням дохідності депозитів як форми зберігання власних активів. У разі ж реалізації центральним банком зворотного напряму політики облікової ставки (при пониженні останньої) попит на цінні папери зростає, що позначається і на зростанні їх ринкової вартості.

Із розглянутим каналом впливу політики облікової ставки центрального банку на ринок цінних паперів пов'язана ще одна залежність, яку можна було б охарактеризувати як вплив на прийняття індивідуальних господарських рішень суб'єктами ринкових відносин. У даному разі йдеться про вплив облікової ставки через грошово-кредитні відносини на стимулювання або обмеження ділової активності в країні. При цьому двоякий характер такого впливу виявляється не лише у змінах обсягів інвестицій, а й у динаміці споживчих

витрат. Приміром зниження облікової ставки зумовлює не лише зниження ставок за кредитами комерційних банків і відповідно зростання у підприємств можливостей інвестувати кошти у виробництво, але і за депозитами, що у свою чергу зменшує привабливість даного виду активів для населення, спонукаючи його збільшувати споживчі витрати (чи купувати акції), що в обох випадках може мати стимулюючий вплив на динаміку ВВП. У випадку ж підвищення облікової ставки зазначені тенденції набувають зворотного спрямування (рис.2.19).

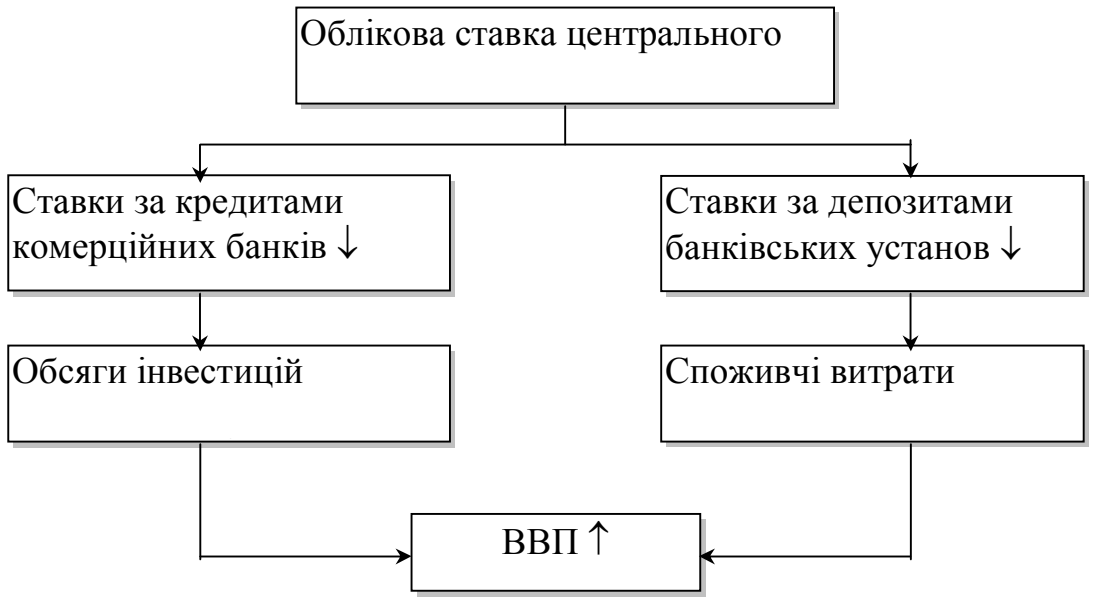

Рис.2.19. Взаємозв'язок політики облікової ставки центрального банку із поведінкою економічних агентів

Інший аспект впливу політики облікової ставки на перебіг економічних процесів пов'язаний із станом міжнародних валютних відносин. За умов лібералізації руху міжнародного короткострокового капіталу облікова ставка в разі її підвищення може виступати одним із факторів стимулювання притоку іноземних капіталів в країну. Відтак зростає попит на національну валюту, що призводить до підвищення її курсу (ревальвації). Протилежна ситуація має місце у випадку зниження офіційної облікової ставки та відповідної реакції ринкових ставок процента, що зумовлює відтік короткострокових капіталів у ті країни, де рівень банківських ставок перебуває на більш високому рівні.

Крім того, в умовах усе більшої інтернаціоналізації господарських процесів та подальшої глобалізації банківської справи, комерційні банки ведуть конкурентну боротьбу між собою на світовому фінансовому ринку. Тому відносно нижчі процентні ставки за кредитами центрального банку та вищий рівень лібералізму в їх отриманні можуть стати суттєвими чинниками забезпечення більшої ліквідності та конкурентоспроможності комерційних банків країн, де діють такі умови, порівняно з банківськими установами інших країн.

Втім, політика облікової ставки може впливати не лише на конкурентоспроможність комерційних банків, а й підприємств реального сектора, адже процент як ціна одного з факторів виробництва (капіталу) калькулюється у витратах та включається до ціни товарів і послуг. У цих умовах зниження, приміром, процентних ставок може стати може стати важливим фактором здобуття перемоги у конкурентній боротьбі національних виробників порівняно з іноземними, котрі використовують дорожчі грошові ресурси і як наслідок пропонують власні товари за вищими цінами.

Разом з тим необхідно відзначити, що попри багатосторонні напрями впливу на економічні процеси, які надає регулювання центральним банком облікової ставки, можливості реалізації даної політики не є безмежними в силу притаманних їй певних «вузьких» місць. Розглядаючи їх, слід насамперед зауважити, що основний канал впливу політики облікової ставки (який має додаткові наслідки за іншими каналами) пов’язаний із грошово-кредитними відносинами між центральним банком і комерційними банками через регулювання попиту останніх на позики. Природно, що в разі відсутності або ж незначних обсягів такого попиту ефективність даного інструмента грошово-кредитного регулювання знижується. Зміна облікової ставки центрального банку ще не означає, що комерційні банки захочуть брати позики за цією ставкою. Указаний ефект можна вірогідно описати знаменитим висловом про можливість «підведення коня до води та неможливість заставити його пити» [147, с.522].

Інший бік цієї проблеми – співвіднесення величини облікової ставки центрального банку із рівнем процентних ставок на міжбанківському кредитному ринку. Якщо, наприклад, центробанк при реалізації політики «дешевих грошей» знижує облікову ставку з метою стимулювання кредитної активності банківських установ, то цей захід матиме практичний ефект лише у тому випадку, якщо змінена ставка перебуватиме в кінцевому підсумку на рівні, нижчому за ринкову норму процента. Те ж саме стосується і процесу підвищення облікової ставки, позаяк в іншому разі процентні ставки як власне і самі кредити центрального банку виявляться «неконкурентоспроможними» порівняно з міжбанківськими позиками.

Недоліком політики облікової ставки можна вважати слабкий рівень прогнозованості її наслідків щодо конкретних величин збільшення чи зменшення кредитних надходжень в економіку, оскільки регулювання процента визначає лише загальну спрямованість динаміки попиту на банківські позики. Якщо зміна нормативу обов'язкових резервів або купівля-продаж цінних паперів на відкритому ринку надають можливість більш-менш точно обрахувати прогнозовані зміни резервів комерційних банків, то при змінах у політиці облікової ставки така можливість відсутня. У цьому відношенні досить важко точно визначити, на яку величину потрібно підвищити або знизити облікову ставку, щоб викликати бажані тенденції у змінах попиту на кредити комерційних банків.

Труднощі прогнозування результатів застосування даного інструмента грошово-кредитної політики пов'язані ще і з тим, що відповідні процентні ставки закладаються не лише у поточні торговельні контракти між підприємствами, а й у довгострокові інвестиційні проекти. При цьому, чим триваліший проект, тим може бути більшою частка позик у його ресурсному забезпеченні і відповідно більшою є частка процентних платежів. А відтак політика облікової ставки може справити більший вплив на віддаленіші результати господарської діяльності суб'єктів ринку, аніж на зміни поточної кон'юнктури ділової активності. Тому такі результати важко передбачити із

високим ступенем точності.

Незначний вплив політики облікової ставки на діяльність господарюючих суб'єктів виявляється ще і у такому аспекті. У тому разі, якщо спостерігаються суттєві відмінності у темпах розвитку різних галузей економіки відповідні заходи з управління грошово-кредитними відносинами не однаково позначаються на стані різних галузей господарства. Зростання вартості кредитів, приміром, може і не вплинути на підприємства з високими темпами росту виробництва і значному попиті на їхню продукцію, позаяк вони мають широкі альтернативні можливості залучення капіталів (наприклад, на фондовому ринку). І навпаки, галузі із порівняно низькими темпами розвитку є більш чутливими до зміни цін на кредитні ресурси, оскільки більшою мірою обмежені у виборі джерел залучення коштів.

Однак загалом, незважаючи на указані «вузькі» місця, зміна облікової ставки центрального банку залишається одним із основних інструментів грошово-кредитного регулювання практично у всіх розвинутих країнах. Річ у тім, що навіть в тому разі, коли відповідна процентна політика не виступає прямим фактором впливу на кредитні можливості комерційних банків через надання позик останнім, вона слугує важливим індикатором загального спрямування грошово-кредитної політики центрального банку.

Так, зниження облікової ставки центробанку засвідчує курс на реалізацію експансивної монетарної політики, що позначається на зниженні ставок міжбанківського ринку, а також ставок комерційних банків за позиками підприємствам і населенню. І навпаки, підвищення облікової ставки вказує на зворотну орієнтацію грошово-кредитної політики – «дорогих» грошей з усіма протилежними наслідками. Таким чином, навіть попри те, що обсяг кредитів, які комерційні банки отримують в центральному банку, складає незначну частину залучених ними коштів, у багатьох розвинутих країнах має місце досить чіткий зв'язок між обліковою ставкою центробанку і ставками усіх інших банківських установ. У зв'язку з цим рівень облікової ставки слугує важливим індикатором поточної економічної ситуації і ділової активності в

країнах з розвинутими ринковими відносинами.

Інакша ситуація має місце в перехідній економіці, складні умови функціонування якої суттєво обмежують не лише можливості застосування різних каналів впливу облікової ставки центрального банку на економічні процеси, а й навіть використання її просто у якості індикатора господарської кон'юнктури та загальної оцінки спрямування монетарної політики.

Юридичні основи реалізації політики облікової ставки Національним банком України були закладені ще у 1991 р. із прийняттям Закону «Про банки і банківську діяльність», стаття 13 якого визначає можливість регулювання НБУ «рівня процентних ставок банківських та інших фінансово-кредитних установ країни» [1]. Дане положення набуло більшої конкретизації у Статуті Національного банку, згідно статті 8 якого центробанк нашої країни «здійснює регулювання рівня банківських процентних ставок шляхом їх зміни по своїх кредитах, що надаються комерційним банкам» [7], а у прийнятому в 1999 р. Законі України «Про Національний банк України» статтями 25 і 27 було лише закріплено раніше діючі норми, причому без будь-якої деталізації [5].

Однак застосування на практиці даного інструменту грошово-кредитного регулювання в умовах високих темпів інфляції, які супроводжували початкові етапи реформування вітчизняної економіки, не могло дати належного ефекту. Високі й непрогнозовані інфляційні процеси нівелюють саму можливість дії механізму облікової ставки як засобу управління грошово-кредитними відносинами. В цих умовах наддешеві кредити Національного банку, спрямовані на покриття бюджетних потреб та забезпечення неефективної діяльності окремих галузей економіки (вугільної, АПК), стали ключовим фактором нарощування грошової маси та розкручування інфляційної спіралі (табл.2.14).

Таблиця 2.14

Динаміка облікової ставки Національного банку України
та основних макроекономічних параметрів *

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1.Облікова ставка НБУ середньозважена за рік, %	80	190	225,9	131	62,3	24,6	61,6	50,0
2.Темпи інфляції, % до попереднього року	2000,0	10156,0	400,0	181,6	39,7	10,1	20,0	19,2
3.Реальна облікова ставка з урахуванням інфляції, %	- 1920	- 9966	- 174,1	- 50,6	22,6	14,5	41,6	30,8
4.Темпи росту грошової маси М2, % до попереднього року	11 р.	19 р.	7 р.	213	132	138	124	140,7
5.Зміна ВВП, % до попереднього року	- 9,9	- 14,2	- 22,9	- 12,2	- 10,0	- 3,2	- 1,7	-0,4

*Джерело: «Бюлетень НБУ»

Природно, що при від'ємному значенні облікової ставки у кілька сотень, а то і тисяч процентів, вона сама по собі втрачає будь-який сенс як ціна кредиту, а останній виступає виключно у якості емісійного ресурсу без жодних стимулів у позичальників до раціонального використання залучених коштів (а їх повернення банку у знеціненому виді позбавлене змісту взагалі). Крім того, фактори, що зумовлюють трансформаційний спад в економіці (відсутність структурних зрушень, значні обсяги дефіциту держбюджету, платіжна криза, високі інфляційні очікування) унеможливлюють функціонування передавального механізму, зображеного на рис.2.18, про що засвідчують однонаправлені понижувальні тенденції змін реального ВВП та облікової ставки за останні кілька років, тоді як у розвинутій ринковій системі їхня спрямованість має бути протилежною.

Від'ємний реальний рівень облікової ставки Національного банку України відносно темпів інфляції у 1992-1994 рр. вказував на необхідність перегляду політики центробанку у цій сфері, що є одним із елементів програми подолання інфляційних процесів у нашій країні. Проте лише у 1995 р. антиінфляційні заходи були офіційно визнані метою економічної політики як уряду, так і Національного банку України. І хоча останнім ще у 1993 р. було

проголошено курс на підвищення облікової ставки й виведення її на позитивний стосовно темпів інфляції рівень, досягнення даної мети за умов проведення значних кредитних емісій було досить проблематичним. Непослідовність же указаного курсу наглядно ілюструє динаміка облікової ставки у 1994 р., за який вона змінювалася 5 разів, опускаючись з 240% на початку року до 140% у серпні і підвищуючись до 300% вже у жовтні (рис.2.20).

Рис.2.20. Динаміка облікової ставки НБУ у 1994-1999 рр.

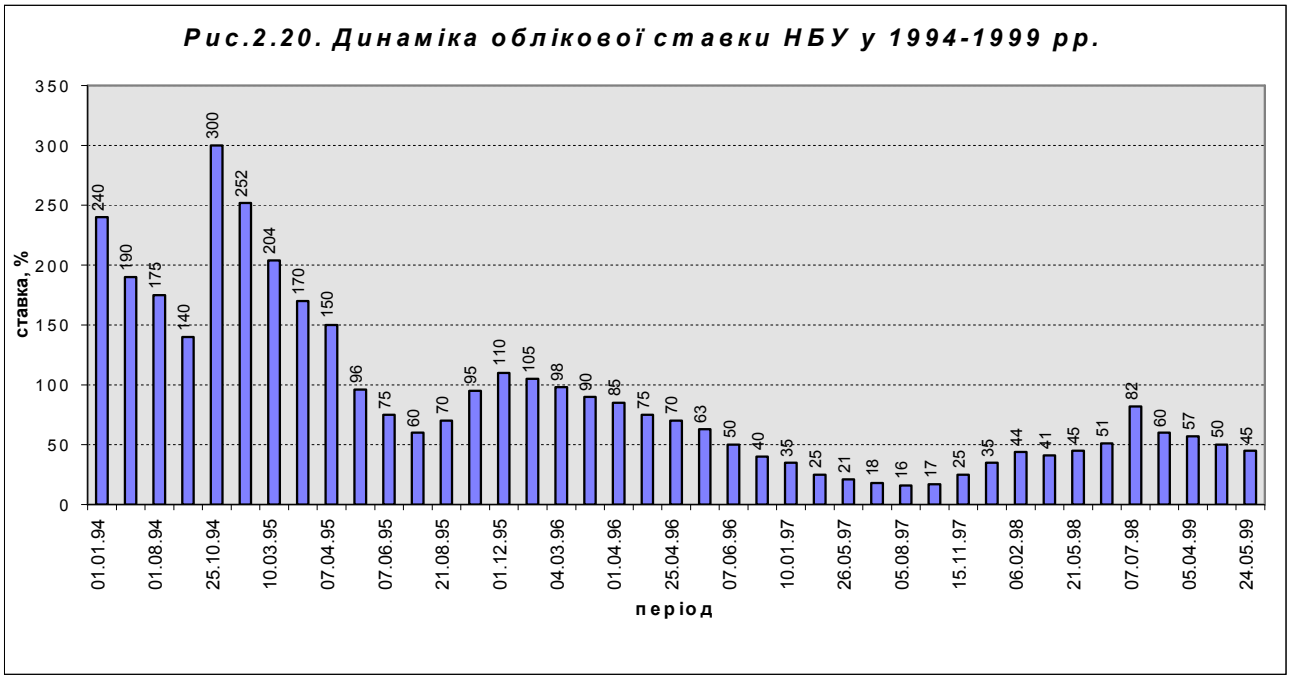

Лише починаючи з кінця 1995р. реальна облікова ставка НБУ набуває стійкого позитивного значення стосовно темпів інфляції. Втім, навряд чи антиінфляційні досягнення грошово-кредитної політики центрального банку нашої країни можна вважати очікуваним результатом його заходів щодо змін облікової ставки. Більше того, дані таблиці 2.14 радше вказують на те, що дана політика переважно реалізовувалася як запізніла реакція на відповідні ринкові тенденції, результатом чого явились певні крайнощі – від надмірного відставання від поточного індексу інфляції до суттєвого його перевищення.

Що ж до стабілізації економічної ситуації на макрорівні, у плані приборкання інфляції, то тут більш вагому роль відіграла зміна умов кредитування Національним банком у ряду і комерційних банків: першого –

через перехід від прямого покриття бюджетного дефіциту до розміщення державних цінних паперів, других – через запровадження кредитних аукціонів замість централізованого розподілу кредитних ресурсів. У такому аспекті доцільніше було б вести мову про успішність політики рефінансування у широкому розумінні, суть якого була розглянута вище.

Указані висновки щодо низького рівня дієвості процентної політики Національного банку України як інструмента грошово-кредитного регулювання підтверджується подальшим перебігом подій, коли в умовах зниження темпів інфляції постало завдання стимулювання економічного росту (в тому числі і відповідними грошово-кредитними методами – через банківську систему). Необхідна умова реалізації цього завдання – зниження процентних ставок за кредитами, а відтак і розширення банківських вкладень у виробництво.

Проте на практиці послідовне зниження процентних ставок НБУ далеко не в повній мірі знайшло відображення у динаміці процентних ставок комерційних банків (рис.2.21). Річ у тім, що надвисока дохідність державних цінних паперів стала головною причиною зміни орієнтирів банківської діяльності – з реального сектора економіки на спекулятивний сегмент фінансового ринку. Тільки у 1997 р. вкладення комерційних банків у ОВДП майже в 10 разів перевищили обсяги кредитів, наданих реальному сектору [156, с.9]. Значний попит держави на кредитні ресурси об’єктивно спричинив зростання їх ринкової ціни, тобто процента. У результаті при досить помірних темпах зростання індексів цін у 1997 р. (10,1% – споживчого ринку, 5,0% – оптових цін у промисловості) ставки за кредитами комерційних банків не опускались нижче за 40%. Та ж сама ситуація спостерігалась і у 1998 р. (при темпах інфляції 20% середньозважена річна ставка за кредитами комбанків у національній валюті перебувала на рівні 54,5%).

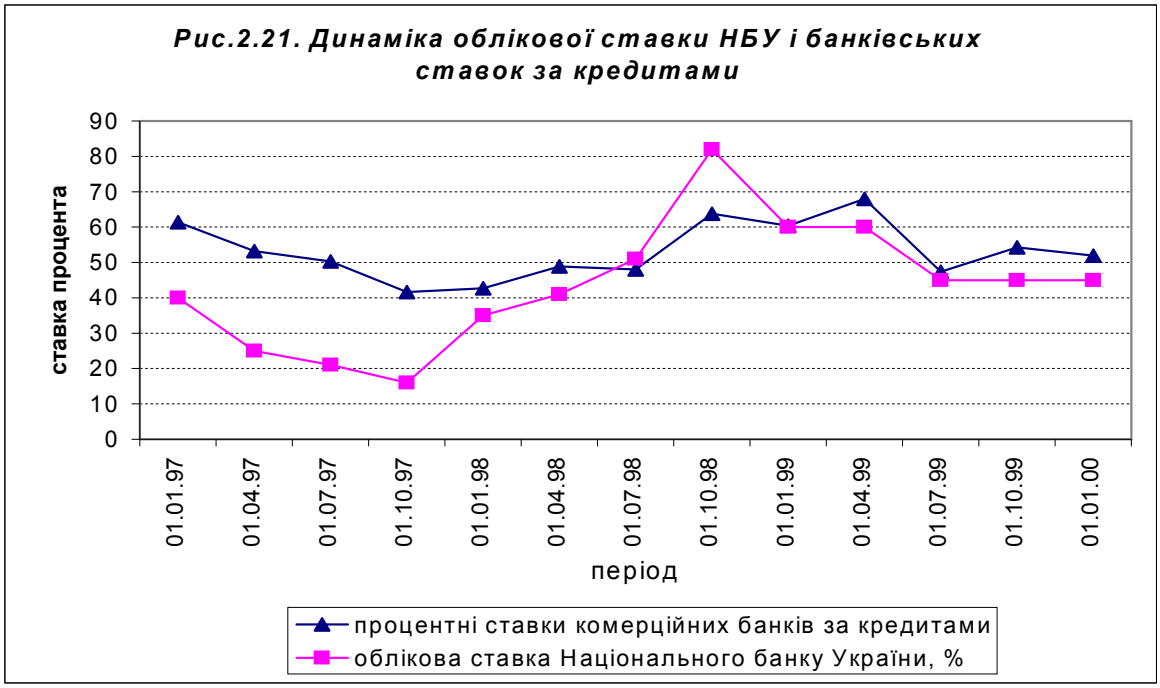

У цих умовах офіційні кредитні ставки Національного банку України (облікова й ломбардна) мали більшою мірою інформативний (а точніше декларативний), аніж регулятивний характер в силу незначних обсягів кредитування центральним банком комерційних банків та спрямування останніми значних обсягів ресурсів на ринок держзобов'язань. Як показано на діаграмі, зображеній на рис.2.21, внаслідок дії указаних причин динаміка процентних ставок за кредитами комерційних банків досить незначною мірою реагувала на зміни ставки рефінансування НБУ (навіть після підвищення останньої у листопаді 1998 р. до 82% середньозважена процентна ставка за кредитами комерційних банків у національній валюті становила 63,7%).

Таким чином, маємо зворотну реакцію: не ринкові ставки реагують на зміну облікової політики центробанку (як це має місце у розвинутих країнах), а навпаки – ставки міжбанківського кредитування та дохідність ОВДП у кінцевому підсумку визначали динаміку облікової ставки НБУ, про що по суті заявляється в офіційних мотивуваннях зміни ставок – на основі аналізу «ситуації, яка склалася на грошово-кредитному ринку». Примітно, що до уваги передусім береться ситуація, яка складається саме у грошово-кредитній сфері, тоді як основні параметри функціонування реального сектора (динаміка ВВП

загалом і у галузевому розрізі, величина інвестицій, рівень безробіття, обсяги зовнішньої торгівлі та ін.) вочевидь справляють менший вплив на встановлення облікової ставки.

Дана ситуація вказує і на причини досить частих змін облікової ставки: у 1996 р. – 9 разів, у 1997 р. – 8 разів, у 1998 р. – 6 разів (рис.2.20). Однак загалом частий перегляд ставки рефінансування навряд чи можна вважати позитивним явищем, оскільки вносить невизначеність у процес господарських рішень суб'єктами ринку, суттєво ускладнює перспективне планування здійснюваних витрат та розподілу прибутку із-за можливих непередбачених моментів у взаєминах з банківськими установами та зміни ціни на капітал. Очевидно, що в Україні частий перегляд політики облікової ставки (причому на значні розміри) є свідченням не стільки її гнучкості, скільки зворотної дії причинно-наслідкового зв'язку у механізмі застосування процентних ставок, зображеному на рис.2.17.

Зрозуміло, що зміна облікової ставки має здійснюватись порівняно плавно, без значних стрибків та мати цілеспрямований характер, передбачуваний усіма учасниками відтворювального процесу. Центральний банк повинен реагувати не стільки на зміну дохідності державних облігацій чи ставок міжбанківського кредитування, скільки на загальну господарську кон'юнктуру, темпи інфляції, динаміку ВВП, величину безробіття, не допускаючи різких спадів і «перегрівів» у роботі економічної системи.

У перехідній же економіці для стимулювання виробничого росту пониження процентних ставок центрального банку може слугувати одним із інструментів для досягнення цієї мети лише в разі адекватної реакції комерційних банків у визначенні власної процентної політики. Однак загалом така «чутливість» банківських установ визначається у кінцевому підсумку їхніми можливостями отримувати кредити в Національному банку, що в принципі можливо в разі зміни пріоритетів у його кредитній активності з ринку держоблігацій (принаймні його первинного сектора) на позичкові операції з комерційними банками.

Реалізація указаного завдання дала б можливість суттєво розширити сфери застосування політики облікової ставки саме як інструмента управління грошово-кредитними відносинами порівняно із ситуацією, коли вона є більшою мірою лише одним із індикаторів фінансового ринку. При цьому важливо пам'ятати, що нормальна (адекватна) реакція ринку на зміну процентних ставок центральним банком можлива лише за умов існування належного конкурентного середовища на ринку банківських послуг, коли належний стан ліквідності комерційних банків (включаючи й можливості доступу до централізованих кредитних ресурсів) дозволяє вести ефективну конкурентну боротьбу за клієнта ціновими методами. Відтак регулювання ставки рефінансування НБУ надаватиме відповідний імпульс для зміни економічної ситуації через функціонування банківської системи.

Разом з тим потребує подальшого вдосконалення і сама методика застосування політики облікової ставки з метою підвищення ефективності організації грошово-кредитних відносин на макрорівні – в плані її адекватного реагування на відповідні заходи НБУ. При розробці конкретних практичних дій у цій сфері, з нашої точки зору, доцільно було б взяти до уваги наступні основні напрями.

По-перше, з урахуванням того, що величина облікової ставки центрального банку (врешті як і всіх інших процентних ставок банківської системи за активними та пасивними операціями) має перебувати на позитивному стосовно темпів інфляції рівні, при реалізації відповідної політики Національному банку України можна було б встановити фундаментальне правило, згідно якого ставка рефінансування підлягає обов'язковому автоматичному корегуванню відповідно до змін індексу цін споживчого ринку та індексу оптових цін. Сама мотивація перевищення облікової ставки темпів інфляції цілком очевидна (протилежний випадок виявляє дестимулюючий вплив як на залучення коштів банківською системою, так і на раціональне використання кредитів). Питання, однак, полягає у частоті відповідних заходів з корегування ставок, позаяк надто часта їхня зміна також не є позитивним

фактором для економічного розвитку, про що йшлося вище. Однак, нестабільна ситуація на фінансовому ринку, незбалансованість грошових потоків у бюджетній сфері нарівні з відсутністю позитивних зрушень у структурному реформуванні реального сектора є факторами, що зумовлюють значний інфляційний ризик у господарській діяльності, що вимагає, відповідно, і гнучкого реагування з боку центрального банку. Тому порівняно оптимальним на даному етапі перехідного періоду видається регулярний щоквартальний перегляд облікової ставки з відповідним автоматичним корегуванням її величини, співвіднесеної із змінами у динаміці інфляційних індексів. У будь-якому разі така політика Національного банку була б принаймні добре прогнозованою для суб'єктів ринку з відповідними позитивними наслідками для їхніх можливостей планувати свою господарську діяльність на перспективу. При поступовій же стабілізації ситуації в економіці і зниженні інфляційних очікувань строки перегляду політики облікової ставки можуть бути збільшені.

По-друге, важливим засобом впливу на економічну ситуацію в країні може бути не лише кількісне регулювання рівня процентних ставок за кредитами центробанку з відповідними наслідками для кредитного потенціалу комерційних банків, а й якісне визначення видів забезпечення такого роду позик. Нині основою вказаного забезпечення за всіма видами кредитів Національного банку, як правило, виступають державні цінні папери, що відповідає існуючій практиці розвинутих країн, де такого роду активи вважаються найбільш надійними і найменш ризикованими. Однак вітчизняний досвід функціонування ринку боргових зобов'язань держави показує, що таке правило далеко не завжди є справедливим для нашої країни. Відтак з метою розширення можливостей комерційних банків щодо отримання позик у Національному банку останньому можна було б дещо розширити коло цінних паперів, котрі приймаються в забезпечення кредитів, за рахунок фондових інструментів, які випускаються найбільш надійними емітентами із стабільним фінансовим станом та позитивними перспективами розвитку (свого роду

«блакитні фішки» українського фондового ринку). До того ж така практика могла б виявити позитивний вплив на розвиток зазначених підприємств (приміром, в силу розширення їхніх можливостей щодо врахування їх векселів комерційними банками попри згоду центрального банку на переврахування таких векселів або на прийом в заставу інших цінних паперів даних емітентів). У результаті центробанк, визначаючи види і якість цінних паперів для застави, отримує ширші можливості впливати на реальний сектор економіки не лише через ресурсну базу комерційних банків, а й шляхом активізації попиту на ті чи інші цінні папери на фондовому ринку.

По-третє, за аналогією із означеними вище напрямами щодо стимулювання розвитку перспективних секторів господарства центральний банк може провадити і протилежну політику щодо тих підприємств і галузей економіки, на розвиток яких не спрямовані відповідні заходи державної економічної політики (приміром тих, що потребують закриття чи реструктуризації відповідно до завдань перехідного періоду). Очевидно, що в цьому випадку доцільним може бути застосування політики лімітування обсягів рефінансування комерційних банків під заставу цінних паперів таких неперспективних підприємств або ж, що вірогідніше, повна відмова від видачі кредитів під таке забезпечення так само, як і від переврахування відповідних векселів. Взагалі попри необов'язковість застосування подібного лімітування важливим є сам факт можливості адміністративного впливу центробанку на грошово-кредитні відносини комерційних банків із господарюючими суб'єктами.

По-четверте, доцільно було б розглянути можливості диференціювання процентних ставок центрального банку в залежності від якості цінних паперів, що приймаються в забезпечення (векселів на переврахування), а також надійності позичальників – комерційних банків. При цьому якість цінних паперів (акцій, облігацій) визначається з урахуванням фінансового стану та перспектив розвитку емітентів, включених у відповідний перелік центробанку, а векселів – з огляду на наявність кількох надійних індосаментів чи авалю

комерційного банку. Що ж до самих позичальників, то диференціювання умов їх кредитування залежно від «класності» може здійснюватись як за діючими показниками дотримання встановлених нормативів капіталу, ліквідності і ризику, так і узагальнюючою оцінкою фінансового стану за системою CAMEL, можливість застосування якої була передбачена ще першою редакцією інструкції №10 Національного банку України "Про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків". У результаті система процентних ставок центрального банку мала б включати окрім облікової ставки як базової ціни кредитних ресурсів, що визначається з урахуванням динаміки макроекономічних параметрів, ще й різні додаткові ставки, величина яких залежить від якості фондових інструментів і класності комерційних банків. Нині ж диференціація ставок здійснюється Національним банком залежно від видів кредитів рефінансування – ломбардного, кредитних аукціонів, операцій РЕПО (табл.2.15).

Таблиця 2.15

Система процентних ставок за позиками рефінансування, наданими Національним банком України комерційним банкам *

(середньозважена річна, %)

	Станом на:					
	1.01.96	1.01.97	1.01.98	1.01.99	1.07.99	1.01.2000
Встановлена облікова ставка НБУ	131,0	62,3	24,6	61,6	45,0	50,0
Фактична ставка за кредитами усього	82,1	51,8	25,2	52,7	49,4	44,0
Кредитні аукціони	83,0	52,6	21,7	-	-	-
Ломбардні кредити	110,0	64,4	31,4	54,4	53,4	61,1
Операції РЕПО	-	-	21,8	54,1	47,7	59,7
Інші механізми	60,4	41,0	19,7	47,8	-	33,0

*Джерело: «Бюлетень НБУ»

При застосуванні запропонованого підходу щодо диференціації норми процента за кредитами центробанку облікова ставка Національного банку дійсно виправдовуватиме своє призначення як базової, тобто такої, що не

призначається у чистому виді за кредитами комерційним банкам або ж для переврахування векселів (щоправда, невідомо яких, адже нормативів з цього приводу не встановлено), а слугуватиме реальною основою для розрахунку усіх інших процентів за конкретними кредитними операціями центрального банку.

По-п'яте, із розглянутим вище напрямом вдосконалення політики облікової ставки може бути безпосередньо пов'язана практика контингентування, тобто визначення різних процентних ставок за кредитами для різних груп банків (скажімо, великих, середніх і малих). Це пов'язано із тим, що у великих банків із кращим ресурсним забезпеченням потреба у рефінансуванні відповідно нижча, ніж у середніх і малих. А тому для того, щоб механізм реалізації політики облікової ставки ефективно впливав на всі групи банківських установ умови їх кредитування центробанком мають бути диференційовані з тим, щоб економічна зацікавленість у відповідних позиках не залежала від розміру банку, а відтак дія відповідних важелів НБУ позначалася на більшій кількості економічних агентів, роблячи регулювання облікової ставки більш дієвим.

Реалізація указаних заходів загалом могла б, з нашої точки зору, сприяти підвищенню ефективності застосування політики облікової ставки в якості інструмента управління грошово-кредитними відносинами у плані активного впливу на процентні ставки за операціями комерційних банків, а також на перебіг економічних процесів в цілому, за розглянутими вище каналами.

Слід зазначити, що в якості ще одного, окремого інструмента грошово-кредитного регулювання Національним банком України виділяється також використання власних депозитних сертифікатів, про що було вперше заявлено в Основних напрямах грошово-кредитної політики на 1998 рік. Однак лише на початку наступного року (5.02.1999 р.) відбувся перший аукціон з розміщення депозитних сертифікатів НБУ, в якому взяли участь п'ять комерційних банків [181, с.19]. Являючи собою свідоцтва про депонування коштів комерційних банків в системі електронного обігу Національного банку, депозитні

сертифікати розміщуються на аукціонах, про умови яких (максимальна чи мінімальна сума, строк дії сертифікату, стартова ціна продажу, дата погашення) банківські установи ставляться до відома окремими електронними повідомленнями. Дохід власника сертифікату визначається у вигляді фіксованої процентної ставки річних, яка встановлюється на період випуску сертифікату, виходячи із пропозицій комерційних банків.

Характерною рисою сертифікатів є можливість прийняття Правлінням Національного банку України рішення про їх дострокове погашення "у разі суттєвої зміни на грошово-кредитному ринку" (за умови попередження власників сертифікатів не менше ніж за два банківські дні) [18]. Проте за своєю економічною суттю реалізація депозитних сертифікатів НБУ виконує ту ж саму функцію, що і операції «зворотного РЕПО», які передбачають продаж державних цінних паперів комерційним банкам з їх обов'язковим зворотним викупом. Однак в обох випадках дії центрального банку спрямовані на досягнення єдиної мети – зниження кредитного потенціалу комерційних банків. Інакша справа, що для здійснення операцій РЕПО Національний банк має володіти відповідним портфелем державних цінних паперів, тоді як продаж сертифікатів визначає формування лише власних зобов'язань НБУ.

З таких позицій випуск депозитних сертифікатів можна оцінити як форму «зворотного рефінансування», при якому кредитуються не комерційні банки, а центральний банк. Однак метою останнього є, звісно, не залучення ресурсів для проведення активних операцій, а обмеження ресурсної бази комерційних банків з огляду на ситуацію на грошовому ринку та можливості наростання інфляційної напруженості в економіці. Таким чином, даний інструмент грошово-кредитного регулювання займає проміжне місце між операціями на відкритому ринку (за механізмом впливу на кредитні можливості комерційних банків) та операціями РЕПО як формою рефінансування, що здійснюється в рамках політики облікової ставки (з точки зору встановлення порядку і умов кредитування центральним банком комерційних банків). А відтак депозитні сертифікати Національного банку України як форму регулювання грошово-

кредитних відносин доцільно розглядати в рамках існуючої класичної схеми трьох основних інструментів регулювання, проте із певною специфікою застосування (як рефінансування зворотної дії).

Врешті використання Національним банком власних депозитних сертифікатів в якості важеля реалізації монетарної політики можна вважати до деякої міри вимушеним з огляду на низку тих проблем, котрі супроводжують становлення і розвиток у нашій країні повноцінного ринку державних цінних паперів. Очевидно, що в міру подолання труднощів у функціонуванні відповідного сектора фондового ринку потреба у використанні різного роду сурогатних інструментів на кшталт зазначених сертифікатів знижуватиметься.

Узагальнюючи оцінку застосування трьох основних методів грошово-кредитного регулювання, можна зробити висновок, що зміна норм обов'язкових резервів як і операції на відкритому ринку виявляють більшою мірою безпосередній вплив на зміну грошової маси (через зміну резервів банківських установ, а відтак і грошової бази), тоді як політика облікової ставки як за визначенням, так і на практиці спрямована на регулювання ринкових ставок процента. Тому на перший погляд вибір інструментів регулятивного впливу мав би залежати від обраного підходу до грошово-кредитного регулювання з відповідною дією передавального механізму: монетаристського (рис.2.12) чи кейнсіанського (рис.2.8). Достатньо згадати, що М.Фрідмен пропонував свого часу відмовитися від облікової політики для кращого контролю за грошовою масою [209, с.142]. Однак зрозуміло, що найбільш ефективний, дієвий спосіб реалізації грошово-кредитної політики грунтується на оптимальному поєднанні різних її інструментів з урахуванням механізму впливу кожного з них на економіку через грошово-кредитні відносини центрального банку з комерційними банками. У такий спосіб при проведенні монетарної політики можуть дещо зміщуватися акценти відповідно до встановлених завдань регулювання та різних властивостей інструментів (табл.2.16), що найкращими чином може забезпечити дію кредитного передавального механізму, запропонованого нами у п.2.2 цієї роботи.

Таблиця 2.16

Порівняльна характеристика основних інструментів управління грошово-кредитними відносинами на макроекономічному рівні

Критерій оцінки	Мінімальні обов'язкові резерви	Операції на відкритому ринку	Політика облікової ставки
1.Вплив на кредитний потенціал комерційних банків	через регулювання пропозиції кредитних ресурсів – зміна резервів	через вплив на пропозицію кредитних ресурсів – зміна резервів	через регулювання попиту на кредити – ціновий механізм
2.Вплив на зміну грошової маси	прямий – через регулювання ресурсної бази комерційних банків і кредитних вкладень в економіку	прямий – через зміну кредитних можливостей комерційних банків і обсягів кредитування	опосередкований – через регулювання кон'юнктури на грошовому ринку
3.Характер дії на економічні процеси	одноканальний – шляхом впливу на можливості комерційних банків надавати позики	одноканальний (при взаєминах тільки з комерційними банками) або багатоканальний (при взаєминах з іншими суб'єктами фондового ринку)	багатоканальний – через операції комерційних банків, фондовий ринок, валютні відносини
4.Механізм взаємовідносин центрального банку з комерційними банками в процесі регулювання	адміністративний – встановлення норм обов'язкових резервів у примусовому порядку	економічний – зацікавленість комерційних банків у придбанні цінних паперів за ознакою їх дохідності	економічний – зацікавленість комерційних банків у позиках центрального банку на умовах останнього

Розглянуті інструменти грошово-кредитного регулювання утворюють свого роду «класичний набір» тих важелів, за допомогою яких центральний банк спроможний впливати на грошово-кредитні відносини всього суспільства через власні грошово-кредитні відносини з комерційними банками, визначаючи можливості функціонування кредитного передавального механізму, зображеного на рис.2.13. Зрозуміло, що дієвість усього механізму при цьому залежить від його вихідної ланки, яка у свою чергу визначається ефективністю застосування відповідних інструментів реалізації грошово-кредитної політики, що вказує на необхідність їх подальшого вдосконалення за розглянутими вище

напрямами.

Разом з тим питання про повний відхід від адміністративних важелів монетарного регулювання і зосередження центрального банку виключно на ринкових інструментах навряд чи можна вважати повністю закритим навіть попри відносну фінансову стабільність, досягнуту Національним банком України за останні роки. Звісно, для розвинутих ринкових систем відмова від таких заходів адміністративного впливу, як регулювання рівня процентних ставок за кредитами і депозитами, цільове кредитування, «кредитні стелі» є цілком закономірним явищем. Однак у трансформаційній економіці такий перехід має засновуватись на відповідних позитивних тенденціях у формуванні повноцінних ринкових відносин, за яких економічна система здатна адекватно сприймати і передбачуваним чином реагувати на «сигнали», що надходять від головного органу грошово-кредитного регулювання – центрального банку, який і проводить відповідну монетарну політику.

Критеріями, що можуть дати об'єктивну оцінку таких тенденцій, а відтак і засвідчити можливість (або ж радше «готовність») економічної системи відповідати на ринкові важелі грошово-кредитного регулювання можна, зокрема, вважати рівень розриву між процентними ставками комерційних банків та обліковою ставкою НБУ, скорочення розриву між депозитними і кредитними ставками банківських установ, стабільність фактичного грошового мультиплікатора, що визначається як відношення грошової маси до грошової бази (табл.2.17).

Як видно із наведених у таблиці 2.17 даних, незважаючи на відносну стабільність фактичного мультиплікатора грошової маси, що загалом вказує на контрольованість грошового обігу Національним банком, динаміка депозитних і кредитних ставок комерційних банків та облікової ставки НБУ є досить нестійкою і характеризується значними коливаннями як абсолютного рівня ставок, так і відповідних різниць між ними. Указані тенденції свідчать про більшу ефективність мінімальних обов'язкових резервів як інструмента, який виявляє безпосередній вплив на здатність банківської системи до

мультиплікативного розширення грошової маси, що, відповідно, позначається на її динаміці.

Таблиця 2.17

Оцінка можливостей застосування ринкових інструментів грошово-кредитного регулювання *

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1.Грошова маса М3, млн. грн.	25	482	3216	6930	9364	12541	15705	22070
2.Грошова база, млн. грн.	6	269	1523	3538	4882	7058	8625	11988
3.Грошовий мультиплікатор, фактичний (р.1: р.2)	4,2	1,8	2,1	2,0	1,9	1,8	1,8	1,8
4.Процентні ставки комерційних банків за кредитами, %	76,0	221,1	201,7	107,1	77,0	49,1	54,5	53,4
5.Процентні ставки комерційних банків за депозитами, %	68,0	187,3	171,0	61,2	34,3	18,2	22,3	20,7
6.Різниця між банківськими процентними ставками (р.4 – р.5), %	8,0	33,8	30,7	45,9	42,7	30,9	32,2	32,7
7.Облікова ставка НБУ (середньозважена річна), %	80,0	190,0	225,9	131,0	62,3	24,6	61,6	50,0
8.Різниця між обліковою ставкою НБУ і кредитними ставками комерційних банків (р.4 – р.7), %	- 4	31,1	- 24,2	- 23,9	14,7	24,5	- 7,1	3,4

* Джерело: «Бюлетень НБУ»

У той же час потенціал таких важелів, як облікова ставка та операції на відкритому ринку, які б мали впливати і на зміну ринкових процентних ставок, виявляється далеко не у повній мірі, що є зайвим свідченням недостатнього розвитку вторинного фондового ринку, а також механізму рефінансування комерційних банків (за умов спрямування ресурсів Національного банку на придбання державних цінних паперів). У зв’язку з цим нарівні із подальшим розвитком і вдосконаленням ринкових інструментів грошово-кредитного регулювання в умовах нестабільності економічної ситуації в країні загалом і наявності загрози досягнутій стабільності на фінансовому ринку зокрема Національний банк повинен бути готовим оперувати і деякими адміністративними інструментами управління грошово-кредитними

відносинами, адекватно реагуючи на порушення стабільного функціонування банківської системи, а відтак і ефективної організації грошово-кредитних відносин.

Втім, вирішальним фактором досягнення указаної мети є оптимальне поєднання регулюючих заходів центрального банку, спрямованих на збалансування ліквідності банківських установ через систему визначених нормативів, а також ефективний менеджмент у самих комерційних банків щодо підтримання власної платоспроможності на належному рівні та формування оптимальної структури кредитного портфеля. Сукупність же указаних заходів утворює вже другий блок механізму організації грошово-кредитних відносин суспільства, що і визначає предмет подальшого розгляду даної роботи – з точки зору особливостей діяльності самих комерційних банків, що власне і являють собою головних носіїв грошово-кредитних відносин суспільства.

РОЗДІЛ 3
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ – ГОЛОВНИХ НОСІЇВ ГРОШОВО-КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН В СУСПІЛЬСТВІ

3.1.Операції комерційних банків, їх вплив на перебіг макро- і мікроекономічних процесів. Специфіка банківського продукту

Попри те, що загальні умови організації грошово-кредитних відносин в суспільстві визначаються на макроекономічному рівні центральним банком, головними носіями цих відносин все ж виступають комерційні банки, котрі, забезпечуючи рух грошових потоків в економіці, сприяють поєднанню у неперервний процес виробництво, розподіл, обмін і споживання на рівні окремих учасників суспільного відтворення. У загальній масі цих потоків, які в сукупності утворюють грошовий оборот в країні, саме ті з них, що мають кредитну природу, обслуговуючи власне грошово-кредитні відносини суспільства, відіграють одну із ключових ролей у забезпеченні ефективної взаємодії між усіма суб'єктами ринкової економіки – як підприємствами (з точки зору індивідуальних кругообротів капіталу і своєчасної зміни ним своїх функціональних форм: Г – Т ... В ... Г' – Т'), так і населенням і державою (з точки зору раціонального використання тимчасово вільних або залучення тимчасово необхідних грошових ресурсів).

Природно, що роль комерційних банків у цьому процесі важко переоцінити, позаяк саме вони виступають тією «низовою» ланкою у складному механізмі організації грошово-кредитних відносин, вступаючи у взаємодію з економічними агентами у різноманітних секторах господарства. У кінцевому підсумку тільки через цю взаємодію можна досягнути визначених у якості пріоритетних цілей грошово-кредитної політики, практичний вплив якої на реальний сектор економіки може бути реалізовано лише у формі своєрідних

імпульсів, основними каналами передачі яких слугують саме мікрорівневі грошово-кредитні відносини – між комерційними банками та їхніми клієнтами.

Основою ж для правильного розуміння конкретного механізму організації даних відносин, а відтак і можливостей обгрунтування певних напрямів щодо їх вдосконалення є усвідомлення ключової ролі кредитних операцій комерційних банків у всій системі їхніх операцій. При цьому таке усвідомлення має будуватися не лише на тому, що дані операції є тим фундаментом, на якому будується весь механізм організації грошово-кредитних відносин в суспільстві, і навіть не стільки на тому, що вони є визначальними для розуміння суті банків як ринкових інститутів загалом і комерційних банків зокрема, а передусім на тому, що саме кредитні операції у всій сукупності численних видів операцій, що здійснюються банківськими установами, мають чи не найбільший вплив на перебіг усіх економічних процесів – як на мікро-, так і на макрорівні.

Указана оцінка є по суті підгрунтям для визначення подальшої послідовності дослідження організації грошово-кредитних відносин, мікрорівневий аспект якої слід розглянути спершу з точки зору ролі кредитування у загальній системі операцій комерційного банку як основного носія даних відносин.

Розглянута у розділі 1 роботи роль банків у забезпеченні грошово-кредитного посередництва в суспільстві як однієї з необхідних умов підтримання неперервності відтворювального процесу відображає загальну цільову спрямованість банківської діяльності в ринкових умовах господарювання. Водночас необхідно усвідомлювати, що і сам комерційний банк є складним системним утворенням, спроможним виконувати сотні потрібних господарству операцій, а його посередницька роль аж ніяк не заперечує в цілому продуктивний характер банківської діяльності.

Йдеться передусім про те, що функціонування комерційних банків слід розглядати з точки зору на них як самостійних господарюючих суб’єктів, що виробляють і продають свій власний продукт з метою отримання прибутку. І хоча результати їхньої діяльності не набувають безпосереднього матеріального

втілення у традиційному розумінні (як продукція промисловості чи сільського господарства), вони мають свою вартість, в основі якої лежать суспільні затрати. Головним продуктом комерційного банку є різноманітні послуги у вигляді надання кредитів, здійснення розрахунків, управління майном та цінностями, надання гарантій, поручительств, консультацій тощо. Основою ж при цьому виступає організація грошово-кредитних відносин, що є необхідною умовою забезпечення економіки достатньою кількістю грошових засобів.

Обгрунтування даного твердження визначає необхідність детальнішого з'ясування нами специфіки самого банківського продукту, що головною мірою є *результатом мікрорівневої організації грошово-кредитних відносин*.

Особливістю функціонування комерційних банків як підприємств є те, що їхній специфічний продукт набуває двоякого вираження – з одного боку, це надання різного роду послуг шляхом проведення активних, пасивних та комісійно-посередницьких операцій, а з іншого – це створення безготівкових платіжних засобів, що власне є результатом тих же операцій (рис.3.1).

Рис. 3.1. Склад банківського продукту

Перша складова частина банківського продукту являє собою різного роду послуги, що надаються комерційними банками, – депозитні, кредитні, розрахункові, касові, інвестиційні, трастові, валютні, консультаційні та ряд інших. При цьому для з'ясування суті й специфіки банківського продукту важливо вивести чіткі термінологічні формулювання, оскільки в економічній

літературі часто-густо або взагалі не проводиться якихось відмінностей між послугами та операціями, або ж послугами вважається та діяльність банку, що безпосередньо не пов'язана з активними і пасивними операціями [66, с.145]. Навряд чи можна погодитись і з класифікацією, згідно якої ознакою банківських послуг є отримання за них «комісійної винагороди, нарахувань і зборів, що приносять певний дохід» [160, с.186].

Насправді, більш правомірним, з нашої точки зору, є трактування послуг саме як результату банківської діяльності. Для досягнення цього результату банки здійснюють різного роду операції. Інакшими словами, власне «послуги» – це кінцевий результат, готовий продукт банку, тоді як «операції» – це свого роду виробничий процес (табл.3.1).

Таблиця 3.1

Класифікація результатів діяльності комерційного банку

Види операцій комерційного банку	Результати банківської діяльності
Пасивні операції	Депозитні послуги
Активні операції	Кредитні послуги
Комісійно-посередницькі операції	Розрахункові, касові, валютні, трастові, консультаційні та інші послуги

Класифікацію зазначеного виробничого процесу найбільш доцільно проводити з огляду на особливості формування й розміщення ресурсів комерційного банку, що зводиться до здійснення трьох основних груп операцій: пасивних, активних та комісійно-посередницьких. При цьому пасивні операції полягають в залученні банками тимчасово вільних грошових коштів для формування своїх ресурсів. При здійсненні активних операцій банки розміщують сформовані ними ресурси з метою отримання прибутку. Що ж до комісійно-посередницьких операцій, то вони проводяться банком за дорученням і на користь клієнта за певну плату. У цьому разі має місце вже не власне формування й розміщення ресурсів, а переміщення вже наявних у банку коштів клієнта за розпорядженням останнього або здійснення інших операцій, які не пов'язані безпосередньо з рухом грошей – так звані забалансові послуги.

Таким чином, у результаті здійснення трьох вказаних груп операцій комерційні банки надають різноманітні послуги клієнтам, що і являють у своїй сукупності банківський продукт. Водночас необхідно відзначити і певні виключення із цього порядку. Зокрема, пасивні операції комерційного банку, що проводяться з метою формування його власного капіталу, а також активні операції в частині здійснення інвестицій, за визначеною вище термінологією не є власне банківським продуктом. Це більшою мірою операції, які відображають надання послуг комерційного банку самому собі – у першому випадку йдеться про залучення капіталу з метою формування статутного фонду, а в другому – про його пропозицію для досягнення класичних цілей інвестиційної діяльності – отримання доходу, збільшення капіталу чи підтримання ліквідності. Природно, що саме депозитні й кредитні послуги нарівні з комісійно-посередницькими операціями виступають основою банківського продукту у класичному розумінні – як результат, спрямований на кінцевого споживача – клієнта банку.

Слід відзначити, що комісійно-посередницька діяльність комерційних банків на сьогоднішній день є визначальним напрямом у світовій тенденції універсалізації банківської справи, зумовленій розвитком новітніх технологій та зростанням рівня конкуренції на фінансових ринках. Це призводить до постійного пошуку та винайдення нових видів банківського продукту, а також, відповідно, до розширення складу банківських операцій та зростання їх загального обсягу, що виявляється у все більшому вторгненні банків у нетрадиційні для них сфери діяльності (наприклад, страхування, туризм, угоди з нерухомістю тощо). Цілком зрозуміло, що за подібних обставин загальний рахунок можливих видів банківських послуг в розвинутих країнах ведеться вже не на десятки, а на сотні.

Принципова відмінність ситуації в умовах перехідної економіки нашої країни полягає у наявності об’єктивних границь для можливостей екстенсивного розвитку банківської справи в плані розширення складу і асортименту продукції комерційних банків. У результаті загальний перелік

операцій, що можуть здійснювати банки в Україні обмежено 30 позиціями (додаток 8).

Пояснення подібної ситуації може бути обгрунтоване не лише такими об'єктивними моментами, як відсутність належного законодавчого забезпечення потенційно можливих сфер розширення банківського бізнесу (страхування, нерухомість та ін.) або суб'єктивними факторами небажання самих банків займатися нетрадиційними для себе сферами діяльності, але і загальними умовами перехідного періоду, в яких перебувають економічні агенти. Йдеться передусім про те, що імовірне розширення пропозиції нових банківських послуг може і не знайти адекватного попиту на ринку, а потенціал вдосконалення традиційного кредитно-розрахункового обслуговування не є вичерпаним (на відміну від розвинутих країн, де конкурентна боротьба між банками і спеціалізованими кредитно-фінансовими інститутами об'єктивно зумовлює потребу виходу за межі традиційних сфер операцій). Цілком очевидно, що в цьому разі перевагу слід було б надати не екстенсивному, а інтенсивному шляху розвитку банківських операцій – і насамперед розробці всебічних заходів із вдосконалення кредитного обслуговування клієнтури, тобто по суті організації грошово-кредитних відносин суспільства.

Необхідно підкреслити також, що важливість організації грошово-кредитних відносин як основної сфери банківської діяльності визначається і її роллю у формуванні другої (нарівні з послугами) складової частини банківського продукту. Йдеться про безготівкові платіжні засоби, що створюються комерційними банками у процесі кредитної емісії на основі видачі позик клієнтам і здійснення розрахунків, що призводить до загального розширення грошової маси (ефект мультиплікації). При зростанні попиту на банківські кредити сучасний емісійний механізм дозволяє збільшувати грошову масу, а при зниженні попиту – зменшувати її. Відтак здатність системи комерційних банків створювати гроші має важливе значення для економіки, що реалізується в еластичній грошовій системі, яка є необхідною умовою підтримання стійких темпів економічного росту.

Отже важливість організації грошово-кредитних відносин визначається не лише задоволенням потреб клієнтів конкретного банку у кредитних послугах, але і взаємозв'язком двох складових частин виробничого процесу в банківських установах, що виражає можливості банківської системи загалом створювати безготівкові платіжні засоби на основі кредитного обслуговування економічних агентів (рис 3.2).

Рис.3.2. Взаємозв'язок складових частин виробничого процесу комерційних банків

Природно, що первинним елементом у зазначеному процесі виробництва банківського продукту є мікрорівнева організація грошово-кредитних відносин суспільства. У зв'язку з цим необхідно з'ясувати зміст даних відносин саме у мікроекономічному контексті практичної реалізації взаємозв'язків між суб'єктами ринку та з урахуванням обгрунтованих у попередніх розділах даної роботи положень щодо загального поняття грошово-кредитних відносин і їх організації на макрорівні.

Зрозуміло, що в цьому разі суть грошово-кредитних відносин має набути більшої конкретизації порівняно із запропонованим нами вище визначенням щодо сукупності взаємозв'язків між суб'єктами ринку в процесі перерозподілу вартості в грошовій формі на засадах повернення і платності. Водночас порівняно проста схема розгляду макрорівневої організації грошово-кредитних відносин – через призму грошово-кредитного регулювання як комплексу

інструментів впливу центрального банку на перебіг економічних процесів – навряд чи може бути використана для аналізу мікрорівневої площини цих відносин, оскільки тут вони охоплюють дуже різнобічну діяльність економічних агентів, відображаючи їх участь у відтворювальному процесі. Відтак результативність подальшого дослідження значною мірою залежить від обрання пріоритетів у розгляді всього широкого спектру грошово-кредитних відносин.

Досягнення указаної мети вимагає певної систематизації понять, на що може бути спрямований розгляд мікрорівневої організації грошово-кредитних відносин як у широкому, так і у вузькому розумінні слова.

У широкому розумінні організація грошово-кредитних відносин комерційними банками передбачає реалізацію фінансового посередництва на ринку через здійснення пасивних і активних кредитних операцій, що пов’язані з наданням у тимчасове користування грошових коштів і їх поверненням з виплатою процента. У даному сенсі дійсно йдеться про грошово-кредитне посередництво у широкому контексті, позаяк, з одного боку, маємо залучення тимчасово вільних коштів економічних агентів на банківські депозити (пасивні кредитні операції), а з іншого – надання їх у позику тим підприємствам і домашнім господарствам, що мають тимчасову нестачу ресурсів (активні кредитні операції). І в одному і в другому випадку справді мають місце грошово-кредитні відносини, проте комерційні банки відіграють у них різну роль.

Водночас слід зауважити, що поділяти кредитні операції на дві основні групи – позичкові кредитні операції (коли банк виступає *кредитором*) і депозитні кредитні операції (коли банк є *позичальником*) – більш доцільно, з нашої точки зору, коли йдеться про класифікацію банківських операцій за критерієм формування і розміщення ресурсів. Якщо ж вести мову про організацію грошово-кредитних відносин як одну із складових виробничого процесу, що передбачає реалізацію банківських послуг як кінцевого продукту, то у цьому плані важливо розмежувати депозитні і кредитні послуги

комерційних банків. Перші, як вже зазначалось, є результатом депозитних, а другі – відповідно кредитних операцій.

Тому у вузькому розумінні організація грошово-кредитних відносин безпосередньо відображається саме у кредитуванні комерційними банками клієнтів, здійснення якого охоплює не просто видачу позик, а складний технологічний процес, що включає як внутрішні, так і зовнішні аспекти банківської діяльності. Зовнішні аспекти визначаються особливостями роботи банку, спрямованої на надання кредитних послуг клієнту, і включають увесь спектр пов'язаних з цим операцій – від оцінки фінансового стану позичальника до контролю за цільовим використанням кредиту і забезпеченням його своєчасного погашення. Внутрішні ж аспекти являють собою зв'язуючу ланку між власне кредитними операціями і стабільною діяльністю комерційного банку, що знаходить відображення в ефективному управлінні портфелем відповідних активів банківських установ та позначається у кінцевому підсумку на їхніх можливостях нормально організовувати грошово-кредитні відносини суспільства у масштабах економіки країни загалом.

Природно, що важливість формування депозитних операцій як основи формування ресурсів комерційного банку й необхідної умови реалізації ним активних операцій не викликає жодних заперечень. Однак якщо вести мову про банківський механізм організації грошово-кредитних відносин, то в якості відповідного його блоку на мікрорівні за об'єкт дослідження найбільш доцільно прийняти вузьке розуміння даної організації, позаяк роль комерційних банків як основних носіїв грошово-кредитних відносин визначається не стільки можливостями залучати тимчасово вільні грошові кошти суспільства (попри усю важливість даного процесу), а спроможністю ефективно використовувати акумульовані ресурси – і в першу чергу на задоволення потреб реального сектора економіки.

У цьому відношення саме організація кредитних відносин на рівні "комерційний банк – клієнт" виявляється основою продуктивного характеру банківської діяльності загалом. З одного боку, на мікрорівні, використання

кредитів у виробництві є необхідною умовою процесу розширеного відтворення, а, з іншого боку, на макрорівні, реалізація кредитних послуг є важливим фактором формування самого об'єкту грошово-кредитних відносин – грошової маси та гнучкого пристосування її загального обсягу до потреб господарства. Таким чином, маємо два взаємопов'язані елементи виробничого процесу в системі комерційних банків. Основою ж цього процесу є кредитування економіки, що на рівні надання кредитних послуг окремим господарюючим суб'єктам являє собою ключовий блок у всьому банківському механізмі організації грошово-кредитних відносин суспільства.

Саме від здатності банківської системи забезпечувати потреби господарюючих суб'єктів необхідними грошовими ресурсами значною мірою залежать перспективи зростання вітчизняної економіки і подолання трансформаційного спаду в цілому.

На практиці, однак, загальні тенденції у розвитку кредитних операцій вітчизняної системи комерційних банків вказують на суттєве зниження ролі банківського кредиту у забезпеченні виробничого сектора необхідними грошовими ресурсами. Протягом останнього періоду реформування господарського механізму в Україні, яке супроводжувалося значним спадом виробництва і ділової активності, частка банківських позик у валовому внутрішньому продукті перебувала на вкрай низькому рівні – порядку 7-8% (табл. 3.2).

Наведені у таблиці дані вказують не лише на низьку частку кредитів підприємствам, що виступає фактором ускладнення індивідуальних кругообротів капіталів виробників, а й домашнім господарства, рівень надання позичок яким взагалі не дозволяє вести мову про будь-яке стимулювання споживчого попиту і відповідно стимулювання ділової активності.

Таблиця 3.2

Частка банківських кредитів у валовому внутрішньому продукті України *

(млн. грн.)

	1995	1996	1997	1998
1.Обсяг валового внутрішнього продукту	54516	81519	92484	103869
2.Кредити, надані комерційними банками суб'єктам господарювання всього	4078	5452	7295	8855
3.Кредити, надані нефінансовому сектору економіки	3939	5247	6951	8070
4.Кредити, надані домашнім господарствам	135	200	345	669
5.Питома вага банківських кредитних вкладень у ВВП, %	7,5	6,7	7,9	8,5
6.Питома вага кредитів нефінансовому сектору у ВВП, %	7,2	6,4	7,5	7,8
7.Питома вага кредитів домашнім господарствам у ВВП, %	0,3	0,3	0,4	0,7

* Джерело: "Бюлетень НБУ"

У якості іншого параметра, що характеризує вплив банківських кредитних вкладень на перебіг відтворювального процесу в масштабах всієї економіки можна також використати пропоновану окремими авторами методику оцінки величини кредитів, що розраховується в днях ВВП. Так, на думку А.Ю. Симановського, "обчислення кредитів в днях ВВП дає більш правильне уявлення про їхню реальну величину і дозволяє отримати оцінку потенційного макроекономічного ефекту кредитів" [192, с.33]. Стосовно ж умов нашої країни розрахунок даного параметра вказує на зниження в реальному обчисленні кредитів, що надаються господарюючим суб'єктам, більш як у 6 разів (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка змін кредитних вкладень українських комерційних банків в реальному обчисленні *

(млн. грн.)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1.Валовий внутрішній продукт	50	1480	12040	54516	81519	92484	103869
2.Кредити, надані комерційними банками господарюючим суб'єктам	27	406	1558	4078	5452	7295	8855
3.Частка банківських кредитних вкладень у ВВП, %	54,0	27,4	12,9	7,5	6,7	7,9	8,5
4.Кредити банків у днях ВВП (р.2 / р.1 × 365)	197,1	100,1	47,2	27,3	24,4	28,8	31,1

* Розраховано за даними "Бюлетеня НБУ"

Наведений в таблиці показник дозволяє підвести динаміку змін ВВП і кредитних вкладень до свого роду "спільного знаменника", позаяк застосування скажімо дефлятора у цьому випадку навряд чи може бути виправданим з огляду передусім на необхідність вивчення можливостей забезпечення кредитами поточного товарообороту саме у номінальному вираженні. З таких позицій масштаби кредитних операцій українських банків виявляються на порядок нижчими за аналогічні показники в розвинутих країнах, де обсяги кредитування є цілком співставними з величиною ВВП – у США і Німеччині заборгованість нефінансового сектора банкам становить близько 300 днів ВВП, а в Японії – понад 350 днів ВВП [192, с.34].

Подібна ситуація виражає свого роду дисбаланс між грошово-кредитною сферою економічних відносин і реальним виробництвом. У той час як при переході від адміністративно-командних до ринкових форм організації господарських процесів частка грошових ресурсів у загальній структурі оборотних коштів підприємств має зростати (в силу об'єктивних змін умов придбання факторів виробництва і реалізації готової продукції) в Україні

набули розвитку зворотні тенденції. Так, на 1.07.98 р. ця частка становила для промислових підприємств 1,4%, а для сільськогосподарських – 0,6% [177, с.3]. За роки реформ питома вага грошової складової в оборотних коштах суб'єктів господарювання знизилася більш, ніж у 10 разів.

Зрозуміло, що вказані умови створюють підгрунтя для перетворення грошово-товарних відносин як основи ринкового процесу відтворення на відносини товарно-товарні, тобто бартер, обсяги якого перевищують дві третини господарських зв'язків, включаючи реалізацію продукції не лише промислових, а й сільськогосподарських підприємств, сфери послуг, оплату праці і пенсійне забезпечення. якщо на початок 1997 р. за даними Держкомстату бартерні операції у промисловості складали 32% від загального обсягу реалізованої продукції, а в 1998 р. – 37,6%, то на початок 1999 р. – вже 42,5%.

Наслідки цих процесів очевидні: "тінізація" економіки та звуження бази оподаткування є тими факторами, що посилюють розбалансованість економічної системи загалом, виводячи значну сферу господарської діяльності за межі грошово-кредитних відносин і тим самим "замикаючи коло", адже суттєво звужуються можливості для функціонування банківської системи у плані акумулювання грошових ресурсів і спрямування їх на потреби реального сектора. Навіть певне збільшення у 1997-1998 рр. частки банківських кредитних вкладень у загальному обсягові ВВП (табл. 3.3) навряд чи можна вважати докорінним зламом указаних тенденцій. Дані зміни були більшою мірою пов'язані із перерахунком за новим курсом кредитів, наданих в іноземній валюті, що було зумовлено девальвацією гривні (табл. 3.4).

Як видно із наведених у таблиці 3.4 даних, попри зниження кредитів, наданих у 1998 р. господарюючим суб'єктам в національній валюті, кредитні вкладення в іноземній валюті стрімко зростали – особливо у 1998-1999 рр., коли офіційний курс гривні щодо долара США знизився із 189,9 до 342,7 гривень за 100 доларів, тобто на 80,5% у 1998 р та до 521,6 гривень у 1999 р., тобто на 52,2%.

Таблиця 3.4

Динаміка кредитів, наданих комерційними банками України суб'єктам господарювання за видами валют *

(млн. грн.)

	1.01.96	1.01.97	1.01.98	1.01.99	1.01.2000
1.Заборгованість за кредитами, всього	4078	5452	7295	8855	11783
2.Темпи приросту кредитних вкладень, всього, %	-	133,7	133,8	121,4	133,0
3.Кредити в національній валюті	3029	4102	5195	5102	5715
4.Темпи зростання кредитів в національній валюті, %	-	135,4	126,6	98,2	112,0
5.Кредити в іноземній валюті	1049	1350	2100	3752	6068
6.Темпи зростання кредитів в іноземній валюті, %	-	128,7	155,5	178,6	161,7
7.Офіційний курс гривні щодо долара США (грн. за 100 дол. США)	-	188,90	189,90	342,70	521,63

* Джерело: "Бюлетень НБУ"

Крім того, невпевненість комерційних банків як кредиторів у стабільності національної валюти і значні девальваційні очікування господарюючих суб'єктів призводять до того, що частка довгострокових кредитів в іноземній валюті перевищує їхню частку в національній валюті (табл. 3.5).

Зростання частки кредитів в іноземній валюті у загальному кредитному портфелі комерційних банків України за останній період зумовлене крім того прийняттям заходів із лібералізації зовнішньоекономічних відносин, а також бажанням самих банків застрахуватися від інфляційних ризиків, що супроводжують відповідні операції в національній валюті.

Таблиця 3.5

Структура кредитів, наданих комерційними банками суб'єктам господарювання за строками і видами валют *

	Станом на:			
	1.01.1999 р.		1.01.2000 р.	
	заборгованість, млн. грн.	питома вага, %	заборгованість, млн. грн.	Питома вага, %
Усього кредитів, наданих комерційними банками господарюючим суб'єктам, в тому числі:	8855	100,0	11783	100,0
1) короткострокових кредитів з них:	7221	81,6	9138	77,5
- у національній валюті	4423	50,0	4713	40,0
- в іноземній валюті	2798	31,6	4425	37,5
2) довгострокових кредитів з них:	1633	18,4	2645	22,5
- у національній валюті	679	7,7	1002	8,5
- в іноземній валюті	954	10,7	1643	14,0

*Джерело: "Бюлетень НБУ"

Таким чином, при незначному збільшенні номінальної величини кредитних вкладень комерційних банків у реальний сектор за останній період вести мову про якісь суттєві зрушення у цьому відношенні не доводиться, оскільки, як показують дані таблиці 3.4, загальний ріст кредитних вкладень на 21,4% за 1998 р. був зумовлений передусім збільшенням в силу розглянутих причин саме кредитів, наданих в іноземній валюті (на 78,6%), тоді як обсяги кредитування в національній валюті загалом скоротилися (на 1,8%).

Важливим фактором, що порівняно тривалий період визначав низький рівень кредитування реального сектора, слід вважати також в цілому неадекватну об'єктивно існуючим економічним потребам спрямованість кредитної активності комерційних банків. Це знайшло відображення у значних диспропорціях в структурі портфеля банківських активів через придбання комерційними банками великих обсягів державних боргових зобов'язань. Якщо у 1996 р. обсяг придбаних комерційними банками ОВДП становив 570 млн. грн., то на початок 1998 р. – 2518 млн. грн. На 1.07.98 р. при загальній величині

інвестиційного портфеля банків у 2,8 млрд. грн. вкладення в ОВДП становили 2,1 млрд. грн., тобто 85%, що характеризує орієнтацію банківської діяльності у цей період більшою мірою на забезпечення потреб державного бюджету, аніж реального сектора економіки.

Необхідно відзначити, що низька кредитна активність банківської системи на мікроекономічному рівні (в плані надання кредитних послуг клієнтам) знаходить негативне відображення і на рівні макроекономічному (з огляду на формування грошової маси як другої складової частини банківського продукту). У даному контексті як результат такої ситуації часто відзначається низький рівень монетизації економіки України, особливо порівняно із іншими країнами, а також пов'язані з цим проблеми неплатежів у масштабах всього народного господарства.

Справді велична платіжних засобів в грошовому обороті має бути повністю адекватною реальним потребам виробництва й реалізації національного продукту, що виражається за допомогою закону грошового обігу, конкретне формулювання якого можна запропонувати на основі рівняння обміну І.Фішера. Відповідно до нього маса грошей в економіці має відповідати реальним потребам господарського обороту з урахуванням рівня цін та швидкості обігу грошей:

$$M = \frac{PQ}{V}$$

З таких позицій поява в обігу надлишкової грошової маси супроводжується збільшенням сукупного попиту і зростанням цін, наслідком чого є зниження купівельної спроможності грошової одиниці. Водночас у нормальних ринкових умовах недостатня маса платіжних засобів може мати своїм результатом збої у реалізації товарів і такі негативні для всієї економіки явища, як спад виробництва і зниження ділової активності.

Отже умови підтримання стабільності як грошової сфери економіки, так і її реального сектора визначаються співвідношенням двох факторів: реальними потребами господарства у грошових коштах і їхнім фактичним надходженням в

обіг. Де-факто свого роду “наповненість” обороту грошовою масою характеризується показником монетизації економіки:

$$\text{Коефіцієнт мнетизації} = \frac{\text{грошова маса}}{\text{валовий внутрішній продукт}}$$

І хоча даному показникові притаманні певні недоліки (зокрема, не зовсім коректне зіставлення грошової маси як запасу і валового продукту як потоку), саме він найбільш часто використовується як спосіб оцінки забезпеченості обороту грошовими коштами. На цій же основі та з урахуванням результатів порівняльного аналізу коефіцієнта монетизації в інших країнах в окремих дослідженнях робляться досить однозначні висновки такого типу: “порівняння рівнів монетизації свідчить, що в Україні панує буквально грошовий голод” [145, с.44].

Дійсно, взята сама по собі загальна оцінка показників монетизації у розвинутих країнах і в окремих країнах з перехідною економікою порівняно із відповідними показниками в Україні вказує на досить низький рівень забезпеченості перебігу господарських процесів у вітчизняних умовах належною кількістю платіжних засобів (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Порівняльна оцінка рівнів монетизації господарства у деяких країнах

	1991	1992	1993	1994	1995
Україна	0,80	0,50	0,33	0,27	0,13
Росія	0,67	0,31	0,24	0,21	0,16
Франція	0,63	0,59	0,63	0,63	0,67
Великобританія	0,91	1,00	1,00	1,00	1,10
Данія	0,63	0,59	0,67	0,59	0,59
Фінляндія	0,63	0,63	0,63	0,59	0,59
Канада	0,50	0,56	0,59	0,59	0,63

Як видно із наведених у таблиці даних, показники монетизації у нашій країні на початкових етапах реалізації ринкових реформ порівняно з іншими країнами є зіставними лише із Російською Федерацією, умови функціонування

економіки якої характеризуються спільністю проблем постсоціалістичного розвитку господарського механізму.

Що стосується показників монетизації у розвинутих країнах, то вони вказують на досить суттєве відставання рівня забезпеченості вітчизняної економіки платіжними засобами (коефіцієнти монетизації порядку 60% проти 13% в Україні). Природно, що подібне зіставлення досить часто слугує підгрунтям для досить однозначних висновків (причому не лише в економічних дискусіях, а й на політичному рівні) про необхідність суттєвого збільшення маси грошей в економіці як ключового важеля у подоланні виробничого спаду. Офіційне формулювання таких тверджень має здебільшого такий вид: "Економічне зростання неможливе без достатнього насичення економіки платіжними інструментами та кредитними ресурсами. Говорити про це доводиться тому, що в Україні один із найнижчих серед держав з перехідною економікою рівень монетизації валового внутрішнього продукту" [177, с.3].

Обгрунтованість даної позиції в принципі не може викликати заперечень, якщо вести мову про порівняння показників монетизації взятих самих по собі – як результатів арифметичного розрахунку (а точніше частки від ділення) цілком визначених макроекономічних параметрів – грошової маси і валового внутрішнього продукту. З цієї точки зору рекомендації щодо необхідності суттєвого нарощування маси грошей в обігу видаються цілком логічними.

Однак у реальній дійсності коефіцієнт монетизації, на наш погляд, не слід розглядати як таку собі абстракцію, що характеризує забезпеченість грошовою масою потреб товарообороту. У кожному конкретному випадку розгляд і аналіз змін даного показника повинен здійснюватися у тісній ув'язці з особливостями господарської діяльності і загальним рівнем економічного розвитку в тій чи іншій країні.

Відтак висновки про необхідність збільшення або скорочення величини платіжних засобів в обігу вже не можуть бути такими однозначними. На нашу думку, спроби механічного перенесення критеріїв забезпеченості грошовою масою економік розвинутих країн в умови функціонування перехідної

економіки України, слід визнати помилковими, а загальний шлях "підганяння" рівня монетизації під зарубіжні стандарти хибним.

Про що, скажімо, свідчить величина коефіцієнтів монетизації порядку 60-70% і вище? Очевидно, що не тільки про більшу забезпеченість грошовою масою виключно товарообмінних операцій. Фактори, які зумовлюють значно вищий рівень монетизації ВВП у розвинутих країнах можна систематизувати у вигляді наступних основних моментів.

По-перше, необхідно відзначити наявність у розвинутих економічних системах величезних за обсягами фінансових ринків, операції на яких поглинають значну масу грошей в обігу. При цьому рівень капіталізації, зокрема, фондового ринку в нашій країні навряд чи взагалі можна зіставити із зарубіжним аналогами, що, відповідно, зумовлює і менші потреби в обороті грошових ресурсів (наприклад, загальний обсяг випущених в Україні акцій наприкінці 1999 р. складав величину порядку 28,9 млрд. грн. у той час як ринкова вартість акцій, скажімо, у Німеччині в 1995 р. становила 577 млрд. дол., у Великобританії – 1347 млрд.дол.).

По-друге, функціонування розвинутих ринків нерухомості і землі об'єктивно визначає попит на відповідну кількість платіжних засобів, що забезпечували б реалізацію операцій на цих ринках.

По-третє, у стабільних економіках із стійкими темпами зростання значна частка грошової маси задіяна в обслуговуванні тривалих виробничих і технологічних циклів у реальному секторі, де власне сама оборотність грошей нижча, аніж у торгівлі та сфері послуг.

По-четверте, слід враховувати існуючі в світі об'єктивні тенденції щодо подальшої інтернаціоналізації господарських зв'язків та глобалізації бізнесу, внаслідок чого грошова маса як національна валюта тієї чи іншої країни у готівковій і безготівковій формі обслуговує товарообмінні операції і фінансові угоди не лише на території даної країни, а й за рубежем (приміром, за підрахунками експертів ФРС США близько 70% або порядку 250 млрд. із 375 млрд. готівкових доларів, випущених в обіг на кінець 1995 р., опинились за

межами Сполучених Штатів).

Природно, що за подібних обставин рівень забезпеченості вітчизняної економічної системи грошовими коштами необхідно розглядати не через призму зарубіжного досвіду, а з урахуванням виключно внутрішніх особливостей перебігу відтворювального процесу в умовах перехідного періоду. Загалом аналіз динаміки величини грошової маси М2, співвіднесеної із зміною обсягу номінального ВВП в Україні, вказує на істотне зниження коефіцієнта монетизації за останні вісім років (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Рівень монетизації валового внутрішнього продукту
в Україні та динаміка окремих макроекономічних параметрів *

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1.Валовий внутрішній продукт, млн. грн.	2,99	50,3	14883	12038	54516	81519	93365	103869
2.Грошова маса М2, млн. грн.	2,4	25	482	3216	6846	9023	12448	15432
3.Коефіцієнт монетизації за агрегатом М2, %	80,2	49,7	32,5	26,7	12,6	11,1	13,3	14,9
4.Зміна реального ВВП, %	-8,7	-9,9	-14,2	-22,9	-12,2	-10,0	-3,2	-1,7
5.Індекс споживчих цін, %	390	2100	10256	501	282	140	110	120
6.Темпи зростання грошової маси, разів	-	11	19	7	2,1	1,3	1,4	1,2
7.Темпи зростання реального ВВП у фактичних цінах	1,8	16,8	29,5	8,1	4,5	1,5	1,2	1,1
8.Темпи зростання цін, разів	3,9	21,0	102,5	5,0	2,8	1,4	1,1	1,2

*Джерело: “Бюлетень НБУ”

Як видно із наведених у таблиці даних, фактичний рівень забезпеченості грошовими ресурсами процесу реалізації номінального ВВП знизився майже у 5 разів (з 80 до 15%), що зумовлено вищими темпами зростання номінального вираження обсягів виробництва та, відповідно, рівня цін, аніж маси грошей в обігу за відповідні періоди і, в принципі, відображає тенденцію до звуження сфери застосування грошових відносин в суспільстві загалом. При цьому очевидно, що період найбільшого зниження забезпеченості ВВП грошовою

масою відповідає періодові найвищих темпів зростання цін в країні, тобто панування гіперінфляції.

Необхідно відзначити, що скорочення реального ВВП у порівняльних цінах вказує на усе більшу потребу в грошових коштах для обслуговування обороту меншої величини товарної маси, тобто на процес, що характерний для другого періоду розвитку інфляції – по проходженні нею так званої критичної точки (*R*), коли зростання обсягу грошової маси в обігу (*M*) вже не може "наздогнати" зростання цін в економіці (*P*) (рис.3.3).

У таких умовах темпи знецінення грошової одиниці перевищують темпи нарощування загальної кількості грошей в обороті, а зростання швидкості грошового обігу внаслідок поширеного в умовах гіперінфляції процесу "втечі від грошей" суб'єктів ринку вже не може компенсувати зростаючого рівня цін. Відтак процес зниження в умовах гіперінфляції рівня монетизації економіки набуває об'єктивного характеру, тобто не корелює безпосередньо із темпами зростання грошової маси. Як справедливо зазначають у своєму дослідженні М.Савлук та О.Сугоняко на основі проведених ними розрахунків, навіть якщо б у 1994-1996 рр. вдалося утримувати щорічне зростання грошової маси в 19,1 рази, тобто фактичний рівень 1993 року, коефіцієнт монетизації все одно продовжував би знижуватись і досяг би такого ж рівня, який фактично встановився у 1996 р. [187, с.20].

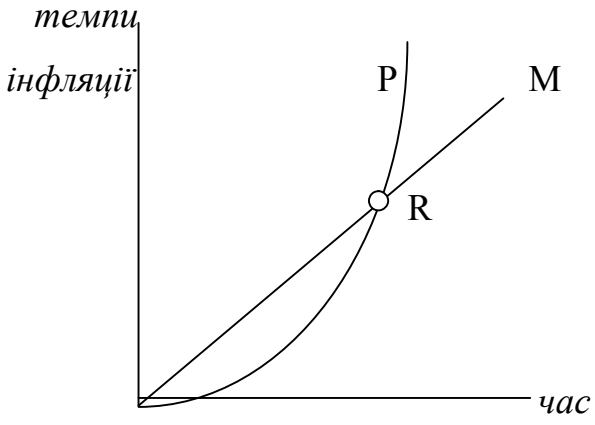

Рис.3.3. Механізм розвитку інфляційних процесів в країні

Зазначимо у зв'язку з цим, що саме реалізація Національним банком України обмежувальних заходів у сфері грошово-кредитної політики щодо приборкання гіперінфляції і стабілізації грошового обігу дозволила врешті обмежити темпи зниження забезпеченості економіки грошовими засобами і навіть створити умови для виведення динаміки монетизації ВВП на позитивний рівень за період 1996-1998 рр. (табл. 3.7). За подібних обставин звинувачення у низькому рівні монетизації господарства України виключно рестрикційної грошово-кредитної політики НБУ видаються недостатньо обгрунтованими.

Неправомірність указаного підходу, з нашої точки зору, пов'язана також із тим, що він має у своїй основі суттєву теоретичну помилку, яка полягає у розгляді емісії виключно як результату регулюючої діяльності держави у сфері грошово-кредитних відносин. На це, зокрема, вказують наступні твердження: "Монопольне право держави на грошову емісію було реалізовано з метою обмеження платоспроможного попиту і відповідно приборкання інфляції, тоді як в перехідний період використання його з метою забезпечення структурних перетворень реальної економіки видається більш раціональним і прийнятним" [182, с.75].

Принциповим моментом у подібних сентенціях є визначення грошової емісії як реалізації монопольного права на це держави, а звідси і вимоги саме до держави в особі центрального банку щодо нарощування грошової маси в обігу і відповідно збільшення рівня монетизації ВВП. Хибність подібного підходу визначається наступними основними моментами.

По-перше, як ми вже з'ясували у розділі 2 даної роботи, центральний банк має монополію на емісію не всієї грошової маси, а лише готівкової її частини. Емісія ж безготівкових платіжних засобів може здійснюватись і комерційними банками у процесі кредитно-розрахункових операцій.

По-друге, основними кредиторами реальної економіки є ті ж комерційні банки, а не центральний банк, хоча він і може активно впливати на ситуацію із видачею позик, створюючи сприятливі або менш сприятливі умови для діяльності банківських установ на ринку.

По-третє, будь-які спроби задіяння емісійного механізму центрального банку для поповнення платіжних засобів в обігу, зокрема шляхом простого фінансування бюджетних витрат, як правило, мають своїм наслідком лише посилення інфляційних процесів в економіці (дана залежність була розглянута у п. 2.3). При цьому указаний процес так чи інакше супроводжується подальшим зниженням рівня монетизації ВВП.

По-четверте, сам центральний банк як орган грошово-кредитного регулювання може безпосередньо впливати через визначений набір інструментів і важелів не на всю грошову масу, а лише на грошову базу. Зв'язуючою ж ланкою між цими параметрами (тобто свого роду "провідником імпульсів" грошово-кредитної політики) є кредитна діяльність комерційних банків і за умов, коли останні не реагують належним чином на зміну орієнтирів політики центробанку, то заклики до останнього щодо емісії й нарощування грошової маси в обігу слід вважати аналогічними до закликів збільшити інфляцію в країні. Подібні заклики можна зустріти, зокрема, у такій формі: "…подолання негативних результатів жорсткої грошово-кредитної політики може полягати у збільшенні маси платіжних засобів в обороті. Не слід побоюватись певного збільшення інфляції, що допустимо в інтересах розвитку економіки" [223, с. 35]. На практиці, однак, чим закінчується це "певне збільшення" відомо.

Який же загальний висновок можна зробити із наведеної нами аргументації? Основні причини низького рівня монетизації економіки України в перехідний період лежать передусім у низькій кредитній активності системи комерційних банків, що визначає суттєве зниження її антиципаційної ролі в ринкових умовах. Усі інакші твердження, котрі зводять указані причини виключно до обмежувальної грошово-кредитної політики НБУ, випливають із нерозуміння самої специфіки банківського продукту, склад якого на мікроекономічному рівні у вигляді надання кредитних послуг клієнтам у кінцевому підсумку зумовлює формування цього продукту на макроекономічному рівні – у вигляді безготівкових платіжних засобів.

Саме комерційні банки через механізм грошового мультиплікатора спроможні формувати грошову масу, адекватну потребам господарського обороту. Детальніше з'ясування особливостей цього механізму видається необхідним з огляду на можливості кращого усвідомлення ролі комерційних банків не лише в організації грошово-кредитних відносин, а й у підтриманні монетизації економіки на належному рівні. Врешті величина грошового мультиплікатора і можливості його зростання чи зниження визначають відповідні масштаби грошової емісії і обсяг грошової маси в економіці в цілому.

Особливості реалізації антиципаційних можливостей системи комерційних банків визначаються у кінцевому підсумку рівнем активності їхньої діяльності у сфері надання кредитних послуг суб'єктам ринку, позаяк саме кредитні операції банківських установ слугують основним каналом надходження грошових коштів в економіку – через позики підприємствам і населенню за рахунок депозитів та інших залучених банками коштів.

Основні принципові моменти дії механізму формування комерційними банками грошової маси загалом відомі. Йдеться про операції, у процесі яких комерційний банк, надаючи кредит, зараховує його суму на поточний рахунок клієнта. Позичальники в межах сум отриманих кредитів можуть виписувати платіжні документи для безготівкових розрахунків або отримати готівку. Кошти, використані для розрахунків з клієнтами інших банків останні можуть знову надати у вигляді кредитів, проте зменшених вже на суму відрахувань до обов'язкових резервів у центральному банку. Отримані кредити у свою чергу використовуються для здійснення нових розрахунків і так далі. У результаті кошти, внесені на початку до комерційного банку у вигляді депозиту або позики центрального банку, через кредитні операції можуть багаторазово переноситися з одного комерційного банку в інший, що загалом призводить до збільшення грошової маси в економіці. Даний ефект має назву мультиплікації грошової маси (від лат. multiplicatio – множення, збільшення), тобто збільшення залишків коштів на депозитних рахунках у банківських установах в результаті

проведення кредитних операцій.

Внаслідок дії указаного процесу із початково внесеної якимось певним підприємством до свого комерційного банку суми, приміром, в 1 млн. грн. при нормі обов'язкового резервування скажімо 25% всією банківською системою в результаті мультиплікативного ефекту може бути сформована грошова маса в розмірі 4 млн. грн. (додаток 9). Спроможність банківської системи створювати безготівкові платіжні засоби може бути проілюстрована також за допомогою табличної схеми (додаток 10), з якої випливає, що максимально можлива величина нових грошей перебуває в оберненій пропорційній залежності від норми обов'язкових резервів. При цьому розрахунок загальної величини можливого антиципаційного ефекту діяльності банківських установ засновується на величині грошового мультиплікатора:

$$m = \frac{1}{r},$$

де m – грошовий мультиплікатор;
r – норматив обов'язкового резервування, встановлений центральним банком.

Даний показник відображає, у скільки разів може зрости грошова маса порівняно з початковим внесеним депозитом внаслідок кредитно-розрахункових операцій банківської системи (у нашому прикладі *m=1/0,25=4*, тобто загальний потенціал збільшення грошової маси – з 1 млн. грн. до 4 млн.).

Таким чином, мультиплікатор дозволяє системі комерційних банків багаторазово збільшувати суми на поточних рахунках шляхом кредитування клієнтів. Саме *кредитні операції* виступають основою мультиплікативного розширення депозитів як передумова для збільшення грошової маси в економіці загалом. Первинність кредитних операцій у цьому процесі не викликають сумнівів, позаяк депозитні або розрахункові операції самі по собі не викликають антиципаційний ефект.

Так, приміром, надходження готівки у касу банку від домашнього господарства зумовлює лише зміну форми функціонування грошових коштів – з готівкової на безготівкову. У даному випадку має місце лише перерозподіл

грошової маси за її основними агрегатами – зменшення М0 при незмінному М1 (якщо кошти надходять на поточний рахунок) або ж зменшення М1 при незмінному М2 (якщо кошти розміщуються на строковий депозит). У будь-якому разі навіть попри збільшення валюти балансу комерційного банку на величину внесеної готівки ($Д^T$ каси, $К^T$ поточного рахунку), тобто в результаті окремої депозитної операції, загальна величина грошової маси змін не зазнає.

Що стосується розрахункових операцій, які супроводжуються переміщенням коштів між комерційними банками, то вони також не мають своїм кінцевим результатом загальне збільшення маси платіжних засобів в економіці. Зокрема, в банку, з якого перераховуються кошти, відбувається зменшення залишку депозитів з одночасним збільшенням залишку на кореспондентському рахунку в банку, до якого ці кошти перераховуються ($Д^T$ поточного рахунку платника, $К^T$ кореспондентського рахунку банку одержувача). З іншого боку, в банку, до якого надходять кошти, зросте залишок на рахунку одержувача при одночасному зменшенні залишку на кореспондентському рахунку банку, від якого ці кошти поступили ($Д^T$ кореспондентського рахунку банку платника, $К^T$ поточного рахунку одержувача). Та ж ситуація має місце і при перерахунку коштів через центральний банк (у банку платника: $Д^T$ поточного рахунку, $К^T$ кореспондентського рахунку в центробанку, а в банку одержувача: $Д^T$ кореспондентського рахунку в центробанку, $К^T$ поточного рахунку).

Як бачимо, ані депозитні, ані розрахункові операції безпосередньо не спричиняють мультиплікативне розширення грошової маси, а мають своїм результатом лише переміщення платіжних засобів в економіці без збільшення їх загальної кількості. Вихідним моментом для появи ефекту мультиплікації є прийняття банками рішень про видачу кредитів за рахунок ресурсів, отриманих в результаті проведення депозитних операцій. Дані ресурси, лише будучи наданими в позику й переміщуючись від одного банку до іншого у процесі розрахункових операцій, у кінцевому підсумку визначають загальне зростання зобов’язань банківської системи перед суб’єктами ринку, а відтак і грошової

маси в цілому.

Таким чином, утворення додаткової маси платіжних засобів у господарському обороті є можливим лише в разі здійснення банківською системою (нарівні із залученням коштів на депозити та проведенням розрахунків) кредитних операцій. При цьому визнання на основі обгрунтованих вище положень первинності кредитування для процесу формування грошової маси підтверджує важливість розгляду загального процесу механізму організації грошово-кредитних відносин на мікроекономічному рівні саме у вузькому розумінні слова – передусім з точки зору забезпечення належного рівня кредитного обслуговування клієнтів банку.

В принципі, реалізація можливостей комерційних банків щодо розширення грошової пропозиції на перший погляд може видатись нескінченною, оскільки кожен окремий ланцюг збільшення депозитів теоретично завершується лише тоді, коли наступний банк вже відмовляється від залучення нового вкладу через надто малий розмір останнього. На практиці ж, однак, указані можливості для банків, окрім виконання нормативів щодо обов'язкового резервування, обмежуються ще й дією ряду наступних факторів.

По-перше, загальними потребами економіки у збільшенні кредитів. Це пов'язано з особливостями господарської кон'юнктури і в розвинутій ринковій системі залежно від фази ділового циклу визначає попит на кредити у суб'єктів ринку, обмежуючи або стимулюючи кредитну експансію банків.

По-друге, сумою залучених банками кредитних ресурсів. Обмеження мультиплікативного ефекту у цьому випадку пов'язано із тим, що кожен окремий комерційний банк може видати кредитів лише на суму залучених ним ресурсів, тоді як кредити системи комерційних банків в цілому у кілька разів можуть перевищувати ці ресурси. До речі, з таких позицій слід вважати неправомірними твердження окремих авторів, згідно яких окремий банк, видаючи кредит клієнту і зараховуючи ці кошти на його депозитний рахунок, збільшує тим самим загальну кількість грошей в господарстві [201, с.25]. Насправді таке "збільшення" триватиме лише доти, поки клієнту не

знадобиться вилучити депозит готівкою або переказати кошти до іншого банку, тобто до операцій, в результаті яких валюта банківського балансу не буде приведена до початкової величини.

По-третє, часткою отриманих у банків коштів, що надходять у готівковий грошовий обіг. Якщо частина виданих банками кредитів залишається у формі готівки, а не повертається на банківські депозити, то це обмежує мультиплікативний ефект на величину, що характеризує відношення готівки до депозитів в економіці (*d*). Сам же грошовий мультиплікатор у цьому разі набуває такого виду:

$$m' = \frac{1+d}{r+d}$$

За своїм економічним змістом він показує, у скільки разів може зрости грошова маса порівняно із початково внесеним депозитом та з урахуванням того, що частина грошей функціонує поза банками.

По-четверте, рішенням самих комерційних банків обмежити власну кредитну активність, створюючи окрім обов'язкових резервів ще й надлишкові. У даному випадку обмеження потенціалу грошового мультиплікатора визначається зменшенням частки ресурсів, що спрямовується на вдачу нових позик попри формування портфеля активів у вигляді залишків готівки в касі, коштів на кореспондентських рахунках, а також вкладень у високоліквідні цінні папери. Намагання банків підтримати у такий спосіб власну ліквідність і знизити ризик у кінцевому підсумку просто "гасять" хвилю мультиплікативного розширення депозитів, а відтак і загальної величини грошової маси в економіці.

Останній із перелічених факторів видається особливо важливим для розуміння причин зниження рівня монетизації ВВП у нашій країні з огляду передусім на вітчизняні умови діяльності комерційних банків у сфері кредитування. Саме недостатній рівень активізації *кредитної* діяльності комерційних банків, а не *емісійної* діяльності Національного банку України, визначає недостатню забезпеченість господарського обороту грошовими

ресурсами. Підтвердженням цього може слугувати по суті блокування процесу мультиплікативного розширення грошової маси, що виявляється через порівняння величин нормативного і фактичного рівня грошового мультиплікатора. Нормативний (або теоретичний) рівень грошового мультиплікатора, котрий є обернено пропорційним до встановлених норм обов'язкових резервів, вказує на граничні можливості банківської системи шляхом кредитної експансії збільшувати масу платіжних засобів в обігу. Фактичний же рівень грошового мультиплікатора, який розраховується як відношення грошової маси до грошової бази, відображає практичну реалізацію комерційними банками своїх можливостей щодо мультиплікативного розширення грошової пропозиції (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Використання кредитних можливостей комерційних банків України для мультиплікативного розширення грошової маси *

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1.Грошова база, млн. грн.	6	269	1523	3538	4882	7058	8625
2.Грошова маса М3, млн. грн.	25	482	3216	6846	9023	12448	15705
3.Норматив обов'язкового резервування коштів комерційних банків у НБУ, %	13	25	15	15	15	15	16,5
4.Фактичний грошовий мультиплікатор (р.2 : р.1)	4,17	1,79	2,11	1,93	1,85	1,76	1,82
5.Нормативний грошовий мультиплікатор (1 / р.3)	7,69	4,00	6,67	6,67	6,67	6,67	6,06
6.Різниця між нормативним і фактичним мультиплікаторами, разів	1,8	2,2	3,2	3,5	3,6	3,8	3,3
7.Питома вага кредитних вкладень комерційних банків у ВВП, %	54,0	27,4	12,9	7,5	6,7	7,9	8,5

* Розраховано за даними "Бюлетеня НБУ"

Як видно із наведених у таблиці даних, фактичний рівень грошового мультиплікатора за останній період як мінімум був утричі нижчим за граничні

можливості кредитної експансії комерційних банків у результаті позичкових операцій, що до того ж явно корелює із зниженням відносного рівня кредитних вкладень банківських установ стосовно величини ВВП країни. Цілком зрозуміло, що першопричини подібної ситуації залежать не від суб'єктивного бажання чи небажання керівництва банківських установ кредитувати реальний сектор економіки, а визначаються об'єктивними умовами економічного розвитку країни в перехідний період. Природно, що банки як комерційні підприємства, головною метою яких є отримання прибутку від власної діяльності, не можуть і не повинні діяти всупереч цьому ринковому правилу, керуючись невизначеними макроекономічними потребами забезпечення господарства платіжними засобами і надаючи позики за обставин, в яких повністю відсутні або ж явно недостатні передумови для своєчасного погашення кредитів.

Саме високі ризики неповернення позик, що надаються банками реальному сектору, зумовлюють ситуацію, при якій у банківський установ просто відсутні мотиви для активізації кредитних взаємовідносин з підприємствами, а серед клопотань про видачу кредитів досить важко знайти проекти, які б гарантували реальну віддачу від інвестованих у виробництво коштів. Достатньо зазначити, що скажімо на 1 грудня 1999 р. у кредитному портфелі комерційних банків заборгованість за несвоєчасно повернутими позиками, наданими суб'єктам господарської діяльності, становила 3,41 млрд. грн., тобто 30,3% величини портфеля. Логічним наслідком цього є досить високий рівень процентних ставок за банківськими кредитами (у 1998 р. середньозважена річна ставка за кредитами комерційних банків у національній валюті становила 54,5%% при інфляції у 20%, а в 1999 р. – в середньому 53,5% при темпах зростання цін споживчого ринку – 19,2%), що є просто платою за високий ризик і обмежує попит господарюючих суб'єктів на кредитні ресурси. З іншого боку, високий рівень державного споживання, що переважно не є продуктивним за своєю природою, визначає значний попит держави на грошові ресурси, перерозподіляючи їх не на користь реального сектора і стимулюючи

ріст процентних ставок на ринку(табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Кредитування державних витрат банківською системою України і ціни на кредитні ресурси для реального сектора економіки

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1.Витрати зведеного бюджету, у % до ВВП	38,4	38,6	52,4	44,6	41,9	36,8	29,4
2.Дефіцит зведеного бюджету, у % до ВВП	13,8	5,1	8,9	6,6	4,9	6,6	2,0
3.Кредити, надані банками України всього, млн. грн.	44	536	2973	8471	11263	13158	16640
4.Кредити, надані органам загальнодержавного управління, млн. грн.	18	129	1411	4393	5809	5829	7683
5.Частка кредитів уряду у загальному обсязі кредитних вкладень банківської системи, %	40,9	24,1	47,5	51,9	51,6	44,3	46,2
6.Сума залучених до бюджету коштів на первинному ринку державних цінних паперів, млн. грн.	-	-	-	304	3063	8322	7924
7.Процентні ставки за кредитами комерційних банків, %	76,0	221,1	201,7	107,1	77,0	49,1	54,5
8.Індекс інфляції, %	2000	10156	401	182	40	10	20
9.Реальні процентні ставки за кредитами комерційних банків, %	-1924,0	-9934,9	-199,3	-74,9	+37,0	+39,1	+34,5

* Джерело: “Бюлетень НБУ”

Наведені у таблиці дані вказують на те, що навіть попри загальне зниження частки витрат зведеного бюджету у ВВП країни і величини бюджетного дефіциту питома вага позик, наданих банківською системою уряду, в загальній сумі кредитного портфеля залишається на досить високому рівні (близько половини всіх інвестованих коштів). Крім того, обсяги емісії державних боргових зобов’язань є зіставними із сумою кредитів, наданих банківською системою уряду. Природно, що в таких умовах має місце по суті

ефект витіснення інвестицій у реальний сектор економіки непродуктивними витратами держави, а високий попит останньої на кредитні ресурси зумовлює підтримання реальної ціни на них на рівні, недоступному для більшості підприємств, оскільки перевищує рентабельність навіть успішно працюючих галузей.

Разом із тим, необхідно підкреслити, що проблеми функціонування більшості підприємств реального сектора, які визначають високі ризики комерційних банків при кредитуванні економіки і, відповідно, значну імовірність неповернення наданих у позичку коштів, пов'язані передусім із загальними умовами перебігу та успішності процесів реформування економічної системи нашої країни – і в першу чергу в плані структурних зрушень в господарстві. Відсутність таких зрушень визначає усю сукупність протиріч, що нагромадились в економіці протягом останніх років, – низька ефективність виробництва і неконкурентоспроможність продукції, що випускається, висока енерго- та матеріаломісткість виробництва, скорочення частки наукоємної продукції, відсутність дієвого механізму банкрутства, низька ефективність процесу санації морально та фізично застарілих виробництв, звуження інноваційної діяльності підприємств й відповідно витрат на придбання нового обладнання й технологій, переважання паливно-енергетичного комплексу і чорної металургії у структурі промислового виробництва нарівні із зниженням частки машинобудування, відсутність належних умов для розвитку малого і середнього бізнесу як основи для подолання монополізму і формування конкурентного середовища.

Без вжиття кардинальних заходів із розв'язання указаних проблем у сфері реального сектора нарівні із реформуванням податкової системи з метою зниження фінансового тиску на господарюючих суб'єктів та обмеження державного споживання в цілях перерозподілу грошових ресурсів в економіці на користь виробництва вести мову про підвищення ефективності роботи підприємств загалом та їх кредитоспроможність зокрема, а відтак і про суттєве збільшення кредитних вливань у виробничу сферу не доводиться.

У цьому ж контексті, очевидно, слід розглядати і напрями щодо підвищення рівня забезпеченості економіки платіжними засобами, проте вже не як певну самоціль – механічного збільшення коефіцієнта монетизації економіки емісійним шляхом, а через оптимізацію загальноекономічних умов для функціонування виробництва та створення можливостей для мультиплікативного розширення банками грошової маси через реалізацію кредитних операцій. Важливо наголосити, що проблема кредитування реального сектора економіки і рівня монетизації останньої полягає навіть не стільки у недостатності кредитних ресурсів чи значного відтоку їх до недавнього часу на ринок ОВДП, скільки у нестачі надійних позичальників, спроможних нести адекватну відповідальність за взяті на себе зобов'язання.

З урахуванням розглянутих моментів хибним, з нашої точки зору, слід вважати не лише шлях орієнтації на зарубіжні показники забезпеченості господарства платіжними засобами, а й взагалі будь-які спроби встановити коефіцієнт монетизації вітчизняної економіки у вигляді своєрідного нормативу, дотримання якого буцім дозволило б створити нормальні умови для перебігу процесу розширеного відтворення. При цьому в основі такого підходу, як правило, лежать дані про динаміку неплатежів в господарстві, що "можуть бути використані для визначення повноти задоволення потреб обороту в платіжних засобах і прийняття заходів щодо забезпечення ними обороту" [223, с.32]. Інакшими словами, досить безапеляційно виводиться причинно-наслідковий зв'язок, при якому нестача грошей в економіці зумовлює платіжну кризу. Однак, при такому підході ігнорується можливість того, що цей вплив може мати також і зворотній характер. А саме такий стан справ представляється нам досить вірогідним.

Дійсно, якщо розглянути динаміку обсягів дебіторської і кредиторської заборгованості підприємств в Україні, то прискорені темпи їхнього зростання досить чітко можуть бути пов'язані із зниженням забезпеченості господарюючих суб'єктів банківськими кредитами та відповідно рівня монетизації ВВП (додаток 11). Однак, сам по собі кореляційний зв'язок ще не є

достатнім доказом того, що перший фактор (неплатежі) є наслідком другого (низький коефіцієнт монетизації). Достатньо зазначити, що величезні темпи зростання грошової маси в обігу у 1992, 1993 і 1994 рр. (відповідно в 11, 19 і 7 разів) аж ніяк не сприяли зниженню рівня взаємної заборгованості підприємств, а виробничий спад, що виявляється у зниженні реальних обсягів ВВП радше вказує на зворотній результат – неефективну роботу самих підприємств і відсутність позитивних зрушень у структурному реформуванні економіки, що не може стимулювати комерційні банки до активізації кредитних вкладень у виробництво.

Реальна динаміка дебіторсько-кредиторської заборгованості підприємств України значно більшою мірою зумовлена дією таких факторів, як:

- небажання уряду активно провадити процедуру банкрутства неефективних підприємств;
- неадаптованість багатьох господарюючих суб'єктів до змін ринкових умов і підтримка їх державними субсидіями;
- фактичне покриття за рахунок збільшення неплатежів збитків неконкурентоспроможних підприємств;
- відсутність ефективного власника на підприємствах і контролю за управлінням виробництвом;
- вигідність нагромаджувати борги з огляду на наявність реальних можливостей їх списання державою або проведення взаємозаліків;
- відсутність майнової відповідальності за невиконання боргових зобов'язань.

Врешті усунення саме цих факторів може сприяти подоланню платіжної кризи, а не емісійна діяльність Національного банку з наповнення обороту незабезпеченими грошовими коштами, що може призвести лише до сплеску інфляції в країні.

У кінцевому підсумку навряд чи взагалі є сенс точно встановлювати рівень монетизації економіки в процентах до ВВП як певну стратегічну мету, досягнення якої нібито може сприяти подоланню негативних тенденцій

економічного розвитку нашої країни в перехідний період. Насправді слід дати можливість нормально працювати банківській системі та вжити заходів із структурної перебудови економіки, а остання вже по суті "сама обере" стільки коштів, скільки їй потрібно для нормального перебігу процесу розширеного відтворення за умов існування повноцінних ринково-конкурентних умов господарювання, позаяк комерційні банки мали б реальні стимули для кредитування виробництва.

Критерієм же достатності чи недостатності грошей в обігу має бути не стільки обсяг неплатежів, скільки реальний економічний ріст, що забезпечується надходженням кредитних ресурсів у реальний сектор. Цілком очевидно, що продовження існування ситуації, що склалася із кредитуванням реального сектора економіки і забезпечення господарського обороту необхідними платіжними засобами, не відповідає потребам активізації підприємницької діяльності і стимулювання розвитку виробництва. Відтак основні напрями до вирішення цієї проблеми можна було б, на наш погляд, умовно поділити на дві групи: загальноекономічні та суто банківського спрямування.

Загальноекономічний напрям передбачає потребу в наступних заходах:

а) структурної перебудови економіки з тим, щоб поліпшити фінансовий стан підприємств і підвищити їхню кредитоспроможність;

б) скорочення рівня державних витрат, які поглинають значні обсяги як емітованих коштів, так і кредитних ресурсів, не створюючи при цьому нову вартість;

в) реформування податкової системи і зниження частки готівки в обігу, яка, обслуговуючи тіньовий оборот поза банківською системою, суттєво знижує потенціал мультиплікативного ефекту.

Що ж стосується власне *банківського напряму*, то його основна мета, з нашої точки зору, має полягати у вдосконаленні відповідних елементів банківського механізму організації грошово-кредитних відносин, а точніше двох його основних блоків:

а) на рівні взаємовідносин “банк – клієнт”, з точки зору підвищення ефективності кредитних операцій і поліпшення технологічної схеми надання позик;

б) на рівні самого комерційного банку, з точки зору вдосконалення відповідних аспектів фінансового менеджменту, що охоплюють продукування кредитних послуг і підтримання стабільності банківської системи шляхом мінімізації ризиків та оптимального управління портфелем кредитних вкладень загалом.

Саме цей напрям і є предметом подальшого розгляду у даному розділі роботи з урахуванням передусім тих можливостей, що можуть бути реалізовані суто в рамках функціонування банківської системи країни з метою вдосконалення механізму організації грошово-кредитних відносин суспільства.

3.2. Економічна оцінка стійкості положення банків на фінансовому ринку і ефективність організації грошово-кредитних відносин

Аналіз функціонування комерційного банку як основного інституту, що забезпечує організацію грошово-кредитних відносин в суспільстві, не повинен обмежуватись виключно зовнішніми результатами грошово-кредитного посередництва, що виявляються на рівні стосунків «банк – клієнт». Річ у тім, що оцінка комерційного банку як такої собі «чорної скриньки», яка здійснює акумуляцію і перерозподіл грошових ресурсів в економіці, не може загалом надати об'єктивну оцінку ефективності організації грошово-кредитних відносин.

Дана ефективність значною мірою залежить від внутрішніх можливостей банківської системи щодо оптимального управління портфелем власних активів і підтримання фінансової стабільності, що у кінцевому підсумку безпосередньо позначається вже на самих можливостях комерційних банків з нормального провадження грошово-кредитного посередництва, а відтак і сприяння неперервному перебігу процесу суспільного відтворення. За таких обставин виділення у якості другого важливого блоку механізму організації грошово-кредитних відносин комплексу заходів з управління банківськими установами з метою забезпечення стабільності функціонування кредитної системи й відповідно ефективної організації нею грошово-кредитного посередництва видається, з нашої точки зору, необхідною умовою як для цілісності загального процесу дослідження, так і його результативності у плані визначення шляхів оптимізації управління діяльністю банків у сфері грошово-кредитних відносин.

У зв'язку ж із тим, що вказане управління являє собою досить складний, багатосторонній процес, то для більшої повноти аналізу даний блок банківського механізму організації грошово-кредитних відносин найбільш доцільно розглядати з точки зору двох ключових елементів – з одного боку, макрорівневий аспект регулювання кредитної діяльності комерційних банків,

що передбачає регулятивні заходи центрального банку із встановлення відповідних нормативів, а з іншого – мікрорівневий аспект, котрий полягає у реалізації внутрішньої політики банку щодо підтримання оптимальної структури кредитного портфеля і ліквідності балансу.

У макрорівневий елемент другого блоку механізму організації грошово-кредитних відносин необхідно передусім виділити систему заходів регулятивного впливу центрального банку на кредитну активність комерційних банків, що через певну сукупність нормативів, з одного боку, може сприяти обмеженню чи розширенню можливостей банківських установ з надання кредитних послуг, а з іншого – визначає рівень їхньої платоспроможності. Остання ж як головна умова стійкості положення комерційних банків на фінансовому ринку безпосередньо впливає на їхні можливості повноцінно виконувати функції грошово-кредитного посередництва як з точки зору виконання доручень клієнтів на здійснення платежів, так і з огляду на процес формування банківського продукту – грошової маси – через кредитно-розрахункові операції (рис.3.4).

У даному контексті мову слід вести, на наш погляд, більшою мірою про платоспроможність, аніж про ліквідність комерційного банку, що визначає необхідність (з огляду на предмет дослідження) методологічного розмежування цих понять як найважливіших якісних параметрів діяльності банківських установ.

Попри те, що частіше в економічній літературі дані терміни ототожнюються [45, с.226], між ними все ж існує суттєва відмінність. Втім, навряд чи доцільно таку відмінність зводити виключно до поділу за критерієм охоплення періоду аналізу, що дає можливість окремим авторам розглядати “ліквідність банку як динамічний стан, а платоспроможність як стан на певну дату, що виражається у своєчасності виконання банком зобов`язань на цю дату” [43, с.133]. Зроблений на основі такого підходу висновок про можливість невиконання банком своїх платіжних зобов`язань попри збереження ліквідного стану видається не зовсім коректним.

Рис.3.4. Механізм впливу нормативного регулювання діяльності комерційних банків на організацію грошово-кредитних відносин.

Позиція інших фахівців при визнанні необхідності розмежування понять “ліквідності” та “платоспроможності” взагалі не дає чіткої уяви про різницю між цими термінами, позаяк їх суть повторюється у своїй основі. Так, ліквідність у подібних працях визначається як “здатність банку забезпечувати своєчасне виконання у грошовій формі своїх зобов`язань по пасиву” [169, с.34] і одночасно платоспроможність розглядається як “здатність банку в належні строки і у повній сумі відповідати за своїми зобов`язаннями” [169, с.35].

У якості більш прийнятного підходу, який, з нашої точки зору, можна було б запропонувати для вирішення даної проблеми, є розгляд ліквідності у вужчому розумінні слова – як стану банківського балансу, при якому структура

його активів за сумами і строками розміщення є адекватною до структури пасивів за величиною і термінами залучення, а відтак і очікуваного виникнення потреби в коштах для погашення зобов`язань перед вкладниками і кредиторами. Цілком очевидно, що такий підхід розглядає ліквідність не як "динамічний стан", на що робиться наголос у зазначених вище роботах, а значно більшою мірою як статичний, фрагментарний стан, котрий на визначену дату характеризує можливість банку перетворювати різні групи активів на безпосередні платіжні засоби з метою виконання зобов`язань за пасивами.

Врешті таке розуміння ліквідності більш придатне не стільки стосовно банку в цілому і навіть не стільки стосовно його балансу, а радше виключно стосовно активів, якісний стан яких (liquidus – рідкий, текучий) характеризує можливості їхнього використання як засобів платежу. З таких позицій найбільш доцільним видається вузьке трактування поняття "ліквідність" що визначається передусім відповідністю активів і пасивів банківського балансу, згрупованими відповідно за ступенем власне ліквідності (термінами розміщення), з одного боку, та строками виконання, з другого (табл.3.10).

Таблиця 3.10

Співвідношення активів і пасивів банківського балансу, згрупованих за строками розміщення і виконання

Пасиви банку (за строками виконання)	Активи банку (за ступенем ліквідності)
Перша група. *Зобов`язання, що виплачуються на першу вимогу, та короткострокові зобов`язання:*	***Перша група.*** *Активи у безпосередньо ліквідній формі:*
1.Вклади до запитання. 2.Залишки коштів на поточних рахунках клієнтів. 3.Залишки коштів на кореспондентських рахунках інших банків. 4.Короткострокові депозити підприємств і організацій. 5.Короткострокові депозити інших банків.	1.Залишок готівки в касі банку. 2.Залишок коштів на кореспондентському рахунку в центральному банку. 3.Залишки коштів на кореспондентських рахунках в інших банках. 4.Державні цінні папери.

Друга група. *Зобов`язання банку середньої тривалості:* 1.Середньострокові депозити підприємств. 2.Вклади населення на строк. 3.Середньострокові позики, отримані від інших кредитних установ.	***Друга група.*** *Легколіквідні активи:* 1.Депозити в інших банках строком до 1 місяця. 2.Кредити та інші вкладення зі строком повернення до 30 днів. 3.Акції та інші цінні папери, що легко реалізуються на ринку.
Третя група. *Довгострокові зобов`язання банку:* 1.Власний капітал. 2.Облігаційні позики. 3.Депозити підприємств і населення на тривалі строки.	***Третя група.*** *Важколіквідні активи:* 1.Середньо- і довгострокові кредити, надані банком. 2.Прострочена і пролонгована заборгованість за позиками. 3.Участь у підприємствах. 4.Вкладення у будівлі, споруди та інше нерухоме майно.

Таким чином, рівновага у балансі між сумами і строками вивільнення активів у грошовій формі та строками очікуваних платежів за зобов`язаннями вказує на достатній рівень ліквідності комерційного банку.

Подібний підхід може слугувати основою для розуміння змісту поняття платоспроможності банку, позаяк рівень ліквідності його балансу виражає стан, який вказує на принципову можливість банківської установи виконувати свої зобов`язання за пасивом. Природно, що ліквідність при цьому є вужчим поняттям за платоспроможність, будучи власне вихідним моментом для останньої.

Саму ж платоспроможність слід розуміти у ширшому контексті – як здатність комерційного банку своєчасно і в повному обсязі виконувати свої платіжні зобов`язання, які враховуються як у балансі, так і в позабалансовому обліку, що є необхідною умовою для реалізації грошово-кредитного посередництва в економіці загалом.

Запропоноване трактування, як бачимо, у своїй основі робить наголос на можливостях банківських установ організовувати грошово-кредитні відносини суспільства, тобто виконувати свою базову функцію в економічній системі. Обгрунтування оптимальності саме такого розуміння платоспроможності може

бути здійснене, виходячи із двох важливих моментів.

По-перше, можливості комерційного банку надавати кредити безпосередньо пов`язані з особливостями розподілу його активів таким чином, щоб у розпорядженні банківської установи було достатньо коштів у безпосередньо ліквідній формі, що дало б змогу позичальнику використовувати отримані в банку ресурси для провадження поточних розрахунків із контрагентами. Інакшими словами, видача кредиту сама по собі здійснюється, цілком природно, не просто для зарахування коштів на рахунок позичальника ($Д^т$ позичкового рахунку $К^т$ розрахункового рахунку), а для надання йому можливості здійснювати платежі, в тому числі і на користь клієнтів інших банківських установ ($Д^т$ розрахункового рахунку $К^т$ кореспондентського рахунку в центробанку). Відтак, платоспроможність комерційного банку у цьому відношенні набуває принципового значення - передусім у плані його здатності кредитувати суб`єктів ринку. У такому контексті її можна було б навіть охарактеризувати як “кредитоспроможність”, щоправда, у зворотному розумінні цього терміну – не як здатності повертати отримані позики, а як здатності надавати кредити.

По-друге, банк повинен бути спроможним виконувати не лише поточні зобов`язання, що виникають з відповідних статей пасиву балансу, а й зобов`язання, взяті на себе банком у вигляді різного роду гарантій і поручительств, що не обліковуються безпосередньо на балансових рахунках, але являють собою свого роду “пасивний” кредит, котрий за певних обставин може стати “активним”, тобто перетворитись на реальну заборгованість позичальників, яку банк повинен бути готовим обслуговувати, здійснюючи відповідні платежі за їхнім дорученням.

Таким чином, обгрунтовані вище теоретичні засади розмежування понять ліквідності і платоспроможності комерційного банку можна вважати необхідною умовою для формулювання термінологічної бази у процесі подальшого дослідження механізму організації грошово-кредитних відносин суспільства, незважаючи на те, що у банківській практиці нашої країни

значення окремих нормативних показників, що встановлюються Національним банком для регулювання діяльності кредитних установ, є дещо вужчим за їх загальноекономічні назви (нормативи платоспроможності та ліквідності). Врешті, слід розуміти, що самі показники й відповідні заходи з контролю за їх дотриманням вводяться передусім з метою уникнення неплатоспроможності комерційних банків і захисту тим самим інтересів вкладників, кредиторів та кореспондентів. Водночас попри те, що дані нормативи покликані забезпечувати виконання банком своїх зобов`язань за пасивами, їхня регулююча дія спрямована насамперед на активні банківські операції, в тому числі і кредитування.

У кінцевому підсумку регулювання діяльності комерційних банків з метою забезпечення належного рівня їхньої платоспроможності, що є однією з найважливіших функцій центрального банку, безпосередньо позначається і на кредитній активності банківських установ країни, позаяк зміна нормативів співвіднесення різних статей активу й пасиву банківського балансу може сприяти як розширенню, так і скороченню обсягів позичкових операцій кредитної системи загалом. З урахуванням же того, що встановлення даних показників має універсальний характер (тобто однаковою мірою поширюється на діяльність усіх комерційних банків країни), то цілком очевидним є факт макрорівневого ефекту регулятивного впливу відповідного нормування на перебіг процесу суспільного відтворення, що визначається можливостями банківських установ забезпечувати потреби реального сектора економіки необхідними грошовими ресурсами.

Слід відзначити, що сама система показників, які використовуються у практиці регулятивних заходів Національного банку України з метою впливу на діяльність комерційних банків і забезпечення їх платоспроможності, охоплює досить широке коло нормативів, перелік, конкретний зміст та порядок розрахунку яких зазнавали неодноразових змін у відповідності із процесом становлення центрального банку нашої країни не лише як ринкового інституту грошово-кредитного регулювання, а і як повноцінного державного органу

нагляду і контролю за функціонуванням банківських установ. Генезис даної системи відображає, з одного боку, зростання загального числа показників (від 6, передбачених прийнятим у 1993 році Положенням "Про економічні нормативи регулювання діяльності комерційних банків", до 19, визначених у 1998 році Інструкцією "Про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків" з наступними її змінами і доповненнями), а з іншого – певне ускладнення і вдосконалення методики їх розрахунку. Це, однак, відбувається в рамках наближення змісту наглядових функцій НБУ до принципів, визначених Базельським комітетом з питань банківського нагляду та переходом до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, а тому даний процес, в принципі, заслуговує позитивної оцінки.

На сьогодні система економічних нормативів регулювання діяльності комерційних банків згідно чинних інструктивних матеріалів Національного банку включає чотири групи показників – нормативи капіталу, ліквідності, ризику та відкритої валютної позиції, кожен з яких тією чи іншою мірою позначається на можливостях банківської установи з організації грошово-кредитних відносин, позаяк регулювання співвідношення різних груп її активів і пасивів впливає на практичну діяльність з видачі позик (додаток 12).

Водночас у загальній системі показників видається доцільним виділити і ті, котрі можуть виражати безпосередні обмеження на кредитну активність банківських установ країни. До їхнього числа слід передусім віднести норматив платоспроможності (Н3), а також групи нормативів ліквідності (Н5 – Н7) та ризику (Н8 – Н14). Їх основний економічний зміст полягає у встановленні граничних величин, співвідношень різних статей активів і пасивів з метою підтримання належного рівня платоспроможності комерційного банку, що в кінцевому підсумку визначає саму структуру його активів, а відтак і можливі напрями кредитної політики у плані розширення або звуження масштабів позичкових операцій.

Так, норматив платоспроможності визначає достатність капіталу банку для проведення активних операцій, зважених з урахуванням ризиків, що

характерні для різноманітних видів банківської діяльності. Розрахунок даного показника здійснюється через відношення власного капіталу банку, розрахованого як сума основного і додаткового капіталу за мінусом відрахувань, до величини активів комерційного банку, що підсумовуються з урахуванням коефіцієнтів ризиків, встановлених для різних груп активів залежно від можливості втрат коштів.

Економічний зміст нормативу платоспроможності визначає рівень участі власного капіталу банку в утворенні його активів. Хоча, якщо вже вести мову про платоспроможність, доцільніше було б, з нашої точки зору, співвідносити величину власного капіталу з пасивами, що відображало б можливості банку за рахунок власних коштів задовольняти вимоги клієнтури щодо вкладених у банк грошових ресурсів. Діючий же показник Н3 значно більшою мірою відображає мету регулятивної діяльності центробанку щодо обмеження можливостей зростання активів (включаючи також і кредитні вкладення) банківських установ величиною їх власних капіталів, які мають бути адекватні мінімум 8% зважених на відповідні коефіцієнти ризику активів, що можна було б зобразити у вигляді наступної нерівності:

$$\text{Н3} = \frac{\text{ОК} + \text{ДК} + \text{СК} - \text{В} - \text{РП}}{\sum_{i=1}^{n} A_i \times P_i} \times 100\,\% \geq 8\%$$

де *ОК* – основний капітал, що включає фактично сплачений зареєстрований статутний капітал, дивіденди, направлені на збільшення статутного капіталу, емісійні різниці, резервні фонди, прибутки минулих років за мінусом суми нематеріальних активів та недосформованих резервів на можливі втрати за кредитними операціями;

ДК – додатковий капітал, що охоплює результати переоцінки основних засобів і прибутки поточного року, а також деякі види резервів (під стандартну заборгованість інших банків, під стандартну заборгованість за

кредитами, які надані клієнтам);

СК – субординований капітал, що включає кошти, залучені в національній та іноземній валюті на умовах субординованого боргу (тобто у формі довгострокових позик, включаючи й цінні папери, сплата яких в разі ліквідації банку проводиться в останню чергу – після задоволення претензій усіх інших кредиторів). Термін погашення залучених у такий спосіб коштів – не менше п`яти років;

В – відвернення, до яких відносяться цінні папери в портфелі банку на інвестиції, а також вкладення в асоційовані та дочірні установи;

РП – розмір перевищення основних засобів (операційних і неопераційних) над загальною величиною капіталу банку (*ОК* + *ДК* + *СК* – *В*). Якщо такого перевищення немає, то *РП* у розрахунку приймається за нуль;

A_i – актив банку і-го виду;

P_i – нормативний коефіцієнт ризику для і-го активу згідно методики НБУ;

n – число активів комерційного банку.

Цілком природно, що за вказаних у формулі умов, можливості банку з розширення кредитних операцій визначаються не лише нормативними значеннями показника платоспроможності (8% у даному разі відповідають стандартам Базельського комітету), а й діючою методикою розрахунку власного капіталу, а також класифікацією рівня ризику за різними групами активів. Зрозумілими у цьому відношенні є і намагання центрального банку підтримати стабільність функціонування банківської системи через обмеження можливостей кредитних установ здійснювати ризиковані операції шляхом “прив`язування” динаміки останніх до обсягів власних коштів банку, котрі у кінцевому підсумку слугують своєрідним лімітом на ріст кредитно-інвестиційного портфеля, розмір якого не може більш як у 12,5 разів перевищувати власні ресурси.

Загалом можливості безпосереднього впливу даного нормативу на обмеження кредитної активності банківських установ визначаються, з одного

боку, адекватністю оцінки тих ресурсів банку, які можна ідентифікувати як власні, а з другого – встановленням оптимальних коефіцієнтів ризику для різних видів вкладень – і насамперед кредитних. Саме ці два напрями, в принципі, можна вважати визначальними для вдосконалення методики застосування показника платоспроможності у регулюванні позичкових операцій комерційних банків.

Власний капітал є фінансовою основою для формування ресурсної бази комерційного банку та необхідною умовою забезпечення його життєдіяльності, що визначається фундаментальними функціями власних коштів. По-перше, власний капітал забезпечує необхідні ресурси для створення і організації діяльності банку на початкових етапах, а також для подальшого розвитку банківської установи. По-друге, наявність власних коштів є одним із елементів захисту інтересів вкладників і кредиторів банку, що полягає у можливості виплати їм компенсацій та збереженні платоспроможності банку за рахунок створених резервів. По-третє, величина власного капіталу є об`єктом регулятивного впливу центробанку на діяльність комерційних банків, що полягає у встановленні певних норм і правил, складовою частиною яких є вимоги щодо підтримання певного абсолютного чи відносного рівня власних коштів банку. Остання з перелічених функцій є визначальною у механізмі організації грошово-кредитних відносин з урахуванням того, що власний капітал є складовою частиною більшості регулятивних нормативів, встановлених Національним банком для комерційних банків нашої країни.

Нині діюча практика визначення величини власних коштів банківських установ загалом наближена до порядку розрахунку, передбаченого у 1988 р. Базельською угодою з урахуванням її змін у 1992 р., особливо якщо порівнювати дану практику з методикою оцінки капіталу-нетто, яка тривалий час використовувалась в системі регулятивних заходів НБУ.

Методика розрахунку власного капіталу банку, визначена Базельським комітетом, засновується на сумуванні величин “стрижневого капіталу” (тобто основної частини власних коштів) та додаткового капіталу [31, с.199]. При

цьому до складу основного капіталу віднесено акціонерний капітал, відкриті резерви, що формуються з прибутку, а також нерозподілений прибуток минулих років. Додатковий же капітал охоплює неопубліковані чи приховані резерви, переоціночні резерви, резерви для покриття сумнівних кредитних вимог, а також інструменти, що поєднують у собі характеристики капіталу і боргу (різного роду безстрокові боргові зобов`язання і конвертовані облігації).

До недавнього часу основною відмінністю зарубіжної методики розрахунку власного банківського капіталу від вітчизняної практики можна було вважати прийом до розрахунку певної частини залучених ресурсів, які охоплюють такі елементи, як привілейовані акції з фіксованим строком погашення, конвертовані облігації, що надають право обміну на акції, субординовані довгострокові облігації (їх власники в разі ліквідації банку мають право вимагати повернення коштів лише після розрахунків за всіма іншими зобов`язаннями, крім акцій).

Втім, із прийняттям Національним банком України відповідних змін і доповнень до “Інструкції про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків” (постанова Правління НБУ № 376 від 27.07.99) було зроблено істотний крок у напрямку нівелювання і цієї відмінності. Йдеться про зміну порядку розрахунку величини власного капіталу комерційних банків (а відтак і всіх економічних нормативів регулювання їх діяльності), згідно якого, окрім основного і додаткового капіталу, до складу власних коштів приймається також величина субординованого капіталу, котрий утворюють кошти, залучені банком на довгостроковій (не менше 5 років) основі. Разом з тим, ні нормативними актами центробанку, ні чинним законодавством не визначено, які саме фінансові інструменти можуть використовуватись для формування субординованого капіталу. Однак, саме детальне регламентування механізму залучення банками коштів у формі довгострокових зобов`язань могло б стати важливою передумовою (передусім у плані забезпечення належного правового поля) для визначення банківськими установами оптимальних шляхів збільшення власних коштів і, відповідно, кредитної активності.

Слід відзначити, що для комерційних банків власний капітал є не лише основою для збільшення ресурсної бази, а й необхідною умовою розширення можливостей щодо нарощування обсягів активних операцій відповідно до об`єктивної ринкової стратегії забезпечення прибутковості підприємницької діяльності. Тому завдання щодо пошуку джерел збільшення власних коштів є складовою частиною організації управління банківськими установами як з метою підтримання належного рівня їх платоспроможності, так і рентабельності функціонування загалом. Основними серед вказаних джерел є додаткова емісія акцій та капіталізація прибутку. У той же час дані форми збільшення власних коштів не завжди спроможні забезпечити порівняно оперативне надходження додаткових ресурсів у відповідь на потреби зростаючих масштабів банківських операцій, позаяк випуск і розміщення акцій на фондовому ринку може бути пов`язаний із тривалою процедурою реєстрації та значними організаційними витратами, а спрямування прибутку на поповнення власного капіталу залежить від рішення щорічних зборів акціонерів банку.

Що ж до випуску облігацій, як однієї із основних форм субординованих зобов`язань банку, то він може виявитись цілком прийнятним інструментом забезпечення потреб банківської установи у довгостроковому капіталі з метою фінансування розширення своїх операцій. У якості основних переваг даної форми мобілізації власних коштів для комерційних банків можна визначити наступні. По-перше, це, як правило, простіша процедура реєстрації випуску боргових зобов`язань (облігацій) порівняно із зобов`язаннями майновими (акціями) у банківській практиці розвинених країн. По-друге, гарантована дохідність довгострокових зобов`язань банку (за купонами чи з дисконтом) порівняно із дивідендами за акціями, що визначаються динамікою банківського прибутку. По-третє, це можливість підтримання контрольованості і керованості банком як акціонерним товариством через уникнення розпилення контрольного пакету акцій серед багатьох власників, що може стати результатом численних емісій. По-четверте, власники облігацій випереджають за правами власників

простих і привілейованих акцій стосовно доходів і активів банку (хоча і поступаються вкладникам та іншим кредиторам).

Врешті випуск довгострокових облігацій можна вважати перспективним способом формування власних коштів і для комерційних банків нашої країни, а відтак і засобом суттєвого збільшення їх кредитного потенціалу як в абсолютному вираженні (в плані збільшення ресурсної бази), так і у відносному (з огляду на виконання регулятивних нормативів, встановлених НБУ). Питання ж щодо забезпечення стійкості даного виду пасивів (що в кінцевому підсумку і дозволяє віднести їх до власних чи принаймні "квазі-власних" коштів) може бути вирішене через рефінансування викупу облігацій, за якими закінчується строк позики, за рахунок нового випуску даного виду зобов`язань банку. При цьому подібна операція може бути визначена центральним банком не лише і не стільки на рекомендаційному, скільки на зобов`язуючому рівні.

У такому разі емісія облігаційних позик може виявитись досить стійкою частиною додаткового капіталу в загальній сумі власних ресурсів комерційного банку і стати вагомим джерелом нарощування останніх (навіть попри збереження вимог Базельського комітету про неможливість перевищення даним елементом власних коштів 50% суми основного капіталу). При цьому, якщо витрати банку на формування даного виду ресурсів перебуватимуть на рівні витрат за депозитними операціями (чи перевищуватимуть їх незначною мірою), то, окрім тієї обставини, що збільшення власних коштів позитивно відображається на виконанні банками нормативів центрального банку, воно ще і безпосередньо позначається на можливостях комерційних банків з розширення кредитних операцій. Річ у тім, що дані можливості серед інших факторів визначаються також обсягом власних коштів-нетто, котрі можуть бути використані у якості кредитних ресурсів, на відміну від власного капіталу-брутто, що охоплює вкладення в основні засоби.

Отже, з урахування того, що видача будь-якого кредиту банком потребує повноцінного поповнення власних капіталів для збереження попереднього рівня його достатності, комерційним банкам необхідно мати у

своєму розпорядженні цілком надійний та оперативний за можливостями застосування інструмент поповнення власних ресурсів з тим, щоб провадити гнучку кредитну політику, адекватну потребам ринку. У якості такого інструменту одним із оптимальних варіантів видається можливість випуску банками власних довгострокових зобов`язань.

Другим важливим напрямом впливу на кредитну активність комерційних банків при розрахунку нормативу платоспроможності є регулювання рівня коефіцієнтів ризику, на які зважуються різні групи активів банківських установ, що в кінцевому підсумку визначає достатність їх власних коштів для реалізації кредитно-інвестиційних операцій, а відтак регулює можливості щодо обмеження або ж розширення останніх.

Для оцінки стану активів комерційного банку вони поділяються на п`ять груп, виходячи із ступеня ризику вкладень і можливості втрати ними частини своєї вартості (додаток 13). При цьому самі рівні ризику встановлені Національним банком України за тією ж досить простою схемою, яка пропонується Базельським комітетом – 0%, 10%, 20%, 50% і 100%. Як видно з додатку 13, нормативні умови такого поділу очевидно повинні визначати, що до першої групи належать безризикові активи, а із зростанням коефіцієнта для всіх інших груп рівень ризику відповідно підвищується. Врешті, чим більшою є величина високоризикових активів, тим більша потреба банку у забезпеченні відповідних вкладень власними ресурсами, що випливає із наступної формули розрахунку суми активів (Ар), зважених з урахуванням ризику для визначення нормативу платоспроможності:

$$\mathbf{Ap = 0 \cdot A_1 + 0{,}1 \cdot A_2 + 0{,}2 \cdot A_3 + 0{,}5 \cdot A_4 + 1{,}0 \cdot A_5},$$

де A_1, A_2, A_3, A_4, A_5 – активи комерційного банку, класифіковані за групами ризику.

Водночас необхідно зазначити, що дана схема розрахунку суми активів з урахуванням коефіцієнтів ризику має досить спрощений вид і при відсутності більшої диференціації груп вкладень не може надати комерційному банку повноцінну можливість управляти власним портфелем активів і маневрувати

ресурсами з тим, щоб досягти цілей прибутковості і ліквідності. До того ж пропонована Базельським комітетом система зважування за ризиком була орієнтована передусім на банківську практику розвинутих країн і при цьому в самій угоді зазначається, що “можливий широкий діапазон думок стосовно того, який рівень ризику слід приписати тому чи іншому активу, і таке зважування не слід розглядати як субститут комерційних рішень для цілей ринкової оцінки різних фінансових інструментів” [31, с.204].

Однак навіть у такому вигляді Базельська угода містить більш раціональний підхід стосовно диференціації активів залежно від ступеня кредитного ризику. Зокрема, пропонується зниження коефіцієнту до 20% в разі гарантування кредитів центральними урядами, державними установами чи банками країн-членів ОЕСР, а також кредитів до 1 року при гарантії банків - акціонерних товариств, які не входять до ОЕСР. Крім того, для кредитів, забезпечених житлом у вигляді застави, пропонується зниження коефіцієнту ризику до 50% [31, с.207].

Не заперечуючи в принципі, що в умовах перехідної економіки рівень банківських ризиків за кредитними операціями є значно вищим, аніж у розвинутих країнах, дещо сумнівною видається доцільність віднесенні усіх видів кредитних вкладень комерційних банків України до п`ятої групи найбільш ризикованих активів, причому незалежно від конкретного способу організації позичкової операції та типу позичальника.

Справді, усі кредити, надані комерційним банкам, підприємствам, фізичним особам, незалежно від виду забезпечення і чи є заборгованість сумнівною або ж простроченою, віднесені до єдиної групи високого ризику з коефіцієнтом 100%. У той же час, кредити, надані центральним і місцевим органам влади, віднесені до груп з коефіцієнтами відповідно 10% і 20%, що у вітчизняних умовах не завжди є виправданим з огляду на можливі проблеми з кредитоспроможністю державних установ.

Очевидно, що у цьому відношенні доцільною була б практика більшого рівня диференціації кредитних вкладень залежно від ступеня ризику,

враховуючи як категорію клієнта, так і умови реалізації відповідних позичкових операцій з ним. Йдеться передусім про можливість перегляду коефіцієнтів ризику в бік зниження для кредитів, що надані під забезпечення порівняно ліквідних активів (інструменти фінансового ринку, а в окремих випадках і товарно-матеріальні цінності) або банківські чи урядові гарантії попри збереження на незмінному рівні ризикованості позик, наданих без забезпечення, а також пролонгованих і прострочених кредитних вкладень банку. Ступінь зниження ризику може бути доведена до величини коефіцієнтів 70-80% (залежно від виду забезпечення). З іншого боку, для окремих категорій банківських вкладень з природно високим рівнем ризику щодо неповернення коштів (різного роду сумнівна заборгованість за кредитами), коефіцієнти, на які зважуються відповідні активи, можуть бути навіть дещо підвищені. Насамперед це стосується сумнівної заборгованості за позиками, наданими органам державного управління. Крім того, не зовсім виправданим, на наш погляд, є встановлення нульового рівня ризику для державних цінних паперів, емітованих центральними і місцевими органами влади, в інвестиційному портфелі комерційного банку. У результаті значні обсяги вкладень банківських установ нашої країни у ОВДП дозволяли їм забезпечувати фактичне "перевиконання" нормативу платоспроможності, тоді як навіть Базельським комітетом передбачена можливість встановлення 10%-го рівня ризику до державних цінних паперів із строком до 1 року і 20%-го - із строком понад 1 рік.

Загалом пропонована диференціація могла б певною мірою оптимізувати управління організацією кредитного процесу в комерційних банках, стимулюючи розширення сфер грошово-кредитних відносин з найбільш надійними та перспективними позичальниками (з огляду на меншу потребу забезпечення відповідних вкладень власними ресурсами) і звуження сфер цих відносин з тими суб`єктами ринку, діяльність яких не може створити належних умов щодо ефективного кругообороту отриманих в банку ресурсів, а відтак і їх повернення з прибутком. У цілому ж такий підхід міг би, на нашу думку,

створити умови для більш дієвого застосування нормативу платоспроможності у регулятивній діяльності центрального банку нашої країни.

Нарівні з показником платоспроможності важливе значення для регулювання кредитної активності банківських установ мають також групи нормативів ліквідності та кредитного ризику. Врешті, якщо йдеться про стійкість положення комерційних банків на фінансовому ринку, то насамперед враховується їхня спроможність відповідати за власними зобов`язаннями, що визначається належним збалансуванням певних груп активів і пасивів за сумами і строками. Можливості забезпечувати вказане збалансування залежать передусім від дотримання банківськими установами встановлених нормативів ліквідності, група яких включає три основні показники: норматив миттєвої ліквідності (Н5), норматив загальної ліквідності (Н6), а також норматив співвідношення високоліквідних активів і робочих активів банку (Н7). Як випливає із формул для розрахунку даних показників, наведених у додатку 12, оцінка можливостей комерційного банку виконувати свої платіжні зобов`язання здійснюється виходячи із співвіднесення окремих його активів з іншими статтями балансу, причому норматив встановлено як певне мінімальне значення активів стосовно цих статей.

Так, коефіцієнт миттєвої ліквідності, що розраховується як відношення суми коштів на кореспондентському рахунку та в касі комерційного банку до поточних рахунків не повинен бути меншим за 20%. Це означає, що на кожну гривню залучених на поточні рахунки коштів комерційний банк повинен мати як мінімум 20 копійок активів у вигляді залишків готівки в касі і коштів на кореспондентському рахунку в Національному банку. Зрозуміло, що через збільшення нормативного значення даного показника центральний банк може суттєво обмежити кредитні можливості банківських установ країни, по суті "зв`язуючи" їх ресурси в касі й на кореспондентському рахунку, а через зменшення – досягти зворотного ефекту.

Норматив загальної ліквідності, що розраховується як співвідношення загальних активів до загальних зобов`язань банку, не повинен бути нижчим за

100%. Його економічний зміст визначає достатність активних вкладень для погашення зобов`язань банку перед клієнтами. Водночас у зв`язку з тим, що в числі загальної суми зобов`язань комерційного банку не враховуються його зобов`язання перед акціонерами, тобто сума власного капіталу, практична застосовність даного показника видається дещо сумнівною, адже він апріорі не може бути нижчим за 100%, якщо тільки власні кошти банку не дорівнюють нулю. Відтак перевищення нормативного значення за показником загальної ліквідності відображає не стільки спроможність комерційного банку виконувати свої платіжні зобов`язання, скільки динаміку величини власних коштів, збільшення яких дозволяє нарощувати залучені пасиви та розширювати відповідно до цього активні операції. Втім, фактичне значення даного показника може бути і нижчим за 100%, позаяк в розрахунок активів не приймаються прострочені й сумнівні щодо повернення позики, а у такому аспекті йдеться вже не про власне ліквідність чи про платоспроможність, а про якість кредитного портфеля.

І нарешті третій показник – норматив співвідношення високоліквідних і робочих активів банку – визначає питому вагу високоліквідних активів у робочих активах банківської установи і не повинен бути меншим за 20%. При цьому до числа високоліквідних активів відносяться кошти у касі банку, кошти до запитання і на строкових депозитах в НБУ, боргові цінні папери, що рефінансуються Національним банком, а також кошти до запитання і строкові депозити, розміщені в інших комерційних банках. До складу робочих активів, окрім перелічених вище, включаються всі види кредитних вкладень, дебіторська заборгованість інших банків та клієнтів, вкладення у цінні папери, асоційовані і дочірні компанії та деякі інші види активів (по суті це чисті активи без залишків на транзитних і регулюючих рахунках).

Даний показник відображає якісний бік розміщення коштів комерційним банком, визначаючи свого роду рівень мобільності вкладень при необхідності виконання зобов`язань перед клієнтами. Інакшими словами, з кожної гривні розміщених банком ресурсів 20 копійок мають перебувати у вигляді первинних

і вторинних резервів, готових до використання для погашення платіжних зобов`язань перед вкладниками і кредиторами. При цьому позитивної оцінки заслуговує нормативне співвіднесення високоліквідних активів саме з робочими активами, а не із загальною величиною всіх вкладень комерційного банку. У той же час прийняття в розрахунок сум основних засобів може негативно позначитись на забезпеченні банківської діяльності необхідною матеріально-технічною базою, позаяк придбання новітнього обладнання чи введення в експлуатацію нових приміщень може призвести до труднощів із виконанням даного нормативу.

Таким чином, за своїм економічним змістом розглянуті нормативи ліквідності покликані сприяти підтриманню комерційними банками своєї платоспроможності через певну величину високоліквідних коштів, котрі можуть бути спрямовані на розрахунки за зобов`язаннями банківської установи. У той же час навряд чи дану систему показників можна вважати достатньою з огляду на сам фундаментальний принцип підтримання стійкості положення комерційного банку на фінансовому ринку.

Йдеться про принцип, що визначає необхідність підтримання оптимального співвідношення між строками депозитів і розміщенням коштів в активних операціях банку. Розглянута ж група нормативів ліквідності на практиці не виключає можливості спрямування банком залучених на короткі строки ресурсів у довгострокові вкладення (кредитні чи інвестиційні), а також не усуває потенційних можливостей підриву ліквідності банківської установи.

Так, виконання банком нормативу загальної ліквідності (Н6) більшою мірою відображає позитивну динаміку власних коштів комерційного банку, вказуючи на можливість розширення активів згідно із зобов`язаннями. Що ж до нормативу співвідношення високоліквідних активів і робочих активів банку (Н7), то він по суті “поглинає” норматив миттєвої ліквідності (Н5), визнаючи, що комерційний банк має тримати у вигляді первинних і вторинних резервів 20% всіх робочих активів, тоді як Н5 – 20% лише від поточних зобов`язань (навряд чи останні при цьому можуть перевищувати всі робочі вкладення

банку).

Не заперечуючи в принципі важливість дотримання комерційними банками всіх нормативів ліквідності, встановлених Національним банком України для фінансової стійкості банківської системи, необхідно у той же час вказати, що можливості банківських установ виконувати свої платіжні зобов`язання залежать не лише від наявності у їхніх портфелях певної суми високоліквідних активів, а й від збалансованості усіх ресурсів і вкладень за строками. Даний аспект проблеми особливо важливий у плані підтримання стійкості положення банків на фінансовому ринку у перспективі – з огляду на недопущення невиконання ними своїх зобов`язань із-за порушення указаної збалансованості (навіть попри наявність передбаченої діючими нормативами суми первинних і вторинних резервів). Тому для більш повної характеристики ліквідності необхідно було б використовувати ще і показники, які б передбачали взаємне ув`язування сум і строків можливого вивільнення кредитів та інших вкладень банку з вимогами, що можуть бути пред`явлені власниками коштів, з яких сформовані ресурси комерційного банку. Інакшими словами, йдеться про оцінку практичної реалізації принципу відповідності груп активів і пасивів банківського балансу, що було відображено у таблиці 3.10.

Найбільш загальна схема для розрахунку таких показників може бути представлена у вигляді наступної формули:

$$К_{Лі} = \frac{К}{Д} \times 100\%$$

де $К_{Лі}$ – коефіцієнт ліквідності і-тої групи, К – заборгованість за кредитами, наданими комерційним банкам, Д – обсяг коштів, залучених банком на депозити.

При цьому дані коефіцієнти слід розраховувати для відповідних сум ресурсів і вкладень, класифікованих за строками. З цією метою їх необхідно розподілити на чотири основні групи – до 3 місяців, від 3 до 6 місяців, від 6 місяців до 1 року та понад 1 рік. Критеріальний рівень для оцінки дотримання

банком збалансованості ресурсів і вкладень за строками, а відтак і ліквідності його балансу в цілому є значення розрахункових коефіцієнтів, що не перевищують 100% (це стосується усіх чотирьох показників, розрахованих для кожної із груп активів і пасивів з відповідними строками вкладення і погашення).

Зрозуміло, однак, що подібні коефіцієнти не можуть надати повноцінної інформації про платоспроможність банку, позаяк не відображають якісного аспекту портфеля кредитних вкладень (для цього ж їх потрібно диференціювати за групами ризику залежно від якості забезпечення і типу позичальника, про що йшлося вище). У той же час вони слугують надійною основою для прийняття керівництвом банку оптимальних рішень щодо управління ресурсною базою та кредитно-інвестиційним портфелем. Так, якщо фактичні значення коефіцієнтів перевищують нормативні, то це вказує на необхідність активізації роботи банку щодо вдосконалення власної депозитної політики з метою розширення ресурсного потенціалу для забезпечення потреб ринку у відповідних кредитних послугах. Якщо ж відповідні значення показників набагато нижчі рівня 100%, то це свідчить про недостатньо активну кредитну політику банківської установи, неспроможність її у повному обсязі задіяти сформовані ресурси у прибуткових сферах, що у кінцевому підсумку може негативно позначитися на рентабельності банку в цілому.

Таким чином, запропонована система коефіцієнтів ліквідності може мати двояке функціональне призначення: з одного боку, слугувати інформаційною базою для прийняття управлінських рішень щодо управління активами і пасивами комерційного банку, а з другого – виступати засобом забезпечення його ліквідності через підтримання належного співвідношення між строками депозитів і розміщення коштів у кредитних та інших активних операціях.

Третю основну групу показників нормативного регулювання діяльності комерційних банків у сфері організації грошово-кредитних відносин утворюють нормативи ризику, сукупність яких дозволяє обмежувати масштаби здійснення банківськими установами окремих видів активних, пасивних і

забалансових операцій та підтримувати стійкість банківської системи через диверсифікацію кредитних вкладень. До складу цієї групи належать показники максимального розміру ризику на одного позичальника, нормативи "великих" кредитів, максимального обсягу кредитів інсайдерам і міжбанківських позик, а також нормативів інвестування (додаток 12).

Максимальний розмір ризику на одного позичальника (Н8) встановлюється у процентах до власного банківського капіталу, з яким співвідноситься загальна величина кредитів, виданих банком одному позичальнику або групі юридичних чи економічно пов`язаних між собою позичальників, включаючи 100% суми позабалансових зобов`язань, виданих стосовно даного позичальника. Відтак ідеться очевидно не стільки про "ризик" в вузькому розумінні як імовірність втрати коштів, зумовлену дією ряду факторів, а про максимальну величину кредиту, який може бути наданий банком одному позичальнику (тобто принципову можливість втрати певної суми коштів у разі банкрутства останнього). Чинними на сьогодні нормативними актами Національного банку цей ліміт встановлено у розмірі 25% від власних коштів банку. Економічний зміст даного показника полягає в обмеженні кредитного ризику для всього портфеля позик комерційного банку через диверсифікацію кредитних вкладень і недопущення надмірної концентрації заборгованості одним позичальником.

На досягнення указаних цілей спрямовано також встановлення нормативу "великих" кредитних ризиків (Н9), що визначає максимальний розмір крупних позик, які можуть бути надані банком. При цьому кредити вважаються "великими", якщо їхня сума одному позичальнику, включаючи векселі і 100% позабалансових вимог, перевищує 10% власного капіталу банку. Загальна величина цих великих кредитів, наданих банком, не повинна перевищувати 8-кратного розміру власних ресурсів.

Обмеження обсягу крупних кредитів дозволяє центральному банку впливати на якісний склад кредитного портфеля банківських установ, примушуючи останніх диверсифікувати позики за різними клієнтами. У даному

разі підтриманню стійкості положення комерційного банку на фінансовому ринку може сприяти зниження частки крупних кредитів у загальній сумі кредитних вкладень та зменшення середнього розміру “великого” кредиту. Очевидно, що реалізація обидвох цих завдань більшою мірою належить до сфери компетенції не стільки центрального, скільки комерційних банків – у плані обрання пріоритетів їх кредитної політики.

Важливим напрямком нормативного регулювання рівня ризику за позичковими операціями комерційних банків є також обмеження обсягу кредитів, наданих інсайдерам, тобто юридичним або фізичним особам, які так чи інакше пов`язані з банком (акціонери, учасники, керівники, їхні родичі та ін.). З цією метою Національним банком встановлено два показники:

1) норматив максимального розміру кредитів, гарантій і поручительств, наданих одному інсайдеру (Н10), що обмежує загальну величину такої заборгованості 5%-ним рівнем від власного капіталу банку;

2) норматив максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам (Н11), граничне значення якого встановлено у розмірі 40% від обсягу власних коштів банку.

Зрозуміло, що обмеження величини кредитних вкладень особам, які спроможні впливати на прийняття рішень, про видачу кредитів є однією з необхідних умов мінімізації кредитного ризику загалом – в плані недопущення фактичного фінансування банками своїх власників, позаяк подібна одностороння спрямованість кредитної політики з перерозподілу залучених ресурсів на користь інсайдерів у кінцевому підсумку може призвести до збитків комерційного банку, а відтак і проблем із стійкістю усієї банківської системи. У зв`язку з цим дещо сумнівною видається доцільність встановлення досить ліберального нормативного значення для максимального ризику кредитів усім інсайдерам - 40%, що для банків із невеликим власним капіталом може становити проблему в роботі з приводу диверсифікації активів. Тому критеріальний рівень даного нормативу доцільно було б, на наш погляд, обмежити величиною порядку 25%.

Важливим фактором, який може вплинути на фінансову активність банку, є обсяг зобов`язань щодо отриманих і наданих міжбанківських кредитів, котрі являють собою досить мобільну складову частину ресурсів і вкладень банківських установ. Тому для регулювання кредитної активності комерційних банків у даній сфері Національним банком встановлено два основних нормативи:

1) максимального розміру наданих міжбанківських позик (Н12), що не повинен перевищувати 200% власного капіталу банку;

2) максимального розміру отриманих міжбанківських позик (Н13), загальна величина яких не повинна бути більшою за 300%-ний розмір власних ресурсів комерційного банку.

Отже, як випливає із діючих регулятивних нормативів НБУ, комерційним банкам дозволяється залучати позик на міжбанківському ринку кредитних ресурсів у 1,5 рази більше, аніж надавати. Указану розбіжність у критеріальних значеннях двох нормативів, в принципі, можна зрозуміти як намір надати банківським установам повноцінну можливість щодо маневрування власними ресурсами та спроможності своєчасно залучати необхідні кошти у інших комерційних банків у разі нагальної потреби оплати своїх зобов`язань перед клієнтами, тобто по суті підтримання належного рівня платоспроможності (до речі, оцінка ліквідності банку не як запасу, що відображено у таблиці 3.10, а як потоку грунтується саме на цій можливості – оперативно мобілізовувати необхідні кошти на грошовому ринку).

Однак, з огляду на забезпечення реалізації саме цих завдань (і, в першу чергу, підтримання платоспроможності банку) критеріальне значення максимального розміру отриманих міжбанківських позик, на нашу думку, є дещо завищеним. Слід враховувати, що надмірний обсяг залучених міжбанківських кредитів у складі ресурсів комерційного банку може обумовити його значну залежність від кон`юнктури фінансового ринку, котра є досить чутливою не лише до суто грошових, а й до загальноекономічних, політичних та інших факторів, що можуть вплинути на динаміку процентних ставок. Відтак

високий процентний ризик може обумовити підвищення кредитного ризику та негативно позначитись на стійкості банківських установ на ринку (до того ж значна ресурсна взаємозалежність кредитних установ негативно позначається на стійкості усієї банківської системи). У зв`язку із вищевикладеним нормативне значення максимального розміру отриманих міжбанківських позик доцільно було б знизити з 300% до 200%, привівши його у відповідність з максимальним розміром наданих на міжбанківському ринку кредитів.

Останнім у числі регулятивних показників ризику, встановлених для комерційних банків нашої країни, є норматив інвестування (Н14), що визначає можливості використання банківського капіталу для придбання цінних паперів акціонерних товариств, інших підприємств та недержавних боргових зобов`язань. Він розраховується як відношення суми коштів, що інвестуються на придбання часток інших підприємств, до величини власного капіталу банку і його інвестиційного портфеля, включаючи вкладення в асоційовані компанії. Критеріальний рівень нормативу встановлено не більш як 50%.

Очевидним призначенням даного показника є обмеження використання банківських ресурсів на інвестиції у цінні папери підприємств, що можна вважати досить ризикованим видом вкладень, а відтак і таким, що здатний суттєво обмежити платоспроможність комерційного банку. Водночас дещо сумнівною видається потреба у складній формулі розрахунку знаменника даного нормативу, позаяк він повторює окремі статті, враховані у чисельнику. Більш прийнятним, з нашої точки зору, був би простіший варіант розрахунку нормативу інвестування, який би зводився до співвіднесення величини коштів, що інвестуються банком на придбання часток інших підприємств, до суми власного капіталу банку.

Разом з тим, якщо центральний банк зацікавлений в активізації кредитної діяльності банківських установ нашої країни попри одночасне обмеження величини ризиків, якими можуть супроводжуватися вкладення коштів у цінні папери підприємств за відсутності належної інфраструктури фондового ринку, а відтак і можливості оперативного обміну інвестованих ресурсів на ліквідні

активи, то слід було б продумати варіант регулятивних заходів із тимчасового запровадження більш жорстких вимог за нормативом інвестування (приміром, на рівні 20%). Обгрунтування необхідності подібних заходів може бути сформульоване у вигляді наступних основних моментів: по-перше, переорієнтація банківських ресурсів з фондового ринку на ринок позичкових капіталів; по-друге, зниження загального рівня банківських ризиків (річ у тім, що банки мають більше можливостей щодо аналізу кредитоспроможності потенційного позичальника, аніж фінансової стійкості емітента цінних паперів, який може і не бути клієнтом банку); по-третє, стимулювання більш ефективного використання коштів підприємствами реального сектора, що визначається відповідними зобов`язаннями з погашення заборгованості перед банком (тоді як довгострокові зобов`язання перед акціонерами чи власниками облігацій у цьому відношенні є менш дієвими для керівництва підприємства).

Нарівні із зменшенням нормативу інвестування додатковим заходом щодо зниження ризику і підвищення стійкості положення комерційного банку на фінансовому ринку могло б стати запровадження і такого показника, як максимальний розмір депозиту, залученого банком. Йдеться про необхідність стабільності ресурсної бази банку й уникнення підриву його ліквідності в разі непередбаченого вилучення крупних депозитів, що не завжди може бути забезпечене мобілізацією коштів з інших джерел. За подібних обставин диверсифікація банківських пасивів є не менш важливою за диверсифікацію його активів, що у кінцевому підсумку визначає можливості комерційного банку ефективно організовувати грошово-кредитне посередництво в економіці, не ставлячи під сумнів власну платоспроможність. За аналогією з показником максимального розміру ризику на одного позичальника пропонований норматив міг би бути встановлений на рівні максимум 25% величини власного капіталу банку.

Таким чином, усі розглянуті вище нормативи, запроваджені Національним банком України для регулювання діяльності комерційних банків, слугують важливим інструментом впливу не лише на їх здатність виконувати

свої платіжні зобов`язання, а й спроможні безпосередньо впливати на рівень активності банківських установ у сфері організації грошово-кредитних відносин. Разом з тим, нормативні значення, встановлені для відповідних регулятивних показників, являють собою свого роду критичну межу, вихід за яку комерційних банків може становити загрозу їх стійкості на фінансовому ринку, причому як кожного зокрема, так і банківської системи загалом. Однак з урахуванням того, що особливості функціонування банківських установ у різних сферах застосування ресурсів суттєво відрізняються між собою і до того ж самі банки за типом, спеціалізацією, розміром капіталу та іншими ознаками діють з різним ступенем ризику, то очевидно і нормативні показники регулювання їх функціонування бажано було б певним чином диференціювати.

Основним критерієм для подібної диференціації може бути встановлено орієнтацію кредитної політики комерційного банку і спрямування ним сформованих ресурсів на кредитування тієї сфери реального сектора економіки, розвиток якої визначено у числі пріоритетних відповідними урядовими програмами. При цьому для ефективності механізму регулювання значення у даному разі має не сам вибір галузі (котрі можуть змінюватися відповідно до змін урядової стратегії при реалізації програми економічного розвитку – чи то реформування АПК, чи ж стимулювання експорто-орієнтованих підприємств, чи окремих напрямів машинобудування тощо), а встановлення гнучкого режиму застосування нормативів, який би дозволив пом`якшити відповідні обмеження на кредитну активність банківських установ і тим самим стимулювати їх до збільшення обсягів позичкових операцій у тих сферах економіки, в яких зацікавлений уряд.

Прикладом такого режиму могла б стати лібералізація нормативів кредитного ризику й окремих нормативів ліквідності у разі, якщо частка необхідних кредитних вкладень (спрямованих відповідно до урядових пріоритетів) у загальній величині кредитного портфеля становить не менше 40%. Примірна схема практичного застосування такої диференціації зображена на рис. 3.5.

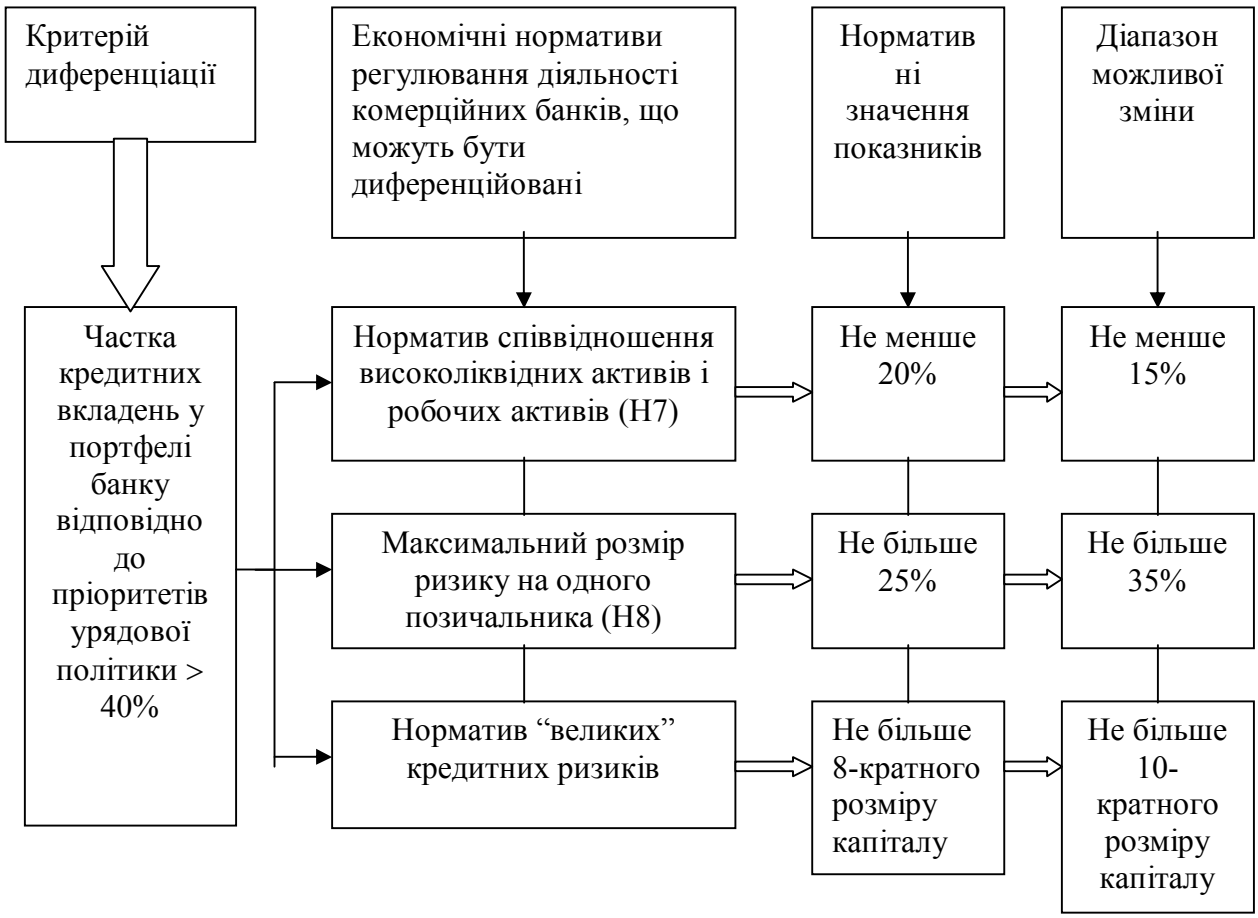

Рис.3.5. Схема диференціації окремих економічних нормативів регулювання діяльності комерційних банків.

Основою для обрання іншого критерію диференціації економічних нормативів регулювання діяльності комерційних банків може бути необхідність впливу Національного банку на структурну побудову кредитної системи країни. У даному контексті мову вочевидь слід вести про необхідність стимулювання процесу нарощування капіталів вітчизняними банківськими установами, що є однією з необхідних умов підтримання фінансової стійкості і стабільного розвитку усієї кредитної системи.

Можливість реалізації указаних завдань може бути забезпечена в числі інших заходів також диференціацією нормативів для банків із різними розмірами власного капіталу і статутного фонду, виходячи із того принципу, що чим більшими є дані показники, тим вірогіднішою є можливість збереження банком стабільного положення на фінансовому ринку порівняно із кредитними установами з недостатнім розміром власних коштів. Практичний же розподіл

нормативних значень регулятивних показників за вказаним критерієм міг би реалізуватись у певному невеликому значенні граничного рівня тих нормативів, у розрахунку яких використовується величина власних коштів (за виключенням хіба що групи показників платоспроможності) для банків із більшою величиною власного капіталу (скажімо, понад 10 млн. євро).

Слід підкреслити, що в цілому результати пропонованої диференціації економічних нормативів крім того, що вони спроможні вирішувати суто практичні завдання щодо стимулювання кредитної активності банків у пріоритетних сферах або ж сприяти вдосконаленню структури кредитної системи, впливають і на ефективність самого механізму регулятивного впливу центрального банку на діяльність комерційних банків. Йдеться про можливість суттєвого підвищення дієвості даного механізму, позаяк гнучкий підхід Національного банку при встановленні нормативних показників діяльності комерційних банків впливатиме через підтримання їх платоспроможності на належному рівні також і на формування напрямів кредитної політики, тобто по суті являє собою комплексний підхід до організації регулятивного процесу в банківській системі.

Підсумовуючи викладені вище положення щодо нормативного регулювання центральним банком діяльності комерційних банків у сфері організації грошово-кредитних відносин суспільства доцільним, з нашої точки зору, є виділення наступних основних напрямів вдосконалення системи економічних нормативів:

1. У зв`язку із тим, що величина власного капіталу комерційного банку є основою для розрахунку більшості економічних нормативів (в тому числі усіх показників ризику), то від його величини у кінцевому підсумку залежать кредитні можливості банківських установ. Тому слід було б розглянути питання щодо розширення можливостей залучення до складу капітальних статей активу банку довгострокових облігаційних зобов`язань комерційного банку. Це дало б можливість, з одного боку, стимулювати активне використання даного фондового інструменту в угодах на ринку цінних паперів,

а з іншого – збільшити можливості банків з кредитування економіки як за рахунок залучення довгострокових ресурсів на основі облігаційних позик, так і полегшення можливостей виконання нормативних вимог щодо кредитного ризику та платоспроможності у зв`язку із збільшенням капіталу банку.

2. Слід розглянути можливість більшої диференціації коефіцієнтів ризику, на які зважуються активи банку при розрахунку нормативу платоспроможності, оскільки умови перехідної економіки дещо відрізняються від банківської практики розвинутих країн щодо ризикованості окремих видів кредитних вкладень, визначених Базельською угодою. Це дало б можливість стимулювати комерційні банки до більш оптимального формування власного кредитного портфеля й розширення операцій з більш надійними позичальниками.

3. У зв`язку з тим, що діючі показники ліквідності встановлюють лише нормативне співвідношення стосовно одного виду активів (у даному разі – високоліквідних, включаючи кошти в касі і на кореспондентському рахунку), визначаючи їх частку в сумі поточних зобов`язань і в робочих активах, дана система нормативів не завжди може надати об`єктивну оцінку рівня ліквідності балансу комерційного банку, а відтак і його платоспроможності. Йдеться передусім про необхідність оптимального співвідношення між строками і сумами залучених депозитів і розміщенням коштів в активних операціях і в першу чергу – наданні позичок, що визначає потенційні можливості банківської установи розраховуватись за власними зобов`язаннями (з огляду на вивільнення відповідних сум коштів з активів для погашення відповідних за строками вимог клієнтів банку за пасивами). У зв`язку з цим діючу систему нормативів ліквідності можна було б доповнити ще групою оціночних показників, які б відображали співвідношення кредитних вкладень банку та відповідних їм за строками депозитів.

4. З метою підвищення стійкості положення комерційних банків на фінансовому ринку й розширення їхніх можливостей з організації грошово-кредитних відносин доцільно було б внести зміни до окремих показників групи

нормативів ризику. Йдеться передусім про обмеження максимального розміру кредитів, наданих інсайдерам, а також максимальної величини отриманих міжбанківських позик, що є необхідною умовою для вирішення двох завдань – з одного боку, стимулювання банків до більшої диверсифікації активів і зниження впливу інсайдерів на прийняття рішень про видачу позик, а з іншого – обмеження залежності комерційних банків від ресурсів, залучених на міжбанківському ринку із притаманною йому нестабільністю кон`юнктури. Крім того, доцільно було б зменшити норматив інвестування з тим, щоб обмежити можливості банківських установ вкладати кошти у цінні папери, які в умовах вітчизняного фондового ринку відзначаються низьким рівнем ліквідності та надійності, і збільшити в результаті обсяги позичкових операцій як основної альтернативи до інвестування ресурсів у цінні папери.

5. У загальній системі економічних нормативів основна увага приділяється мінімізації ризиків за кредитними операціями, що відображається у можливостях підтримання належного рівня платоспроможності комерційного банку через диверсифікацію кредитних вкладень, конкретним виразом якої є обмеження розмірів кредитів одному позичальнику та інсайдерам. Водночас для регулювання платоспроможності банку необхідним є встановлення певних обмежень і щодо структури пасивів, позаяк прийом банками (особливо невеликими) значного за обсягом вкладу від одного клієнта може стати фактором підриву ліквідності в разі вилучення депозиту. Для уникнення подібної ситуації діючу систему нормативів слід було б доповнити показником, який би співвідносив максимальну величину суми прийнятого депозиту із розміром капіталу банку. За аналогією із показником максимального розміру ризику на одного позичальника такий норматив міг би бути встановлений на рівні 25%, хоча цілком прийнятним може бути і варіант диференціації даного показника залежно від розмірів банку.

6. Необхідно розглянути можливість встановлення Національним банком України індивідуальних нормативів для комерційних банків, кредитна політика яких відповідає загальноекономічним завданням реформування реального

сектора господарства у відповідності із положеннями відповідних урядових програм. Основними показниками, що можуть бути диференційовані, є норматив співвідношення високоліквідних активів і робочих активів банку, максимальний розмір ризику на одного позичальника, норматив "великих" кредитних ризиків. При цьому традиційною у даному відношенні умовою для нормативних вимог може бути спрямування кредитних ресурсів на підтримання експортоорієнтованих підприємств, реформування агропромислового комплексу, розвиток малого бізнесу в окремих регіонах країни.

7. Одним із напрямів підвищення дієвості регулятивного впливу Національного банку України на діяльність комерційних банків може бути їхня диференціація в залежності від типу банку. У якості важливого критерію для такої диференціації може бути використана величина статутного фонду або власного капіталу банку. При цьому чим більшими є власні кошти, тим менш жорсткими можуть бути вимоги щодо підтримання нормативних значень окремих показників – і в першу чергу нормативів ризику.

Підсумовуючи розглянуті вище напрями вдосконалення регулятивного механізму впливу центрального банку на діяльність комерційних банків через встановлення економічних нормативів, слід відзначити, що дана сфера являє собою лише один із елементів побудови оптимальної організації управління кредитним процесом – у його зовнішньому прояві (тобто виконані комерційними банками вимог НБУ). У той же час не менш важливими для ефективної організації грошово-кредитних відносин суспільства є внутрішні аспекти реалізації відповідних функцій комерційними банками. Це визначає необхідність аналізу системи відповідних заходів з управління кредитним портфелем таким чином, щоб підтримати оптимальний рівень ліквідності комерційного банку, його фінансової стійкості, а відтак і нормальної можливості забезпечувати грошово-кредитне посередництво на ринку.

3.3. Управління ліквідністю і кредитним портфелем комерційних банків як необхідна умова стабільного функціонування банківської системи

Одним із ключових елементів діяльності комерційних банків у сфері організації грошово-кредитних відносин є комплекс заходів з управління їх власними кредитними портфелями з огляду на необхідність реалізації двох важливих завдань: 1) забезпечення ліквідності активів банку і підтримання належного рівня його платоспроможності; 2) максимізації загального рівня доходу від активних операцій і передусім кредитування як основної форми розміщення банківських ресурсів. Надійність і ефективність функціонування банківської системи країни визначається стійкістю окремих комерційних банків, а відтак особливості управління кожним із них на мікрорівні безпосередньо впливають на можливості реалізації грошово-кредитного посередництва і забезпечення відтворювального процесу в масштабах всієї економіки.

Необхідно підкреслити, що ефективність роботи комерційного банку визначається не лише дотриманням ним сукупності встановлених центральним банком нормативів (хоча і це є необхідною умовою позитивної оцінки стабільності функціонування банківської установи на фінансовому ринку), а й можливістю сформувати портфель активів таким чином, щоб, з одного боку, забезпечити належну дохідність як ключовий параметр реалізації інтересів власників (акціонерів) у діяльності банку як комерційного підприємства, а з другого – підтримати оптимальний рівень ліквідності як основного фактора, котрий визначає можливості банку відповідати за власними платіжними зобов'язаннями, що узгоджується з інтересами вкладників і кредиторів. У кінцевому підсумку і перші і другі інтереси так і чи інакше позначаються на організації грошово-кредитних відносин, позаяк кредитна активність комерційного банку має будуватися на оптимальному їх збалансуванні. Йдеться передусім про взаємообернену залежність між дохідністю різних видів

активних операцій з відповідним рівнем ризику за ними та ліквідністю вкладень банківських ресурсів, тобто можливістю їхнього використання для виконання платіжних зобов'язань перед клієнтами. У такому контексті проблема внутрішнього управління комерційним банком у сфері грошово-кредитного посередництва зводиться до вирішення свого роду дилеми між ліквідністю і дохідністю при формуванні структури портфеля активів банківської установи (рис. 3.6).

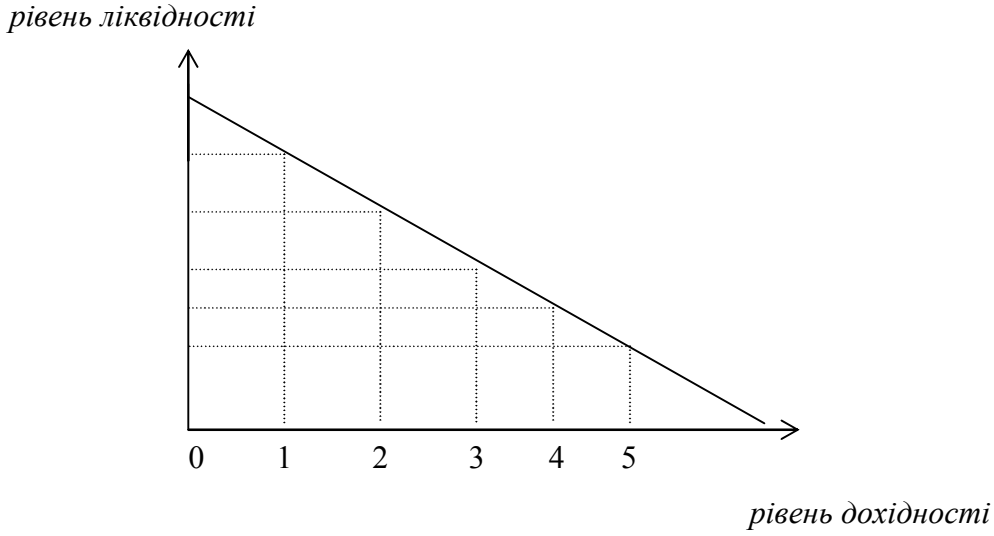

Рис. 3.6. Взаємозалежність рівнів ліквідності і дохідності активів комерційного банку

Умовне групування активів, наведене на рис. 3.6 (0 – готівка та кошти на кореспондентському рахунку в НБУ; 1 – інші кошти в НБУ; 2 – депозити та кредити в інших банках; 3 – цінні папери в портфелі банку; 4 – кредити, надані клієнтам; 5 – інвестиції капіталу в асоційовані і дочірні компанії), визначає зниження рівня ліквідності вкладень в міру підвищення їх дохідності, а разом з тим збільшення строків, на які розміщуються кошти та ризику їх неповернення. При цьому розгляд самих активів у процесі аналізу має засновуватись на визначенні певних пріоритетів з огляду на вплив різних груп вкладень на ліквідність комерційного банку – в плані пошуку можливостей гнучкого управління нею.

Цілком очевидно, що для вирішення цього завдання до уваги слід брати

не усю сукупність активів, а лише робочі активи банку (тобто суми високоліквідних коштів, коштів, вкладених в майно, кредитно-інвестиційний портфель, а також інші активи, що приносять дохід банку). Загальний зміст управління портфелем активів комерційного банку може бути виражений за допомогою наступних двох формул:

$$P_A = \boldsymbol{f}_{\mathbf{D}}(A_1, A_2, A_3, A_4, A_5, A_6) \Rightarrow \max$$

$$P_A = \boldsymbol{f}_{\mathbf{L}}(A_1, A_2, A_3, A_4, A_5, A_6) \Rightarrow \max,$$

де P_A – портфель активів комерційного банку; $\boldsymbol{f}_{\mathbf{D}}$ і $\boldsymbol{f}_{\mathbf{L}}$ – відповідно функції доходу і ліквідності; A_1 – первинні резерви(готівка в касі, кошти на кореспондентських рахунках в НБУ та інших комерційних банках); A_2 – вторинні резерви (державні цінні папери, що рефінансуються НБУ, депозити та кредити в інших банках); A_3 – кредитний портфель; A_4 – інвестиційний портфель; A_5 – вкладення в асоційовані і дочірні компанії; A_6 – основні засоби і нематеріальні активи.

Як бачимо, попри загальну цільову спрямованість процесу управління портфелем активів комерційного банку, що зводиться до необхідності оптимального поєднання належних рівнів ліквідності і дохідності, зрозуміло, що досягнення відповідного результату забезпечується різними групами активів (з одного боку, A_1 і A_2 – ліквідність, а з другого – усі решта – дохідність). При цьому, якщо йдеться про оперативне управління банківськими вкладеннями, навряд чи у цьому зв'язку в якості серйозного резерву для маневрування можна розглядати суми іммобілізації, тобто ресурсів, розміщених в основних засобах і нематеріальних активах, що слугують важливим фактором забезпечення нормальної життєдіяльності банку і не можуть залучатися на поповнення ліквідних активів без втрати банком спроможності повноцінно виконувати свої базові функції. Відтак основним об'єктом управління в плані досягнення зазначених вище двох стратегічних цілей виступають первинні і вторинні резерви комерційного банку та його кредитно-інвестиційний портфель. Водночас з урахуванням того, що саме кредитна (а не інвестиційна) діяльність має бути основною функцією комерційного банку в ринкових умовах

господарювання, її значення для підтримання належного рівня платоспроможності окремих банків і стійкості усієї банківської системи є пріоритетним для розробки адекватного комплексу регулятивних (а точніше саморегулятивних) заходів банківських установ. Підтвердженням цього висновку можуть слугувати дані про динаміку активів комерційних банків нашої країни за останній період часу (додаток 14).

Як видно із наведених у додатку даних найбільша частка у структурі активів банківських установ належить саме кредитному портфелю (понад 40%), що відображає загальну цільову спрямованість їх діяльності на ринку як основних посередників у організації грошово-кредитних відносин. При цьому подібна структура вкладень, за якої питома вага кредитного портфеля у загальній сумі активів перебуває на рівні 40-50%, є характерною для практично всіх банків, незалежно від їхнього розміру (додаток 15). Найбільшу частку позичкових операцій у сукупних вкладеннях мають найкрупніші банки з активами понад 1 млрд. грн. (за станом на 1.04.99 р. вона складала 48,7%), найменшу – середні банки, розмір активів яких – від 10 до 100 млн. грн. (38,9% на відповідну дату). Слід відзначити, що і в активних операціях комерційних банків розвинутих країн кредитним вкладенням також належить одне із провідних місць (додаток 16).

Таким чином, означена вище дилема (рис.3.6) набуває цілком конкретного вираження при постановці завдання щодо ефективного управління банком у тій частині, яка стосується формування оптимального портфеля активів. Дана конкретизація пов’язана передусім із формуванням кредитного портфеля як основної форми активних вкладень, що позначається на ліквідності банківської установи і має слугувати основним об’єктом внутрішнього регулювання з метою забезпечення ефективного функціонування комерційного банку як повноцінного підприємства ринкового типу, а також стійкості його положення на ринку – у плані виконання всіх платіжних зобов’язань перед клієнтами (рис. 3.7).

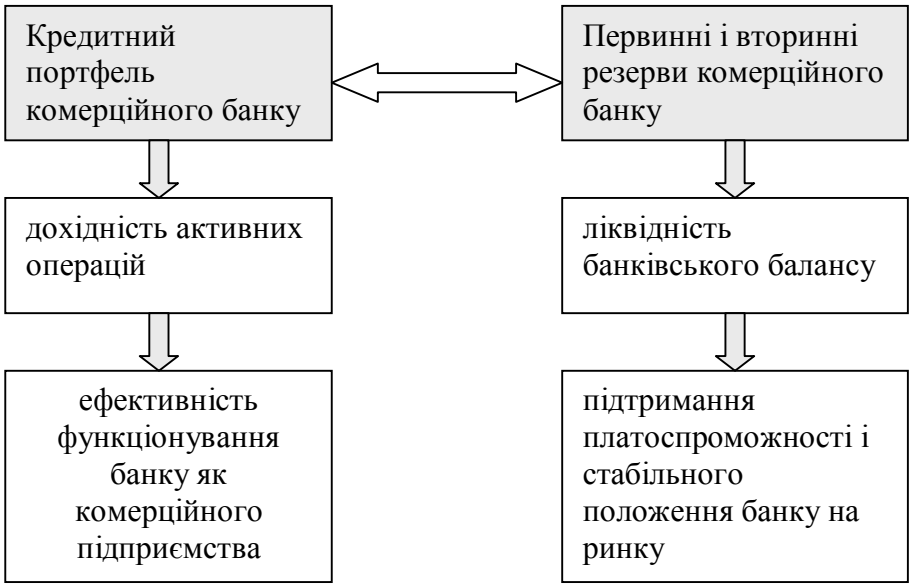

Рис. 3.7. Система цілей механізму внутрішнього управління активами банку при організації грошово-кредитних відносин

Важливість аналізу даної проблеми з огляду на предмет нашого дослідження пов'язана насамперед із тим, що потреба підтримання належного рівня ліквідності комерційного банку (особливо в умовах нестабільності економічної системи перехідного періоду) може виявитись одним із основних обмежувальних факторів, що позначаються на кредитній активності банківської установи, позаяк динаміка позичкових операцій в силу їх домінуючої ролі в сукупності активів безпосередньо позначається на платоспроможності банку. Нездатність же останнього задовольняти потреби клієнтів у перерахуванні коштів (причому не лише за вкладами, а й видачі кредиту) може не просто підірвати конкурентні позиції на ринку чи навіть призвести до банкрутства одного окремо взятого банку, а й викликати низку фінансових проблем у багатьох інших банків та в кінцевому підсумку поставити під сумнів платоспроможність банківської системи в цілому. Автоматичним наслідком цього може стати руйнація механізму організації грошово-кредитних відносин і, відповідно, порушення неперервності процесу суспільного відтворення в

економіці країни. Відтак механізм внутрішнього управління ліквідністю комерційного банку нарівні із управлінням його кредитним портфелем має бути органічною складовою банківського механізму організації грошово-кредитних відносин суспільства загалом.

Обернено пропорційна залежність між ліквідністю банку і його дохідністю визначає усю складність і проблематичність побудови ефективного процесу управління даним аспектом функціонування банківських установ, позаяк підтримання ліквідності суперечить основному підприємницькому інтересу банку – отриманню прибутку. Разом з тим, необхідно відзначити і наявність одностороннього трактування самої суті ліквідності у багатьох дослідженнях, що у кінцевому підсумку не завжди позитивно відображається на практичній організації управління нею у діяльності комерційних банків. Йдеться передусім про трактування ліквідності як "здатності банку забезпечувати своєчасне виконання в грошовій формі своїх зобов'язань за пасивом" [169, с.34]. і відповідно "банк вважається ліквідним, якщо суми його грошових засобів, які можливо швидко мобілізувати з інших джерел, дозволяють вчасно виконувати зобов'язання за пасивом" [117, с.7]. На подібних засадах робиться недостатньо правомірний, з нашої точки зору, висновок про те, що основним методом управління ліквідністю і платоспроможністю комерційних банків є дотримання ними економічних нормативів центрального банку [81, с.434].

Практична незастосовність указаного підходу пов'язана із двома основними моментами. По-перше, ліквідність як вихідна умова платоспроможності банку, що було обгрунтовано у п. 3.2, має забезпечувати принципову можливість погашення не лише зобов'язань за пасивами, що на практиці виявляється у задоволенні вимог вкладників і кредиторів, а й можливість задовольняти попит на кредит, тобто відповідні потреби позичальників (приміром, виконувати зобов'язання за відкритими кредитними лініями), а відтак слугувати базовою передумовою нормальної організації грошово-кредитних відносин. По-друге, система показників ліквідності банку

взята сама по собі має своїм недоліком те, що розглядає здійснення відповідних операцій банком не стільки з точки зору діючого ринкового підприємства, скільки з точки зору сукупності "активів і пасивів, готових до ліквідації [41, с.57]. Очевидно, що такий підхід є прийнятним для регулюючих органів в особі центрального банку, однак неприйнятний для управлінських цілей самого комерційного банку, оскільки має враховувати рух грошових коштів.

Якщо ліквідність оцінювати виключно за допомогою системи коефіцієнтів, що засновуються на порівнянні активів з урахуванням строків їх погашення і пасивів з урахуванням строків виконання зобов'язань, то у такому разі діяльність комерційного банку розглядається виключно виходячи із його функції посередництва у перерозподілі грошових ресурсів в економіці. Водночас не враховується інша фундаментальна функція банківських установ – створення платіжних засобів на основі кредитної емісії. Значення ж останньої для повноти і своєчасності виконання банками своїх зобов'язань має бути пов'язане з оцінкою руху грошових коштів – й передусім видачею і погашенням позик, тобто практичною організацією грошово-кредитних відносин на мікроекономічному рівні.

Втім, необхідно відзначити, що і в зарубіжній теорії і практиці управління ліквідністю комерційних банків відсутнє чітке ув'язування його з організацією грошово-кредитних відносин, за виключенням окремих аспектів останніх. При цьому власне генезис теоретичного обгрунтування можливих напрямів діяльності банку з підтримання ліквідності охоплює послідовний розвиток і застосування у банківській практиці чотирьох основних теорій: 1) комерційних позик; 2) переміщення; 3) очікуваного доходу; 4) управління пасивами.

Теорія комерційних позик передбачає підтримання ліквідності комерційним банком шляхом розміщення ресурсів у короткострокових комерційних позиках, котрі опосередковують рух товарів від виробника до споживача. При цьому виключається кредитування самого виробництва, його розширення і модернізації, а також надання позичок на придбання споживчих

товарів і нерухомості. Основу кредитної діяльності складало дисконтування векселів. З урахуванням же виключно короткострокового характеру кредитування погашення зобов'язань за депозитами здійснювалось за рахунок своєчасного погашення позик. Відтак ліквідність банку мала підтримуватись по суті автоматично – виключно за рахунок обмеженого характеру кредитної політики.

Дана теорія, що виникла в Англії у XVIII ст., зберігала панівні позиції у банківській практиці розвинутих країн до 30-х рр. XX с., однак не могла враховувати усіх аспектів сучасного розвитку як кредитної системи, так і ринкової економіки в цілому. Ставлячи ліквідність комерційного банку у пряму залежність виключно від кредитоспроможності його позичальників, теорія по суті апріорно визначала можливість підтримання належного рівня ліквідності лише на стадії економічного росту. В умовах же спаду й депресії, коли для багатьох підприємств виконання зобов'язань за отриманими кредитами стає проблематичним, банк може виявитись неплатоспроможним, незважаючи на ретельне дотримання вимог теорії комерційних позик при управлінні ліквідністю. До того ж, теорія не враховувала зростаючих потреб ринку у різноманітних видах позик на різні цілі, що підривало конкурентні позиції банків у порівнянні з іншими кредитними інститутами. Не могло також сприяти підтриманню належного рівня конкурентоспроможності далеко не раціональне розміщення ресурсів – передусім в плані невикористання інвестиційного потенціалу постійного незнижуваного залишку банківських вкладів.

Разом з тим, вексель як основа інструментарію кредитування забезпечив зв'язок теорії комерційних позик із більш пізньою теорією управління ліквідністю – переміщення.

Теорія переміщення передбачає, що банк може здійснювати довгострокові вкладення за рахунок ресурсів, залучених на короткі терміни, включаючи й до запитання, однак при умові, що вказані операції опосередковуються цінними паперами, які в разі необхідності можна продати на ринку й забезпечити тим самим ліквідність банківської установи. Активний

розвиток ринку цінних паперів у США, починаючи з 30-х рр., сприяв ширшому застосуванню даної теорії в процесі регулювання ліквідності комерційних банків. При цьому зовсім не йдеться про підтримання загальної рівноваги між вкладеннями, згрупованими за строками, й відповідними їм пасивами, а "умовою покриття потреб окремого комерційного банку в ліквідних ресурсах є постійна наявність активів, які можна продати" [120, с.128]. Інакшими словами, передбачається два основні шляхи підтримання банківської ліквідності: по-перше, при наданні середньо- і довгострокових кредитів банк приймає в заставу високоліквідні цінні папери, які можна порівняно легко реалізувати (казначейські векселі, державні облігації з незначним строком погашення, банківські акцепти, комерційні папери тощо); по-друге, формування і підтримання на постійному рівні вторинних резервів з указаних цінних паперів, призначених спеціально для реалізації в разі потреби у ліквідних коштах.

Таким чином, банк не просто очікує повернення виданих кредитів, як це передбачає теорія комерційних позик, а продає чи переобліковує цінні папери із власного портфеля. Тим самим банки отримують можливість провадити активнішу кредитну політику, особливо не турбуючись про її адекватність за строками сформованій ресурсній базі.

Разом з тим певна проблематичність застосування даної теорії (особливо в умовах перехідної економіки) пов'язана передусім із тим, що цінні папери, прийняті в заставу за позичковими операціями або ж включені до вторинного резерву, мають самі по собі володіти виключно високим ступенем ліквідності і надійності, тобто користуватися необмеженою довірою у потенційних покупців, а, крім того, необхідне налагоджене функціонування ринку цих паперів (що врешті і є ключовою умовою їхньої ліквідності). Необхідно враховувати також, що і значні зміни процентних ставок не можуть позитивно позначитись на результатах застосування даного методу управління ліквідністю (зокрема, в разі підвищення процентних ставок за цінними паперами порівняно із ставками за активами, які ці папери забезпечують, банк може понести збитки). Зрозуміло, що умови перехідного періоду, які відзначаються

невисокою надійністю цінних паперів різних емітентів, низьким рівнем розвитку відповідного сегменту фондового ринку та коливанням процентних ставок, визначають необхідність підтримання ліквідності комерційного банку лише у комплексі з іншими заходами фінансового менеджменту у цій сфері.

Теорія очікуваного доходу набула розвитку після 1950 року, коли в основу управління ліквідністю комерційного банку почав закладатися принцип, згідно якого потреби в підтриманні ліквідності і, відповідно, платежі за позичками мають прив'язуватись до доходів позичальника. Йдеться про використання можливостей банку планувати вивільнення вкладень із наданих кредитів (тобто перетворення їх на безпосередньо ліквідні засоби) на основі майбутніх доходів позичальника. Відтак, плануючи структуру кредитних вкладень за різними типами позичальників, комерційні банки спроможні оцінити і власні можливості погашати свої зобов'язання перед вкладниками і кредиторами.

У даному разі в якості основи методики підтримання ліквідності закладається не формування вторинних резервів чи прийняття у забезпечення високоліквідних цінних паперів як у попередньому випадку, а диверсифікація кредитного портфеля за строками погашення позик з тим, щоб платежі за ними були регулярними і передбачуваними. Крім того, позики можуть надаватися на умовах, які передбачають щомісячні або щоквартальні платежі в рахунок погашення основного боргу і процентів, що в кінцевому підсумку на регулярній основі забезпечує банк необхідними ліквідними коштами, надаючи йому змогу планувати свою діяльність і у взаєминах із вкладниками.

Очевидним фактом, що вказує на слабке місце даної теорії, є ув'язка можливостей банку виконувати свої платіжні зобов'язання з фінансовою стійкістю і кредитоспроможністю усіх без виключення позичальників, позаяк проблеми із погашенням кредиту хоча б у одного із них може порушити весь спланований графік очікуваних надходжень та поставити під сумнів платоспроможність банку. Мінливість ринкової кон'юнктури у розвинутих економіках та нестабільність господарсько-фінансового положення

підприємств у перехідний період є тими факторами, що обмежують можливості застосування теорії очікуваного доходу в управлінні ліквідністю комерційних банків. На розв'язання цієї проблеми певною мірою була спрямована розробка методів управління банківськими пасивами.

Теорія управління пасивами визначає за основу підтримання ліквідності комерційного банку можливості оперативного залучення коштів на міжбанківському ринку і в центрального банку. Виникнення і розвиток даної теорії в 60-ті рр., коли банківські установи (переважно у крупних фінансових центрах) розпочали активніше використовувати деякі недепозитні способи залучення ресурсів для розрахунків за поточними зобов'язаннями (йдеться, зокрема, про залучення коштів на ринку євровалют, операції РЕПО, отримання кредитів у центробанку).

Принципова новизна теорії порівняно із попередніми полягала у тому, що джерелом забезпечення ліквідності комерційного банку, окрім тих чи інших груп активів та різноманітних методів їхньої трансформації, почали розглядатися і певні види пасивів банку. Разом з тим, розгляд операцій на грошовому ринку в якості ключового елемента управління банківською ліквідністю навряд чи можна вважати достатньо адекватним до умов перехідного періоду, позаяк орієнтація можливостей погашення зобов'язань виключно на можливості оперативного залучення коштів може поставити банк у досить складне становище (приміром, за наявності дефіциту ресурсів на міжбанківському ринку).

Загалом, незважаючи на те, що розглянуті теорії на сьогодні не мають вирішального впливу на управління банківською ліквідністю, вони певною мірою зберігають свою актуальність, так як окремі їх положення можуть використовуватись банками для підтримання необхідного рівня ліквідності власних операцій, що знаходить відображення у практичному застосуванні двох основних методів управління сукупним портфелем активів і пасивів, а саме: загального фонду коштів та розподілу активів.

Метод загального фонду коштів передбачає застосування такого підходу

до управління ліквідністю комерційного банку, при якому всі ресурси (як власні, так і залучені) розглядаються у якості єдиного джерела коштів для здійснення активних операцій. Розміщення ж коштів у різних видах активів здійснюється відповідно до обраних для діяльності банку пріоритетів – підтримання прибутковості чи ліквідності. Згідно до обраної стратегії керівництвом банку вирішуються тактичні завдання щодо спрямування ресурсів на формування первинних і вторинних резервів, видачі позик та здійснення інвестицій у різні види цінних паперів.

Попри відносну простоту застосування даного методу у практиці управління банківською установою відсутність чітко окреслених критеріїв розподілу активів за різними видами вкладень може мати і певні негативні наслідки. Йдеться передусім про можливість втрати чіткої залежності між сумами і строками, на які залучаються банківські ресурси, та відповідними параметрами активних операцій банку.

Якщо пріоритетність розміщення коштів визначається керівництвом банківської установи на довільній основі, виходячи із власних уявлень про імовірну потребу в ліквідних активах, то це може досить негативно позначитись на загальному рівні ліквідності банку, позаяк завжди існує небезпека надмірної трансформації короткострокових ресурсів у довгострокові активи з метою максимізації прибутку. Або ж може мати місце зворотна ситуація, за якої надмірно обмежувальна політика у видачі позик і здійсненні інвестицій при збереженні високого рівня ліквідності негативно позначається на прибутковості банку.

Вирішенню зазначених проблем деякою мірою може сприяти застосування іншого методу управління ліквідністю – розподілу активів, суть якого полягає в чіткому ув’язуванні різних видів вкладень із видами залучених ресурсів. При такому підході склад і структура активів комерційного банку повністю визначаються складом і структурою залучених ним пасивів. Приміром, чим більшою є частка вкладів до запитання в залучених ресурсах, тим більшою має бути потреба у формуванні активів у безпосередньо ліквідній

формі – первинних резервів, а також наближених до них за ступенем ліквідності вторинних резервів. Що ж стосується складу кредитно-інвестиційного портфеля, то він визначається часткою залучених банком строкових і ощадних депозитів, а терміни їх залучення відповідно визначають строки видачі кредитів та здійснення інвестицій у цінні папери. У кінцевому підсумку кожен із видів залучених пасивів має строге призначення щодо спрямування коштів у різні види активних вкладень, причому незалежно один від одного. У зв'язку з цим за термінологією, прийнятою у зарубіжних дослідженнях, даний метод управління ліквідністю ще дістав назву "банку всередині банку" [120, с.109].

Разом з тим необхідно відзначити і наявність певних недоліків указаного методу. Насамперед власне процес відслідковування ресурсів за видами (кількість їх варіацій може бути величезною), строками і сумами є досить трудомістким. Крім того. Не враховується наявність певного постійного незнижуваного залишку вкладів до запитання, що, в принципі, зменшує потребу банку у первинних і вторинних резервах та допускає спрямування відповідних сум коштів на кредити і інвестиції. Відтак метод розподілу активів може зумовити недоотримання банківськими установами прибутку.

Однак основним недоліком обох розглянутих методів управління ліквідністю комерційних банків слід вважати їх досить односторонній підхід до трактування цього поняття. Йдеться передусім про орієнтацію завдань внутрішнього менеджменту у даній сфері на забезпечення коштами потреб клієнтів у вилученні вкладів. У той же час, як ми вже зазначали, необхідною умовою підтримання належного рівня платоспроможності і ліквідності комерційного банку є його здатність задовольняти попит своїх клієнтів у отриманні кредиту, що є основою ефективного виконання базових функцій банку сфері організації грошово-кредитних відносин.

Реалізація указаної здатності на практиці може бути забезпечена лише при застосуванні не окремо взятих теоретичних підходів до управління ліквідністю, а цілого комплексу заходів, орієнтованих на досягнення

максимальної ефективності руху грошових потоків, якими розпоряджається комерційний банк, здійснюючи грошово-кредитне посередництво на ринку. На досягнення цієї мети і має бути спрямована організація внутрішнього управління банківськими операціями загалом, що найбільш доцільно було б запропонувати у вигляді свого роду базової моделі, яку з тими чи іншими варіаціями можуть використовувати комерційні банки для підтримання належного рівня своєї платоспроможності.

Модель управління ліквідністю банківської установи має слугувати основою для прийняття управлінських рішень щодо здійснення тих чи інших операцій з надання різних вдів послуг клієнтам, а тому її найбільш доцільно представити у вигляді певної системи, кожен елемент якої (від складнішого до простішого) має визначати відповідну спрямованість регулятивних заходів усередині самого банку з метою забезпечення його ліквідності як такої (рис.3.8). Загальна послідовність елементів цієї системи по суті відображає поетапний процес управління ліквідністю, охоплюючи:

1) комплексний аналіз дотримання банком сукупності економічних нормативів – обов'язкових, встановлених центробанком, та додаткових, встановлених банком для себе самостійно;
2) оцінку збалансованості активних і пасивних операцій за сумами і строками з урахуванням динаміки оборотів коштів за відповідними статтями балансу й визначення на цій основі напрямів управління активами і пасивами;
3) оцінку кількісних і якісних параметрів здійснюваних банком кредитних операцій, що є основою його активів та визначення напрямів оптимізації кредитного портфеля банківської установи.

При розгляді даної моделі необхідно підкреслити один суттєвий момент. Як бачимо, процес управління кредитним портфелем займає підпорядковане положення в системі управлінських заходів, спрямованих на підтримання належного рівня ліквідності комерційного банку загалом. На наш погляд, саме такий підхід в умовах перехідної економіки слід вважати найбільш

оптимальним, коли завдання щодо забезпечення прибутковості банківської установи займають підпорядковані позиції стосовно завдань з підтримання ліквідності.

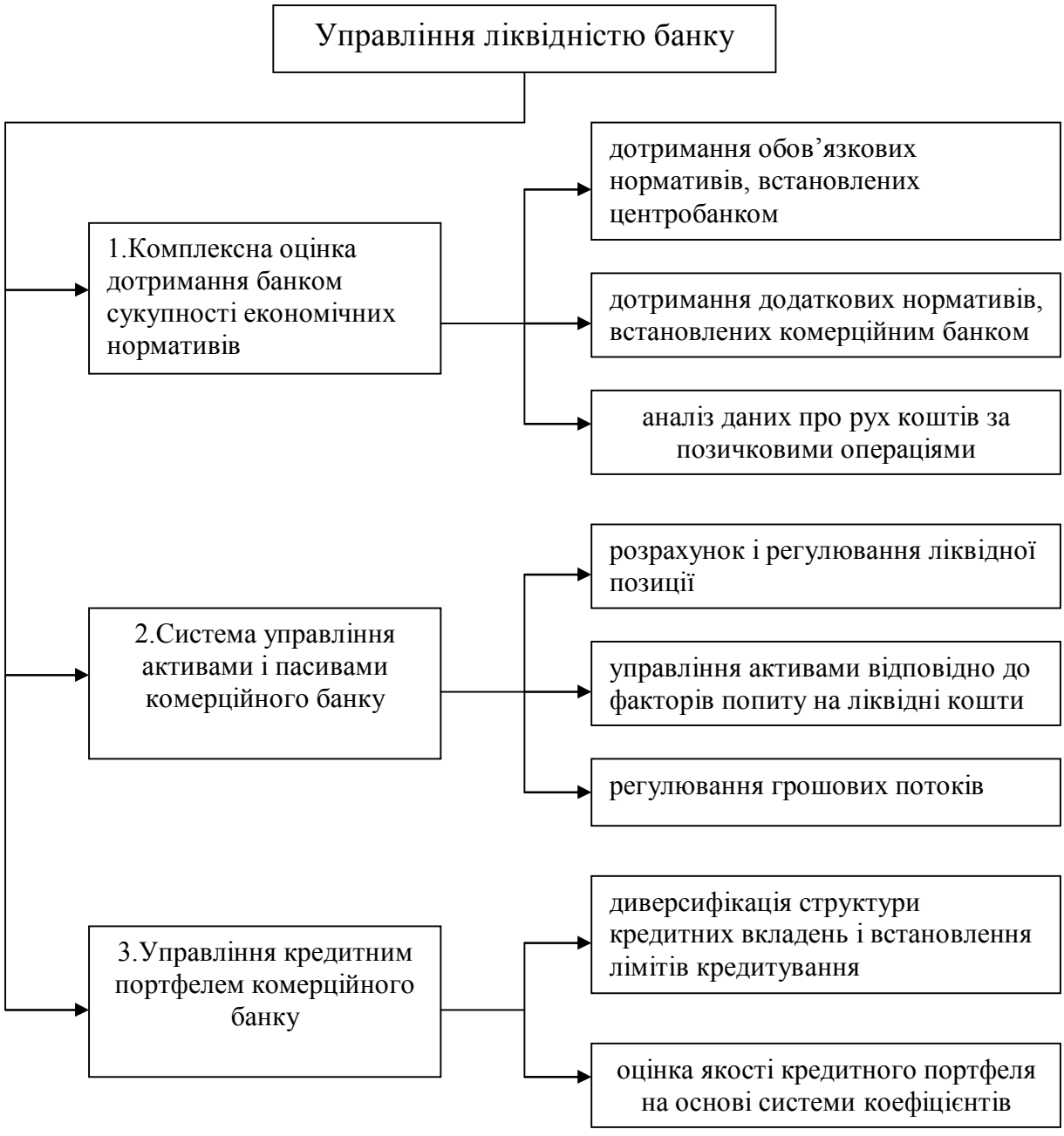

Рис.3.8. Схема комплексного підходу до управління ліквідністю комерційного банку як основи ефективної реалізації грошово-кредитного посередництва

Особливості функціонування банківської системи в період ринкового реформування економіки визначаються нестабільністю ситуації практично у всіх сферах економічних відносин суспільства, що зумовлює проблеми в

діяльності господарюючих суб'єктів як реального, так і фінансового секторів економіки. При цьому мінливість правового поля і непередбачуваність дій політичної системи, що загалом мають створювати нормальні умови функціонування системи економічної, підвищують ризик форс мажорних обставин для діяльності банків – ризику, управління яким на мікрорівні неможливе в принципі. За подібних обставин зростають рівні й економічних ризиків суто банківської спрямованості (кредитний, процентний, валютний та ін.), а це висуває на перший план необхідність підтримання стабільності банківської системи як однієї з фундаментальних умов нормальної життєдіяльності усієї економіки, суб'єкти якої так чи інакше пов'язані з банками. Тому управління ліквідністю мало б бути взяте за основу загального процесу внутрібанківського управління операціями (з урахуванням також того фактору, що нинішня практика організації діяльності комерційних банків у нашій країні і регулювання процесу надання різноманітних послуг відповідно до запитів клієнтів, як правило, не засновується на якійсь чітко визначеній стратегії чи конкретній моделі управління ліквідністю, окрім, звичайно, поточного контролю за дотриманням відповідних нормативів НБУ).

Втім, указаний підхід зовсім не означає ігнорування другого ключового завдання щодо ефективності провадження банківського бізнесу як такого, тобто отримання прибутку, що власне і є рушієм ринкового механізму взаємовідносин між суб'єктами ринкової економіки. Йдеться радше про розставлення певних акцентів (причому лише в умовах перехідного періоду) у організації внутрібанківського управління операціями як складового елементу загального механізму організації грошово-кредитних відносин суспільства.

Отже, вихідним моментом комплексу заходів, що являють собою систему внутрішнього управління банківською ліквідністю є оцінка та контроль за дотриманням встановлених нормативів. І хоча даний аспект аналітичної роботи у такій же мірі можна віднести до зовнішнього регулювання діяльності комерційних банків (з боку центробанку), однак нарівні із показниками, встановленими банківською установою для себе самостійно, вони складають

важливу основу для виявлення шляхів оптимізації процесу регулювання ліквідності та прийняття адекватних рішень щодо управління як активами і пасивами банку загалом, так і його кредитним портфелем зокрема – у відповідь на зміну запитів клієнтів та ринкової кон'юнктури. Основною метою аналізу дотримання сукупності указаних коефіцієнтів є виявлення кількісного взаємозв'язку між різними розділами і групами статей балансу на основі співвідношень відповідних сум коштів для оцінки тих чи інших аспектів банківської діяльності і прийняття рішень щодо управління грошовими потоками з метою підтримання оптимального рівня ліквідності.

Ліквідність балансу як ступінь покриття зобов'язань банку відповідними за строками активами і ліквідність активів може бути оцінена на основі аналізу дотримання банківською установою як обов'язкових економічних нормативів, встановлених Національним банком України, так і показників ліквідності, що використовуються самим банком з огляду на внутрішні потреби формування інформаційної бази для прийняття управлінських рішень.

Окрім діючих на сьогодні нормативів НБУ та коефіцієнтів, обгрунтованих у п.3.2, дана система показників може бути доповнена ще деякими коефіцієнтами. Такими, зокрема, як співвідношення активів банку в ліквідній формі, що можуть використовуватись ним для погашення своїх зобов'язань, та загальної суми залучених депозитів. При цьому можуть бути розраховані два види коефіцієнтів: окремо для активів у безпосередньо ліквідній формі, тобто первинних резервів, а також для загальної суми високоліквідних активів, тобто вже як первинних, так і вторинних резервів. Подібні показники застосовуються у банківській практиці США і величину першого з них для забезпечення ліквідності банку прийнято підтримувати не менш як 5-10%, а другого – не менше 15-25% [43, с.148].

Одночасно може розраховуватись і частка кредитів у загальній сумі активів комерційного банку, що відображає ступінь диверсифікації останніх, а відтак і загальний рівень ризикованості вкладень. Оптимальною межею значення даного показника вважають порядок 65-70% [43, с.149]. Можливим

видається також застосування коефіцієнту покриття, що відображає співвідношення між власними коштами комерційного банку і залученими ним ресурсами, вказуючи на достатність капіталу для залучення коштів суб'єктів ринку. По суті даний показник може слугувати обмежувальним фактором щодо формування ресурсної бази комерційного банку, виходячи із сформованих ним власних коштів. Його критеріальне значення може бути встановлене на рівні мінімум 5-7%.

Оцінка ліквідності комерційного банку неможлива також без врахування взятих ним на себе забалансових зобов'язань, що можуть перетворитися на реальні статті активів і пасивів, за якими банк повинен буде здійснювати належні платежі. Відтак різні види гарантій та поручительств, виданих банком, можуть бути співвіднесені із сформованими ним первинними і вторинними резервами з тим, щоб визначити потенційну можливість банку розраховуватись за такого роду зобов'язаннями в разі пред'явлення відповідних вимог з боку клієнтів. Критеріальний рівень для подібного коефіцієнта може встановлюватись банками самостійно, виходячи із власної практики виконання позабалансових зобов'язань і рівня адекватності первинних і вторинних резервів. Орієнтовне значення для такого критерію може бути запропоноване на рівні – мінімум 50%.

Таким чином, розрахунок системи показників, призначених для оцінки ліквідності комерційного банку, а також їх динаміки за певний період, є необхідною умовою аналізу поточного стану в плані співвіднесення різних груп статей активу і пасиву банківського балансу та прийняття оптимальних управлінських рішень щодо оптимізації розміщення коштів з метою забезпечення належного рівня ліквідності банківської установи (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Система показників для аналітичної оцінки
ліквідності комерційного банку

Назва показника	Порядок розрахунку	Економічний зміст
І.Нормативні показники ліквідності, встановлені Національним банком України		
1.Норматив миттєвої ліквідності	Відношення суми коштів на кореспондентському рахунку в НБУ та кореспондентських рахунках в інших банках і касі до залишків на поточних рахунках	Рівень забезпеченості сформованими первинними резервами поточних зобов'язань банку
2.Норматив загальної ліквідності	Відношення загальних активів до загальних зобов'язань банку	Достатність активних вкладень загалом для погашення зобов'язань перед клієнтами
3.Норматив співвідношення високоліквідних активів і робочих активів банку	Відношення суми коштів в касі, на кореспондентському рахунку і депозитах в НБУ, вкладень в інших банках та високоліквідних цінних паперів до суми робочих активів	Частка високоліквідних активів – первинних і вторинних резервів у загальній сумі робочих активів, що відображає платіжний потенціал банку
ІІ. Додаткові показники ліквідності комерційного банку		
4.Коефіцієнт ліквідності $Кл_1$	Відношення кредитних вкладень строком до 3-х місяців до обсягів відповідних за строками депозитів	Рівень ув'язування сум і строків можливого вивільнення коштів, інвестованих у різні види позичок, з вимогами, що можуть бути пред'явлені власниками коштів, внесених на різні види депозитів у комерційному банку
5.Коефіцієнт ліквідності $Кл_2$	Співвідношення кредитів і депозитів із строками від 3 до 6 місяців	
6.Коефіцієнт ліквідності $Кл_3$	Відношення кредитів зі строками погашення від 6 місяців до 1 року до відповідної суми депозитів	
7.Коефіцієнт ліквідності $Кл_4$	Співвідношення кредитів і депозитів з термінами виконання понад 1 рік	
8.Коефіцієнт співвідношення високоліквідних активів і депозитів $Л_1$	Відношення суми коштів на кореспондентському рахунку в НБУ, в інших банках і в касі до загального обсягу залучених депозитів	Забезпеченість сформованими первинними резервами усіх зобов'язань банку за депозитами (строковими і до запитання)

Назва показника	Порядок розрахунку	Економічний зміст
9.Коефіцієнт співвідношення ліквідних активів і депозитів $Л_2$	Відношення суми кошів в касі на коррахунку і депозитах в НБУ і в інших банках, а також високоліквідних цінних паперів до загального обсягу депозитів	Забезпеченість ліквідними активами зобов'язань банку за депозитами з урахуванням вторинних резервів, які можна перетворити на засіб платежу
10.Частка кредитів у загальній сумі активів	Відношення обсягу заборгованості за всіма наданими кредитами до величини робочих активів банку	Рівень диверсифікації активів за різними видами вкладень
11.Коефіцієнт покриття	Відношення власних коштів банку до величини зобов'язань	Рівень забезпеченості власним капіталом залучених комерційним банком ресурсів
12.Коефіцієнт забезпечення позабалансових зобов'язань	Відношення величини первинних і вторинних резервів до суми позабалансових зобов'язань, відповідальність за якими може настати у найближчі 6 місяців	Рівень забезпеченості зобов'язань банку за всіма видами гарантій, виданих клієнтам, наявністю, ліквідних активів, здатних бути використаними як засіб платежу

Разом з тим, необхідно відзначити, що усі співвідношення, які розраховуються на основі наведених коефіцієнтів, характеризуючи стан банківського балансу на певну дату, виражають, відповідно, і можливості виконання комерційним банком своїх зобов'язань саме на цю дату (або на певну дату в минулому.

У кінцевому підсумку фінансові співвідношення, які розраховуються на основі наведених показників і які можуть бути використані для аналізу ліквідності, характеризують функціонування банку виключно з точки зору його посередницької ролі у перерозподілі ресурсів в економіці. У такому аспекті розрахунок системи коефіцієнтів хоча і є основною інформаційною базою для прийняття управлінських рішень, обмежується оцінкою ліквідності банку виключно як запасу – з точки зору можливості повернення ним коштів, залучених у суб'єктів ринку на різних умовах і вкладених у різні види активів.

Попри усю важливість цієї частини роботи з оцінки й регулювання ліквідності банківських установ важливо також, як ми вже зазначали вище,

враховувати і їхню роль у формуванні грошової маси на основі кредитної емісії, здійснення якої визначається процесом видачі і погашення позичок окремими комерційними банками, на мікроекономічному рівні, Інакшими словами, ліквідність у такому контексті має розглядатися у більш широкому розумінні – в якості потоку, будучи основою забезпечення платоспроможності банку як здатності виконання ним усіх платіжних зобов'язань, в тому числі і за позичковими операціями, що і було обгрунтовано у п. 3.2 даної роботи. Необхідність розгляду цього аспекту проблеми зумовлена можливістю використання у якості джерела погашень платіжних зобов'язань банку також його кредитних вкладень і, зокрема, коштів, що вивільняються в процесі погашення позичкової заборгованості. Важливість врахування цих джерел коштів визначається, що природно, домінуючою роллю кредитних операцій у складі банківських активів (додатки 14, 15).

Саме кредитні операції вирішальною мірою впливають на стан ліквідності комерційного банку, позаяк вони супроводжуються зміною як банківських вкладень, так і зобов'язань. Якщо надані в позику кошти зараховуються на поточні рахунки клієнтів, то відбувається збільшення обсягів кредитних вкладень і зобов'язань банку. Водночас при перерахуванні суми наданого кредиту на рахунок іншого клієнта в іншому банку відбувається зменшення банківських активів у безпосередньо ліквідній формі. Суттєвий вплив на рівень ліквідності комерційних банків мають також зворотні операції, пов'язані з використанням коштів з поточних рахунків клієнтів на погашення заборгованості за позичками. У даному разі відбувається зменшення обсягу кредитних вкладень і зобов'язань банку.

Таким чином, для всебічного аналізу і ефективного регулювання банківської ліквідності необхідно враховувати дані про рух коштів за позичковими операціями. Підтвердження цієї необхідності може бути обгрунтоване тим, що банк для задоволення імовірних запитів своїх клієнтів може використовувати не лише залишки коштів у касі та на кореспондентських рахунках, а й суми, що вивільняються при погашенні заборгованості за раніше

виданими позиками [90, с.42]. Відтак для адекватної оцінки ліквідності зіставлення самих лише даних про залишки кредитних вкладень і сум зобов'язань банку (що передбачається коефіцієнтам, наведеними у табл. 3.11) недостатньо. Необхідно також враховувати дані про обороти цих параметрів за певний період.

З цією метою представляється доцільним розраховувати коефіцієнти оборотності кредитних вкладень і зобов'язань банку за певний період, а також динаміку зміни цих коефіцієнтів за увесь період, що аналізується. Так, коефіцієнт оборотності кредитних вкладень банку може бути розрахований за наступною формулою:

$$К_{ОБ.К.} = \frac{ЗП_{СЕР.} \times Д}{КП}$$

де $ЗП_{сер.}$ – середній залишок заборгованості за наданими банком позиками за період, що аналізується; Д – кількість днів у періоді; КП – обсяг погашених кредитів у періоді (кредитовий оборот за позичковими рахунками).

Аналогічним чином можна розрахувати і коефіцієнт оборотності зобов'язань банку:

$$К_{ОБ.З.} = \frac{ЗД_{СЕР.} \times Д}{ДВ}$$

де $ЗД_{сер.}$ – середній залишок зобов'язань банку за залученими коштами на депозитні рахунки усіх видів, включаючи кошти до запитання і строкові депозити; Д – кількість днів у періоді, що аналізується; ДВ – обсяг вилучених з банку депозитів за весь період (дебетовий оборот за рахунками клієнтів банку).

При цьому доцільно, щоб розрахунок показників оборотності проводився не виходячи із даних про залишки на квартальні або місячні дати, а виходячи із середніх їх величин за відповідний період:

$$ЗП_{СЕР.}\ (ЗД_{СЕР.}) = \frac{\frac{1}{2}З_1 + З_2 + З_3 + ... + \frac{1}{2}З_n}{n - 1}$$

де $З_1$, $З_2$, $З_3$, … $З_n$ – залишки вкладень (зобов'язань) банку за кожен день періоду; n – кількість днів у періоді (30 або 90).

Необхідність прийняття до розрахунку оборотності саме середніх

величин пов’язана із можливістю значних поточних коливань залишків кредитних вкладень і зобов’язань банку. Розраховуючи ж дані коефіцієнти, їх взаємозв’язок, та оцінюючи тенденції їхньої зміни за ряд періодів, комерційний банк може визначити власні потенційні можливості виконувати зобов’язання перед вкладниками за рахунок надходження коштів в рахунок погашення заборгованості за наданими кредитами в тому разі, якщо динаміка відповідних показників має стійкий характер. Щоправда, у процесі аналізу слід враховувати, що оборотність коштів за розрахунковими рахунками клієнтів вища, аніж за позичковими, оскільки охоплює більше коло операцій. Однак попри цей факт застосування коефіцієнтів оборотності для оцінки ліквідності має ті переваги, що дані про залишки кредитних вкладень і зобов’язань не дають можливості визначити обсяги оборотів за вимогами до банку і джерел коштів для їх погашення, тобто по суті потенціал платоспроможності. Відтак подібний аналіз може бути корисним у загальній системі внутрібанківських регулятивних заходів, пов’язаних з управлінням ліквідністю кредитної установи.

Другим важливим елементом цієї системи є безпосереднє управління активами і пасивами комерційного банку, метою якого є збалансування структури залучених банком ресурсів та здійснених вкладень таким чином, щоб створити оптимальні умови для підтримання ліквідності попри збереження прибутковості здійснюваних на фінансовому ринку операцій. Власне сукупність наведених вище показників, які характеризують ліквідність балансу комерційного банку, а також оборотність його кредитних вкладень і залучених коштів, може складати методологічну основу для розробки конкретних заходів з оптимізації структури банківських активів і пасивів. Водночас, з урахуванням того, що саме трактування роботи з управління активами і пасивами не має однозначного підходу до визначення пріоритетів у формуванні відповідної політики банку, необхідно, на наш погляд, відзначити загальну основу у виборі таких пріоритетів, виходячи із умов перехідного періоду.

Здебільшого при розгляді питання щодо управління банківськими

активами і пасивами до уваги приймається (особливо в зарубіжних дослідженнях) передусім необхідність зведення до мінімуму величини процентного ризику. Наприклад, Дж.Ф. Сінкі у своїй роботі зазначає: “найбільшою турботою менеджерів, зайнятих управлінням активами і пасивами повинен стати процентний ризик. На короткий період управління активами і пасивами націлене на ставку процента, а у тривалішій перспективі – на ринкову вартість капіталу банку” [194, с.395]. Так само і на думку П. Роуза, банки розглядають свої портфелі активів і пасивів як єдине ціле, що визначається метою досягнення високого прибутку і прийнятного рівня ризику. При цьому він вказує: “основна ціль управління активами і пасивами полягає у максимізації або принаймні у стабілізації величини маржі банку” [184, с.477].

На цій основі робиться висновок про те, що у якості пріоритетного напряму управління активами і пасивами виділяється реалізація завдань щодо підтримання належного рівня прибутковості комерційного банку шляхом регулювання величини чутливих до змін процента вкладень та відповідних їм залучених ресурсів, що також є чутливими до змін ринкової норми процента. При цьому до активів, чутливих до зміни процентної ставки, відносяться короткострокові цінні папери, позики, надані під плаваючі процентні ставки, короткострокові вкладення на грошовому ринку, урядові і муніципальні цінні папери, що підлягають погашенню з реінвестуванням вкладених коштів за поточними ставками. Процентночутливі пасиви ж включають депозитні сертифікати, що погашаються протягом року, депозитні рахунки грошового ринку, зобов’язання банку з плаваючими процентними ставками. Чутливість активів і пасивів банку до змін процента зростає також в міру закінчення строків їх розміщення та залучення відповідно.

Різниця між вказаними групами активів і пасивів комерційного банку утворює так званий розрив (або геп – за зарубіжною термінологією). Якщо цей розрив позитивний (тобто процентночутливі активи перевищують чутливі до зміни процента пасиви), то в разі підвищення ринкових ставок процента банк може отримати додатковий прибуток, оскільки процентні доходи за

вкладеннями зростуть більшою мірою, аніж витрати за залученими ресурсами. Якщо ж геп має від'ємне значення, то при тому ж збільшенні ринкових ставок прибуток банку скоротиться, так як виплати за зобов'язаннями зростуть більше, аніж надходження за відповідними активами. При зворотних же тенденціях у зміні ринкової норми процента динаміка прибутку банку матиме протилежне спрямування.

Отже основна ідея управління активами і пасивами банку за методом гепу полягає у тому, щоб значення розриву (позитивне чи негативне) відповідало очікуваним змінам ринкових процентних ставок. У разі невиправданості прогнозів щодо динаміки ринкової кон'юнктури банк може не лише недоотримати прибуток, а й понести збитки. Очевидно, що величина гепу до деякої міри вказує на рівень процентного ризику, якого зазнає банк, здійснюючи операції із залучення і розміщення коштів. На практиці ж конкретні заходи комерційного банку з управління процентним ризиком можуть полягати у змінах строків розміщення і залучення активів і пасивів, регулюванні діапазону змін процентних ставок, використанні вторинних цінних паперів та ін. (детальніше про це у п. 4.3).

Однак у кінцевому підсумку сам геп-менеджмент як метод управління активами і пасивами має на меті передусім виявлення можливостей отримання додаткового прибутку, що і визнається у зарубіжних дослідженнях цього аспекту управління комерційними банками. Так, Т.У.Кох у своїй роботі зазначає: "ця інформація (про величину розриву – авт.) використовується або для хеджування чистого доходу у вигляді процентів від зміни процентної ставки, або для спекулятивної зміни розміру GAP (відповідно до банківського прогнозу процентної ставки) у спробі збільшити чистий дохід у вигляді процентів; але така стратегія є спекулятивною, так як активне управління GAP передбачає, що банк може прогнозувати процентну ставку краще, аніж ринок" [124, с.7].

Зрозуміло, що якщо навіть в умовах розвинутих ринкових відносин при відносно стабільних процентних ставках спрямованість даного методу

управління активами і пасивами визначається значною мірою як спекулятивна, то умови перехідного періоду із значними змінами кон'юнктури на фінансовому ринку не дають підстав для розгляду регулювання розриву в якості основного напряму управління діяльністю банку, позаяк можливості щодо передбачення напряму і величини зміни ринкового процента є вкрай обмеженими. Відтак досить обережно слід ставитися і до пропозицій, що містяться у вітчизняних дослідженнях з приводу практичного застосування у банківській практиці системи управління гепом [104, 176].

Необхідно підкреслити, що регулювання гепу як форма управління активами і пасивами комерційного банку сама по собі не позбавлена певних недоліків, зокрема таких, як: а) можливість застосування лише стосовно короткого часового інтервалу у зв'язку із проблемами прогнозування змін процентних ставок на тривалу перспективу; б) відсутність гнучкості, оскільки запити клієнтів можуть і не збігатися з потребами банку щодо зміни умов розміщення процентночутливих пасивів; в) процентні ставки за активами і пасивами можуть змінюватись різними темпами, у зв'язку з чим досить важко може бути передбачити конкретну величину розриву.

Однак загалом ключовим недоліком даного методу управління активами і пасивами банку слід вважати його цільову орієнтацію, спрямовану виключно на максимізацію прибутку. І навіть попри те, що в якості обов'язкової умови висувається мінімізація ризиків (і в першу чергу процентного), слід пам'ятати, що особливості діяльності комерційних банків у розвинутих ринкових умовах дозволяють змістити наголос із завдання підтримання ліквідності на забезпечення належного рівня рентабельності. Проблема ж банківської ліквідності як такої зводиться не стільки до пошуку (внутрішнього чи зовнішнього) необхідних ресурсів, скільки до визначення оптимальної ціни, яку банк може заплатити за їх використання в якості платіжних засобів (у формі недоотриманого доходу, втрат від перетворення менш ліквідних активів на більш ліквідні, а також вартості придбання ресурсів на грошовому ринку). У кінцевому підсумку, як бачимо, проблема знову ж таки пов'язана не із власне

ліквідністю, а із процентним ризиком.

В умовах же перехідної економіки система пріоритетів має бути побудована інакшим чином. Механізм управління активами і пасивами повинен бути зорієнтований на забезпечення належного рівня ліквідності банківської установи, позаяк перманентні зміни економічної і політичної ситуації в країні не є тим чинником, який посилює довіру клієнтів як до окремих комерційних банків, так і до кредитної системи в цілому. Тому на відміну від умов відлагодженого ринкового господарства із стабільним законодавством, де орієнтація управління активами і пасивами може бути зосереджена на максимізації норми прибутку, умови функціонування комерційних банків нашої країни з високим рівнем економічних і політичних ризиків вимагають висунення на перший план, у якості стратегічного завдання цього процесу – регулювання ліквідності.

Сам процес управління активами і пасивами комерційного банку, побудований на вирішенні цього стратегічного завдання, має охоплювати певний набір методів, за допомогою яких діяльність банківської установи при реалізації грошово-кредитного посередництва як базової функції може бути організована таким чином, щоб максимально сприяти виконанню зобов'язань банку перед своїми клієнтами щодо розрахунків за пасивами та видачі кредитів, тобто платоспроможності у широкому розумінні. Тому у якості основних напрямів регулювання ліквідності комерційного банку в рамках системи управління активами і пасивами найбільш доцільно, на наш погляд, виділити наступні:

1) розрахунок і регулювання ліквідної позиції на основі спеціального групування активів і пасивів банківського балансу;
2) управління активами відповідно до факторів попиту, що пред'являється на ліквідні кошти;
3) регулювання грошових потоків у рамках сукупного банківського портфеля.

Перший напрям управління ліквідністю полягає у підрахунку і

регулюванні ліквідної позиції комерційного банку на основі спеціального групування активів і пасивів банківського балансу. Специфіка такого групування полягає у виділенні в окремі групи, з одного боку, активів за критерієм їхньої дохідності і можливості використання для розрахунків, а з другого – пасивів з позицій власності банку на ті чи інші ресурси та відповідно зобов'язань щодо їх повернення. Особливо важливо при класифікації активів і пасивів окремо виділити такі групи, які поліпшують загальну ліквідність комерційного банку, і такі, які погіршують її. Для реалізації цього завдання найбільш доцільно виділити наступні групи активів: А1 – ліквідні активи, що не приносять доходу; А2 – дохідні ліквідні активи; А3 – короткострокові ліквідні активи; А4 – інші активи банку, що приносять дохід; А5 – довгострокові вкладення; А6 – важколіквідні активи; А7 – безнадійні щодо повернення активи.

Група А1 – ліквідні активи, що не приносять дохід – включає грошові кошти в національній та іноземній валюті, банківські метали, залишки коштів на кореспондентському рахунку в НБУ, кошти на кореспондентських рахунках в інших банках, включаючи також кошти на рахунках "ностро" в іноземній валюті за кордоном. Дані активи можуть бути негайно використані для погашення зобов'язань банку.

Група А2 – дохідні ліквідні активи – охоплює кошти, розміщені в Національному банку України на короткострокових депозитах, кошти, надані НБУ за операціями РЕПО, шляхом купівлі цінних паперів з умовою зворотного викупу, короткострокові депозити, розміщені в інших банках (в т.ч. депозити овернайт терміном не більше одного операційного дня), короткострокові кредити, надані іншим банкам (включаючи овердрафт за їхніми коррахунками, кредити овернайт та операції РЕПО), а також боргові цінні папери, що рефінансуються НБУ, у портфелі банку на продаж. Дана група активів є джерелом поповнення коштів, що з мінімальною затримкою можуть бути використані на погашення зобов'язань банку.

Група А3 – короткострокові ліквідні активи – включає ті вкладення

банку, які з великою імовірністю (якщо не обов'язково) будуть погашені протягом найближчих 30 днів. До цієї групи в першу чергу слід віднести кредити, надані центральним і місцевим органам державного управління, фізичним особам і підприємствам, кредитоспроможність яких не викликає у банку сумнівів, а також боргові цінні папери у портфелі банку на інвестиції, якщо термін їх погашення настає протягом найближчих 30 днів. Дана група охоплює ті активи комерційного банку, які з великою імовірністю протягом короткого терміну будуть перетворені на безпосередні платіжні засоби.

Група А4 – інші активи банку, що приносять дохід – включає ту частину кредитно-інвестиційного портфеля, термін погашення вкладень із якого перевищує 30 днів. Дана група є основою робочих активів банку і включає різні види кредитів підприємствам, організаціям, населенню, державним установам, а також вкладення у боргові цінні папери з метою отримання доходу.

Група А5 – довгострокові вкладення – охоплює ту частину активів, що визначають участь банку у статутних фондах інших підприємств і організацій (асоційованих і дочірніх банків, небанківських фінансових установ та інших компаній). Можливості банку щодо перетворення даних вкладень на ліквідні активи вкрай обмежені.

Група А6 – важколіквідні активи – включає інвестиції банківських ресурсів у операційні та неопераційні основні засоби (будинки, обладнання, споруди, транспортні засоби), а також нематеріальні активи (придбані банком права на користування землею, об'єктами інтелектуальної власності). Дані активи створюють умови для нормальної діяльності банку і отримання прибутку.

Група А7 – безнадійні щодо повернення активи – охоплює ту частину кредитного портфеля банку, погашення якого є мало імовірним з огляду на термін прострочення позики (кредити, не повернені банку в строк, нараховані за ними й неотримані проценти, сумнівна заборгованість за кредитами, наданими підприємствам, фізичним особам і органам державного управління).

Наведена класифікація активів дозволяє реально оцінити загальний

потенціал ліквідності комерційного банку з точки зору наявності у нього коштів для виконання своїх платіжних зобов'язань. Сума залишків коштів за групами А1, А2, А3 визначає цей потенціал з точки зору можливостей виконання вимог клієнтів на вилучення коштів з поточних і депозитних рахунків або отримання кредиту. З іншого боку, сумарна величина активів А4, А5, А6, А7 відображає той рівень вкладень, який в принципі негативно позначається на ліквідності банківського балансу.

Співвідношення між сумами цих груп вказує на потенційні можливості банку розраховуватись за платіжними зобов'язаннями при одночасному отриманні доходу від вкладень у відповідні активи. Разом з тим навряд чи доцільно виділяти в окрему групу так звані "зв'язані активи", як це робиться окремими авторами [103, с.47]. Йдеться про операції з видачі кредитів при одночасному зарахуванні їх на розрахунковий рахунок, що нібито не впливає на ліквідність банку. Насправді ж, однак, як ми вже зазначали, подібна операція породжує нові зобов'язання банку перед клієнтом у формі залишку на його рахунку і в разі потреби перерахування коштів до іншого банку або вилучення готівки вимагає наявності відповідних ліквідних активів.

Що стосується класифікації пасивів комерційного банку, то їх групування може мати у своїй основі власність банку на ті чи інші ресурси та його зобов'язання щодо їх повернення. З таких позицій пасиви комерційного банку можуть бути поділені на наступні групи: П1 – капітал банку; П2 – кошти до запитання інших банків; П3 – кошти до запитання клієнтів банку; П4 – короткострокові кредити інших банків; П5 – короткострокові депозити клієнтів банку; П6 – строкові залучені ресурси; П7 – цінні папери власного боргу.

Група П1 – капітал банку – власні кошти, що включають статутний капітал, резервні фонди та нерозподілений прибуток. Пасиви цієї групи не містять чітких зобов'язань щодо їх повернення (це визначається самим економічним змістом інвестування коштів у акції), позаяк їх власниками є власники банку як підприємства.

Група П2 – кошти до запитання інших банків – включає залишки на

рахунку центрального банку в комерційному банку, а також залишки на кореспондентських рахунках інших банків, відкритих у даному банку.

Група П3 – кошти до запитання клієнтів банку – охоплює залишки на поточних рахунках суб'єктів господарської діяльності, фізичних осіб, а також поточні бюджетні рахунки клієнтів, які утримуються за рахунок держбюджету. Дана група пасивів, як і група П2, являє собою зобов'язання банку першої черги, за якими має підтримуватись негайна готовність щодо здійснення розрахунків.

Група П4 – короткострокові кредити інших банків – включає короткострокові кредити, отримані від Національного банку (включаючи овердрафт за кореспондентським рахунком, операції РЕПО, стабілізаційні, ломбардні кредити, позики, отримані через аукціон та інші види кредитів), короткострокові депозити інших банків, кредити, отримані від інших банків.

Група П5 – короткострокові депозити клієнтів – охоплює залишки заборгованості комерційного банку перед суб'єктами господарської діяльності і фізичними особами за короткостроковими (до 30 днів) депозитами, а також іншими депозитами, термін погашення яких припадає на найближчі 30 днів.

Група П6 – строкові залучені ресурси – включає більш широке коло зобов'язань банку, строки виконання яких перевищують 30 днів. Сюди можна віднести залишки коштів на строкових депозитах, що належать юридичним і фізичним особам з терміном погашення понад 30 днів, а також довгострокові кредити, отримані комерційним банком від НБУ, інших банківських установ чи міжнародних фінансових організацій.

Група П7 – цінні папери власного боргу – охоплює зобов'язання за випущеними банком облігаціями, векселями, депозитними (ощадними) сертифікатами із порівняно тривалими строками обігу (принаймні не менше 30 днів), що за нормальних умов функціонування фондового ринку в країні можуть розглядатись як досить стійка частина банківських пасивів, співставна з ресурсами, залученими на довгострокові депозити.

Класифікація пасивів за вказаними групами дозволяє комерційному банку

оцінити величину поточних потреб у коштах для виконання зобов'язань перед клієнтами, що визначається сумою груп П2, П3, П4 і П5. Їх загальне збільшення може зумовити погіршення ліквідності банку. Водночас інша частина пасивів (П1, П6, П7) значно меншою мірою визначає потребу комерційного банку в ліквідних активах і формує ту порівняно стійку частину зобов'язань, яка може використовуватись для розміщення у дохідні види вкладень.

Наведене групування активів і пасивів банківського балансу може слугувати основою для розрахунку ліквідної позиції комерційного банку (ЛП), що вказує на таку структуру його балансу, яка забезпечує принципову можливість розраховуватись за зобов'язаннями перед клієнтами у поточний період:

$$ЛП = А1 + А2 + А3 – П2 – П3 – П4 – П5.$$

Позитивне значення показника ЛП вказує на достатній рівень ліквідності комерційного банку і його спроможність розраховуватись з усіма групами вкладників і кредиторів за поточними зобов'язаннями. Відтак позитивна величина ліквідної позиції засвідчує правильність обраного керівництвом банку шляху управління активами і пасивами з точки зору підтримання належного рівня ліквідності. З іншого боку, негативний результат розрахунку ЛП вказує на нестачу грошових коштів у банку для того, щоб розрахуватися з усіма своїми клієнтами за вимогами, що мають бути пред'явлені у поточний період. Даний результат може засвідчувати неправильне (надмірно ризиковане) формування структури активів, що не відповідає структурі залучених банком ресурсів. Відповідно до цього потреба у виведенні ліквідної позиції банку на позитивний рівень вимагає здійснення певних заходів щодо перегрупування активів у такий спосіб, щоб поповнити одну з груп А1, А2 чи А3.

Загалом необхідною умовою дієвості даного напряму регулювання банківської ліквідності є розробка системи щоденного збирання й аналізу інформації про всі здійснювані комерційним банком операції з точки зору віднесення їх до однієї з класифікаційних груп активів і пасивів, що дозволяє

зробити відповідні висновки й прийняти управлінські рішення на рівні всього банку, спрямовані на підтримання належного рівня ліквідності. Оптимізація роботи з вирішення цього завдання має, безумовно, засновуватись на сучасних засобах автоматичної обробки інформації та розроблених спеціально для цієї мети програмних продуктах.

У якості другого важливого напряму регулювання ліквідності комерційного банку можна виділити систему заходів з управління банківськими вкладеннями відповідно до факторів попиту на ліквідні активи. У даному разі йдеться про два ключові фактори, що визначають попит клієнтів банку на грошові кошти, а відтак і потребу самого комерційного банку в наявності серед його вкладень активів у безпосередньо ліквідній формі: з одного боку, це потреба у вилученні якоїсь частини або всієї суми залишку депозиту до запитання (поточного рахунку) юридичної чи фізичної особи, а з другого – це запит на отримання кредиту на задоволення виробничих чи споживчих потреб відповідно до умов індивідуальних кругообротів капіталів підприємств чи динаміки доходів і витрат населення.

Необхідно підкреслити, що можливість комерційного банку задовольняти попит своїх клієнтів на кредити є не менш важливою, аніж його здатність виконувати доручення на безготівкове перерахування коштів за поточними рахунками або видавати готівку в межах залишків на цих рахунках. Задоволення потреб клієнтури в кредитах є однією із найбільш необхідних умов зайняття міцних позицій на ринку банківських послуг та підтримання високого рівні конкурентоспроможності комерційного банку. Незважаючи на притаманні перехідному періодові макроекономічні проблеми, які супроводжують організацію кредитної діяльності комерційних банків нашої країни (що було розглянуто у п. 3.1), слід відзначити, що можливість банку кредитувати клієнта (при умові позитивних якісних параметрів його діяльності) є тим фактором, котрий вирішальною мірою впливає як на утримання банком на обслуговуванні стійкого кола клієнтури, так і забезпечення стабільності ресурсної бази і дохідності операцій у довгостроковому плані. Відтак

можливості видачі позики також мають бути забезпечені необхідними ліквідними активами, що визначає відповідно і роль процесу управління ліквідністю комерційного банку у забезпеченні його стабільного функціонування на ринку.

Разом з тим не може викликати заперечень і той факт, що утримування в загальному портфелі активів значних обсягів коштів у безпосередньо ліквідній формі тільки виходячи з очікуваних потреб у задоволенні попиту на кредити не може бути прийнятним з огляду на прибутковість банківських операцій, позаяк дана група активів не приносить доходу взагалі. У зв'язку з цим управління активами і їхній розподіл має здійснюватись виходячи із чіткого розмежування можливого попиту на вилучення коштів з поточних рахунків і попиту на кредити з тим, щоб підтримання ліквідності комерційного банку не завдавало надмірної шкоди його рентабельності.

Практичне вирішення указаного завдання може бути здійснене через управління первинними і вторинними резервами банківської установи, а також активізацію можливостей використання зовнішніх джерел поповнення ліквідних коштів. При такому підході найбільш доцільно застосовувати розподіл факторів попиту на ліквідні ресурси таким чином, щоб запити клієнтів на вилучення коштів з поточних рахунків банк міг задовольняти негайно, для чого він повинен мати у своєму розпорядженні адекватну величину первинних резервів, а очікуваний попит на кредити задовольнявся б з мінімальною затримкою. В останньому випадку засобом задоволення цього попиту можуть слугувати як вторинні резерви, так і задіяння можливостей залучення ліквідних коштів із зовнішніх джерел (рис. 3.9).

Застосування даного підходу до регулювання ліквідності має враховувати, що окрім попиту на вилучення коштів з поточних рахунків, який, в принципі, можна прогнозувати відповідно до середньомісячних оборотів коштів за цими рахунками, клієнти можуть вилучати кошти із строкових депозитів, термін яких закінчується в поточному періоді. Виходячи із цих двох величин, банк повинен сформувати у своєму портфелі активів таку суму

первинних резервів (залишки готівки в касі, кошти на коррахунку в НБУ та коррахунках в інших комерційних банках), щоб безперебійно задовольняти пред'явлені вимоги.

Рис. 3.9. Схема управління активами комерційного банку відповідно до попиту клієнтів на ліквідні кошти

Що ж стосується попиту на кредити, то навіть приблизне передбачення його величини (за виключенням хіба що забалансових зобов'язань банку з конкретними строками виконання) є досить проблематичним. Мову вочевидь можна вести лише про орієнтовні потреби тих клієнтів, у яких із банком підтримуються порівняно тривалі партнерські стосунки. Зрозуміло, що формування й тривале утримування у портфелі активів значної суми первинних резервів виходячи лише з очікуваних прогнозів не є доцільним з огляду передусім на нульову дохідність таких активів. До того ж видачу кредиту, на

відміну від видачі коштів з поточних рахунків, комерційний банк далеко не завжди проводить негайно (якщо не йдеться про узгоджені процедури за відкритими кредитними лініями або овердрафт), а цьому ще передує процес перевірки фінансового стану позичальника, за час якого банком можуть бути мобілізовані необхідні ресурси.

Відтак основним способом забезпечення даних потреб можуть виступати вторинні резерви (у формі короткострокових вкладень в інші банки і ліквідних цінних паперів), що здатні приносити певний дохід і слугувати поповненням для первинних резервів у разі прийняття банком позитивного рішення про надання позики клієнту. Водночас якщо у комерційного банку є можливість активного використання зовнішніх джерел поповнення ліквідних активів, то перевага може бути надана саме цій формі з огляду на відсутність в такому разі потреби у постійному відволіканні коштів у порівняно низькодохідні активи вторинного резерву. Використання зовнішніх джерел поповнення ліквідних коштів (отримання кредитів від Національного банку або від інших банків, на міжбанківському ринку кредитних ресурсів) надає широкі можливості для маневрування внутрішніми ресурсами банку з метою досягнення їх оптимальної дохідності. Йдеться передусім про можливості оперативного задоволення попиту клієнтів на кредити за рахунок зовнішніх залучень з наступним рефінансуванням цих коштів з інших джерел (приміром, шляхом випуску депозитних сертифікатів, векселів або розміщення облігацій на ринку).

Третім напрямом управління ліквідністю комерційного банку в системі управління його активами і пасивами можна вважати метод регулювання грошових потоків в рамках сукупного банківського портфеля. Основними параметрами такого портфеля є розміри вкладень у конкретні види активів, дохідність цих вкладень і терміни їх розміщення, обсяги залучення різних видів ресурсів, їх вартість (тобто величина процентних виплат) і строки погашення.

Практичний зміст методу регулювання грошових потоків полягає у підтриманні ліквідності комерційного банку через обов’язкове закріплення певних груп залучених пасивів за конкретними активами. При цьому, на

відміну від розглянутого вище методу розподілу активів, не застосовується надмірна деталізація руху грошових потоків, притаманна методові “банків усередині банку”, при якому слід було б відслідковувати рух кожної копійки залучених ресурсів на предмет відповідності розміщенню їх в активних операціях за сумами і строками. Більш прийнятною можна вважати у цьому відношенні практику укрупненого групування активів і пасивів з метою збалансованого розміщення ресурсів, тобто спрямування грошових потоків із сум залучених коштів у ті види вкладень, які за строками і дохідністю адекватні сформованій комерційним банком ресурсній базі. Тим самим можуть бути реалізовані завдання як щодо підтримання належного рівня ліквідності комерційного банку, так і щодо прибутковості його роботи. Прикладом указаного групування для управління ліквідністю можуть слугувати дані наведені у таблиці 3.12.

Таблиця 3.12

Укрупнене групування банківського портфеля
з метою управління грошовими потоками і
підтримання ліквідності балансу

Залучені ресурси	Спрямування потоків
1.Кореспондентські рахунки банків, кошти до запитання клієнтів	1.Готівка в касі, кошти на рахунках в НБУ та в інших банках
2.Депозити та кредити банків, кошти до запитання клієнтів, кредити отримані від НБУ	2.Депозити та кредити надані іншим банкам, цінні папери в портфелі банку на продаж
3.Строкові депозити клієнтів, кредити, отримані від міжнародних фінансових організацій	3.Кредити та фінансовий лізинг, надані клієнтам, цінні папери в портфелі банку на інвестиції
4.Субординована заборгованість, капітал банку	4.Інвестиції капіталу в асоційовані, дочірні компанії, матеріальні і нематеріальні активи

Подібна адресність спрямування грошових потоків із сформованих банком ресурсів дозволяє забезпечити достатньо гнучкий підхід при формування сукупного банківського портфеля, підтримуючи ліквідність на основі приблизного збалансування відповідних груп активів і пасивів за сумами і не обмежуючи сам процес надмірною кількістю деталей (якщо йдеться про

обороти за окремими угодами по окремих рахунках)

Природно, що з приводу формування самих груп, а відтак і регулювання руху грошових потоків не може бути запропоновано певних універсальних рекомендацій і кожен комерційний банк, виходячи із специфіки власних операцій, спеціалізації при обслуговуванні того чи іншого сегменту ринку, може розробляти власну практику групування активів і пасивів. Однак сам принцип може бути корисним з огляду передусім на комплексну оцінку сукупного банківського портфеля й розподіл ресурсів таким чином, щоб по можливості в максимальній мірі забезпечити як рентабельність роботи банку, так і його ліквідність. При цьому основою для вирішення даного завдання має бути своєчасне усунення дисбалансів між окремими групами, що вимагає перенаправлення грошових потоків з тим, щоб уникнути або надмірної ліквідності (наслідком чого є неприбуткове використання активів і зниження рентабельності банку) або надмірної ризикованості розміщення вкладень, якщо вони не покриваються адекватними за строками ресурсами.

Вагомим доповненням у роботі з управління грошовими потоками, що може суттєво підвищити його ефективність, слід вважати аналіз зміни руху грошових коштів за певний період, результатом чого є оцінка додаткової потреби або надлишку ліквідних коштів. Даний аналіз грунтується на порівнянні притоку грошових коштів у банк (залучення депозитів, повернення кредитів, приріст залишків на поточних рахунках, проценти отримані, доходи від цінних паперів, приріст капіталу тощо) і відтоку грошових коштів (видача кредитів, виплата депозитів, інвестиції в цінні папери, операційні видатки, сплачені проценти, податки, дивіденди та ін.). Загальний аналіз зміни різниці між даними параметрами за певний період, а також особливостей руху ресурсів за різними статтями дозволяє визначити існуючі тенденції у відповідній динаміці, а також оцінити можливості спрямування ресурсів на покриття тих чи інших вкладень, згрупованих до наведеної вище класифікації.

Необхідно підкреслити, що усі розглянуті вище напрями регулювання ліквідності комерційного банку в системі заходів з управління його активами і

пасивами найбільш доцільно застосовувати у комплексі, позаяк, доповнюючи один одного вони можуть створити найбільш оптимальні умови для ефективного збалансування різних видів залучених ресурсів та вкладень і тим самим сприяти підтриманню належного рівня платоспроможності банківської установи. Разом з тим, в умовах явного переважання кредитних операцій у загальній сукупності здійснюваного комерційними банками інвестування акумульованих коштів основним напрямом загального процесу управління активами і пасивами слід вважати управління кредитним портфелем, що найбільш доцільно виділити в окремий, третій основний елемент в загальній системі заходів з регулювання ліквідності банківських установ (рис. 3.8).

Саме проблема надійності кредитних вкладень, їх своєчасного погашення виявляє значний вплив на рівень ліквідності комерційного банку в умовах, коли надання кредитних послуг є домінуючим видом серед усіх активів. Даний вплив визначається особливостями трансформації активів при погашенні позики – із вкладень у менш ліквідній формі на активи у безпосередньо ліквідній формі (тобто залишки на кореспондентському рахунку і в касі банку). У результаті мають місце структурні зрушення і в складі загального портфеля вкладень, результатом чого є збільшення величини первинних резервів та зменшення абсолютної величини заборгованості за позиками, а комерційний банк отримує можливість розраховуватись за зобов'язаннями, що відповідають за строками кредитам, які повертаються. У тому ж разі, якщо надані позики не погашаються в строк або пролонговуються, то це призводить до порушення строкової збалансованості залучених ресурсів і вкладень банку, що може негативно позначитись на рівні його ліквідності, а відтак призвести до порушення загального процесу організації грошово-кредитних відносин – у плані неможливості розраховуватись за поточними зобов'язаннями та видавати нові кредити.

За таких обставин з метою підтримання ліквідності банк або змушений залучати додаткові ресурси на грошовому ринку, або збільшувати обсяг первинних резервів, або перетворювати інші активи на готівку із ризиком

можливих втрат. У всіх цих випадках вирішення завдання щодо забезпечення ліквідності банківського балансу залежить як від надійності повернення кожного виданого банком кредиту, так і якості кредитного портфелі і ефективності управління ним загалом.

Найбільш загальний зміст поняття *кредитного портфеля* утворює сукупність усіх наданих комерційним банком кредитів. При цьому, якщо брати до уваги дефініції, подані в інструктивних матеріалах НБУ, кредитний портфель включає агреговану балансову вартість усіх кредитів, у тому числі і прострочених та сумнівних щодо повернення [15]. Рівень управління кредитним портфелем безпосередньо позначається на рівні ліквідності комерційного банку, позаяк фактор неповернення позичок зумовлює підрив стійкості банківської установи на фінансовому ринку та суттєво ускладнює можливості виконання нею своїх зобов'язань перед клієнтами.

На сьогодні у вітчизняній банківській практиці основним напрямом захисту від ризику неліквідності (як врешті і кредитного ризику), пов'язаного із неправильним управлінням кредитним портфелем, а відтак і дією указаного фактора, є створення комерційними банками резервів для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями. Дані резерви створюються за всіма видами наданих банком кредитів для відшкодування сум основного боргу (без процентів і комісій). При цьому резерви залежно від джерел формування і призначення поділяються на два види: 1) резерв під стандартну заборгованість за кредитами, що формується за рахунок прибутку, та 2) резерв під нестандартну заборгованість за кредитами, що відноситься до витрат банку. Конкретні ж розміри резервів визначаються з урахуванням загальної суми усіх кредитів, класифікованих за ступенем ризику (кожному ступеню присвоюється відповідний коефіцієнт в процентах, який і відображає рівень резервування за кожною групою).

Основним критерієм класифікації кредитного портфеля банку за групами ризику є фінансовий стан позичальника та рівень погашення ним заборгованості за кредитами, включаючи проценти. Відповідно до цих двох

критеріїв усі кредити банку згідно чинних нормативів Національного банку поділяються на стандартні і нестандартні. До стандартних відносяться кредити, надані позичальникам з добрим фінансовим станом і хорошими перспективами розвитку, що погашають основний борг і проценти у встановлені строки. Для такого роду позичок формується загальний резерв у розмірі 2% від сум фактичної заборгованості за кредитами.

Друга група резервів формується для нестандартних кредитів, що включають наступні підгрупи:

- кредити під контролем, надані позичальникам з добрим фінансовим станом, проте із сумнівними перспективами щодо подальшого розвитку, а також при наявності простроченої заборгованості (до 90 днів). Рівень резерву за такими кредитами складає 5%;
- субстандартні кредити, що надані позичальникам із задовільним фінансовим станом, проте за наявності тенденцій до погіршення і також якщо прострочена заборгованість не перевищує 90 днів. Коефіцієнт резервування для цієї групи – 20%;
- сумнівні кредити, що надані позичальникам із поганим фінансовим станом та циклічністю у розвитку, а прострочена заборгованість може перевищувати 90 днів. Попри реальну небезпеку втрат банком подібних вкладень рівень відрахування до резерву складає 50%;
- безнадійні кредити, що надані позичальникам, фінансово-господарська діяльність яких свідчить про збитки та практичну неможливість повернення як основної суми кредиту, так і процентів за ним. Природно, що рівень резервування за подібними позиками встановлено у повному обсязі – 100%.

При визначенні розміру резерву за кожною групою і підгрупою сума заборгованості за кредитами кожного позичальника зменшується на величину гарантій (уряду і банків країн ОЕСР), а також застави (депозитів, майна та майнових прав). На основі проведеної у такий спосіб класифікації кредитного портфеля комерційним банком проводиться розрахунок загальної планової

суми резерву з розбивкою на суми за кожною групою кредитів на майбутній квартал.

В принципі основною метою формування резервів для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями мало б стати стимулювання банків до регулювання своїх активів таким чином, щоб поліпшити їхню якість та знизити ризик можливого незбалансування ліквідності. Однак суттєвим недоліком діючої практики формування українськими банками даних резервів є перманентна невідповідність їх розрахункової і фактичної величини. Так, за даними Національного банку України станом на 1.10.98 р. банки зобов'язані були сформувати резерв на покриття кредитних ризиків в обсязі 841,3 млн. грн., а фактично було сформовано 596,5 млн. грн., тобто 71%, на 1.01.99 р. такі резерви мали бути сформовані в обсязі 1044,4 млн. грн., а фактично їх величина склала 725,4 млн. грн. (тобто 69,5 %). Те ж саме і на 1.04.99 р. – фактично резерв склав 878,5 млн. грн., що становить лише 77% від його розрахункової суми [102, с.40]. А на 1.07.99 р. при розрахунковій сумі резервів на покриття кредитних ризиків в 1571,2 млн. грн. фактично було сформовано 1074,1 млн. грн. страхових резервів, тобто 68,4% від необхідної величини [108, с.41]. Природно, що подібні відхилення знижують ефективність створюваних резервів та їхню роль в управлінні активами банку і підтриманні його ліквідності.

Сформовані банком резерви використовуються на покриття безнадійної заборгованості, яка виникла від кредитної діяльності банку. Дана заборгованість обліковується на балансових рахунках як сумнівна, а її списання за рахунок коштів сформованих резервів здійснюється за рішенням правління комерційного банку за умови виконання вимог чинного законодавства України [14].

Виходячи із вищевикладеного можна зробити висновок, що практичні заходи з управлінням кредитними операціями банку здійснюються не стільки з огляду на сукупний кредитний портфель, скільки на особливості взаємовідносин з кожним конкретним позичальником, основні параметри

діяльності якого (а саме: фінансовий стан, можливості надати якісне забезпечення, рівень погашення отриманих раніше кредитів) дозволяють віднести той чи інший кредит до конкретної категорії ризику, що в кінцевому підсумку визначає якість кредитного портфеля загалом. За подібних умов банк по суті постфактум отримує той кредитний портфель, який складається у результаті реалізації угод із різними позичальниками на основі індивідуального підходу банку до кожного із них. Наслідком цього у числі інших причин (як макроекономічних, так і недоліків у організації взаємин банків із позичальниками) є значна частка сумнівної і безнадійної заборгованості у структурі кредитного портфеля українських банків. Достатньо зазначити, що лише у 1998 р. за рахунок резервів, сформованих на кредитні ризики 96 банків змушені були списати заборгованість за безнадійними кредитами на загальну суму 117,4 млн. грн. [115, с.22].

З таких позицій більш доцільним видається розподіл функцій між підрозділами банку, відповідальними за кредитну діяльність: з одного боку, має бути забезпечене загальне управління і контроль за всіма кредитними операціями банку (так само як і за рухом грошових потоків), що передбачає управління сукупним кредитним портфелем, а з другого – управління кредитним ризиком у взаємовідносинах із кожним конкретним позичальником, за що несе відповідальність обслуговуючий його працівник банку.

Разом з тим, якщо управління індивідуальними кредитними ризиками здійснюється на рівні організації кредитних відносин “банк – клієнт”, то в масштабах усього комерційного банку пріоритетність завдань має будуватися таким чином, щоб в першу чергу забезпечити стабільність роботи банківської установи на ринку, тобто безперебійність виконання нею своїх платіжних зобов’язань. Умови функціонування системи економічних відносин в перехідний період є нестійкими, а відтак забезпечення належного рівня ліквідності банку має виступати тим фактором, який визначає пріоритетність завдань фінансового менеджменту банку – передусім в плані управління його кредитним портфелем. І самого лише розрахунку резервів для цього явно

недостатньо – потрібен більш грунтовний підхід до організації цього процесу.

Однак перш ніж розглядати такий підхід необхідно, на нашу думку, з'ясувати деякі аспекти, що стосуються самих цілей управління кредитним портфелем (у порівнянні, скажімо, із відповідними цілями стосовно портфеля інших банківських вкладень – зокрема, інвестиційних).

Особливості управління кредитним портфелем визначаються специфікою діяльності комерційних банків у сфері організації грошово-кредитних відносин, що вирізняє кредитні операції з-поміж усіх інших банківських операцій, спрямованих на отримання доходу, в тому числі інвестиційних. І хоча вживання самого терміну "кредитно-інвестиційний портфель банку" є правомірним та обгрунтованим з економічної точки зору, при цьому слід пам'ятати, що між складовими цього портфеля (кредитною та інвестиційною) має місце суттєва різниця, пов'язана з відмінностями між відповідними операціями банку.

Справді, якщо мова йде про інвестиції, то ініціаторами подібних операцій виступають банки, вирішуючи питання про вкладення коштів у різні види цінних паперів, тоді як при кредитуванні ініціатива в отриманні коштів виходить з боку позичальника. Крім того, при здійсненні інвестиційних операцій банк є одним із багатьох економічних агентів, що вкладають кошти, тоді як при видачі позик банк здебільшого (хоча і не завжди) виступає в ролі єдиного кредитора. Ще одна відмінність пов'язана із строками вкладення коштів – для кредитних операцій вони, як правило, коротші, аніж для інвестиційних. Природно, що і цілі формування кредитного та інвестиційного портфелів за таких умов різняться між собою.

Тип інвестиційного портфеля визначається якостями цінних паперів, що до нього входять, на основі співвідношення доходу і ризику, тобто очікуваною віддачею вкладених коштів за певний період часу та існуючим ризиком, прийнятним для власника портфеля. При цьому формується або портфель росту, метою якого є зростання величини інвестованого капіталу за рахунок росту курсової вартості цінних паперів, або портфель доходу, що орієнтований на отримання поточного доходу за рахунок процентних і дивідендних виплат. У

складі останнього може формуватися портфель грошового ринку із активів, що можуть бути порівняно швидко реалізовані (як правило, державних і муніципальних цінних паперів), метою якого є підтримання ліквідності балансу комерційного банку. Зрозуміло, що цілі формування кредитного портфеля досить суттєво відрізняються від цілей портфеля інвестиційного (скажімо, неможливість росту вартості сум виданих позичок). У даному разі мова, вочевидь, може йти лише про дві базові цілі: з одного боку, отримання банком прийнятного рівня доходу за рахунок процентів, а з другого – підтримання ліквідності за рахунок забезпечення своєчасного погашення наданих позик, що на рівні усього кредитного портфеля потребує мінімізації кредитного ризику шляхом диверсифікації вкладень.

Виходячи з вищевикладеного власне поняття *кредитного портфеля*, з нашої точки зору, мало б трактуватися у більш конкретизованому вигляді – як сукупність усіх наданих банком позик, згрупованих на основі критеріїв, що дозволяють диверсифікувати кредитні вкладення з метою мінімізації кредитного ризику і забезпечення ліквідності банку.

Однак навіть попри те, що диверсифікація є основою управління кредитним портфелем комерційного банку, спрямованою на зменшення ризикованості вкладень, її не можна розглядати саму по собі, адже дане управління як ключова складова частина більш загального процесу фінансового менеджменту має охоплювати цілий комплекс заходів, послідовна реалізація яких дозволяє досягти тих цілей, що стоять перед банком в плані дотримання певного оптимуму між дохідністю і ліквідністю його операцій.

З таких позицій процес управління кредитним портфелем комерційного банку найбільш доцільно представити як певну систему, що включає ряд послідовних етапів, у числі яких необхідно виділити наступні:

1. Збір і аналітична обробка інформації.
2. Вибір критеріїв для диверсифікації позик.
3. Встановлення лімітів кредитування на основі обраних пріоритетів серед критеріїв диверсифікації і моделювання загальної структури

портфеля.

4. Контроль якості кредитного портфеля і корегування його структури на основі системи коефіцієнтів.

Перший етап процесу управління кредитним портфелем являє собою збір і аналітичну обробку інформації, що здійснюється шляхом підбору й систематизації усіх внутрішніх даних про кредитні операції комерційного банку, динаміку руху коштів за позичковими рахунками, а також даних, що характеризують зовнішні аспекти впливу як на кредитну активність самого банку, так і на фінансово-господарську діяльність його позичальників.

Основними джерелами указаної інформації можуть слугувати дані синтетичного і аналітичного обліку про здійснювані позичкові операції, договори про надання кредитів, угоди про заставу майна, інші матеріали з кредитних справ клієнтів, а також різні форми фінансової звітності (баланс – форма №1-КБ, балансовий звіт – форма №11, звіт про кредитний портфель – форма № 301 та інші дані). Крім того, необхідною умовою управління портфелем кредитів є аналіз інформації про основні закономірності й тенденції розвитку економіки в цілому та у розрізі окремих галузей господарства і прогнозування на цій основі змін ринкової кон'юнктури. Йдеться про вивчення показників, що відображають тенденції розвитку макроекономічних процесів: обсяги валового внутрішнього продукту, рівень інфляції, обсяги інвестицій, динаміка виробництва, стан ділової активності, загальні обсяги споживання і нагромадження, ситуація на фінансовому ринку.

Зазначені показники надають уяву про стан справ у більшості галузей економіки, проте у зв'язку з тим, що кожна галузь має певні внутрішні закономірності та особливості розвитку, необхідно також оцінити стан окремих галузей і підгалузей господарства країни на основі показників, що відображають динаміку виробництва, обсяги реалізації (а відтак і попит на продукцію даної галузі), рівень цін і заробітної плати, середню рентабельність по галузі.

Основна мета указаного аналізу – надання керівництву банку чіткої яви

про можливості розширення кредитних операцій в цілому, виходячи із перспектив розвитку як всієї економіки, так і окремих підприємств відповідно до їх галузевої належності та динаміки ринкової кон'юнктури. Відтак результати оцінки мають вказати на імовірність повернення наданих позик і отримання доходу за ними, що нарівні із даними про вже здійснені кредитні операції створює певну інформаційну базу для прийняття адекватних управлінських рішень, спрямованих на оптимізацію структури кредитного портфеля на основі розроблених критеріїв диверсифікації.

Другий етап передбачає вибір найбільш прийнятних критеріїв для диверсифікації кредитного портфеля. Загалом поняття *диверсифікації* означає розміщення банківських активів (у даному разі кредитних вкладень) серед якомога більшої кількості позичальників з метою зниження кредитного ризику, результатом якого є втрати банку від фінансової неспроможності того чи іншого клієнта.

Однак сам лише кількісний параметр щодо числа позичальників об'єктивно не може слугувати адекватною оцінкою належного рівня управління кредитним портфелем. Диверсифікація має здійснюватись за кількома ознаками, виділення клієнтів за якими може сприяти мінімізації ризиків за позичковими операціями, а відтак і підтриманню належної платоспроможності банку. При цьому в якості основних критеріїв диверсифікації найбільш доцільно застосовувати строки і розміри позик, галузеву і географічну ознаки, а також ознаки поділу за розміром підприємств-позичальників та формою власності, до якої вони належать.

Строковий критерій диверсифікації кредитного портфеля є одним із найбільш важливих з огляду на потребу підтримання ліквідності банківського балансу, що визначається строками, на які залучаються кошти при формуванні ресурсної бази комерційного банку. У даному разі йдеться про необхідність розподілу кредитів за строками, тобто регулювання частки коротко-, середньо- і довгострокових кредитів з тим, щоб за рахунок коштів, які надходять від погашення позик, з одного боку, забезпечити розрахунки за зобов'язаннями

банку, а з другого – надати можливість рефінансування кредитного портфеля, тобто видачі нових позичок в міру необхідності. Таким чином, розподіл кредитів за строками дозволяє по суті створити більш-менш постійний потік грошових коштів – у плані поповнення безпосередньо ліквідних активів, що є необхідною умовою підтримання фінансової стійкості комерційного банку загалом.

Диверсифікація кредитного портфеля за *розміром позик* пов'язана з необхідністю мінімізації банківського ризику, що може зростати в міру збільшення загального обсягу кредитування і рівня концентрації кредитів серед обмеженого кола позичальників. Окрім того, що Інструкцією Національного банку України "Про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків" передбачено цілий ряд нормативів з обмеження ризику при кредитуванні одного або групи пов'язаних між собою позичальників (Н8 – Н12), комерційний банк повинен вживати додаткових заходів із диверсифікації кредитів за розмірами. Йдеться про спрямування роботи з надання кредитних послуг (при постійному обсязі кредитних вкладень) на видачу позик на більш дрібні суми більшій кількості незалежних один від одного позичальників.

Звісно, реалізація цього завдання не повинна грунтуватися на повній відмові від видачі крупних кредитів і переорієнтації на дрібних клієнтів. Важливо лише, щоб розосередження кредитних вкладень з портфеля банку мало на меті уникнення серйозних проблем в разі затримок з погашенням крупних кредитів. У будь-якому разі такого роду кредити мають бути принаймні адекватні за розмірами із залученими на відповідні строки пасивами.

Ще одним критерієм диверсифікації кредитного портфеля банку може слугувати *галузева належність позичальників*. При цьому доцільним є розподіл позичальників за укрупненими галузевими групами (промисловість, сільське господарство, торгівля, будівництво тощо) з деталізацією на підгрупи. Диверсифікація кредитних вкладень за галузевою ознакою дозволяє створити умови для уникнення ризиків сезонних коливань виробничої активності (що не збігається по різних галузях), внутрігалузевої конкуренції та різного роду форс

мажорних обставин, що при надмірному зосередженні позичкових операцій з клієнтами, належними до однієї галузі можуть призвести до збитків.

Структура кредитних вкладень у галузевому розрізі дозволяє банку більш ефективно планувати власні кредитні операції з урахуванням специфіки відтворювального процесу у тій чи іншій галузі, а також особливостей галузевого економічного циклу. Детальний аналіз галузевого аспекту економічного розвитку, виявлення основних тенденцій у діяльності підприємств, що належать до різних секторів господарства (спад, пожвавлення чи наростання кризових явищ відповідно до стану кон'юнктури ринку певного виду продукції) дозволяє розробити практичні рекомендації щодо формування кредитного портфеля шляхом встановлення граничних розмірів кредитування певних галузей або ж переорієнтації кредитних вкладень з одних підприємств на інші відповідно до динаміки виробництва у галузевому розрізі.

Диверсифікація кредитного портфеля банку може бути також здійснена за *географічною ознакою*, що передбачає розподіл кредитних вкладень між різними регіонами країни з огляду на особливості їх економічного розвитку. Нерівномірність цього розвитку для різних регіонів визначається відмінностями як у загальній орієнтації виробничого процесу (промисловість, сільське господарство, сфера послуг), так і у наявності певних умов, що визначають перспективи функціонування регіональної економіки (наявність природних ресурсів, транспортної мережі, кваліфікованої робочої сили, інфраструктури матеріально-технічного постачання та ін.). Водночас, необхідно зазначити, що хоча географічний розподіл кредитного портфеля дозволяє комерційному банку звести до мінімуму можливі втрати, пов'язані з регіональними особливостями діяльності того чи іншого позичальника, даний критерій диверсифікації є більш придатним для банків, котрі володіють розгалуженою мережею філій, що дозволяє маневрувати сформованою ними ресурсною базою з тим, щоб забезпечити оптимальне розосередження позик за регіонами.

Інакшим напрямом диверсифікації кредитного портфеля може слугувати *розмір підприємства-позичальника*. Щодо даного критерію, то поділ

підприємств на дрібні, середні і крупні (в залежності від величини капіталу, числа працюючих, обсягу виробництва і реалізації продукції) визначає можливості розподілу кредитних вкладень з огляду на умови провадження бізнесу та динаміку ринкової кон'юнктури. Так, діяльність дрібних і середніх позичальників є більш гнучкою, що дає їм можливість своєчасно реагувати на потреби ринку, змінюючи напрями своєї ділової активності, що в свою чергу дозволяє отримувати більш високу норму прибутку. Водночас незначний розмір власного капіталу і підвищений ризик господарської діяльності в умовах зміни політичних і економічних факторів впливу (приміром, деяких аспектів законодавства) можуть створити додаткові труднощі із поверненням банківських кредитів. З іншого боку, крупні підприємства хоча і менш гнучкі стосовно ринкової кон'юнктури і можливо мають нижчий рівень рентабельності, однак, володіючи більшим обсягом активів, придатних до реалізації, створюють кращі умови для реалізації принципу забезпеченості позик, а відтак у деяких випадках їх кредитування може бути більш прийнятним з огляду на потребу мінімізації ризику за позичковими операціями.

Загалом комерційний банк має здійснювати розподіл кредитів за різними типами позичальників, враховуючи, однак, що вирішальним моментом у цьому процесі має слугувати динаміка конкретних показників, що відображають особливості фінансово-господарської діяльності того чи іншого клієнта і в першу чергу його кредитоспроможність. Це ж стосується і можливої диверсифікації портфеля кредитів за *формами власності, до яких належать позичальники* (державна, приватна, колективна, об'єднань громадян, комунальна, змішана). У даному разі юридичні ознаки класифікації наданих позик можуть сприяти виявленню підвищеної ризикованості вкладень за умови зміни певних правових норм, зокрема таких, що стосуються податкового і валютного законодавства, порядку здійснення зовнішньоторговельної діяльності, вимог з формування статутного капіталу і особливостей ліцензування.

Разом з тим, при використанні розглянутих критеріїв диверсифікації

кредитного портфеля комерційного банку необхідно пам’ятати, що надмірна диверсифікація може створити труднощі в управлінні позичковими операціями, позаяк розпорошення кредитів серед величезного числа позичальників суттєво ускладнює можливості контролю за діяльністю кожного із них, цільовим використанням позичених коштів та їх своєчасним погашенням. Відтак попри те, що метою диверсифікації є зниження ризикованості кредитних вкладень, забезпечення їх своєчасного повернення і, як наслідок, виконання банком своїх платіжних зобов’язань, тобто власне підтримання належного рівня ліквідності, у даному процесі має бути забезпечений свого роду оптимум, що може бути реалізований шляхом встановлення певних лімітів кредитування.

Третій етап управління кредитним портфелем передбачає встановлення певних лімітів на здійснення позичкових операцій на основі обраних банком пріоритетів серед критеріїв диверсифікації кредитних вкладень. У даному разі йдеться про систему обмежень, яка запроваджується внутрішніми нормативними документами банку і спрямована на регулювання дій працівників, відповідальних за організацію кредитних операцій, з тим, щоб уникнути укладання угод, котрі з великою вірогідністю можуть призвести до втрат банку і підриву його ліквідності.

Реалізація практичних заходів із встановлення лімітів може бути запропонована за трьома варіантами:

по-перше, у вигляді абсолютних граничних величин кредитування позичальника в залежності від його належності до тієї чи іншої класифікаційної групи (відповідно до конкретного критерію диверсифікації портфеля);

по-друге, у вигляді нормативних співвідношень, зокрема, стосовно власного капіталу (наприклад, встановлення максимальної величини позик підприємствам певної галузі на рівні не більш як 50% власних коштів банку);

по-третє, визначення процентного співвідношення обсягу кредитів, наданих різним групам позичальників у межах загальної величини кредитного портфеля банку (приміром, не більше 40% промисловим підприємствам, 25% – сільськогосподарським і т.д.).

Із перелічених варіантів найбільш прийнятним до застосування в сучасних умовах видається третій, позаяк він є найбільш гнучким з огляду на можливості банку визначати конкретний розподіл кредитного портфеля (у відносному вираженні) стосовно усіх класифікаційних груп кредитів, за якими може бути здійснена належна диверсифікація вкладень.

На основі встановлених лімітів можна вже змоделювати загальну структуру кредитного портфеля комерційного банку, виходячи із тих сфер ризику, що ідентифіковані як пріоритетні і на які має бути орієнтована диверсифікація вкладень: географічна – при чітко виражених нерівномірностях у різних аспектах економічного розвитку регіонів; галузева – при циклічних або ж перманентних спадах у певних секторах господарства; строкова й за сумами – при орієнтації на меншу кількість позичальників, що вимагає постійного проведення грунтовнішої оцінки їх фінансового стану; за розмірами й типом клієнта – при істотній невизначеності щодо правових та загальноекономічних аспектів функціонування різних суб'єктів підприємницької діяльності.

Слід відзначити, що умови перехідного періоду мають істотний вплив на всі ланки економічної системи, що зазнає трансформації, в плані підвищення ризиків провадження бізнесу та складності передбачення тенденцій щодо змін ринкової кон'юнктури. Відтак диверсифікація кредитного портфеля має здійснюватися за всіма зазначеними напрямами, а встановлення необхідних для цього лімітів повинно мати своїм наслідком чітке визначення загальних структурних пропорцій кредитного портфеля, розподіленого на класифікаційні групи. Практичним результатом даного етапу управління портфелем позик комерційного банку є зменшення загального рівня кредитного ризику, підвищення рівня керованості основною групою активів і як наслідок – створення сприятливих умов для підтримання належного рівня ліквідності комерційного банку і його спроможності у повній мірі відповідати за своїми зобов'язаннями.

Четвертий етап передбачає контроль за дотриманням встановленої структури кредитного портфеля і відповідності цієї структури завданням щодо

зниження ризиків, забезпечення дохідності та уникнення критичних для збереження ліквідності втрат. Інакшими словами, йдеться про оцінку якості кредитного портфеля та корегування його структури відповідно до змін, що відбуваються на ринку та позначаються на можливостях клієнтів своєчасно розраховуватись за зобов'язаннями перед комерційним банком.

Основою такої роботи є постійний аналіз стану кредитних взаємин із кожним окремим позичальником на мікроекономічному рівні, тобто процес кредитного моніторингу, що полягає у відслідковуванні змін кредитоспроможності клієнта і визначення необхідних до прийняття заходів у разі виникнення проблем – приміром, зміни умов видачі нових кредитів, обмеження подальшого кредитування або ж пред'явлення позик до дострокового стягнення (детальніше про це у п.4.2). У даному разі йдеться про контроль за наданням і використанням конкретних позик. Однак, що стосується кредитного портфеля комерційного банку в цілому, то контроль за його якістю має здійснюватись у значно ширшому розрізі – на основі розрахунку і аналізу системи коефіцієнтів, котрі характеризують ефективність кредитних операцій, а відтак і структуру кредитного портфеля – в плані її оптимальності.

Загалом оптимальність сформованого банком кредитного портфеля можуть відображати показники, що характеризують його дохідність і надійність. До таких, зокрема, можна віднести:

1.Коефіцієнт процентної маржі, що відображає прибутковість кредитного портфеля банку загалом:

$$К1 = \frac{Д - В}{П},$$

де Д – величина процентних доходів, отриманих за кредитними операціями; В – сукупні процентні витрати, здійснені банком за залученими депозитами усіх видів; П – загальна сума залишків за всіма позичковими рахунками.

Даний показник характеризує рентабельність кредитних операцій банку з огляду на витрати, що здійснюються на формування ресурсної бази для надання

позик.

2.Коефіцієнт середньої дохідності кредитного портфеля:

$$К2 = \frac{\sum_{i=1}^{n} П_i \times С_i}{П},$$

де n – кількість позичок виданих банком; $П_i$ – суми окремих позик; $С_i$ – відповідні процентні ставки за кожною окремою позикою; П – загальна величина кредитного портфеля.

Використання даного показника грунтується на чіткій класифікації усіх позик за рівнем їх дохідності, а його динаміка характеризує як зміну процентних ставок, так і структури кредитного портфеля банку.

3.Частка прострочених кредитів у загальному обсязі позик, наданих комерційним банком:

$$К3 = \frac{КП}{П} \times 100\%,$$

де КП – прострочена заборгованість за кредитами; П – величина кредитного портфеля банку.

Даний коефіцієнт може характеризувати ефективність кредитної політики комерційного банку з огляду на підвищений ризик неповернення певної частини позик, а відтак і підриву банківської ліквідності.

4.Частка сумнівної заборгованості у кредитному портфелі банку:

$$К4 = \frac{КС}{П} \times 100\%,$$

де КС – загальний обсяг заборгованості за кредитами, погашення яких викликає сумнів; П – величина кредитного портфеля банку.

Використання даного коефіцієнта дозволяє оцінити потенціальний рівень збитковості кредитного портфеля комерційного банку та визначити можливі напрями раціоналізації його структури. На додаток до цього показника може розраховуватись також частка кредитів, за якими не сплачені в строк проценти, що характеризує такі позики як проблемні і вказує на потенційно можливий рівень простроченої заборгованості.

5.Коефіцієнт втраченої вигоди:

$$К5 = \frac{В_Н}{В_О} \times 100\%,$$

де $В_Н$ – недоотримана банком сума процентів за позичковими операціями; $В_О$ – сума процентного доходу, отриманого банком за період, що аналізується.

Даний показник вказує на рівень доходів, що не отримані банком унаслідок появи за аналізований період простроченої заборгованості, пролонгації та списання безнадійних кредитів з балансу, що у сукупності призводить до втрати тієї вигоди у формі процентів, які мали бути отримані за вказаними категоріями позичкових операцій.

6.Частка позик, погашених із порушенням строків:

$$К6 = \frac{П_{ПС}}{ОБ_{ПР}} \times 100\%,$$

де $П_{ПС}$ – позики, погашені за певний період із порушенням строків, узгоджених відповідними кредитними договорами; $ОБ_{ПР}$ – загальна величина обороту за позичковими рахунками за цей же період.

Даний показник відображає якісний результат кредитних операцій комерційного банку за період, що аналізується (місяць, квартал, рік), вказуючи, які проблеми мав банк із погашенням позик та тенденції щодо виконання клієнтами своїх зобов’язань з повернення кредитів.

Зазначені показники можуть бути порівняні з певними критеріальними значеннями, котрі розробляються комерційним банком на основі статистичного ряду фактичних значень кожного коефіцієнта за минулі періоди. На цій основі керівництвом банку приймаються рішення щодо зміни структури кредитного портфеля з метою підвищення дохідності вкладень та оптимізації ситуації з погашенням позик, що безпосередньо позначається на ліквідності банківської установи.

На практиці дані рішення спрямовуються на зміну чи корегування кредитної політики (у плані переорієнтації пріоритетів між різними класифікаційними групами, за якими диверсифіковані кредитні вкладення),

тобто стосуються кредитного портфеля банку загалом. Відповідно до цього можуть корегуватися взаємини банку із кожним позичальником або лише окремими групами позичальників, діяльність яких з використання вже наданих їм позик та заявки на отримання нових кредитів не відповідають загальній стратегії банку з підтримання дохідності кредитного портфеля й забезпечення прийнятного рівня ліквідності вкладень.

Таким чином, з урахуванням послідовності дій з управління кредитним портфелем комерційного банку загальна схема організації цього процесу може бути представлена у вигляді схеми, зображеній на рис. 3.10.

Рис. 3.10. Організація управління кредитним портфелем комерційного банку

Отже управляння кредитним портфелем у даному разі як основна складова більш загального процесу регулювання рівня ліквідності комерційного банку відображає таку спрямованість фінансового менеджменту, яка характеризується пріоритетністю завдання щодо забезпечення належної платоспроможності банківської установи, що є цілком виправданим в умовах перехідної економіки при істотно більших ризиках, які супроводжують як підприємницьку діяльність в цілому, так і банківський бізнес зокрема. Природно, що даний процес позначається і на всіх діях банку у сфері організації грошово-кредитних відносин – передусім у плані оцінки загальних орієнтирів для кредитної активності (виходячи із особливостей макроекономічної ситуації), а також завдань щодо підтримання ліквідності балансу (виходячи із тих співвідношень, що складаються між окремими групами активів і пасивів).

Водночас, що стосується конкретних аспектів організації грошово-кредитних відносин з окремими суб'єктами ринку, на мікроекономічному рівні, то їхня результативність для відтворювального процесу на даному рівні залежить вже від ефективності взаємин банку з кожним окремим позичальником, а відтак має розглядатися як цілком самостійний, третій основний блок у механізмі організації грошово-кредитних відносин суспільства, що і є предметом розгляду наступного розділу даної роботи.

РОЗДІЛ 4
ГРОШОВО-КРЕДИТНІ ВІДНОСИНИ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ З КЛІЄНТАМИ – ОСНОВА МІКРОВІДТВОРЮВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

4.1. Особливості формування кредитної політики комерційного банку та необхідність її оптимізації в умовах перехідного періоду

Вихідним моментом організації грошово-кредитних відноси на мікроекономічному рівні – між комерційними банками та їхніми клієнтами – є розробка банківськими установами власної кредитної політики, що утворює основу управління процесом надання кредитних послуг усім категоріям позичальників у різних секторах господарства країни. Ефективність організації грошово-кредитного посередництва як базової економічної функції комерційних банків вирішальною мірою залежить від чіткого дотримання встановлених процедур здійснення кредитних операцій, підпорядкованих єдиній стратегії дій на фінансовому ринку, яка у кінцевому підсумку і визначає фактичний склад кредитного портфеля кожного банку. З цієї точки зору саме розробку кредитної політики слід вважати підмурівком для побудови усього мікрорівневого блоку банківського механізму організації грошово-кредитних відносин, представленого нами у розділі 1 даної роботи.

Відтак визначення методологічних засад формування і реалізації кредитної політики комерційного банку є необхідною умовою функціонування банківських установ як у плані взаємин з кожним окремим позичальником, так і в плані грошово-кредитного посередництва в суспільстві загалом. У даному разі йдеться про розуміння кредитної політики як процесу розробки й реалізації системи пріоритетів і цілей кредитної діяльності банку та її регламентування за всіма необхідними параметрами – надання, оформлення позик, а також управління ними.

Зрозуміло, що кожен комерційний банк повинен формувати власну кредитну політику, виходячи із сукупності факторів, що визначаються величиною його капіталу і активів, складом клієнтури, спеціалізацією, місцезнаходженням, наявністю мережі філій, станом економічної кон'юнктури, ситуацією на грошовому ринку тощо. На практиці ж, однак, не лише у діяльності банківських установ нашої країни часто-густо відсутнє розуміння необхідності формування кредитної політики на концептуальному рівні, а й в економічній літературі, присвяченій відповідним проблемам (що так чи інакше позначається на системі підготовки банківських кадрів), немає достатнього теоретичного обгрунтування положень, котрі б визначали напрями діяльності комерційних банків з розробки кредитної політики.

За таких обставин кредитна політика частіше ототожнюється із грошово-кредитною політикою центрального банку і визначається як "кредитно-грошова політика" під якою розуміється "діяльність керівних кредитно-грошових установ, спрямована на протидію циклічним тенденціям у функціонуванні банківської системи" [99, с.174]. Навіть при застосуванні самого терміну "кредитна політика" її ціллю визначається "регулювання динаміки економічного росту шляхом зміни цінової доступності кредиту" [193, с. 19]. Вочевидь подібні підходи до деякої міри є наслідком надто буквального розуміння терміну "політика" (від грецьк. politika – державні або суспільні справи), що по суті автоматично виводить дану сферу банківської діяльності на макроекономічний рівень, а це у масштабах всієї держави належить до компетенції центрального банку. Як наслідок, розгляд "пріоритетів кредитної політики комерційних банків" переводиться здебільшого у макроекономічну площину, що передбачає дослідження структури кредитного портфеля банківської системи України в цілому [71, с. 39].

Природно, що дослідження кредитної діяльності комерційних банків може, здійснюватися і з точки зору загальної сукупності кредитних вкладень в економіку, що передбачає оцінку динаміки як усієї суми залишків заборгованості за наданими кредитами, так і змін у розрізі їхньої структури,

класифікованої за різними критеріями. При цьому критеріями можуть слугувати: валюта, в якій надається позика, строки кредитування, належність позичальника до певної форми власності, сектора господарства або ж до тієї чи іншої галузі економіки. У кінцевому підсумку кожен із потрібних напрямів дослідження дає певну уяву про той чи інший бік організації кредитного процесу з точки зору загальних тенденцій по банківській системі в цілому, тобто саме у макроекономічному аспекті.

Так, приміром, аналіз галузевої структури кредитного портфеля комерційних банків України дозволяє зробити висновок про домінуючу роль кредитів, направлених у промисловість і торгівлю (табл. 4.1). Частка цих галузей у загальному обсязі позик, наданих суб'єктам господарювання – юридичним особам становила на початок 1999 року відповідно 42,2% і 30,5%. Водночас питома вага кредитних вкладень у будівництво, транспорт і сільське господарство перебувала на досить незначному рівні – у межах 2-4% кредитного портфеля системи комерційних банків України.

Недостатній рівень забезпечення позиками галузей, які потребують інвестицій на порівняно триваліші строки і діяльність яких має певною мірою сезонний характер, лише відображає ситуацію, що характеризується нестабільністю положення на фінансовому ринку в перехідній економіці, а відтак вищим рівнем ризиків, котрі супроводжують довгострокове інвестування коштів. У такому аспекті галузева структура кредитного портфеля (як врешті і його структура за строками позик) відображає орієнтацію банків на сфери економічної діяльності із швидким оборотом капіталів і, відповідно, більшим доходом, що є по суті адекватною реакцією на існуюче на ринку положення, а не реалізацією певної, чітко розробленої на тривалу перспективу стратегії організації кредитних операцій. Те ж саме стосується і переважання короткострокових позик у структурі кредитного портфеля банківської системи, на що було вказано у п.3.1 даної роботи.

Таблиця 4.1

Структура кредитних вкладень комерційних банків України за галузями економіки станом на 1.01.1999р.*

Галузі	Усього		у тому числі:			
	сума, млн.грн.	питома вага, %	Короткострокові кредити		Довгострокові кредити	
			сума, млн.грн.	Питома вага, %	сума, млн.грн.	питома вага, %
Усього кредитів, наданих суб'єктам господарювання – юридичним особам	8344	100,0	6973	100,0	1371	100,0
Промисловість	3523	42,2	3027	43,4	496	36,2
Сільське господарство	329	3,9	237	3,4	93	6,8
Транспорт	239	2,9	154	2,2	85	6,2
Зв'язок	84	1,0	45	0,6	38	2,8
Будівництво	204	2,5	157	2,3	47	3,4
Торгівля і громадське харчування	2548	30,5	2204	31,6	344	25,1
Матеріально-технічне забезпечення і збут	151	1,8	112	1,6	40	2,9
Загальна комерційна діяльність і забезпечення функціонування ринку	151	1,8	133	1,9	17	1,2
Житлово-комунальне господарство	30	0,4	28	0,4	3	0,2
Інші галузі	1085	13,0	876	12,6	208	15,2

* Джерело: "Бюлетень НБУ"

Разом з тим, необхідно відзначити, що подібний макроекономічний підхід не може дозволити оцінити діяльність окремого комерційного банку з точки зору організації грошово-кредитних відносин з клієнтами, позаяк навряд чи у даному разі можна вести мову про якусь визначену кредитну політику банківської системи. Радше таку ситуацію можна було б оцінити лише як реакцію (більш або менш адекватну) комерційних банків на монетарну політику центрального банку і ситуацію на ринку. Відтак в сучасних умовах перехідного періоду оцінка кредитної політики окремого комерційного банку набуває особливо важливого значення з точки зору ефективності організації кредитних взаємин з індивідуальними позичальниками і, як наслідок, нормального провадження грошово-кредитного посередництва у масштабах

всієї економіки – на макрорівні.

Однак і у цілому ряді робіт, що стосуються вже мікрорівневого аспекту взаємовідносин комерційних банків з клієнтами, сама потреба розробки кредитної політики як базової передумови організації кредитного процесу або опускається взагалі, виявом чого є розгляд у якості початкового етапу такого процесу вже безпосередньо розгляду заявки на отримання кредиту [66, с.200], або ж розглядається у надто вузькому контексті – в плані якогось окремого аспекту кредитних операцій банку – наприклад, у взаємовідносинах з населенням [171, с.16]. У результаті при спробах в окремих дослідженнях "зрозуміти, чому в окремих банках виникли проблеми з поверненням кредитів", на перший план висуваються такі причини, як "економічний егоїзм банків, небажання зрозуміти потреби клієнтів і допомогти їм у розв'язанні їхніх фінансових проблем", а також те, що "більшість банківських працівників... сконцентровують свою діяльність в основному на кредитуванні" [100, с.40]. Проте, якщо у даному разі не брати до уваги питання диверсифікації усієї сукупності вкладень комерційного банку, що є складовою більш загальної проблеми управління його активами, а зосередитись виключно на організації кредитних операцій, котрі апріорі є основною сферою банківської діяльності, то напрями розв'язання проблеми щодо підвищення їх ефективності (включаючи й забезпечення своєчасного повернення позик) значною мірою перебувають у площині розробки повноцінної кредитної політики з детальним регламентуванням усіх процедур провадження позичкових операцій та їх ретельного виконання персоналом банку.

Виходячи із вищевикладеного, необхідною, з нашої точки зору, умовою для повного, всебічного дослідження усіх ключових аспектів організації грошово-кредитних відносин видається з’ясування змісту та основних елементів кредитної політики комерційного банку.

При найбільш загальному підході до цього поняття під *кредитною політикою* можна розуміти розробку й реалізацію системи заходів з управління кредитним процесом комерційного банку, тобто процесом, що охоплює усі

основні етапи організації грошово-кредитних відносин на мікрорівні – між комерційними банками та їхніми клієнтами – від вибору орієнтовних напрямів розміщення кредитних ресурсів (відповідно до чого здійснюється вже прийом і розгляд конкретних заявок на видачу позик) до кінцевого погашення кредиту й нарахованих за ним процентів. Таке широке розуміння кредитної політики, однак, навряд чи може бути корисним з точки зору визначення конкретних заходів, що мають здійснюватися банком на початку організації кредитного процесу. Більше того воно призводить до ототожнення цього процесу із власне кредитною політикою, якщо під видами і методами останньої окремими авторами по суті розуміються види кредитів і методи кредитування [40, с.336].

Причини хибності указаного підходу пов'язані, на наш погляд, з необхідністю розмежування безпосереднього процесу організації кредитних взаємин із позичальниками та роботи банку щодо планування даного процесу в якості попереднього, вихідного етапу. Відтак більш придатним у цьому відношенні можна вважати вужче трактування кредитної політики – як певну програму дій, котра слугує основою для прийняття відповідних управлінських рішень у сфері кредитування. ***Кредитну політику*** у такому аспекті можна було б охарактеризувати як розробку концепції організації грошово-кредитних відносин між комерційним банком та його клієнтами на мікроекономічному рівні шляхом визначення послідовності дій при наданні кредитних послуг. Дана концепція має розкривати зміст усіх процедур кредитування і обов'язки працівників банку, пов'язані з цими процедурами.

Разом з тим, поняття кредитної політики має бути дещо ширшим за розробку суто інструкції з кредитування, що здійснюється кожним комерційним банком. Якщо інструкція передбачає в основному "тактику" дій банку з надання кредитних послуг – у плані розробки конкретних методів організації позичкових операцій, видів кредитів, правил оформлення кредитних угод та здійснення контролю за їх виконанням, то кредитна політика окрім власне цієї "тактики" включає ще і "стратегію" провадження кредитного процесу – у плані обрання пріоритетів роботи на тих чи інших сегментах ринку

та обгрунтування загальних принципів, на яких засновуються взаємини банку з позичальниками, що в кінцевому підсумку створює необхідні умови для ефективної роботи усіх підрозділів банку, відповідальних за проведення кредитних операцій.

Вирішення проблеми щодо формування оптимальної кредитної політики (як врешті і вирішення будь якого іншого питання в системі управління банком) має засновуватись на обгрунтуванні основних цілей даного процесу і поставлених відповідно до цього завдань. Дана робота по суті передбачає визначення системи тих критеріїв, яким має відповідати кредитна політика банківської установи з огляду на подальшу практичну розробку тих заходів, котрі можуть сприяти досягненню визначених цілей.

Основними, фундаментальними *цілями кредитної політики* комерційного банку є забезпечення, з одного боку, умов для задоволення потреб клієнтів в отриманні коштів у тимчасове користування відповідно до різних видів кредитних послуг, що пропонуються на ринку, а з другого – отримання прибутку, що є метою функціонування банку як комерційного підприємства в умовах ринкової економіки, однак при забезпеченні належного рівня своєї ліквідності та мінімізації ризиків за здійснюваними операціями.

Перша із зазначених цілей характеризує загальне спрямування кредитної активності комерційного банку відповідно до потреби участі позичених коштів у вирішенні проблем безперебійності і розвитку процесів виробництва і реалізації продукції, якості виробничої діяльності, економного використання ресурсів та забезпечення обороту необхідними платіжними засобами. У кінцевому підсумку формування кредитної політики комерційного банку має забезпечити ефективне застосування коштів у трьох основних сферах, у котрі можуть бути спрямовані залучені для цієї мети ресурси: а) кредитування поточної господарської діяльності підприємств, пов’язане із задоволенням їхніх потреб у поповненні оборотних коштів; б) кредитування інвестиційної діяльності господарюючих суб’єктів, що пов’язано із необхідністю залучення коштів на збільшення основних фондів, реконструкцію та розширення

виробництва; в) кредитування населення, що визначається задоволенням різноманітних потреб споживчого характеру і забезпечує стимулювання платоспроможного попиту в країні. На практиці реалізація даної цілі означає зайняття банком певного сегменту на фінансовому ринку та пропозицію такого набору кредитних послуг, який дозволив би утримувати стійкі конкурентні позиції з огляду на діяльність інших кредитних установ та відповідні асортименти послуг, що пропонуються ними у сфері організації грошово-кредитних відносин з різними групами клієнтів.

Друга базова ціль визначає якісні параметри діяльності вже самого комерційного банку – з огляду на забезпечення його ліквідності і прибутковості. У даному разі йдеться про необхідність врахування при видачі усіх видів позик основних засад функціонування банку як ринкового підприємства, що визначається необхідністю отримання доходу за активними операціями (й передусім кредитними) і забезпечення інтересів вкладників і акціонерів банку через відповідні процентні та дивідендні виплати. З іншого боку, підтримання ліквідності, що має пріоритетне значення в умовах перехідного періоду, безпосередньо позначається і на практичних заходах із формування кредитного портфеля банківської установи – в плані мінімізації ризиків за позичковими операціями як необхідної умови забезпечення можливості виконання банком усіх своїх платіжних зобов'язань.

Указані цілі кредитної політики визначають лише загальну спрямованість діяльності банку у сфері організації грошово-кредитних відносин, а відтак потребують певної деталізації, позаяк розробка політики має забезпечувати можливості ефективного управління відповідними операціями. Дані обставини визначають необхідність формулювання конкретних завдань, на вирішення яких і спрямовується кредитна політика комерційного банку. При цьому у якості основних завдань найбільш доцільно, на наш погляд, виділити такі, що визначають конкретну практичну цінність кредитної політики, яка повинна:

по-перше, забезпечувати чітку послідовність дій працівників банку, відповідальних за проведення кредитних операцій, що є необхідною умовою

максимальної раціоналізації роботи банківської установи в процесі організації взаємин з окремими позичальниками;

по-друге, сприяти прийняттю правильних рішень щодо видачі кредитів та адекватно оцінювати рівень ризику за кожною позичковою операцією, що визначає в кінцевому підсумку ризикованість діяльності комерційного банку загалом та стабільність його функціонування на фінансовому ринку;

по-третє, поліпшувати якість кредитного портфеля банку відповідно до стандартів оцінки фінансово-господарської діяльності позичальників шляхом обмеження кредитних взаємовідносин із менш надійними клієнтами та розширення із суб'єктами господарювання, функціонування яких на ринку має позитивні тенденції змін показників, що оцінюють їхню роботу;

по-четверте, максимально враховувати потреби клієнтів банку у позичених коштах відповідно до регіональних, галузевих, технологічних та ін. особливостей діяльності того чи іншого позичальника, що визначає можливості банківської установи на основі необхідних маркетингових досліджень адекватно реагувати на зміну кон'юнктури фінансового ринку, визначаючи відповідні пріоритети власних кредитних операцій.

Встановлення цілей і завдань кредитної політики дозволяє перейти до безпосереднього процесу її формування, що передбачає структуризацію за елементами та створення методологічної бази розробки політики банківськими установами відповідно до їх загальної орієнтації у провадженні активних операцій на ринку і в першу чергу створення необхідних умов для ефективного розміщення коштів у процесі реалізації кредитних операцій.

Склад елементів кредитної політики обумовлює у кінцевому підсумку рівень її наукової обгрунтованості та, відповідно, можливості банку щодо оптимальної організації кредитного процесу і досягнення поставлених цілей банківської діяльності. Врешті кредитна політика як цілісна концепція функціонування комерційного банку у сфері грошово-кредитного посередництва має у той же час складну структуру, елементи якої повинні слугувати основою для регламентації процесу кредитування. При цьому, в

числі ключових елементів кредитної політики найбільш доцільно, на наш погляд, виділити наступні:

1) розподіл функціональних обов'язків керівництва і персоналу банку стосовно повноважень з розробки кредитної політики і прийняття конкретних рішень з видачі позик клієнтам;

2) орієнтація кредитної діяльності банку на обслуговування певних сегментів ринку з урахуванням постійних змін, що відбуваються в економічній системі перехідного періоду;

3) основні якісні параметри фінансово-господарської діяльності, яким має відповідати позичальник, розраховуючи отримати кредит в банку;

4) вихідна документація, що слугує основою для організації кредитних взаємин з кожним конкретним позичальником;

5) визначення послідовності дій у процесі прийняття рішень з видачі кредитів та усіх подальших операцій, здійснення яких визначає перебіг кредитного процесу у даному комерційному банку;

6) граничний рівень ризику, прийнятний для банку в процесі реалізації кредитних операцій, що визначається відповідними лімітами кредитування та максимальним розміром кредиту, наданого одному позичальнику;

7) напрями організації контролю за кредитною діяльністю в банку (з огляду на дотримання відповідних повноважень його працівниками) та використання позик клієнтами відповідно до умов передбачених кредитними угодами (тобто супроводження кредитів).

Таким чином, визначення основних елементів кредитної політики може слугувати безпосередньою основою для формування конкретних методологічних засад її розробки у кожному комерційному банку, позаяк дані елементи відображають по суті усі ключові аспекти організації кредитування, що мають бути враховані при здійсненні позичкових операцій. На практиці вказана розробка повинна охоплювати, з нашої точки зору, два фундаментальні, взаємопов'язані між собою напрями – з одного боку, це формування власне змісту кредитної політики, а з другого – це визначення конкретних

організаційно-управлінських заходів з її реалізації. Вихідними ж моментами для обох напрямів є цілі і завдання кредитної політики, а також її основні елементи, визначені відповідно до загальної мети діяльності банку, як ринкового підприємства, що отримує відображення у належному рівні прибутковості та підтримання ліквідності як основних критеріїв ефективності функціонування кредитної установи.

В основі першого напряму роботи з розробки кредитної політики лежить поетапне формування її змісту, що має охоплювати як пріоритетні сфери кредитної діяльності банку, так і вказівки щодо безпосередньої організації кредитного процесу і виконання умов відповідних договорів з клієнтами, а також провадження контрольних заходів за дотриманням встановлених процедур кредитування. У кінцевому підсумку зазначені складові можуть стати розділами конкретного документу, яким затверджується кредитна політика на рівні правління комерційного банку, а сама політика виражатиме єдину, цілісну концепцію організації грошово-кредитних відносин між банком та його клієнтами (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Етапи формування основних складових змісту кредитної політики комерційного банку як цілісної концепції організації грошово-кредитних відносин на мікроекономічному рівні.

Таким чином, з урахуванням вже розглянутих нами вище двох складових кредитної політики (визначення її цілей і завдань та ключових елементів) третім основним етапом розробки цілісної концепції оптимальної кредитної політики комерційного банку є вибір пріоритетних напрямів розвитку грошово-кредитних відносин на основі оцінки сукупності екзогенних та ендогенних факторів впливу, що так чи інакше позначаються на практичних можливостях банківської установи з формування кредитного портфелю. Необхідність врахування цих факторів пов'язана з вивченням ринкової ситуації на макроекономічному рівні та особливостей діяльності самого банку (на мікрорівні) з тим, щоб найбільш адекватно оцінити перспективи ефективного застосування власного капіталу і залучених ресурсів у кредитних операціях з метою досягнення основних цілей кредитної політики.

Серед найбільш важливих у системі факторів екзогенного впливу на кредитну діяльність комерційного банку найбільш доцільно, на наш погляд, виділити наступні: 1) політичну ситуацію в країні; 2) загальноекономічні умови господарської діяльності; 3) спрямованість грошово-кредитної політики Національного банку України; 4) розвиток окремих галузей економіки; 5) тип підприємницької діяльності; 6) рівень інфляції і наявність інфляційних очікувань; 7) загальний розвиток банківської системи, її інфраструктури та рівень та рівень конкуренції між банками; 8) законодавство, що регулює підприємницьку діяльність.

Політична ситуація в країні може впливати на кредитну активність комерційних банків, позаяк визначає рівень зовнішніх ризиків підприємницької діяльності загалом, що так чи інакше обумовлює звуження або ж розширення сфер застосування позичкового капіталу відповідно до оцінки банку щодо перспектив зміни цієї ситуації. Так, загальна політична нестабільність в умовах перехідного періоду, неправомірне втручання політиків у підприємницьку діяльність (часто навіть у вигляді непродуманих заяв), непередбачувані дії органів державної влади і місцевого самоврядування, ущемлення прав

підприємців державними органами і посадовими особами, політичний тиск на підприємницькі структури (й передусім банки) з боку органів влади визначають невпевненість суб'єктів господарювання у результатах своєї діяльності, а відтак, і перспективи організації кредитних операцій як однієї із найбільш ризикованих сфер бізнесу є сумнівними. Звісно, реально передбачити вплив даного фактору для банку досить проблематично і можливості формування пріоритетів кредитної політики можуть стосуватися, приміром, обмеження певних сфер кредитної активності – зокрема, тих, що стосуються взаємин із органами державної влади і місцевого самоврядування.

Загальноекономічні умови господарської діяльності визначають реальні показники обсягу валового внутрішнього продукту і тенденції щодо його зміни на перспективу. Відповідно до цього формується ринкова кон'юнктура, що визначає попит суб'єктів ринку на товари, роботи і послуги, а підприємств, що їх виробляють, – на основні фактори виробництва, включаючи й капітал, що зумовлює попит на кредити банків. Однак, якщо у ринковій економіці кон'юнктура має тенденцію до циклічних змін, коли високий рівень попиту змінюється періодом депресії, що є, в принципі, достатньо передбачуваним, то у вітчизняних умовах реформування економічної системи має місце постійний спад ВВП (понад 50% за весь період реформ), за якого скорочення виробництва, низька платоспроможність підприємств, бартеризація господарських операцій (на рівні 43%) виявляються тими чинниками, що суттєво обмежують попит на залучені ресурси, водночас змушуючи банки проводити достатньо обережну політику в плані обмеження взаємин навіть із потенційно кредитоспроможними позичальниками.

Разом з тим, значні обсяги бюджетного дефіциту і низький рівень виконання самого бюджету істотно деформують структуру фінансового ринку країни, утворюючи перекіс з кредитування банками реального сектора в бік державних запозичень (достатньо згадати хоча б гіпертрофований розвиток ринку ОВДП), а також створюють реальну загрозу надлишкової емісії з метою забезпечення недофінансованих бюджетних витрат. Так, наприклад, у першому

півріччі 1999р. у консолідований бюджет надійшло 13,51 млрд. грн. (90,5% планових показників), в держбюджет – 7,94 млрд. грн. (80,2%). Водночас з держбюджету профінансовано видатків у обсязі 7,94 млрд. грн. (74,2% плану) [122, с.7]. Вочевидь подолання класичного "ефекту витіснення" має забезпечуватись шляхом скорочення витратних статей бюджету та зменшення податкового навантаження на економіку з тим, щоб сприяти припливу коштів у реальний сектор. Дані заходи нарівні з активізацією структурного реформування господарства країни є необхідною умовою подолання кризових явищ та зниження макроекономічних ризиків, якими супроводжується діяльність банку у сфері кредитування, а відтак і орієнтації кредитної політики на підвищення рівня доступності позик для суб'єктів ринку, зайнятих у реальному секторі економіки.

Спрямованість грошово-кредитної політики Національного банку України відповідно до обраної експансивної або обмежувальної стратегії та механізму застосуванні інструментів грошово-кредитного регулювання (обов'язкових резервів, політики облікової ставки, операцій на відкритому ринку), що були розглянуті у п. 2.3, визначає кредитні можливості комерційних банків – у плані розширення або звуження їх ресурсної бази для реалізації позичкових операцій. Природно, що монетарна політика НБУ займає одне із провідних місць в системі зовнішніх факторів впливу на формування кредитної політики комерційних банків, позаяк останні мають враховувати при плануванні кредитної діяльності як можливості доступу до позик центрального банку, що визначаються ринковими важелями грошово-кредитного регулювання, так і ймовірність запровадження нових або зміни існуючих норм реалізації банківських операцій у порядку адміністративного доповнення до відповідних регулятивних заходів.

Так, скажімо, якщо центральний банк країни дотримується експансивного курсу у реалізації стратегії грошово-кредитного регулювання економіки, то комерційні банки при формуванні власної кредитної політики можуть орієнтуватися на збільшення позичкових операцій, розраховуючи на адекватну

підтримку своїх дій з боку центробанку, котрий відображає свої наміри при визначенні намірів монетарної політики на певний період. Наприклад, в основних засадах грошово-кредитної політики НБУ на 1999 рік були передбачені заходи із "збільшення кредитної підтримки вітчизняних виробників шляхом інтенсифікації кредитної активності комерційних банків, а також підтримання Національним банком України ліквідності комерційних банків за допомогою системи рефінансування" [73, с.7].

Розвиток окремих галузей економіки є фактором, що визначає спрямованість кредитної політики з урахуванням стану і перспектив розвитку певних галузей господарства та імовірності отримання прибутків або ж понесення банком збитків від позичкових операцій з підприємствами даної галузі. Цілком очевидно, що прибутковість комерційного банку як ринкового підприємства залежить від результатів кредитних взаємин із тими позичальниками, належність яких до прибуткової галузі господарства сама по собі є вихідним моментом успішного провадження підприємницької діяльності, а відтак може слугувати основою для вибору орієнтирів при формуванні кредитної політики. Інакшими словами, фінансовий стан цілих галузей економіки може слугувати відправною точкою для можливого вибору орієнтирів кредитної активності комерційного банку (табл. 4.2).

Разом з тим, необхідно відзначити, що перманентний спад виробництва у всіх галузях промисловості (як врешті і у інших секторах господарства), який спостерігається протягом усього перехідного періоду, суттєво обмежує можливості банку щодо вибору надійних пріоритетів розвитку кредитних взаємин із позичальниками, підібраними за галузевою ознакою, спрямовуючи вибір по суті на галузі із меншим спадом виробництва (додаток 17). Крім того, необхідно враховувати й інші аспекти, що характеризують фінансові результати підприємств даної галузі (обсяги реалізації, оборотність капіталів) у порівнянні з підприємствами інших галузей, а також результати діяльності підприємств усередині однієї і тієї ж галузі.

Таблиця 4.2

Фінансовий стан окремих галузей промисловості України
за результатами роботи підприємств у І кварталі 1998 року *

Галузі	Прибуток млн. грн.	% прибуткових підприємств	Збитки, млн. грн.	% збиткових підприємств	Фінансовий результат (прибутки мінус збитки)	Рентабельність, в %
Промисловість	2448,6	45	1350,7	55	1097,9	4,7
Електроенергетика	977,1	61	244,4	39	732,7	13,9
Паливна	534,5	51	179,3	49	955,2	16,7
Чорна металургія	507	54	292,4	44	-85,4	-2,5
Кольорова металургія	17,4	47	13,9	53	3,5	-1,1
Хімія і нафтохімія	49,7	38	147,1	62	-97,4	-5,9
Машинобудування	238,9	44	230,5	56	8,4	-0,7
Легка	15,2	35	40,6	65	-25,4	-10,2
Харчова	229,9	43	113,1	57	116,8	5,2

*Джерело: “Финансовые риски”. – 1998. – №2. – с.93.

Очевидно, що перспективним напрямом орієнтації кредитної політики, окрім галузевого, може слугувати також *тип підприємницької діяльності*. У даному разі йдеться про стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу та надання йому безумовної переваги порівняно, скажімо, із крупним промисловим виробництвом, якщо вести мову про політику малих і середніх банків, що визначається не лише складом їх ресурсної бази і регіональною специфікою діяльності, а й кращими можливостями більш гнучкого пристосування до потреб “роздрібного” ринку.

Загалом активізація розвитку малого підприємництва є невід’ємною умовою успішного провадження заходів із ринкового реформування економіки, позаяк саме малий бізнес стимулює ринкову конкуренцію та структурну перебудову економіки, а також появу середнього класу власників, що є ознакою політичної стабільності в суспільстві. Нині в Україні на 1000 осіб населення кількість малих підприємств становить 3,6 одиниці, тоді як у Росії – 6, в Японії

– 49,6, в США – 74,2, а в цілому прийнятним рівнем вважається одне підприємство на 30-50 мешканців [29, с.8]. Попри 14-18-процентний фактичний рівень від необхідної кількості малих підприємств необхідно розуміти, що вони є фактором зміцнення ресурсної бази банківської системи, розширення можливостей щодо диверсифікації діяльності банків та зниження ризиків, що обгрунтовано у ряді досліджень [188, с.6]. Відтак кредитну підтримку комерційними банками малого і середнього бізнесу (за умов створення державою сприятливої ситуації для залучення інвестицій і нагромадження капіталу у цій сфері) слід вважати перспективним напрямом орієнтації кредитної політики банківських установ у плані спрямування їх діяльності на розвиток реального сектора економіки.

Рівень інфляції і наявність інфляційних очікувань є важливим чинником формування стратегічних напрямів кредитної політики й насамперед – в плані оцінки строковості розміщення коштів у позичкових операціях. Спотворення економічних розрахунків, невизначеність перспектив розвитку господарства і майбутньої динаміки цін істотно посилюють ризик, пов'язаний із довгостроковим вкладенням коштів. Для банків же повернення наданих кредитів у знеціненому вигляді об'єктивно обмежує розвиток позичкових операцій, позаяк останні можуть бути пов'язані із суттєвими збитками. Відтак чим вищими є темпи інфляції в країні, тим менша частка довгострокових позичок у кредитному портфелі банків (табл. 4.3).

Крім того, інфляційні процеси суттєво звужують ресурсну базу для кредитних операцій, що пов'язано із скороченням заощаджень населення і підприємств у зв'язку із невигідністю розміщення коштів на депозитних рахунках, рівень дохідності яких в умовах високих темпів інфляції не може компенсувати відповідне зростання цін. Інструментом нагромадження для населення в таких умовах стає готівкова іноземна валюта, а підприємства активізують бартерні операції і збільшують взаємну заборгованість.

Таблиця 4.3

Динаміка інфляційних процесів та частки довгострокових позик в кредитному портфелі комерційних банків України *

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Індекс цін споживчого ринку, %	390	2100	10256	501	282	140	110	120	119,2
Індекс цін виробників промислової продукції, %	260	4235	9768	874	277	117	105	135	115,7
Питома вага довгострокових позик в загальному обсязі кредитів, наданих комерційними банками суб'єктам господарювання, %	12,8	4,6	2,6	11,3	10,7	11,1	10,6	18,4	22,4

*Джерело: "Бюлетень НБУ"

Слід також відзначити, що інфляційні очікування самі по собі підривають стимули для економічного росту, оскільки в умовах невизначеної майбутньої ефективності господарської діяльності, впровадження нових технологій та розширення виробництва може виявитись безперспективним, що загалом є антистимулом і для нагромадження ресурсів, і для отримання кредитів на реалізацію довгострокових інвестиційних проектів. У результаті, незважаючи на можливе зростання в період інфляції активів і пасивів комерційних банків, реальна їх величина може суттєво знижуватися.

Необхідно відзначити також, що при оцінці впливу фактору інфляції на формування кредитної політики банківських установ важливою є також реакція центрального банку, монетарна політика якого у відповідь на значні інфляційні процеси може бути спрямована на значне обмеження приросту грошової маси – і в першу чергу через обмеження кредитного потенціалу банківської системи шляхом реалізації відповідних рестрикційних заходів. Це вимагає врахування інфляційного фактора при розробці кредитної політики не лише з точки зору

взаємин із конкретним позичальником (у плані встановлення адекватних строків кредитування і процентних ставок), а й з огляду на імовірну реакцію центробанку і його дії на грошовому ринку.

Загальний розвиток банківської системи, її інфраструктури та рівень конкуренції між банками є тими факторами, що позначаються на кредитній політиці банків відповідно до особливостей функціонування власне банківських установ країни в умовах перехідного періоду. Рівень розвитку банківської системи, успішність її ринкового реформування у кінцевому підсумку визначають загальний асортимент і розмаїття тих послуг, що пропонуються на ринку, включаючи й кредитні послуги. Відтак планування організації позичкових операцій комерційного банку обов'язково має враховувати і увесь спектр пропозиції даного виду послуг інших банківських установ на ринку у певному регіоні чи для певної групи клієнтів. Це є необхідною умовою утримання стійких позицій банку у конкурентній боротьбі за клієнта та успішної реалізації цілей кредитної політики.

Слід, однак, відзначити, що в нашій країні спрямованість конкурентної боротьби у сфері організації грошово-кредитних відносин більшою мірою орієнтована на пасивні операції банку, тобто залучення кредитних ресурсів, хоча асортимент відповідних депозитних послуг є досить обмеженим, а серед нових, прогресивних технологій найбільші перспективи тут можуть мати різного роду карткові системи. Разом з тим, відсутність загальновизнаної в Україні рейтингової системи оцінок, доступної і достовірної інформації про надійність банків, дотримання ними економічних нормативів не дає клієнтам можливості реально визначати фінансовий стан банку та оцінити перспективи розміщення у ньому своїх коштів.

Що ж до кредитної діяльності, то конкуренція між банками в нинішніх умовах може вестися не просто за позичальника, а за фінансово надійного, платоспроможного партнера, здатного в повному обсязі виконувати свої фінансові зобов'язання. Втім, подібні клієнти здебільшого підтримують тривалі, стійкі стосунки із своїми банками та порівняно рідко змінюють

кредитну установу для обслуговування. У цих умовах необхідною складовою кредитної політики для банків є розширення кола фінансових інструментів, що застосовуються при кредитуванні, урізноманітнення умов їх застосування з тим, щоб більш оперативно реагувати на зміни ситуації на ринку та утримувати на обслуговуванні потенційно вигідних позичальників.

Не менш важливим при розробці кредитної політики є також фактор належного розвитку інфраструктури банківської системи, позаяк у разі відсутності в країні належного інформаційного, технічного, науково-методичного і кадрового забезпечення діяльності банків (що було розглянуто нами у п. 1.3 даної роботи), кожен комерційний банк з метою оптимізації кредитного процесу має створити відповідні власні внутрішні підрозділи, які б реалізовували указані завдання.

Законодавство, що регулює підприємницьку діяльність, визначає не лише правила функціонування комерційних банків, а й усіх суб'єктів економіки, що так чи інакше можуть приймати участь у грошово-кредитних відносинах. Врешті саме від регламентування законодавством цих аспектів банківської діяльності залежить захищеність інтересів як кредиторів, так і позичальників, що може забезпечуватись відповідними нормативними актами про банкрутство, заставу, іпотеку та їх активним застосуванням на практиці. У той же час для вітчизняного законодавства, що регулює підприємницьку діяльність, у значній мірі характерною є не лише невизначеність й недостатнє охоплення усіх необхідних сфер господарського життя суспільства, а й часті та несподівані зміни умов господарювання, що часто-густо визначаються політичними міркуваннями та створюють несприятливе для підприємців середовище.

Практика порушень договірних зобов'язань у таких умовах набуває поширення саме із-за низького рівня відповідальності керівництва підприємств перед своїми діловими партнерами, включаючи і банки. Відсутність в Україні дієвого правового механізму, що мав би забезпечувати виконання цих зобов'язань є однією з багатьох причин наростання взаємної заборгованості між підприємствами та простроченої заборгованості за банківськими кредитами (за

результатами І півріччя 1999 року обсяг кредиторської заборгованості сягнув 196 млрд. грн., а дебіторської – 144 млрд. грн.). Природно, що до запровадження в нашій країні ефективних процедур банкрутства і санації неплатоспроможних підприємств, припинення хибної практики списання заборгованості рішення державних органів влади комерційні банки при розробці власної кредитної політики мають враховувати даний фактор ризику, активно використовуючи у кредитних взаєминах чинні норми законодавства, які придатні для захисту інтересів кредитора.

Зрозуміло, що комерційні банки не можуть регулювати вплив розглянутої вище групи факторів на власну кредитну активність, однак правильна, об'єктивна оцінка кожного з них та адекватний розрахунок можливих наслідків для організації позичкових операцій надає можливість проведення більш гнучкої кредитної політики, здатної применшувати негативну дію загальноекономічних проблем перехідного періоду. Звісно, значно більшою мірою банк може визначати та враховувати вплив на кредитну політику факторів ендогенного характеру, до числа яких можна віднести наступні: 1) ресурсна база комерційного банку; 2) наявність розгалуженої мережі філій; 3) спеціалізація банку і склад його клієнтів; 4) рівень кваліфікації персоналу.

Ресурсна база комерційного банку є вихідним і вирішальним моментом для планування стратегічних напрямів кредитної діяльності, позаяк саме від обсягу залучених у різного роду пасиви коштів залежить сама можливість банківської установи брати участь у позичкових операціях. Такими пасивами, окрім власного капіталу, є кошти, залучені банками на різного роду депозити, включаючи поточні рахунки підприємств, організацій, населення, строкові депозити суб'єктів ринку, а також ресурси, залучені недепозитними методами (позики на міжбанківському ринку, операції РЕПО, випуск цінних паперів власного боргу). По суті реалізація базової функції грошово-кредитного посередництва в економіці передбачає мобілізацію і концентрацію банками тимчасово вільних грошових коштів економічних агентів із подальшим спрямуванням утворених таким чином ресурсів на задоволення тимчасових

потреб господарства у додаткових капіталах.

Разом з тим очевидно, що не вся сукупність мобілізованих банками коштів може бути використання для здійснення кредитних операцій, у зв'язку з чим в окремих дослідженнях нарівні з традиційним поняттям банківських ресурсів пропонується використовувати поняття "кредитного потенціалу", який відображає величину мобілізованих в банку коштів за мінусом резерву ліквідності [39, с.133]. І хоча сам термін "кредитний потенціал" представляється нам більш придатним з точки зору розробки стратегічних засад кредитної політики банку (у плані оцінки перспектив) порівняно з терміном "кредитні ресурси", що відображає фактично розміщені в кредитних операціях кошти, він потребує більшого уточнення, позаяк слід враховувати необхідність розміщення ресурсів і в інших видах активних операцій. Йдеться передусім про придбання основних засобів та певних нематеріальних активів, що є необхідною умовою початку банківської діяльності. Дані витрати здійснюються за рахунок власних ресурсів банку. Крім того, за рахунок цих же коштів здійснюються, як правило, окремі види довгострокових інвестиційних вкладень (приміром, в асоційовані чи дочірні компанії).

Що ж до залучених ресурсів, то два основні методи їх формування (депозитний і недепозитний) визначають і шляхи подальшого використання акумульованих коштів. Зокрема, недепозитні форми залучених ресурсів (на міжбанківському ринку і в центробанку) застосовуються переважно для підтримання банківської ліквідності, позаяк їх вкладення скажімо у кредитні операції хоча і не виключається в разі нагальної потреби, та навряд чи може вважатися доцільним із-за короткострокового характеру цих коштів. Водночас ресурси, залучені на депозитні рахунки, є основним джерелом надання кредитів клієнтам попри те, що частина коштів до запитання має забезпечувати формування первинного резерву. Відтак основою кредитного потенціалу комерційного банку є саме залучені ним депозити, що визначає важливість оптимальної організації депозитних операцій для забезпечення позичкової діяльності банку необхідними ресурсами та реалізації цілей кредитної політики

(рис. 4.2).

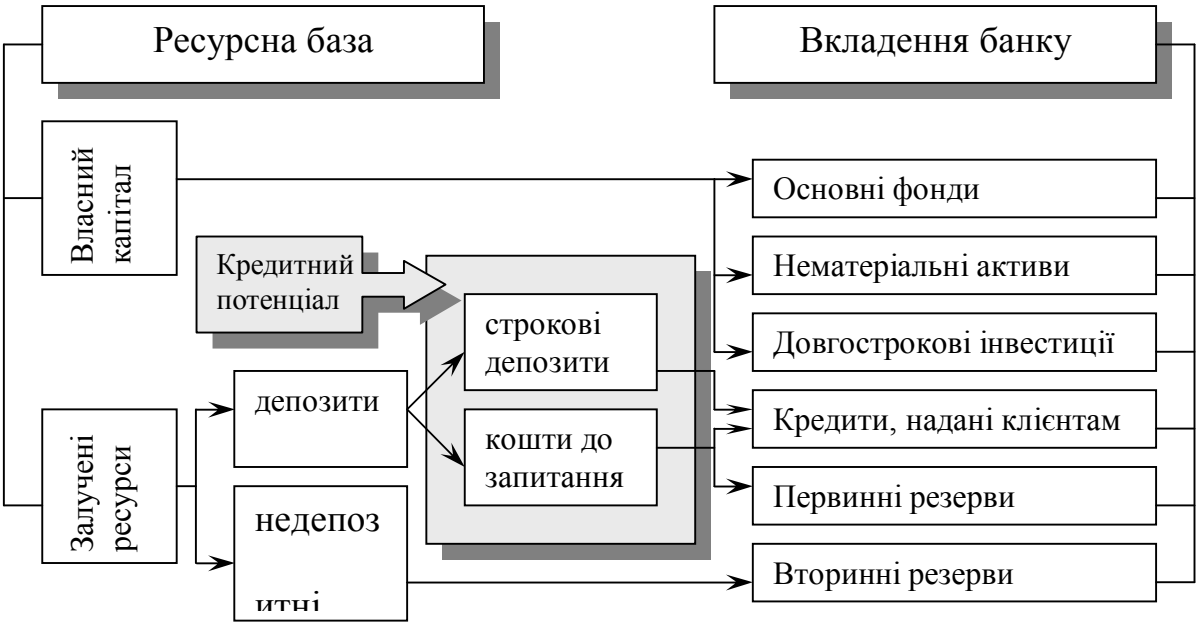

Рис. 4.2. Схема формування кредитного потенціалу комерційного банку

Власне обсяги і структура залучених банком депозитів є вирішальним фактором, що визначає величину і структуру кредитних вкладень в економіку – зокрема в плані строків кредитування господарюючих суб'єктів. Так, нарівні із макроекономічними чинниками впливу, що зумовлюють низьку активність банків при наданні довгострокових кредитів (інфляція, високий рівень ризику тривалого інвестування коштів у реальний сектор) важливе значення мають також строки, на які банком залучені ресурси кредитування, позаяк вимоги щодо дотримання ліквідності виражають необхідність збалансування відповідних груп активів і пасивів, про що зазначалось у п.3.3. Відтак порівняно невисока частка строкових депозитів у загальному обсязі залучених українськими комерційними банками коштів підприємств, організацій та населення визначає і відповідні обмеження щодо надання довгострокових позик клієнтам (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Роль строкових депозитів у формуванні ресурсної бази комерційних банків України *

(млн. грн.)

	Станом на:				
	1.01.1996	1.01.1997	1.01.1998	1.01.1999	1.01.2000
1.Обсяг залучених банками депозитів всього	4371	5486	6450	8278	12156
у тому числі:					
- підприємств і організацій	3730	4197	4050	5061	7751
- домашніх господарств	641	1289	2400	3217	4405
2.Строкові депозитні зобов'язання банків всього	1276	1984	2630	3294	4566
у тому числі:					
- перед підприємствами і організаціями	953	1197	1014	895	1527
- перед домашніми господарствами	323	787	1616	2280	3039
3.Кредити, надані комерційними банками різним секторам економіки всього	4078	5452	7295	8855	11783
у тому числі:					
- підприємствам і організаціям	3943	5252	6950	8186	10880
- домашнім господарствам	135	200	345	669	903
4.Частка строкових вкладів у загальному обсязі залучених банками депозитів	29,2	36,2	40,7	39,8	37,6
у тому числі:					
- підприємств і організацій	21,8	21,8	15,7	10,8	12,6
-домашніх господарств	7,4	14,3	25,1	27,5	25,0
5.Питома вага строкових депозитів у ресурсному забезпеченні кредитів, наданих банками	31,3	36,4	36,1	37,2	38,7

*Джерело: "Бюлетень НБУ"

Як видно із наведених у таблиці даних, незважаючи на деяке зростання за останні роки загального обсягу залучених банками строкових депозитів, а також їхньої частки у структурі залучених ресурсів, роль даного виду пасивів у формуванні необхідного ресурсного забезпечення для кредитних операцій банку залишається все ще на досить низькому рівні – 37-38%, тоді як саме строкові депозити слід вважати тією стійкою частиною ресурсної бази, здатної забезпечити необхідний потенціал для активізації кредитування банками реального сектора.

Вочевидь визначення стратегічних напрямів кредитної політики за подібних обставин вимагає розробки адекватних заходів із розвитку і вдосконалення депозитних операцій, що мають забезпечувати необхідний потенціал для реалізації цілей банку у сфері організації грошово-кредитних відносин. Практичне розв'язання цього завдання пов'язане насамперед із вирішенням проблеми нарощування різних видів депозитів усіх категорій вкладників.

Вирішення ж указаної проблеми має грунтуватися на пропозиції потенційним вкладникам більшого комплексу високоякісних послуг з розміщення коштів і управління ними шляхом впровадження нової техніки і технології ведення банківських операцій із застосуванням різноманітних засобів: розширення можливостей використання чекових книжок; впровадження різних видів дебетових і кредитних карток; надання кредитів власникам поточних рахунків у формі овердрафту; провадження гнучкої процентної політики за вкладами; застосування депозитних рахунків із комплексним режимом функціонування – і для здійснення платежів і для отримання прийнятного рівня доходу. Зазначені моменти можуть знайти певне відображення і при розробці кредитної політики банку, що є необхідною умовою планування позичкових операцій з урахуванням потреб щодо розширення відповідних депозитних операцій.

Наявність розгалуженої мережі філій є фактором, що визначає можливості банку надавати кредитні послуги у різних регіонах країни та просувати ці послуги до кінцевого споживача відповідно до регіональної специфіки діяльності останнього. Якщо у безфіліальних банках провадження усіх видів операцій зосереджено в одній конторі, то банк з філіалами, являючи собою єдине підприємство, здійснює операції у різних місцях під керівництвом з єдиного центру. Відповідно і всі відділення чи філіали банку ведуть справи, керуючись єдиною політикою, затвердженою правлінням.

Розвиток філіальної бази визначається, з одного боку, орієнтацією банку (якщо йдеться про обслуговування більшою мірою "роздрібного" ринку, тобто

дрібних підприємств і фізичних осіб), а з другого – власними фінансовими можливостями банку з утримання мережі відділень і прогнозів щодо окупності відповідних витрат. Врешті, при плануванні кредитної діяльності мають бути враховані не лише запити клієнтів на кредитне обслуговування у тих чи інших регіонах, а й можливості відповідних філіалів задовольняти ці запити за рахунок власної ресурсної бази або ж наявність дефіциту ресурсів і необхідність їх перерозподілу між відділеннями з метою утримання конкурентних позицій на ринку.

Спеціалізація банку і склад його клієнтів визначає загальну орієнтацію кредитної політики банківської установи на обслуговування певних груп позичальників. Залежно від критеріїв такої спеціалізації (функціонального, який окреслює коло пріоритетних для банку операцій, або ж клієнтського, що визначає пріоритетність для обслуговування тих чи інших груп клієнтів) банком формуються і стратегічні напрями кредитної політики, яка також має відображати і певні специфічні моменти, пов’язані з організацією позичкових операцій у визначених сферах.

Так, приміром, якщо йдеться про функціональну спеціалізацію, за якої власне кредитна діяльність банку має обмежений характер (при орієнтації на здійснення інвестиційних, трастових, валютообмінних, біржових чи інших операцій), визначення стратегії кредитної політики також може обмежуватись лише рамками досягнення загальних цілей і завдань діяльності банку як комерційного підприємства. У разі ж орієнтації діяльності банку на задоволення потреб певної групи позичальників (наприклад, при галузевій спеціалізації) кредитна політика попри визначення указаних пріоритетів має детальніше регламентувати практичні аспекти надання позик та управління ризиками, пов’язаними із функціонуванням даної конкретної галузі та особливостями її економічного росту порівняно з іншими секторами господарства (це визначає можливості кредитування сезонного чи несезонного виробництва, використання застави при видачі позик чи отримання гарантій).

Слід відзначити, що в Україні фактична спеціалізація банківської

діяльності за вказаними критеріями в чистому вигляді відсутня і більшість банків намагається охопити максимальний спектр дозволених законодавством операцій та обслуговувати якомога ширше коло позичальників (навіть за наявності певних орієнтирів, визначених у статуті). Це, в принципі, можна пояснити не стільки об'єктивною загальносвітовою тенденцією у банківському бізнесі, скільки об'єктивними умовами перехідного періоду, котрі визначають труднощі пошуку достатньої кількості надійних, платоспроможних клієнтів, належних до певної галузі чи обмежених рамками технологічного процесу виробництва якоїсь однієї продукції. Природно, що універсалізм банківської діяльності вимагає у такому разі і значно ретельнішого підходу до розробки стратегії кредитної політики, позаяк остання має враховувати специфіку функціонування не якоїсь конкретної галузі, а всіх можливих секторів економіки, до яких належать клієнти банку.

Рівень кваліфікації персоналу є тим фактором, який визначає практичні можливості комерційного банку з реалізації цілей і завдань кредитної політики, що пов'язано із наявністю необхідних знань і практичних навиків у банківських працівників для належної організації кредитного процесу, ефективність якого вирішальною мірою залежить від уміння персоналу достатньо надійно прогнозувати розвиток економічної ситуації на макро- і мікрорівнях, а відтак правильно оцінювати рівень кредитного ризику та перспективи господарської діяльності того чи іншого клієнта. Таким чином, рівень професіоналізму працівників банку можна вважати одним із ключових факторів забезпечення його конкурентоспроможності на ринку, що виражається у якості кінцевого продукту – кредитних послуг. У зв'язку з цим при розробці кредитної політики мають братися до уваги і такі важливі моменти, як підбір спеціалістів, формування необхідних професійних якостей, розміщення кадрів, шляхи підвищення результативності роботи персоналу, формулювання посадових обов'язків у сфері кредитування і контроль за їх виконанням.

Загалом правильний вибір усіх екзогенних та ендогенних факторів за розглянутою вище схемою, адекватна оцінка їхнього впливу на банківську

діяльність значною мірою позначається на ефективності реалізації кредитної політики, позаяк може слугувати основою не лише для вибору пріоритетів у формуванні кредитного портфеля, а й забезпечення своєчасного переорієнтування позичкових вкладень у разі виникнення несприятливого середовища для діяльності клієнтів банку у тому чи іншому секторі економіки внаслідок дії указаних факторів.

Слід однак відзначити, що при визначенні стратегічних напрямів кредитної політики вітчизняними комерційними банками, як правило, не лише не систематизується й не аналізується сукупність усіх розглянутих вище факторів, але й самі вихідні моменти такого роду, що так чи інакше мають бути пов'язані з роз'ясненням основ кредитної політики (положення, інструкції, правила кредитування) здебільшого представлені у найбільш загальному вигляді (аж до практичного дублювання відповідного розділу Положення НБУ "Про кредитування") на кшталт того, що "комерційні банки можуть надавати кредити всім суб'єктам господарської діяльності незалежно від їх галузевої приналежності, статусу, форм власності у разі наявності у них реальних можливостей та правових форм забезпечення своєчасного повернення кредиту та сплати відсотків (комісійних) за користування кредитом" [8]. Однак, цілком очевидно, що подібний підхід передбачає необхідність глибоких знань працівниками банку, відповідальними за практичну організацію кредитного процесу, особливостей діяльності усіх галузей економіки та наявності у банку потужного аналітичного апарату для забезпечення надійних, достовірних оцінок поточного стану та перспектив розвитку підприємств, що належать до різноманітних секторів господарства.

В сучасних же умовах можливості комерційних банків нашої країни забезпечити на належному рівні подібну аналітичну роботу видаються досить сумнівними (особливо якщо йдеться про діяльність низових структурних підрозділів на місцях – філій і відділень банку), а відтак подібне визначення пріоритетів у кредитній політиці банку можна вважати до деякої міри суто декларативними. Більш прийнятним у цьому відношенні, з нашої точки зору,

може бути підхід, за якого навіть при збереженні універсального характеру кредитних операцій комерційний банк все ж таки обумовлює у документах, що визначають кредитну політику (чи правила кредитування), певні пріоритети у наданні кредитних послуг – приміром, харчова промисловість, малий бізнес, торгівля, металургія чи машинобудування тощо. Це може вказувати на глибоку фахову обізнаність банку у специфіці діяльності даної галузі чи типу підприємництва і в той же час не виключає потенційних можливостей кредитування підприємств інших галузей при позитивних даних щодо оцінки їх фінансово-господарської діяльності та відповідних можливостях кредитного потенціалу комерційного банку в разі універсального характеру діяльності останнього.

Таким чином, пріоритетні напрями кредитної роботи банку з тими чи іншими групами клієнтів визначаються в кінцевому підсумку з урахуванням як стану ринкового середовища і перспектив розвитку різних секторів економіки, так і внутрішніх можливостей самого банку (ресурсних, кадрових та ін.) щодо забезпечення господарюючих суб'єктів повноцінними кредитними послугами.

Наступна основна складова кредитної політики передбачає визначення технологічних засад провадження позичкових операцій комерційним банком за обраними ним пріоритетними напрямами. По суті йдеться про розробку такого порядку організації кредитного процесу, який би належним чином регламентував діяльність пов'язаних з ним працівників банку і тим самим дозволяв би реалізовувати обрані пріоритети кредитної політики та вирішувати поставлені нею завдання. На практиці указані технологічні засади мають набувати форми чітко окреслених процедур (від лат. procedere – просуватися) у розумінні цього терміну як "офіційно встановленої послідовності дій для здійснення або оформлення якої-небудь справи" [138, с.406]. Вочевидь стосовно діяльності комерційного банку у сфері організації грошово-кредитних відносин йдеться про визначення основних етапів провадження кредитного процесу у взаєминах з окремими позичальниками та регламентацію дій працівників банку на кожному із цих етапів – від отримання заявки на кредит

до його кінцевого погашення.

Загальна кількість указаних етапів може бути відмінною в залежності від організаційних особливостей роботи кредитних підрозділів банку, однак загалом має охоплювати три основні стадії руху кредиту як економічної категорії: 1) надання кредиту, що передбачає передачу кредитором цінностей у позику з метою їх раціонального використання і отримання доходу; 2) використання кредиту, що визначає спрямування позичальником отриманих коштів на виробничі або споживчі потреби; 3) повернення кредиту, що передбачає отримання позичальником доходів від кредитованих операцій або мобілізацію ресурсів з інших джерел, що необхідно для повернення кредитору позиченої вартості.

Врахування зазначених стадій визначає зміст основних етапів організації кредитного процесу, що мають регламентуватися відповідними документами, якими затверджується кредитна політика банку. Слід відзначити, що в окремих роботах, присвячених проблемам кредитування, число етапів кредитного процесу зводиться до мінімуму (очевидно з метою раціоналізації). При подібному підході виділяється лише три етапи: 1) розгляд конкретного проекту кредитування; 2) оформлення кредитної документації; 3)використання кредиту і контроль за кредитними операціями [43, с.231].

Більш доцільно, однак, при розробці кредитної політики якомога детальніше регламентувати усі процедури організації позичкових операцій, що вимагає, на наш погляд, не укрупнення, а максимальної деталізації усіх необхідних етапів провадження кредитного процесу для зручності організації роботи банківського персоналу. З таких позицій найбільш оптимальним варіантом видається розробка і офіційне закріплення в основах кредитної політики наступних ключових етапів організації грошово-кредитних відносин комерційного банку з індивідуальним позичальником: 1) отримання і розгляд заяви клієнта; 2) оцінка кредитоспроможності і фінансового стану потенційного позичальника; 3) оформлення кредитного договору; 4) видача кредиту; 5) контроль за виконанням умов кредитного договору; 6) погашення кредиту.

І етап – оформлення і розгляд заяви клієнта на видачу йому кредиту – передбачає встановлення вимог до формування відповідного пакету документів і їх попередній аналіз з метою з'ясування основних даних про потенційного позичальника, а також параметри того кредиту, який він бажає одержати в банку. Як правило, стандартний набір документів, що вимагаються комерційними банками для розгляду питання про видачу кредиту, включає, зокрема, такі як: 1) обгрунтоване клопотання на одержання кредиту і анкета позичальника; 2) копії установчих документів – статутів, положень, реєстраційних посвідчень, включаючи і ті документи, що підтверджують повноваження осіб на укладення кредитного договору з банком; 3) техніко-економічне обгрунтування заходу, що кредитується, строків його окупності з указанням джерел, за рахунок яких передбачається погасити позику; 4) копії документів (договорів, контрактів, протоколів намірів), що стосуються угод, які кредитуються; 5) документи, що підтверджують право власності на майно, яке можу бути передане в заставу, а також його вартісна оцінка; 6) бухгалтерська і статистична звітність про фінансові результати діяльності, а також матеріали аудиторських перевірок; 7) дані про кредити, отримані в інших банках; 8) бізнес-плани для підприємств, що починають свою діяльність і не мають фінансових звітів. Крім того, банки можуть вимагати також іншу документацію, яка містить додаткову інформацію про особливості фінансово-господарської діяльності позичальника.

Метою попереднього аналізу пакету зазначених документів є з'ясування основних даних як про самого потенційного позичальника, так і про той проект господарської операції, для реалізації якого необхідним є додаткове залучення грошових ресурсів у формі банківського кредиту. Для цього аналізуються такі дані про підприємство, як форма його власності, вид продукції, що випускається, наявність ринків збуту для неї, забезпеченість сировиною, рівень конкуренції, кваліфікація керівництва, перспективи розвитку відповідно до динаміки основних фінансових показників. Особливо важливою є оцінка параметрів того кредиту, який бажає отримати клієнт (цілі, суми, строки

користування) реальним можливостям позичальника щодо повернення отриманих в банку коштів, що випливає із технологічних умов виробництва, строків та порядку розрахунків із контрагентами, а також наявності власних, достатньо ліквідних активів, які можуть бути спрямовані на погашення заборгованості або надійних гарантій чи страхового забезпечення з боку інших юридичних осіб. Врешті мають бути проаналізовані загальна відповідність кредитованого заходу вимогам чинного законодавства і статутній діяльності позичальника, а також правоздатність і дієздатність останнього, що є необхідною умовою реалізації майнових прав банку на надані у позичку кошти.

Основним завданням даного етапу організації кредитного процесу є підготовка попереднього висновку щодо принципової можливості надання кредиту клієнтові з огляду на основні параметри представленого для кредитування проекту – в плані окупності здійснених затрат і реальності отримання прибутку, а також відповідності взаємин із даним позичальником стратегічним цілям кредитної політики банку.

ІІ етап – оцінка кредитоспроможності і фінансового стану клієнта – є основним з точки зору остаточного вирішення банком питання про можливість і доцільність надання кредиту, а також уточнення заявлених у клопотанні параметрів позики з метою мінімізації ризику за здійснюваною операцією. Нестабільність економічної ситуації в умовах перехідного періоду, інфляційні очікування та високий рівень ризиків, пов'язаних із підприємницькою діяльністю, вимагають від комерційних банків особливо ретельного підходу до оцінки здатності позичальника ефективно використати отриманий в банку кредит та своєчасно і в повному обсязі погасити його.

На практиці указана оцінка може бути здійснена за напрямами, що загалом характеризують: 1) репутацію позичальника, яка охоплює своєчасність і повноту розрахунків з усіма його контрагентами, виконання зобов'язань за раніше отриманими кредитами, компетентність керівництва, достовірність представленої банку звітності; 2) наявність матеріального забезпечення позики, його ліквідності і достатності для покриття витрат банку; 3) здатність

позичальника отримувати дохід, достатній для погашення позики, або ж спроможність оперативно мобілізовувати для цієї мети грошові кошти з інших джерел, що в кінцевому підсумку визначається структурою і якістю активів, динамікою дебіторсько-кредиторської заборгованості, змінами у товарних запасах.

Разом з тим, для комерційного банку важливо переконатися не лише у тому, що позичальник отримає необхідні надходження коштів від кредитованих операцій, але й у його спроможності і готовності повернути банку взятий борг. З цією метою необхідно отримати всебічну оцінку фінансового стану клієнта, що є головним фактором, який визначає його кредитоспроможність, вказуючи на структуру розміщення і використання власних і залучених коштів, а також рівень прибутковості господарської діяльності в цілому. Для такої оцінки кожним комерційним банком має розроблятися власне методичне забезпечення, що включає сукупність певних коефіцієнтів (наприклад, ліквідності, ділової активності, ефективності господарювання тощо), на основі аналізу яких і порівняння їх з критеріальними значеннями клієнт банку може бути віднесений до певного класу надійності у розробленій системі рейтингової оцінки позичальника. Це дозволяє працівникам банку відповідно до визначеного ступеня ризику скорегувати основні параметри кредиту (розміри, строки, величина і вид забезпечення) та в разі позитивного рішення про видачу позики перейти до підготовки укладення кредитного договору.

ІІІ етап – укладення кредитного договору між банком і позичальником – визначає особливості взаємних зобов'язань і відповідальності сторін, що виникають у процесі безпосередньої організації грошово-кредитних відносин між ними. кредитний договір слугує правовою основою цих відносин, яка передбачає визначення конкретних умов кредитування, виходячи із чинного законодавства і нормативних актів та з урахуванням індивідуальних особливостей діяльності позичальника. Відповідно до цього у договорі по суті "конструюються" основні параметри майбутньої кредитної операції, що визначає необхідність охоплення змістом договору наступних основних

моментів: повне найменування сторін та їх реквізити; сума і строк кредиту, що надається; предмет договору, що передбачає визначення конкретних цілей, на які надається кредит; порядок видачі і погашення кредиту; вид забезпечення кредиту; процентна ставка за користування позиченими коштами, порядок її нарахування і сплати; порядок вирішення спірних питань; інші умови за домовленістю між сторонами.

Правильне визначення усіх умов кредитного договору – цілей, суми, строку кредиту, розміру плати та видів забезпечення – є основою ефективної організації позичкових операцій банку та фактором, від якого вирішальною мірою залежить дотримання усіх принципів банківського кредитування. Так, цілі кредиту мають відповідати характерові діяльності позичальника і передбачати ефективне використання отриманих ним у банку коштів при наявності надійних джерел їх повернення. Сума і строки кредиту повинні бути ретельно обгрунтовані, а в разі необхідності скориговані банківськими працівниками на основі попереднього аналізу кредитоспроможності клієнта. Рівень плати за користування кредитом має враховувати надійність позичальника, ризик відповідної позичкової операції, а також власні витрати банку із формування ресурсного забезпечення кредиту і здійснення операційних заходів з оформлення позики і контролю за її використанням і погашенням. Забезпечення наданого кредиту повинно надійно захищати інтереси банку як власника наданих у позику коштів, для чого використовується застава майна, на яке згідно чинного законодавства може бути звернене стягнення, а також гарантії (поручительства) інших платоспроможних осіб або ж страхування відповідальності позичальника перед банком.

Сам процес укладення кредитного договору між банком і позичальником може бути розглянутий з точки зору кількох послідовних етапів [42, с.253], котрі з огляду на загальний процес організації кредитних взаємин можна було б охарактеризувати як свого роду підетапи, що визначають відповідні організаційні заходи: 1) формування змісту кредитного договору клієнтом за

основними необхідними йому параметрами (вид, сума, строк, забезпечення кредиту тощо); 2) розгляд банком представленого клієнтом проекту кредитного договору і оцінка можливості надання кредиту з урахуванням попереднього аналізу кредитоспроможності та власних можливостей надати позику – у плані ресурсного забезпечення; 3) спільне коригування змісту договору банком і клієнтом з метою досягнення оптимального для обох сторін варіанту; 4) підписання кредитного договору банком і клієнтом, що визначає набуття указаним документом юридичної сили.

Укладення кредитного договору в кінцевому підсумку слугує безпосередньою підставою для видачі кредиту позичальнику на умовах, передбачених відповідними положеннями документу.

IV етап – видача кредиту – визначає сукупність організаційно-технічних умов, за яких сума позики передається у розпорядження позичальника. Такими умовами є оформлення відповідних вказівок кредитного відділу банку операційному відділу про відкриття позичкового рахунку для ведення обліку наданих кредитів. Комерційні банки та їхні клієнти можуть самостійно обирати оптимальний варіант кредитування: позичка може надаватися або шляхом оплати банком розрахункових документів за товарно-матеріальні цінності, роботи і послуги або шляхом перерахування суми кредиту на поточний рахунок позичальника для використання на цілі, передбачені кредитним договором, зі збереженням права контролю банку за цільовим використанням кредиту. Видача позички може проводитися одноразово або в інші строки, визначені кредитним договором при узгодженні між позичальником і банком графіку погашення відповідних сум кредиту.

V етап – контроль за виконанням умов кредитного договору – є важливим елементом системи заходів комерційного банку з мінімізації кредитного ризику і забезпечення практичної реалізації всіх умов кредитування, узгоджених з клієнтом, – передусім в плані цільового використання позичених коштів та своєчасного і повного їх повернення з виплатою належних процентів. Провадження контрольних заходів за

використанням позичальником наданого йому кредиту може здійснюватись банком на основі наступної інформації: а) отриманої від позичальника (баланси, звіти про доходи і збитки, бізнес-плани, податкові декларації тощо); б) отриманої в самому банку (рух коштів на поточному рахунку, стан розрахунків між позичальником та його контрагентами, пов'язаними із заходом, що кредитується); в) отриманої в результаті перевірок на місцях.

Сукупність отриманих таким чином даних разом з усіма документами на оформлення позики утворює кредитну справу клієнта. Результати контролю загалом повинні надати вичерпну, об'єктивну інформацію про стан використання виданих кредитів, відповідність балансових та інших звітних показників даним, передбаченим у бізнес-плані і техніко-економічному обгрунтуванні, обсяги випуску продукції та отримання прибутку, наявність та збереження позичальником заставленого майна, а також інші дані, що характеризують спроможність клієнта своєчасно і в повному обсязі погасити кредит.

Важлива увага при цьому має приділятися виявленню ознак, котрі негативним чином можуть позначитись на дотриманні принципу повернення виданих позик (зниження обсягів виробництва і реалізації продукції, виникнення збитків, збільшення кредиторської заборгованості, погіршення показників фінансового стану та інших параметрів господарської діяльності). Відповідно до результатів контрольних заходів, що виявляють рівень виконання позичальником своїх зобов'язань за кредитним договором, банком приймаються рішення про продовження чи призупинення подальших кредитних взаємин із даним клієнтом – аж до вимоги дострокового погашення кредиту чи звернення стягнення на заставлене майно.

VI етап – погашення кредиту – є завершальним в процесі організації грошово-кредитних відносин банку з індивідуальним позичальником. Відповідно до порядку, передбаченого договором, погашення може відбуватися одноразово (однією сумою) або в розстрочку (по частинах). Одноразову погашення кредиту передбачає його повернення в повній сумі у встановлений у

кредитному договорі строк. При погашенні позички в розстрочку передбачається періодичне погашення суми боргу, пов'язане з надходженням виручки від реалізації продукції та інших доходів. Окрім власних коштів позичальника (в разі їх відсутності чи нестачі), джерелом погашення кредиту може бути реалізація заставленого майна або кошти третьої особи – поручителя (гаранта) згідно умов відповідного договору.

Усі розглянуті вище етапи організації кредитування комерційним банком позичальника у своїй сукупності утворюють єдиний, цілісний технологічний процес, результатом якого є надання кредитних послуг, котрі, як ми вже з'ясували вище (див. п.3.1), являють собою основний вид кінцевої продукції банківської установи як ринкового підприємства. Регламентація порядку здійснення відповідних операцій при формуванні кредитної політики банку є важливим засобом не лише уніфікації технології цих операцій для всіх його структурних підрозділів (відділень, філій), а й підпорядкування практичних дій банківського персоналу у сфері організації грошово-кредитних відносин єдиним цілям і завданням, досягнення яких визначено затвердженою керівництвом банку кредитною політикою.

Разом з тим, розробкою самих лише процедур провадження позичкових операцій, що забезпечують визначену послідовність дій банківських працівників, дана складова частина кредитної політики обмежуватись не може, позаяк кінцевий результат указаних операцій – кредитні послуги – являє собою далеко не однорідний продукт, а охоплює цілий спектр різновидностей кредитів, можливість надання яких має бути передбачена відповідним розділом кредитної політики. Важливо підкреслити, що попри збереження загальної поетапності організації кредитного процесу визначення асортименту кредитних послуг, які можуть надаватися банком, є необхідною умовою адекватного коригування усіх умов кредитної угоди з тим, щоб максимальною мірою задовольнити відповідні запити клієнтів з урахуванням внутрішніх можливостей самого банку щодо реалізації даного спектру кредитних операцій.

Зрозуміло, що вказаний асортимент не може обмежуватись переліком

форм кредиту, визначних Положенням Національного банку України “Про кредитування”, – банківський, комерційний, лізинговий, іпотечний, бланковий, консорціумний, споживчий кредити. До того ж комерційна форма кредиту, що “визначає відносини з питань перерозподілу матеріальних фондів”, взагалі навряд чи може бути віднесена до сфери кредитної діяльності банківської системи, на описання якої власне і спрямоване дане Положення (див. пункт 1), позаяк охоплює товарно-кредитні, а не грошово-кредитні відносини. Усі ж інші форми можна так чи інакше вважати різновидностями банківського кредиту.

Взагалі орієнтацію комерційних банків на чітке регламентування центральним банком усіх особливостей здійснення кредитних операцій, як врешті і розгляд усіх можливих різновидностей кредитних послуг, слід вважати безперспективною, оскільки у централізованому порядку практично неможливо передбачити усі нюанси організації кредитних взаємин між комерційними банками та їх клієнтами на мікрорівні. У зв’язку визначення асортименту кредитних послуг, які можуть надаватися банківськими установами, має бути органічною складовою розробленої кожним комерційним банком кредитної політики як захід із практичної реалізації однієї із основних стратегічних цілей даної політики, що полягає у максимальному забезпеченні потреб позичальників у додаткових ресурсах – в плані розробки оптимальних способів задоволення відповідних запитів клієнтів через пропозицію їм максимально широкого спектру різновидностей кредитних послуг. Даний спектр може охоплювати такий базовий набір послуг як:

- окремі цільові кредити, що мають разовий характер і призначені для обслуговування конкретних видів господарських операцій (виробничого, торгово-посередницького, експортно-імпортного чи іншого призначення);
- кредитна лінія, що передбачає можливість надання кредитів клієнту протягом певного часу в межах заздалегідь узгодженого ліміту;
- контокорентний кредит, що надається з єдиного кредитно-розрахункового рахунку в разі розриву у платіжному обороті клієнта, коли його фінансові потреби перевищують власні ресурси;

- кредит за овердрафтом (різновидність контокорента), при якому в разі виникнення у клієнта потреби банком автоматично допускається наявність дебетового сальдо на поточному рахунку;
- факторинг, що передбачає купівлю банком у позичальника права на отримання боргу з покупця за поставлені йому товарно-матеріальні цінності;
- операції репо – придбання у клієнта цінних паперів з обов'язковим їх зворотнім викупом;
- іпотечний кредит, що надається під заставу нерухомого майна;
- врахування векселів, що являє собою дострокову оплату суб'єкту господарювання належної йому за векселем суми з наступним її отриманням з боржника перепродажем векселя третій особі;
- бланкові кредити, що надаються без забезпечення найбільш надійним клієнтам банку;
- авалювання векселів, тобто зобов'язання банку оплатити вексель замість платника за цим векселем у разі його неплатоспроможності;
- гарантовані кредити (кредити "stand-by"), що передбачають надання права позичальнику звернутися до банку за отриманням кредиту у заздалегідь визначеній сумі;
- споживчі кредити, що надаються населенню для задоволення різноманітних потреб споживчого характеру.

Ці та інші форми кредитних послуг являють собою основу банківського продукту і чим більш різноманітним є їх асортимент та чим вищою є можливість банку якісно надавати увесь спектр зазначних позик, тим стійкішими є його позиції на ринку з огляду на істотну конкуренцію між банківськими установами за надійного позичальника. Відтак кредитна політика банку має передбачати усі можливі варіанти організації ним грошово-кредитних відносин з клієнтами з точки зору підбору тих видів кредиту, методика видачі і погашення яких найбільшою мірою здатна задовольнити відповідні запити позичальника і водночас є прийнятною для самого банку у

взаєминах із тим чи іншим клієнтом з огляду на потреби мінімізації кредитного ризику.

Окрім розглянутих вище, ще однією важливою складовою основного змісту кредитної політики комерційного банку необхідно вважати визначення основних критеріїв її оптимальності та розробку системи заходів контролю за реалізацією основних засад політики на практиці.

Цілком очевидно, що оптимальність кредитної політики банку визначається таким рівнем організації кредитного процесу, який дозволяє забезпечити досягнення основних цілей функціонування комерційного банку як ринкового підприємства – передусім з огляду на підтримання належного рівня прибутковості та ліквідності, що обумовлюється ефективністю провадження позичкових операцій як основного виду банківських активів. Конкретним кількісним вираженням критеріїв даної ефективності можуть слугувати дві системи показників, запропонованих нами у підрозділі 3.3 даної роботи, котрі охоплюють, з одного боку, сукупність коефіцієнтів ліквідності та кредитного ризику, включаючи як обов'язкові нормативи НБУ, так і показники, запроваджені самим банком, а з іншого – сукупність показників, що відображають оптимальність сформованого банком кредитного портфеля у плані його дохідності та надійності. Відповідно до рівня дотримання указаних показників визначається ефективність реалізації кредитної політики загалом.

У той же час безпосереднім засобом забезпечення цієї ефективності є дотримання банківськими працівниками у процесі поточної організації кредитних операцій певних стандартів кредитування, що мають визначатися кредитною політикою і стосуватися побудови взаємин із кожним окремим позичальником, – насамперед оцінки його класу за рівнем кредитоспроможності та обмеження максимальної величини кредиту, що може бути надана клієнту. Відтак кредитна політика має передбачати пряму залежність розміру кредиту одному позичальнику від кредитного рейтингу останнього.

Природно, що за таких умов ефективність кредитної політики, її

оптимальність для банку вирішальною мірою залежить від організації всебічного контролю і спостереження за усіма наданими кредитами – як з точки зору відповідності загальної структури кредитного портфеля банку тим стратегічним напрямам, які визначаються кредитною політикою, так і з точки зору мінімізації індивідуальних кредитних ризиків, що відображається у систематичному погашенні основної суми боргу за наданими позичками та нарахованих за ними процентів. Основним засобом досягнення цієї мети є неперервне застосування усіх необхідних форм банківського контролю за діяльністю позичальника, що охоплюють:

1) попередній контроль, який є вихідною умовою самої організації грошово-кредитних відносин, коли оцінка фінансово-господарської діяльності клієнта і його кредитоспроможності має визначати принципову доцільність надання йому позички;

2) поточний контроль, котрий реалізується безпосередньо у процесі здійснення розрахункових операцій при оплаті відповідних документів за рахунок кредиту й оцінки відповідності цілей платежу умовам, передбаченим кредитним договором, а також виконання контрагентами вимог укладених контрактів на поставку і реалізацію продукції;

3) послідуючий контроль, що має виявити цільове використання наданих в позику коштів, наявність та умови збереження заставленого майна, ефективність заходу, що кредитується, його відповідність представленим банку бізнес-планам і техніко-економічному обгрунтуванню, а також ознаки погіршення фінансового стану клієнта, а відтак і перспективи повернення ним свого боргу.

Отже, якщо критеріями оптимальності кредитної політики є прийнятний для банку рівень дохідності та безпека його кредитних вкладень, то визначення механізму застосування основних процедур контролю у практичній банківській діяльності слід вважати одним із ключових елементів у реалізації кредитної політики і досягнення поставлених нею цілей і завдань.

Вочевидь при визначенні загальної спрямованості організації контролю

найбільш доцільно виділити такі три основні елементи цієї роботи: по-перше, це контроль за загальним станом сформованого банком кредитного портфеля шляхом оцінки його структури, рівня диверсифікованості та порівняння з критеріальними значеннями системи показників, призначених для оцінки ефективності кредитних вкладень та рівня ліквідності банку; по-друге, це контроль за виконанням усіх процедур оцінки фінансово-господарської діяльності позичальника, його майна і ділової репутації при вирішенні питання про надання йому кредиту, а також реалізацією усіх форм контролю в процесі взаємодії з клієнтом вже після надання йому позички банку; по-третє, це контроль за правильним дотриманням усім банківським персоналом, відповідальним за організацію грошово-кредитних відносин, тих повноважень із прийняття рішень, які передбачені існуючими в банку правилами розподілу функціональних обов'язків між працівниками.

Останній із зазначених елементів контролю безпосередньо стосується системи організаційно-управлінських заходів з реалізації кредитної політики, що, на нашу думку, має утворювати окремо розроблений у її складі механізм прийняття рішень і організації роботи банківського персоналу при виконанні директив, передбачених основним змістом кредитної політики.

Формування цього механізму є другим важливим напрямом роботи з розробки кредитної політики комерційного банку загалом. Якщо розглянуті вище елементи змісту кредитної політики регламентують основні процедури діяльності банківського персоналу в процесі організації грошово-кредитних відносин, то визначенні конкретних організаційно-управлінських заходів з реалізації політики має сформувати коло обов'язків відповідальних за цей процес структурних підрозділів банку та його посадових осіб. Тільки за таких умов може бути забезпечена оптимальна взаємодія усіх банківських працівників та ефективність їх практичних дій як з обслуговування конкретних позичальників, так і досягнення стратегічних цілей кредитної політики банку в цілому (рис.4.3).

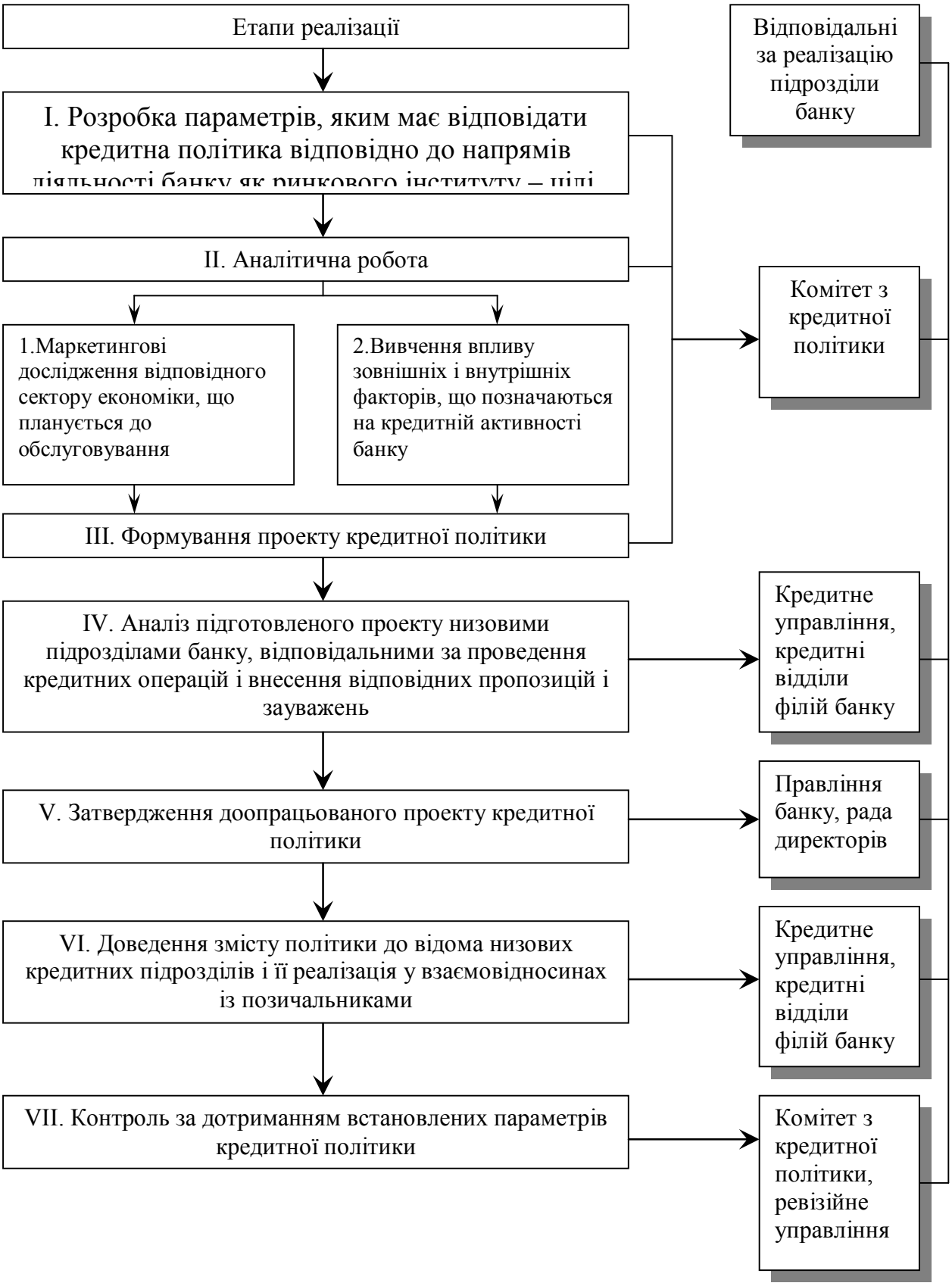

Рис. 4.3. Організаційно-управлінські заходи з реалізації кредитної політики комерційного банку

Визначення вихідних параметрів кредитної політики (цілей, завдань, складових елементів) має являти собою, як ми вже зазначали, початковий етап не лише для формування основного змісту політики, а й розробки організаційно-управлінських заходів з її реалізації. У даному разі, однак, необхідно чітко визначити функціональну відповідальність тих чи інших підрозділів банку за виконання конкретного етапу загального процесу розробки й реалізації кредитної політики. За подібних умов виділення у організаційній структурі банку окремої одиниці, відповідальної за розробку основних положень кредитної політики, видається необхідною умовою ефективного розподілу обов'язків банківського персоналу при проведенні усіх позичкових операцій.

У якості такої одиниці з відповідними управлінськими функціями можна було б запропонувати комітет з кредитної політики, до складу якого окрім вищого керівництва банку доцільно включити працівників кредитного управління, управлінь депозитних операцій, економічного аналізу, маркетингу, безпеки, а також спеціально залучених до роботи в комітеті фахівців банку, найбільш компетентних у питаннях організації кредитних операцій. Загальний розподіл функціональних обов'язків при роботі комітету із складання проекту кредитної політики можна умовно представити таким чином, щоб визначення стратегічних напрямів кредитної діяльності банку (на основі представлених фахівцями експертних оцінок) належало б до сфери компетенції вищого керівництва банку, а безпосередній зміст кредитної політики із деталізацією усіх необхідних процедур покладався на керівників управлінь та залучених у комітеті експертів.

Основою для складання проекту кредитної політики є глибока аналітична робота, що має забезпечити всебічне вивчення стану ринку кредитних послуг в Україні, асортименту відповідної продукції, що пропонується іншими банками, їх цінової політики, а також перспектив розвитку того сектору економіки, на кредитному обслуговуванні має намір зосередитись банк. Інакшими словами, йдеться про увесь комплекс маркетингових досліджень, що мають бути

проведені для визначення власних позицій банку на ринку з точки зору його можливостей ефективно обслуговувати (особливо у порівнянні з банками-конкурентами) той чи інший сектор господарства та займати стійкі позиції у відповідному сегменті ринку кредитних послуг.

З іншого боку, висновки зазначених маркетингових досліджень мають бути підкріплені вивченням впливу усього комплексу зовнішніх і внутрішніх факторів, що так чи інакше можуть позначитись на кредитній активності комерційного банку, з тим, щоб у кінцевому підсумку визначити усі необхідні кроки для мінімізації ризиків у процесі здійснення позичкових операцій та реалізації завдань кредитної політики. Мається на увазі, що результати указаного аналізу повинні знайти безпосереднє відображення не лише у визначенні стратегічних напрямів кредитної діяльності банку, а й розробки конкретних технологічних засад організації грошово-кредитних відносин з індивідуальними позичальниками – і в першу чергу у тій частині, яка стосується управління кредитним ризиком, що за нестабільних умов діяльності господарюючих суб'єктів у перехідний період має особливо важливе значення.

Сформований таким чином проект кредитної політики повинен бути переданий для аналізу низовими підрозділами банку, відповідальними за поточне провадження позичкових операцій з метою оцінки чіткості викладення цілей політики і можливостей їх практичного досягнення згідно тих нормативних процедур, які пропонуються у якості методичного забезпечення реалізації кредитної політики. Внесення працівниками кредитних підрозділів необхідних зауважень і поправок до проекту кредитної політики є необхідною умовою забезпечення її гнучкості та максимальної адекватності як внутрішнім можливостям банку щодо проведення позичкових операцій, так і безпосередніми потребами тих конкретних клієнтів, на обслуговування яких банк орієнтує свою кредитну політику.

Наступні кроки в системі організаційно-управлінських заходів з реалізації кредитної політики передбачають її офіційне затвердження вищим керівництвом банку (правлінням, радою директорів) і доведення змісту даного

документу до усіх підрозділів комерційного банку, відповідальних за організацію грошово-кредитних відносин із позичальниками та практичне застосування усього інструментарію провадження кредитного процесу згідно тих процедур, які передбачені директивними вказівками політики. При цьому не менш важливим є розподіл функціональних обов'язків і повноважень щодо прийняття рішень власне у самому процесі кредитного обслуговування клієнтів.

Стосовно ж безпосередніх обов'язків банківських працівників у цьому процесі йдеться передусім про доцільність розмежування функцій із попередньої оцінки кредитоспроможності потенційного позичальника та його гарантів, що має здійснюватись окремим підрозділом, відповідальним виключно за проведення об'єктивного неупередженого аналізу фінансово-господарської діяльності клієнтів банку для отримання однозначних висновків щодо можливості і доцільності надання кредитів, та функцій із поточного провадження кредитного обслуговування, що має здійснюватись працівниками банку, відповідальними за зв'язки із тим чи іншим позичальником, прийом і обробку документів від нього, контроль за цільовим використанням і своєчасним погашенням позики. Крім того, якщо йдеться про розподіл функціональних обов'язків між відділеннями банку, то можна вести мову про діяльність окремих відділів, сфера спеціалізації яких зосереджена, зокрема, на оцінці ринкової вартості майна, що пропонується в заставу, а також на перевірці його збереження позичальником протягом усього строку користування кредитом і реалізації в разі неспроможності клієнта погасити позику, та відділів банківської безпеки, завданням яких є оцінка ділової репутації позичальника, достовірності представлених ним документів, у тому числі даних про наявність заборгованості перед іншими банками.

Що ж стосується повноважень із прийняття рішень про надання позички, то кредитною політикою може бути передбачено два варіанти ухвалення рішення щодо того чи іншого клопотання: або повноваження з видачі кредиту передаються на рівень низових ланок банку (відділень, філій) в особі їх

керівників, або дані повноваження (в залежності від величини позички) можуть розподілятися від низових ланок управління до вищестоящих – шляхом послідовного розгляду питання посадовими особами – від кредитного працівника відділення, що обслуговує клієнта до начальника кредитного управління й голови правління банку. Такі рішення можуть прийматися як одноосібно, так і колегіально (кредитним комітетом).

Слід відзначити, що другий варіант, незважаючи на більшу тривалість прийняття рішень, можна вважати більш оптимальним, позаяк дає можливість банківському персоналу (усім відповідальним за цей процес підрозділам і посадовим особам) більш ретельно перевіряти кредитну заявку клієнта і, з'ясувавши усі необхідні питання, прийняти виважене рішення. В умовах високого рівня ризику, яким супроводжується підприємницька діяльність, кредитна політика має регламентувати процедуру прийняття рішень таким чином, щоб у цьому процесі брали участь не одна, а декілька посадових осіб, спроможних найбільш компетентно оцінити перспективи співпраці із тим чи іншим позичальником, забезпечуючи тим самим стабільність і ефективність функціонування банку загалом.

Невід'ємним елементом системи заходів з реалізації кредитної політики комерційного банку є також визначення повноважень щодо забезпечення контролю за дотриманням усіма підрозділами банку усіх необхідних технологічних процедур організації грошово-кредитних відносин, передбачених відповідними інструктивними матеріалами, які утворюють складову частину розробленої кредитної політики банку. Дані повноваження можуть бути покладені як на ревізійне управління комерційного банку, що в числі інших аспектів банківської діяльності здійснює перевірки персоналу банку з надання кредитних послуг, так і безпосередньо на комітет з кредитної політики, контрольні функції якого обмежуються виключно сферою організації позичкових операцій банку.

Таким чином, розробка й детальне регламентування усіх необхідних організаційно-управлінських заходів з реалізації кредитної політики є однією з

основних умов ефективності практичних дій банківських працівників на всіх стадіях організації кредитного процесу, а відтак і ефективності організації грошово-кредитних відносин загалом.

Отже формування чіткої кредитної політики комерційного банку за всіма розглянутими вище напрямами слід вважати необхідною умовою раціональної організації грошово-кредитних відносин між банком і його клієнтами, що визначається правильним вибором стратегічних завдань кредитної діяльності на ринку, пріоритетів у обслуговуванні перспективних груп позичальників і використанні адекватних видів кредитних послуг як кінцевого банківського продукту, а також розробкою необхідних процедур у вигляді послідовності дій банківських працівників і їх повноважень у прийнятті рішень щодо управління позичковими операціями. Таким чином, власне кредитну політику комерційного банку як цілісну концепцію його діяльності у сфері кредитування можна вважати основним зв'язуючим елементом мікрорівневого блоку механізму організації грошово-кредитних відносин з двома розглянутими вище блоками – з точки зору необхідності врахування при її розробці як монетарної політики Національного банку України, так і завдань самого банку щодо підтримання власної ліквідності і платоспроможності, для чого використовується система оціночних показників, які відображають ефективність сформованого банком кредитного портфеля з огляду на можливість дотримання указаних параметрів. У кінцевому підсумку кредитна політика як детальний план, програма дій банку з організації грошово-кредитних відносин виступає вихідним моментом і основою практичної діяльності комерційного банку у сфері грошово-кредитного посередництва, сама методологія якого і утворює мікрорівневий блок банківського механізму організації грошово-кредитних відносин суспільства.

4.2. Методологічні основи організації банківського кредитування підприємств та його роль у забезпеченні індивідуальних кругооборотів капіталів

Основою дослідження мікроекономічних аспектів організації грошово-кредитних відносин суспільства є всебічний, якісний аналіз існуючої практики реалізації позичкових операцій на рівні «комерційний банк – клієнт», що є базовою передумовою розробки основних напрямів удосконалення функціонування даної складової загального банківського механізму організації відповідної сфери суспільних відносин. Оптимальний вибір таких напрямів значною мірою залежить від правильного розуміння тієї ролі, яку має відігравати функція банків із провадження грошово-кредитного посередництва в економіці саме на мікрорівні, що є основою забезпечення неперервності індивідуальних кругооборотів капіталів підприємств, а відтак і відтворювального процесу в цілому.

Справді, якщо вести мову про організацію мікровідтворювального процесу на рівні окремого підприємства, то саме об'єктивні умови виробничої діяльності останнього визначають необхідність участі банківського кредиту у формуванні капіталу господарюючого суб'єкта. Капітал як сукупність матеріальних, грошових та інтелектуальних цінностей, що дозволяють їх власнику вести підприємницьку діяльність з метою отримання прибутку, перебуває у постійному русі, особливості якого визначаються послідовною зміною функціональних форм ресурсів у процесі виробництва необхідних суспільству благ. Дані форми (грошова, виробнича і товарна) відображають відповідні стадії руху капіталу – обіг, виробництво і знову обіг, що забезпечує поєднання необхідних виробничих факторів і продукування матеріальних і нематеріальних благ:

$$Г - Т \ldots В \ldots Т' - Г' .$$

На першій стадії (Г–Т), у сфері обігу має місце придбання підприємством засобів виробництва і робочої сили, кінцевою метою якого є збільшення

авансованого капіталу. На другій стадії (Т ... В ... Т'), у сфері виробництва внаслідок поєднання матеріальних ресурсів із робочою силою створюється новий товар. Нарешті, третя стадія (Т'–Г') визначає реалізацію у сфері обігу вироблених благ і повернення підприємству втіленої у них вартості в початковій, грошовій формі. Даний процес, який відображає індивідуальний кругооборот капіталу підприємства і при розгляді якого не як окремого акту, а як кругового руху авансованої підприємцем вартості, котрий систематично повторюється, по суті являє собою індивідуальне відтворення або мікровідтворення, що є основою, вихідним моментом усього суспільного виробництва. Інакше кажучи, індивідуальне відтворення можна охарактеризувати як систематично повторюваний процес неперервної господарської діяльності підприємств, за допомогою якого відбувається відшкодування і збільшення початково авансованої у виробництво вартості.

У наведеному визначенні саме неперервність підприємницької діяльності є ключовим моментом у розумінні тієї ролі, яку мають відігравати грошово-кредитні відносини в процесі розширеного відтворення загалом. Річ у тім, що закономірностями індивідуального кругообороту капіталу є послідовний перехід вартості з однієї форми в іншу, а також її одночасна участь у всіх трьох стадіях кругообороту, що дозволяє постійно поновлювати господарський процес. На практиці можливості цього поновлення значною мірою залежать від стабільності поставок сировини і матеріалів, неперервності виробництва і продажу готової продукції, а також своєчасного надходження грошової виручки від реалізації товарів. Очевидно, однак, що у такому сенсі забезпечення неперервності відтворювального процесу, виходячи виключно із власних ресурсів підприємств, є далеко не завжди можливим з огляду хоча б на такий факт, як технологічні відмінності у продукуванні товарів, а відтак і різну тривалість виробничого циклу у різних господарюючих суб'єктів, що в кінцевому підсумку являє собою об'єктивну причину незбігу між розмірами і строками вивільнення ресурсів та відповідними потребами в них у різних підприємств.

Одним із основних інструментів усунення цього незбігу є використання банківського кредиту, що являє собою необхідну умову забезпечення неперервності відтворювального процесу, позаяк будь-які затримки й перерви у послідовній зміні форм авансованої вартості (грошової на виробничу, потім на товарну і знову на грошову) можуть призвести не лише до уповільнення індивідуального кругообороту капіталу, а й до втрати його частини. Це означає, що наявність порушень на кожній із стадій руху капіталу (як-то ускладнення з реалізацією готової продукції, несвоєчасне надходження виручки, відсутність коштів для придбання необхідних предметів праці) перешкоджають відшкодуванню авансованих підприємством коштів та можуть зумовити розрив індивідуального відтворення. Природно, що використання залучених ресурсів при цьому є тим важелем, який може дозволити підприємству згладити пов'язані з об'єктивними причинами тимчасові розриви у русі авансованої вартості.

Зазначені моменти стосуються передусім галузей із сезонним характером виробництва. У період сезонних заготівель цінностей у підприємств цих галузей систематично накопичуються підвищені запаси сировини і матеріалів, для формування яких не вистачає власних коштів, і вони можуть бути оплачені за рахунок кредитів комерційних банків. Разом з тим і у підприємств із рівномірним виробничим циклом, що, як правило, не зазнає впливу сезонного фактора, кругооборот капіталу може характеризуватись «припливами» і «відпливами» коштів, породжуючи затримки відтворювального процесу, у подоланні яких важлива роль належить банківським позикам. Дані затримки, пов'язані із коливанням загальних обсягів виробництва, можуть бути зумовлені як технологічними (внутрішніми), так і кон'юнктурними (зовнішніми) умовами, що викликає в одні періоди вивільнення ресурсів, а в інші – необхідність використання додатково залучених коштів.

Загалом коливальний характер руху капіталу підприємств робить використання банківського кредиту об'єктивно необхідним процесом, позаяк тимчасові потреби господарюючого суб'єкта, що не покриваються його

власними коштами, можуть бути забезпечені передусім реалізацією відповідних грошово-кредитних взаємин із банком, якщо брати до уваги при цьому, що такі, скажімо, форми залучення ресурсів, як комерційний кредит не завжди можуть відповідати інтересам підприємства (відсутність належних гарантій, затримки платежів, ріст дебіторсько-кредиторської заборгованості), а залучення на фондовому ринку через емісію боргових зобов'язань для задоволення короткострокових потреб є надто тривалим і трудомістким процесом, пов'язаним до того ж із значними наступними витратами на обслуговування боргу, а також технічними складностями залучення коштів через відсутність належним чином розвинутої інфраструктури ринку цінних паперів у нашій країні.

У кінцевому підсумку можливість оперативного залучення додаткових ресурсів у вигляді банківських позичок є важливим фактором прискорення індивідуального кругообороту капіталів у підприємств, оскільки в останніх досить часто виникає потреба придбання сировини і матеріалів, необхідних для неперервної виробничої діяльності, до отримання коштів за реалізовану готову продукцію, що в результаті може створити належні умови не лише для економії ресурсів, а й для проведення технічних вдосконалень виробництва і підвищення якості продукції. За подібних умов основним завданням раціональної організації грошово-кредитних відносин є створення для підприємств реальних можливостей залучення в господарський оборот додаткових грошових коштів у періоди збільшення в них потреби, що забезпечує неперервність відтворювального процесу в економіці в цілому.

Разом з тим необхідно відзначити, що в період ринкового реформування економічної системи перебіг індивідуального відтворення у господарюючих суб'єктів зазнає цілого ряду об'єктивних труднощів, пов'язаних із інституційною трансформацією умов виробничої діяльності (відсутність розвинутої інфраструктури матеріально-технічного постачання, зростання трансакційних витрат, пов'язаних з просуванням продукції до кінцевого споживача, знецінення основного і оборотного капіталу внаслідок інфляційних

процесів, зниження платоспроможного попиту, несприятливий інвестиційний клімат, стрімкий ріст цін на фактори виробництва, значне подорожчання кредитний ресурсів). Указані труднощі визначаються передусім уповільненням і затримками кругооборотів капіталів підприємств на кожній із стадій перетворення відповідних функціональних форм, що перешкоджає відшкодуванню авансованої у виробничий процес вартості.

Так, на стадії реалізації (Т’ – Г’) труднощі зі збутом готової продукції, пов’язані із зниженням платоспроможного попиту економічних агентів, а також відсутністю ефективної інфраструктури для просування власних товарів на ринок, обумовлюють істотне уповільнення трансформації авансованої вартості із товарної форми в грошову, що викликає порушення і на інших стадіях індивідуального кругообороту капіталу. На виробничій стадії (Т...В...Т’) надлишкові товарні запаси, утворені внаслідок затримок реалізації готової продукції, змушують підприємства недовантажувати наявні у них потужності, збільшуючи період перебування капіталу у виробничій формі, що може зумовити збитки не лише від нераціонального використання обладнання, а й від його морального зносу. Очевидно, що дані проблеми знаходять безпосереднє відображення і на стадії придбання необхідних факторів виробництва (Г – Т), позаяк уповільнення кругообороту капіталу у сфері виробництва, а також нестача грошових надходжень із сфери обігу – від реалізації продукції – позбавляють підприємства можливостей щодо безперебійного забезпечення власного виробничого циклу необхідними ресурсами, унеможливлюючи сам процес індивідуального відтворення.

Порушення неперервності індивідуальних кругооборотів капіталів підприємств і, як наслідок, уповільнення кругообороту капіталу в економіці в цілому загострюють проблему дефіциту фінансових ресурсів у господарюючих суб’єктів в перехідний період, що нарівні з потребою в додаткових коштах на структурну перебудову й технічне переоснащення вказує на провідну роль організації ефективної взаємодії з банківським сектором, діяльність якого у сфері організації грошово-кредитних відносин може сприяти вирішенню

зазначених проблем. Власне «сприяння» у даному разі означає, що подолання труднощів, з якими пов'язане функціонування підприємств реального сектора без активної економічної політики держави (включаючи заходи у сфері фіскальної, цінової, структурної, монетарної політики, змін в господарському законодавстві, перетворень відносин власності, підтримки і розвитку підприємництва) неможливе в принципі. Однак попри указані моменти ефективна організація грошово-кредитних відносин на мікрорівні може відігравати далеко не останню роль у забезпеченні нормальної поточної діяльності господарюючих суб'єктів з огляду на формування належної ресурсної забезпеченості кругообороту капіталів у періоди затримок руху авансованої вартості (якщо тільки кінцевий вплив їх на виробничий процес не пов'язаний із втратами ні для підприємства, ні для банківської установи, що надає відповідні ресурси у тимчасове користування). Врешті сам факт використання позичених коштів при належному рівні правової (і в першу чергу майнової) відповідальності позичальника має стимулювати його до найбільш раціонального використання авансованого капіталу.

З точки зору самого банку можливості його сприяння неперервності індивідуального відтворення значною мірою залежать від ефективності організації кредитного процесу, котра визначається умовами прибуткового застосування акумульованих банком ресурсів (при правильному виборі позичальника) та рівнем безпеки їхнього розміщення у різних секторах господарства, що залежить від побудованої належним чином роботи з мінімізації ризиків за позичковими операціями. Відтак оптимізація методологічних основ організації грошово-кредитних відносин між банками та їх клієнтами з урахуванням умов перехідного періоду може слугувати важливим підгрунтям для забезпечення ефективної взаємодії підприємств реального сектора з банківськими установами з приводу отримання у необхідні моменти індивідуальних кругооборотів капіталів додаткових грошових коштів на цілі, що забезпечують відшкодування авансованої вартості і неперервність відтворювального процесу.

Виділення терміну «методологічні основи» при визначенні базових підходів до організації кредитного процесу означає спрямування дослідження не лише на сукупність методів кредитування, що в цілому являє собою методику реалізації конкретних позичкових операцій – видачі і погашення кредиту, а на увесь механізм мікрорівневої організації грошово-кредитних відносин, що передбачає комплексне вивчення діючої системи банківського кредитування з урахуванням сукупності заходів, які не лише передують власне видачі позики, а й здійснюються безпосередньо у ході кредитування і по його завершенні. Адже якщо оцінювати суто метод кредитування (від гр. methodos – прийом чи система прийомів якої-небудь діяльності), що на практиці означає лише певний спосіб організації руху наданих у позику коштів залежно від виду позичкового рахунку, відкритого банком клієнту, то таке дослідження мало б досить обмежений характер в силу врахування передусім лише технологічних засад організації позичкових операцій (хоча і вони є важливими з точки зору визначання перспектив удосконалення кредитного процесу). Вочевидь вивчення методологічних основ організації банківського кредитування має відображати такий рівень дослідження, який би дозволив найбільш повно проаналізувати вироблені банками підходи до побудови взаємин із позичальниками та усі можливі аспекти практичної організації грошово-кредитних відносин.

Загальна схема провадження позичкових операцій на практиці має відповідати тим етапам реалізації кредитного процесу, котрі визначені відповідним розділом розробленої банком кредитної політики (див. п. 4.1), що вказує на конкретні дії банківського персоналу, кінцевою метою яких є надання якісних кредитних послуг клієнтам. Втім, необхідно наголосити, що сам процес кредитування (при його буквальному розумінні) розпочинається із дня видачі позики, а тому, якщо йдеться про організацію грошово-кредитних відносин, то слід враховувати і ті етапи, які охоплюють роботу банку і клієнта до надання кредиту, а також усі наступні заходи, здійснювані суб’єктами кредитної угоди, що в кінцевому підсумку визначає умови побудови взаємин між ними, а відтак і

можливості дотримання фундаментальних принципів кредитування (рис. 4.4).

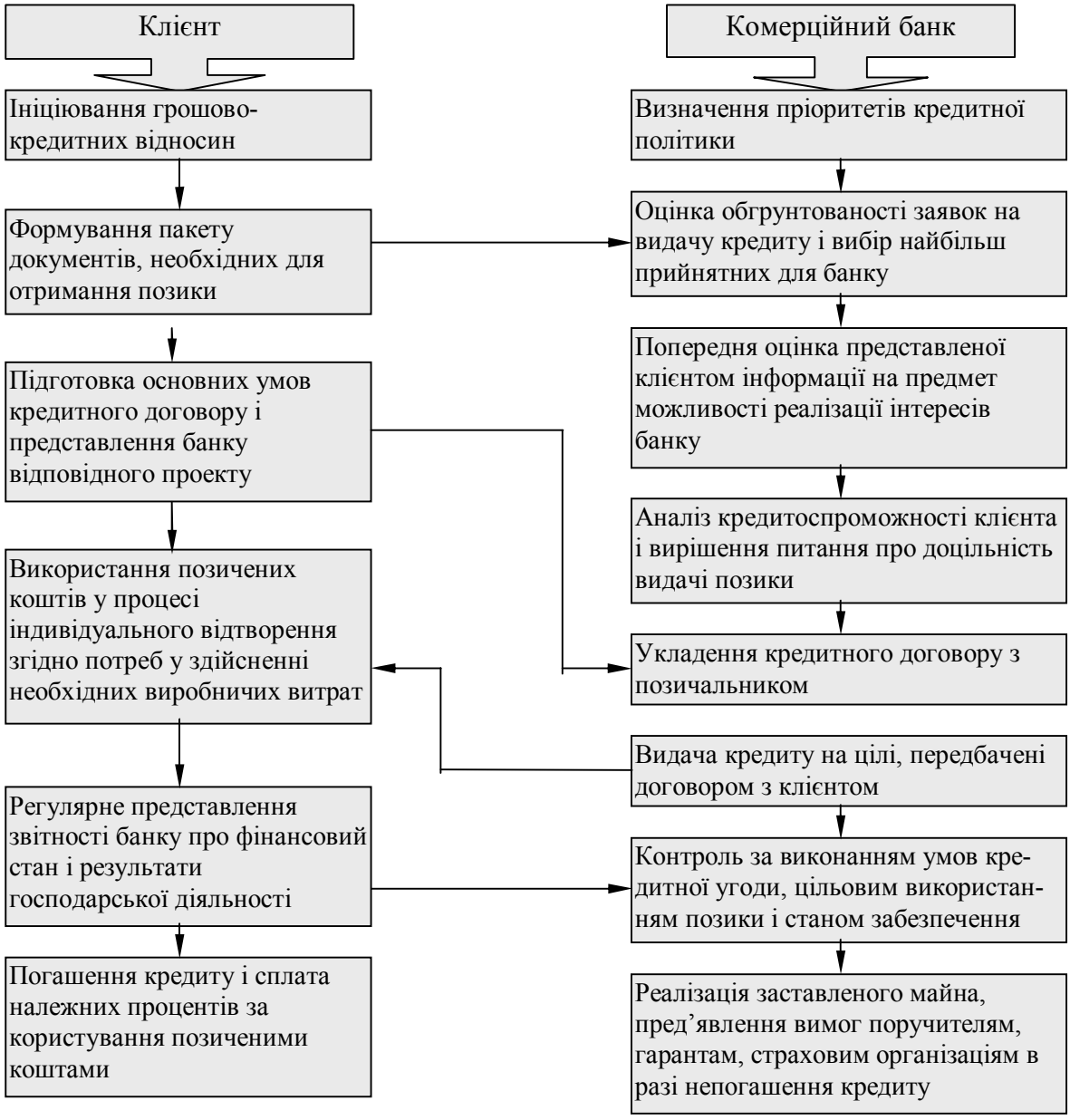

Рис. 4.4. Примірна схема організації грошово-кредитних відносин на мікроекономічному рівні

Указані принципи слід розглядати як вихідну умову здійснення позичкових операцій з точки зору реалізації комерційних інтересів банку як кредитора. Природно, що сама можливість виникнення грошово-кредитних відносин між економічними агентами (у даному разі між банком і позичальником) об'єктивно зумовлена збігом інтересів учасників кредитної угоди – відповідно у видачі й отриманні коштів у тимчасове користування. З таких позицій показником якісної роботи банку на ринку кредитних послуг слід

вважати задоволення потреб клієнта у позичених коштах з метою усунення розривів індивідуальних кругооборотів капіталів, розвитку виробництва, забезпечення конкурентоспроможності і прибутковості роботи, а відтак і неперервності мікровідтворювального процесу в цілому.

Звісно, банк не може керуватися виключно інтересами позичальника при вирішенні питання про доцільність організації з ним грошово-кредитних відносин, позаяк мають враховуватись як об'єктивні можливості банківської установи здійснювати кредитування, так і її власні інтереси як ринкового підприємства, що визначається відомим правилом ведення господарської діяльності, обгрунтованим ще Адамом Смітом у «Дослідженні про природу й причини багатства народів» (йдеться про переслідування підприємцями власних інтересів).

Що стосується можливостей здійснювати позичкові операції, то вони пов'язані із цілим рядом параметрів діяльності комерційного банку – як-то величиною сформованої ним ресурсної бази, включаючи власний і залучений капітал, попитом на кредитні ресурси в господарюючих суб'єктів, а також регулятивними нормативами НБУ, що визначають обсяги резервування залучених коштів і наданих кредитів, збалансування окремих груп активів і пасивів відповідно до завдань підтримання ліквідності балансу. Можна також з упевненістю стверджувати, що не лише можливості, а й інтереси банку у сфері кредитування мають виключно об'єктивний характер, позаяк завдання щодо прибуткового господарювання, а також належного рівня безпеки вкладень та мінімізації ризику за позичковими операціями виявляються факторами, що визначають саму можливість функціонування банку в ринкових умовах.

За подібних обставин базовою умовою реалізації інтересів банку в процесі організації грошово-кредитних відносин із позичальником є дотримання усіх принципів кредитування, котрі по суті мають утворювати вихідні положення, основу побудови кредитного процесу (від лат. principium – основа, засада). Генезис даних принципів – повернення, строковість, платність, забезпеченість та цільове використання – у кінцевому підсумку визначає

розвиток самої системи кредитування з урахуванням тих змін, що відбуваються у період ринкового реформування економіки.

Так, принцип повернення, що відображає фундаментальну властивість кредиту як економічної категорії, являє собою основу організації кредитних відносин, котрі мають будуватися таким чином, щоб передана позичальнику вартість, здійснюючи кругообороту у його господарстві, вивільнялась у грошовій формі і поверталася до вихідного пункту свого руху – кредитора. При цьому, якщо в умовах адміністративно-командного управління економікою розподіл централізованого позичкового фонду держави через установи банків міг здійснюватися із порушенням даного принципу (постійна участь банківських кредитів у кругообороті виробничих фондів підприємств, неодноразові списання позичкової заборгованості тощо), то в умовах переходу до ринкових засад провадження підприємницької діяльності поворотність руху наданих у позику коштів набуває ключового значення для всієї системи кредитування, що визначає можливості функціонування банків як самостійних суб'єктів господарювання, адже, акумулюючи тимчасово вільні ресурси на ринку, вони не можуть розпоряджатися ними як власними капіталами. Тому кожне рішення банку про видачу кредиту має грунтуватися на об'єктивній оцінці імовірності отримання назад наданих у позику коштів. Звісно, якщо не брати до уваги той факт, що і в перехідний період можуть мати місце окремі «рецидиви» адміністративного втручання уряду у кредитну діяльність банківських установ (відомі рішення про видачу позик підприємствам АПК, вугледобувній галузі та ін., що згодом призводили банки до межі банкрутства), то дотримання принципу повернення кредиту цілком і повністю залежить від ефективної роботи самого банку з кожним окремим позичальником і кваліфікації банківського персоналу, здатного грамотно оцінити перспективи діяльності того чи іншого клієнта.

Із розглянутим принципом безпосередньо пов'язаний і принцип строковості кредитування, економічний зміст якого полягає у визначенні чіткого періоду користування коштами позичальником та кінцевого моменту їх

повернення банку. Це означає не просто повернення кредиту, а повернення у заздалегідь обумовлений термін, порушення якого може нівелювати сутність кредиту як економічної категорії. Характерною ознакою розвитку даного принципу в умовах перехідного періоду є відхід від адміністративних засад встановлення строків кредитування на основі планової оборотності цінностей підприємств і зниження їх запасів та застосування ринкових методів визначення строків кредитування – відповідно до періоду окупності здійснюваних витрат та можливостей позичальника отримати дохід для погашення кредиту. Дотримання даного принципу є важливим для усіх суб'єктів грошово-кредитних відносин – як банків, так і позичальників. Для комерційного банку своєчасне повернення наданих у позику коштів є ключовим фактором підтримання належного рівня ліквідності (див. п.3.3), а відтак і можливості забезпечення виконання усіх своїх зобов'язань перед вкладниками і кредиторами. Для позичальника дотримання принципу строковості позначається на можливостях отримання нових кредитів, а також забезпечення рентабельності власної виробничої діяльності з огляду потреби у відсутності такої статті витрат, як підвищені процентні платежі за прострочені позички.

Разом із тим сучасні проблеми економічного розвитку країни (відсутність належного структурного реформування, позитивних зрушень у фіскальній політиці держави, змін відносин власності, а також проблеми економіки самих підприємств – і в першу чергу їх фінансового менеджменту на мікрорівні) зумовлюють значні порушення кінцевих строків погашення банківського кредиту і зростання обсягів безнадійної заборгованості. Так, зокрема, за даними НБУ на 1.07.1999 р. у загальній структурі кредитного портфеля банківської системи нашої країни прострочена заборгованість за кредитами становила 18,2%, а заборгованість сумнівна щодо погашення – 2,4% [108, с.41]. Інакшими словами п'ята частина наданих комерційними банками кредитів не відповідає базовому принципу організації грошово-кредитних відносин, а якщо при цьому взяти до уваги, що величина пролонгованої заборгованості, котра до деякої

міри є завуальованою формою тієї ж простроченої заборгованості і становила на вказану дату 9% кредитного портфеля, то можна вважати, що трохи менше як третина кредитних вкладень банківських установ у сучасних умовах пов'язана із порушенням нормального перебігу мікровідтворювального процесу. Очевидно, що за подібних обставин, окрім реалізації необхідних заходів макроекономічного характеру, які б сприяли нормалізації фінансового стану позичальників, завданням банківських установ при організації кредитування є більш ретельний підхід як до оцінки кредитоспроможності клієнтів, так і до контролю за використанням наданих позичок.

Принцип платності слугує необхідною умовою реалізації інтересів кредитора у наданні коштів в тимчасове користування з метою отримання прибутку, що забезпечується сплатою позичальником певних процентів за отриманий кредит. Можливості дотримання даного принципу (як врешті і попередніх – повернення і строковості) значною мірою залежить від рентабельності роботи підприємства, яка забезпечує перевищення грошової виручки (Г') над початково авансованим капіталом (Г), що є виявом ефективності використання господарюючим суб'єктом як власних, так і позичених ресурсів. За умов адміністративного регулювання економічних процесів плата за кредит не виявляла якого-небудь суттєвого впливу на результати господарсько-фінансової діяльності підприємств, позаяк перебувала на досить низькому (а іноді навіть нульовому) рівні, виявляючи тим самим дестимулюючий вплив на ефективність застосування кредитних ресурсів у кругообороті фондів і економії на даній статті витрат. Умови реформування економіки країни на ринкових засадах, що виявляють підвищені ризики підприємницької діяльності, можливості знецінення коштів унаслідок інфляційних процесів, труднощі залучення ресурсів за пасивними банківськими операціями, у кінцевому підсумку визначили появу принципово нових підходів до встановлення плати за користування банківським кредитом. При цьому основними факторами, що враховуються нині вітчизняними банками при визначенні процентних ставок (хоча далеко не завжди у достатній мірі), є

рівень ставок за депозитними операціями, міжбанківськими позичками та кредитами НБУ, строки кредиту, що надається, витрати на його оформлення та обслуговування з тим, щоб був забезпечений належний рівень прибутковості банку. У той же час, недостатньо враховується рівень ринкового попиту на кредити, фактори ризику при кредитування клієнта і ефективності господарського заходу, на який видається позика, а також цілий ряд макроекономічних факторів, що так чи інакше впливають на кредитну активність банківських установ.

Принцип забезпеченості виражає можливість реалізації майнових інтересів кредитора щодо наданих у тимчасове користування коштів у разі відсутності у позичальника можливостей повернення кредиту. Розвиток даного принципу характеризується послідовним відходом від притаманної плановій економіці практики, за якої єдиним забезпеченням кредиту вважались запаси товарно-матеріальних цінностей в кругообороті позичальника, відповідно до коливання розміру яких визначалась потреба у банківських позичках, а відтак і можливості їх погашення. Зміна умов виробничо-господарської діяльності підприємств у перехідний період, що пов’язано із поступовим формуванням ринків як для факторів виробництва, так і для готової продукції (із складанням відповідної кон’юнктури на них), виявили суттєві труднощі трансформації тих чи інших матеріальних цінностей у грошові кошти для погашення позик. У зв’язку з цим розширення складу видів забезпечення (включаючи гарантії і поручительства інших платоспроможних осіб, заставу майна, страхування) стало об’єктивним процесом, адекватним зростанню рівня ризиків підприємницької діяльності в перехідний період і відповідно імовірності непогашення наданих у позичку коштів. Загальна ж можливість дотримання даного принципу безпосередньо пов’язана з організацією аналітичної роботи комерційного банку щодо оцінки якості пропонованого у заставу майна позичальника (ліквідність, динаміка цін, затрати на реалізацію), а також надійності і ділової репутації поручителів, гарантів, страхових фірм, діяльність яких є важливим елементом в системі захисту майнових інтересів кредитора.

Разом з тим, необхідно зазначити, що орієнтація банку на надійне забезпечення не повинна домінувати у практичній реалізації грошово-кредитних відносин, оскільки кінцеві результати витрачання позичених коштів, а відтак і можливості їх своєчасного повернення значною мірою залежать від ефективності заходу, що кредитується, у зв'язку з чим не менш важливим є дотримання цільового характеру наданих позичок.

Принцип цільового характеру кредиту зумовлює необхідність спрямування наданих у тимчасове користування коштів лише на ті цілі, що були передбачені кредитним договором між банком і позичальником. Це передбачає використання відповідних ресурсів лише при реалізації тих проектів і здійсненні тих господарських заходів, які були попередньо проаналізовані банком на предмет економічної ефективності, тобто насамперед окупності затрат і можливості підприємства повернути позику. У кінцевому підсумку саме ефективність здійснюваних позичальником витрат з використанням коштів банку має бути основою цільового спрямування кредиту на ті чи інші проекти, а не окремі групи товарно-матеріальних цінностей, котрі обліковуються на відповідних балансових статтях, як це практикується при здійсненні позичкових операцій окремими комерційними банками, що, однак, не може слугувати надійною гарантією рентабельності затрачених коштів.

Слід відзначити, що загальний перелік розглянутих вище принципів кредитування (щоправда без деталізації) визначено пунктом 9 Положення НБУ «Про кредитування» в якості умов, котрі мають передбачатися в кредитному договорі між комерційним банком та позичальником. Втім, якщо вже визначати ці принципи в якості основи, фундаменту для побудови грошово-кредитних відносин на мікроекономічному рівні, то даний перелік міг би бути доповнений ще і такими принципами, як диференційований підхід і мінімізація ризику при кредитуванні, актуальність дотримання яких в умовах перехідного періоду визначається як нестабільністю економічного розвитку в цілому, так і проблемами діяльності окремих суб'єктів господарювання зокрема. Указані принципи тісно взаємопов'язані між собою й виражають необхідність

диференціювання вихідних умов видачі кредитів різним категоріям позичальників залежно від результатів їх господарсько-фінансової діяльності та перспектив окупності відповідних проектів. Це є важливим засобом зниження рівня кредитного ризику та забезпечення своєчасного і повного повернення наданих кредитів з виплатою належних процентів, а в кінцевому підсумку – і засобом провадження гнучкої кредитної політики стосовно різних клієнтів відповідно до їхніх потреб і реальних можливостей погасити позику. Основним інструментом практичної реалізації указаних завдань є всебічний аналіз кредитоспроможності позичальника, який дозволяє банку оцінити перспективи використання наданих у тимчасове користування коштів в індивідуальному кругообороті капіталу клієнта та визначити найбільш адекватні параметри кредитної угоди відповідно до умов його виробничої діяльності.

Значна увага, приділена нами в роботі розгляду принципів кредитування пов’язана з тим, що вони слугують вираженням економічного змісту взаємин між комерційними банками та суб’єктами ринку з приводу надання позичок та загалом є ключовим елементом, на якому грунтується вся методологія організації грошово-кредитних відносин, позаяк саме принципи є своєрідною квінтесенцією (щодо практичного застосування) природи, суті, ролі і функцій кредиту як економічної категорії в цілому, так і банківського кредиту зокрема. І хоча грошово-кредитні відносини, як вже зазначалось вище, виражають дещо вужчий аспект суспільних відносин, аніж власне кредит, та дотримання відповідних принципів усе ж є неодмінною і вихідною умовою діяльності комерційного банку, спрямованої на реалізацію тих завдань, які визначені положеннями кредитної політики, а відтак виступає цільовим орієнтиром при розробці й застосуванні технології організації кредитного процесу на кожному із етапів відповідної роботи банку з позичальником.

Разом із тим, окрім основних принципів, на яких будується організація грошово-кредитних відносин, не менш важливим є також сам предмет, з приводу якого ці відносини виникають, або, інакшими словами, та матеріальна субстанція, що визначає потребу у передачі грошових коштів у тимчасове

користування, тобто по суті об'єкт кредитування. Незважаючи на те, що з початком реформування економіки було здійснено відхід від традиційного для банківської системи нашої країни пооб'єктного кредитування матеріальних цінностей і виробничих затрат відповідно до зміни їх обсягів згідно плану, а в якості пріоритетного фактора, що утворює підгрунтя кредитних відносин, визначено суб'єкт кредитування (відповідно до його потенційної спроможності виконувати зобов'язання за отриманими позичками), все ж необхідно розуміти, що першоосновою кредитного процесу як такого безумовно є об'єктивні потреби позичальника у додаткових ресурсах.

Слід відзначити, що в умовах, коли позитивна оцінка фінансового стану клієнта і високий рівень його кредитоспроможності, котрі часто-густо декларуються українськими комерційними банками у якості базових засад побудови кредитних взаємин з позичальником, власне об'єкт кредитування до деякої міри виводиться у кредитному процесі на задній план, що іноді виражається у покритті за рахунок позики виробничих потреб підприємства у широкому розумінні. Звісно, якщо йдеться про першокласних позичальників, які підтримують з банками тривалі ділові стосунки без особливих проблем щодо погашення кредитів, то до них може бути застосовано підхід, згідно якого об'єктом кредитування є виробничий процес в цілому, заради забезпечення неперервності якого видається позичка (приміром, на покриття тимчасового розриву у платіжному обороті, коли власних коштів і виручки, що надходить на рахунок підприємства виявляється недостатньо для здійснення поточних розрахунків із контрагентами).

Проте у більшості випадків об'єкт кредитування має набувати чіткого предметного вираження з огляду на те, що матеріальне наповнення виданих у позику коштів значною мірою визначає перспективи повернення авансованої у виробництво вартості з урахуванням особливостей індивідуального кругообороту капіталу на тому чи іншому підприємстві. Відповідно до цього об'єктом кредитування у різних галузях економіки виступають певні матеріальні цінності, необхідні для забезпечення неперервності

відтворювального процесу і джерелом формування яких слугують банківські позики.

Безпосереднє ж спрямування кредитів визначається особливостями руху оборотного чи основного капіталу підприємства, для формування окремих елементів яких необхідним є залучення позичених коштів, що в кінцевому підсумку зумовлює кредитування поточної або інвестиційної діяльності господарюючих суб'єктів. У першому випадку йдеться про запаси товарно-матеріальних цінностей і виробничі затрати, що слугують об'єктами кредитних вкладень банку (у промисловості це сировина, основні і допоміжні матеріали, паливо, тара, малоцінні і швидкозношувані предмети, затрати, пов'язані із підготовкою до сезону переробки сировини, у торгівлі – товари в обороті, у сільському господарстві – витрати рослинництва, тваринництва, мінеральні добрива, паливно-мастильні матеріали). У другому випадку об'єктом кредитування виступають затрати на розширення, реконструкцію і технічне переоснащення виробництва, спорудження нових об'єктів, придбання техніки, обладнання і транспортних засобів, організацію випуску нової продукції.

В Україні розподіл кредитних вкладень комерційних банків за вказаними напрямами відображає об'єктивні труднощі спрямування коштів на інвестиційні цілі, позаяк значно нижчі темпи оборотності основного капіталу, а відтак і більші строки окупності розміщених коштів зумовлюють більший ризик для банку та в умовах нестабільної економічної ситуації в перехідний період виступає антистимулом до кредитування інвестиційних потреб підприємств, у результаті чого їхня частка в об'єктній структурі кредитного портфеля банків залишається протягом останнього періоду часу практично на незмінному рівні, не перевищуючи 10% (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Цільове спрямування кредитів, наданих комерційними банками України суб'єктам господарювання *

(млн. грн.)

	станом на:									
	1.01.1999		1.04.1999		1.07.1999		1.10.1999		1.01.2000	
	сума	питома вага, %	сума	питома вага, %	сума	питома вага, %	сума	питома вага, %	сума	питома вага, %
Усього кредитів в тому числі:	8855	100,0	9571	100,0	9618	100,0	11080	100,0	11783	100,0
- на поточну діяльність	7968	90,0	8619	90,0	8733	90,8	10158	91,7	10739	91,1
- на інвестиційну діяльність	887	10,0	952	10,0	885	9,2	922	8,3	1044	8,9

*Джерело : «Бюлетень НБУ»

При розгляді об'єктів банківського кредитування необхідно відзначити ще один важливий момент. Якщо в умовах адміністративної системи регулювання економічних процесів видача позик могла відбуватися в порядку компенсації вже здійснених витрат підприємства (утворених запасів готової продукції на складах і відвантаженої покупцям, незавершене виробництво), то нині пріоритет надається кредитуванню придбання конкретних матеріальних цінностей, обумовлених у договорі із позичальником, що суттєво підвищує можливості контролю банку за цільовим використанням позичок і відповідно до особливостей індивідуального відтворювального процесу при адекватному застосуванні тих чи інших методів кредитування забезпечує своєчасне повернення авансованої вартості.

Що стосується самих методів банківського кредитування, то їх генезис відображає послідовні зміни у практиці видачі і погашення позичок відповідно до зміни умов ведення господарської діяльності і того середовища, в якому функціонують підприємства при застосуванні командно-адміністративних або ж ринкових інструментів управління економічними процесами. Три основні методи кредитування (по залишку, по обороту і оборотно-залишковий), застосування яких мало місце в умовах планово-розподільчої системи,

засновувались на динаміці запасів товарно-матеріальних цінностей і витрат виробництва, зміна величини яких відповідно до плану зумовлювала по суті автоматичний процес видачі або погашення кредиту – відповідно до того, збільшувались чи зменшувались у підприємства розміри вказаних цінностей.

Окремі нюанси, що зумовлювали відмінності між указаними методами були пов'язані передусім з компенсаційним або платіжним характером кредиту. В першому випадку кредит направлявся на розрахунковий рахунок підприємства в порядку компенсації вже здійснених затрат на оплату цінностей і погашався в міру зниження прокредитованих затрат (кредитування по залишку), в другому – за рахунок позичок проводилась оплата розрахункових документів підприємства на придбання окремих цінностей (кредитування по обороту) або усієї сукупності виробничих запасів і затрат (оборотно-залишковий метод кредитування). Загальна ж характеристика цих методів відображає тісну ув'язку розміру кредиту, що надається, і строків його погашення виключно із наявністю відповідних товарно-матеріальних цінностей, оборот і зміна величини яких відбувається у відповідності з планами виробництва і реалізації продукції.

З урахуванням вищевикладеного незрозуміло, чому окремими авторами методи кредитування по обороту, по залишку і оборотно-сальдовий продовжують розглядатися у якості діючих нині прийомів, за допомогою яких комерційні банки нашої країни здійснюють видачу кредитів [37, с.460]. Адже природно, що з відмовою від планових засад ведення господарської діяльності та нормативного розмежування оборотних коштів підприємств на власні і позичені на зміну кредитування об'єкта (за самим фактом його наявності, причому досить часто незалежно від кінцевих результатів діяльності позичальника) прийшов метод кредитування суб'єкта, в основі якого лежить оцінка фінансового стану клієнта та його можливостей ефективно використовувати та своєчасно погашати надану банком позику. І хоча наявність самого об'єкта кредитування залишається важливим елементом організації грошово-кредитних відносин, сучасна спрямованість методології організації

позичкових операцій комерційного банку грунтується на індивідуальному підході до кожного окремого позичальника, вивченні особливостей його діяльності та перспектив розвитку.

Указані моменти знаходять безпосереднє відображення у практичному застосуванні комерційними банками тих методів кредитування, які засновуються вже на принципово нових підходах до побудови кредитних взаємин з клієнтом з огляду як на ресурсні можливості банку (а не кредитні плани, доведені в централізованому порядку), так і завдання щодо мінімізації ризику і забезпечення належної рентабельності позичкових операцій. При найбільш загальному розгляді класифікації таких методів кредитування їх можна умовно поділити на дві основні групи.

Перша група включає методи, основний зміст яких полягає у тому, що питання про видачу позики вирішується кожен раз в індивідуальному порядку на основі поданої клієнтом заяви. У разі прийняття позитивного рішення щодо надання кредиту клієнту відкривається позичковий рахунок, дебетове сальдо якого відображає величину наданих у тимчасове користування коштів. Водночас на відповідну суму збільшується кредитове сальдо поточного рахунку позичальника, що надає останньому можливість виписувати чеки або інші платіжні документи на банк для здійснення розрахунків, передбачених цілями кредитної угоди. Щоправда, у кредитній діяльності українських комерційних банків більшою мірою практикується не зарахування суми позики на поточний рахунок (що підвищує ризик нецільового використання кредиту), а безпосередня оплата розрахункових документів, представлених позичальником у відповідності з копіями контрактів з контрагентами на придбання тих чи інших цінностей в рамках умов, визначених кредитним договором. Погашення кредиту при цьому здійснюється або разовим платежем по закінченні строку користуванні позикою, або періодичними внесками – в розстрочку, згідно графіка, узгодженого з банком.

Метод кредитування, видача позик при якому має разовий характер і покликана обслуговувати конкретні цілі виробничої (на поточні чи інвестиційні

потреби) або торговельної діяльності (всередині країни й за експортно-імпортними угодами) нині являє собою домінуючий спосіб організації грошово-кредитних відносин вітчизняних комерційних банків із суб'єктами господарювання. Навіть якщо розглядати операції репо (продаж цінних паперів із зворотним викупом), врахування векселів (дострокова оплата суми векселя його власнику за мінусом дисконту з наступним стягненням боргу з платника за векселем), а також факторингові операції (придбання у постачальника права отримання боргу з покупця за поставлені йому цінності) у якості окремих видів кредиту, згідно до пропонованої Національним банком України класифікації, то практична реалізація кредитних взаємин комерційних банків із позичальниками у кожному із зазначених видів операцій так чи інакше передбачає окремий, індивідуальний розгляд відповідних заявок, що дозволяє віднести ці методи до першої групи. Втім, їхня частка у загальній структурі позичкових операцій українських комерційних банків за видами кредитів перебуває на досить низькому рівні, що можна пояснити недостатнім розвитком як вторинного ринку цінних паперів загалом, так і вексельного обігу між підприємствами зокрема (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Структура кредитного портфеля комерційних банків України за видами наданих позик станом на 1.01.2000 року *

(млн. грн.)

	Усього кредитів	Із загальної суми:		питома вага у загальному обсязі, %
		позики юридичним особам	позики фізичним особам	
Усього кредитів, наданих суб'єктам господарювання	11783	11101	682	100,0
Овердрафт	127	109	18	1,1
Операції репо	11	11	-	0,1
Враховані векселі	355	355	-	3,0
Факторингові операції	12	12	-	0,1
Кредити за внутрішніми торговельними операціями	1307	1307	-	11,1
Кредити за експортно-імпортними операціями	3836	3836	-	32,6

Інші кредити в поточну діяльність	4876	4397	479	41,4
Інші кредити в інвестиційну діяльність	1259	1074	185	10,7

* Джерело: «Бюлетень НБУ»

Друга група методів кредитування охоплює позичкові операції, зміст яких передбачає видачу кредиту клієнту в межах заздалегідь встановленого для нього банком ліміту, що використовується в міру виникнення потреби. Основною формою реалізації вказаних методів на практиці є відкриття кредитної лінії, що являє собою угоду між комерційним банком і позичальником про максимальну суму позики, яку клієнт може використовувати протягом встановленого строку при дотриманні певних умов (наприклад, належний рівень фінансової стійкості).

Однак, якщо в умовах розвинутих ринкових відносин відкриття кредитної лінії передбачає по суті найвищий рівень довіри банку до позичальника, що визначає можливості останнього у будь-який момент отримати позику без додаткових оформлень та переговорів із банком (так само як і можливості не скористатися правом на отримання кредиту), то в умовах перехідного періоду уся сукупність негативних факторів, що супроводжують діяльність підприємств (значні обсяги дебіторсько-кредиторської заборгованості, низький рівень платоспроможного попиту на кінцеву продукцію, негнучкість виробництва стосовно змін ринкової кон'юнктури, надмірне податкове навантаження, політичний ризик підприємницької діяльності тощо) не дозволяє активно використовувати метод кредитування, заснований значною мірою на позитивній оцінці перспектив розвитку того чи іншого суб'єкта господарювання. За подібних обставин навіть формальне відкриття українськими комерційними банками кредитних ліній для своїх клієнтів часто-густо набуває вигляду серії послідовних позик, що за своєю суттю (порядок оформлення, контролю) є радше тими ж разовими кредитами на строго визначені цілі, проте з тією відмінністю, що заборгованість за кожним із них

сумується в межах загально визначеного ліміту лінії.

В силу указаних причин у вітчизняній банківській практиці не можуть знайти широкого використання ті методи кредитування, котрі так чи інакше пов'язані з відкриттям кредитної лінії клієнту і котрі активно застосовуються комерційними банками промислово розвинутих країн (револьверний кредит, овердрафт, кредитування за контокорентом, сезонні кредитні лінії, кредитні картки). Щоправда, з урахуванням відносної простоти використання технології позичкових операцій в якості класичного способу організації кредитних взаємин у рамках даної групи методів кредитування, використовуваних українськими комерційними банками, можна відзначити овердрафт (тобто дозвіл клієнту здійснювати платежі на суми, що перевищують залишок коштів на його поточному рахунку). Однак реальна частка цього виду кредитування у загальній сукупності кредитних вкладень залишається на дуже низькому рівні – 1,1% (табл. 4.6), що загалом відображає обережний підхід банківських установ нашої країни до організації грошово-кредитних відносин із господарюючими суб'єктами й намагання зайвий раз уникнути автоматизму у видачі кредитів навіть у тому разі, якщо йдеться про найбільш надійних клієнтів, позаяк досить часто відсутні чіткі гарантії збереження цієї «надійності» навіть у найближчій перспективі.

Таким чином, усі розглянуті вище *фундаментальні засади*, на яких грунтується сучасна організація грошово-кредитних відносин на мікроекономічному рівні – збіг інтересів кредитора й позичальника, залежність видачі позики від ресурсних можливостей банку, чітке визначення матеріальної основи позичкової операції, дотримання базових принципів кредитування й застосування адекватних методів провадження кредитного процесу – загалом вказують на поступове наближення, хоча і не в повній мірі, відповідного блоку механізму цих відносин до ринкових умов ведення господарської діяльності.

Разом з тим, необхідно відзначити, що на сьогоднішній день практична організація грошово-кредитних відносин вітчизняних комерційних банків з клієнтами не засновується на якійсь єдиній методології провадження

позичкових операцій у тому розумінні, що відсутня певна уніфікована, визначена Національним банком України, нормативна база, яка б регламентувала усю послідовність дій банку в процесі надання кредитних послуг суб'єктам ринку. Відтак по суті кожен комерційний банк розробляє основи кредитної політики і виходячи з власного досвіду визначає відповідні підходи до побудови процесу кредитування, регулюючи усі необхідні процедури прийняття рішень і функції персоналу на кожному із етапів організації кредитних взаємин з клієнтами. Незважаючи на зазначені моменти, нам представляється можливим виділити певні єдині організаційні засади реалізації грошово-кредитних відносин, що притаманні більшості комерційних банків нашої країни з огляду на численні спільні риси того порядку здійснення позичкових операцій, який регламентується внутрішніми інструкціями банків і схематичну побудову якого відображено на рис. 4.4.

Загальна спрямованість дій комерційного банку у процесі кредитування визначається завданнями щодо мінімізації ризику за позичковими операціями та забезпечення їх максимальної дохідності. На цій основі будується і відповідний алгоритм кредитної діяльності банку у взаєминах з індивідуальними позичальниками, виявом чого є дотримання чіткої послідовності етапів організації кредитування і процедур прийняття рішень, закріплених у певному документі про кредитну політику або ж (що більш характерно для банківських установ нашої країни) – у внутрішньому положенні чи інструкції, розробленій з метою регламентування дій персоналу.

Початок основної роботи комерційного банку щодо організації грошово-кредитних відносин з клієнтом полягає у попередньому розгляді й відборі найбільш прийнятних заявок на отримання позички з огляду на відповідність цілей використання залучених коштів тим пріоритетам, що визначені кредитною політикою. Втім, на практиці українські банки далеко не завжди керуються тими чи іншими пріоритетами при вирішенні питання щодо можливості надання кредитних послуг суб'єкту господарювання (якщо тільки не вважати таким пріоритетом першочерговість обслуговування клієнтів, які

мають тривалі ділові стосунки з банківською установою, або ж інсайдерів чи пов'язаних з ними осіб – як гірший варіант прийняття відповідних рішень про надання позики в плані ризикованості). Слід відзначити, що досить часто на рівні суб'єктивної оцінки при вирішенні питання щодо можливості прийняття до розгляду заявок на отримання кредиту можуть фігурувати і такі чинники, як наявність поточного рахунку клієнта у банку, тривалість обслуговування даного підприємства та рівень взаємовідносин його керівництва із керівництвом банківської установи.

Попередня оцінка обгрунтованості заяви на видачу позики має на меті аналіз вихідних даних про кредитну операцію та визначення її перспективності. Даний елемент роботи банку справді значною мірою враховує суб'єктивні аспекти майбутньої угоди, пов'язані, скажімо, із репутацією клієнта, його професійними якостями і рівнем компетенції, що виявляється на основі попередньої бесіди з відповідальними банківськими працівниками. Проте, це аж ні як не може слугувати вагомим підгрунтям для прийняття заяви до розгляду, позаяк ведення переговорів й отримана у їх ході інформація не дає підстав для остаточного висновку про можливість надання кредиту.

Твердження ж в окремих дослідженнях діяльності українських банків про те, що «рішення по кредитній заявці приймається на основі практичного досвіду і певного інтуїтивного відчуття» [37, с.372], слід вважати явним перебільшенням, запозиченим радше із досвіду роботи зарубіжних комерційних банків. Адже нинішня практика здійснення позичкових операцій банківськими установами нашої країни, пов'язана із значними ризиками підприємницької діяльності, не дає можливості допускати будь-які щонайменші послаблення складної процедури попереднього аналізу і контролю за діяльністю клієнта і оцінки його перспектив.

Для банку важливо прийняти рішення про продовження роботи із даним клієнтом з огляду на ті параметри кредиту, в рамках яких, на думку позичальника, має відбуватися організація грошово-кредитних відносин. Йдеться передусім про обгрунтування необхідності кредиту на певні цілі

господарської діяльності, розміри і строки залучення коштів, а також пату, яку готовий заплатити позичальник за користування кредитом і пропоноване ним забезпечення. Вказані параметри є прийнятними для банку, якщо цілі заходу, що кредитується, відповідають з огляду на ситуацію на ринку об'єктивним можливостям позичальника отримати дохід і повернути позику, а сума, термін і плата за користування кредитом – можливостям банку щодо наявних ресурсів, встановлених внутрішніх лімітів кредитування одного позичальника, а також дотримання економічних нормативів. У цьому разі клієнту повідомляється перелік документів, які необхідно представити банку для подальшого розгляду з метою отримання кредиту.

Необхідно відзначити, що кожним комерційним банком у нашій країні встановлюються власні вимоги щодо того пакету документів, який повинен надавати клієнт для вирішення питання про видачу йому кредиту, хоча в цілому цей пакет є досить типовим і охоплює в середньому 10-20 документів, визначених інструкцією банку про кредитування – окремо або ж у складі затвердженої кредитної політики (див. п.4.1) – установчі документи, бізнес-плани, бухгалтерська і статистична звітність, податкові декларації тощо. При цьому банки перевіряють достовірність усіх наданих позичальником документів, а також взаємозв'язок і відповідність між ними. Основна мета, яку переслідує банк, формуючи певні вимоги щодо пакету документації клієнта, полягає в отриманні максимально повної за обсягом інформації про різноманітні аспекти фінансово-господарської діяльності позичальника з тим, щоб провести якісну і всебічну оцінку поточного стану і перспектив співробітництва із даним клієнтом у сфері організації грошово-кредитних відносин.

У цьому відношенні можна констатувати певне наближення вітчизняної практики встановлення банками вихідних документальних параметрів організації кредитного процесу до того порядку, що діє у комерційних банках розвинутих країн [201, с.246]. Так чи інакше вивчення відповідних документів і систематизація результатів цієї роботи має забезпечити прийнятну відповідь на

три основні запитання: 1) правовий статус позичальника; 2) якість представленого ним забезпечення; 3) кредитоспроможність клієнта.

Метою оцінки правового статусу позичальника є перевірка його правоздатності та дієздатності з точки зору можливості самостійно відповідати за власними зобов'язаннями (наявність установчих документів, реєстраційних свідоцтв, патентів, ліцензій на здійснення різних видів господарської діяльності). Підприємства, що подають заявку на видачу позики мають бути належним чином зареєстровані, мати сплачений статутний фонд, а захід, що передбачається кредитувати, повинен відповідати статутній діяльності позичальника і вимогам чинного законодавства. При цьому строк, на який отримується позика і тривалість заходу, що кредитується, мають узгоджуватись із строками дії ліцензій на проведення тих чи інших видів господарської діяльності.

Необхідно відзначити, що і комерційними банками розвинутих країн при розгляді документів на видачу кредиту значна увага приділяється правовим аспектам функціонування підприємства – як-то його організаційній формі (одноосібне, товариство чи корпорація), тривалості існування, особам власників та їх правам на майно компанії, що в кінцевому підсумку є необхідною умовою реалізації взаємин з тими позичальниками, котрі спроможні у юридичному плані відповідати за взяті на себе зобов'язання у кредитній угоді. Позитивним у цьому відношенні слід вважати створення практично усіма комерційними банками нашої країни юридичних підрозділів, відповідальних за належну оцінку даних аспектів діяльності позичальника.

Указані аспекти перебувають у тісному взаємозв'язку із формою власності підприємства, що подає заявку на отримання кредиту. На сьогоднішній день основними суб'єктами кредитування українських комерційних банків є господарства недержавної форми власності – приватної і колективної, сумарна частка заборгованості яких у структурі кредитного портфеля банківських установ за результатами роботи у 1999 році складала, зокрема, 86,3% (табл. 4.7).

Як видно із наведених у таблиці даних, загальна тенденція у структурі кредитних вкладень комерційних банків за останні кілька років характеризується суттєвим зростанням у складі позичальників питомої ваги підприємств і організацій, які перебувають поза державною власністю, що відображає не лише сам перебіг приватизаційних процесів в країні із зростанням частки указаних господарюючих суб'єктів у структурі економіки, а й зміни орієнтації кредитної активності банківських установ (особливо тих із них, що не належать до групи «системних» банків).

У будь-якому разі, якщо форма власності сама по собі і не впливає на правовий статус позичальника в плані його дієздатності (де-юре), то може суттєво позначитися на його можливостях виконувати свої обв'язки за кредитними угодами де-факто, позаяк діяльність державних підприємств часто-густо пов'язана із неефективним менеджментом, що має негативні наслідки для фінансового стану і перспектив розвитку виробництва. Як наслідок, маємо суттєве зниження частки заборгованості таких підприємств у кредитному портфелі банків (із майже 60% у 1995 р. до 11,4% у 1999 р.) нарівні із зниженням їхньої частки у структурі господарства країни загалом.

Таблиця 4.7

Структура кредитів, наданих комерційними банками України суб'єктам господарювання за формами власності позичальників *

(млн. грн.)

	1995		1996		1997		1998		1999	
	сума	Питома вага, %	сума	питома вага, %	Сума	питома вага, %	сума	питома вага, %	Сума	пито-ма вага, %
Усього кредитів	4078	100,0	5452	100,0	7295	100,0	8855	100,0	11783	100,0
Приватна	136	3,4	200	3,7	345	4,7	1198	13,5	1449	12,3
Колективна	1502	36,8	1979	36,3	4752	65.1	6258	70.7	8726	74,0
Державна	2440	59.8	3274	60.0	2200	30.2	1276	14.4	1339	11,4
Юридичних осіб інших держав	-	-	-	-	-	-	122	1.4	270	2,3

*Джерело: «Бюлетень НБУ»

Другим важливим моментом для розгляду є якість забезпечення, що пропонується клієнтом при отриманні кредиту. Це важливий елемент мінімізації ризику банку при розміщенні коштів на тимчасових засадах у різних господарюючих суб'єктів, результати діяльності яких можуть виявитися несприятливими для погашення позики із запланованих надходжень – передусім з отриманого доходу від заходу, що кредитується. З цією метою банки визначають придатність майна (основного чи оборотного капіталу) для прийняття в заставу з огляду на його ринкову вартість і перспективи збуту в разі неможливості своєчасного погашення позики, а також витрат, які може понести банк у процесі реалізації заставлених цінностей, включаючи і такі моменти, як зниження попиту на відповідні активи, їх фізичний і моральний знос тощо.

Заставодавець повинен бути власником майна, яке передається у заставу, що підтверджується оформленими належним чином свідоцтвами. Як правило, якщо йдеться про основні фонди, банки не приймають в заставу промислове чи торговельне обладнання із строком експлуатації понад 10 років, а автомобілі і оргтехніку – понад 3-5 років. Якщо ж ідеться про оборотний капітал, то до розгляду в якості забезпечення можуть прийматися окремі види товарно-матеріальних цінностей, які користуються широким попитом, що підтверджується належними маркетинговими дослідженнями не лише позичальника, а й самого банку. Слід зауважити, що банківські установи у нашій країні вкрай неохоче приймають в заставу дебіторську заборгованість, цінні папери, незавершене будівництво, врожай майбутніх періодів та інші подібні активи позичальника, ліквідність яких викликає серйозні сумніви.

Додатковими формами забезпечення кредиту слугують гарантії і поручительства інших юридичних осіб, платоспроможність яких не викликає сумнівів, а також (що рідше) страхові поліси надійних страхових компаній. Однак при згоді на подібне забезпечення у комерційного банку з'являються додаткові витрати на перевірку фінансового стану і платоспроможності поручителів, гарантів і страховиків, що має визначати впевненість банку у їхніх

можливостях виконувати зобов'язання позичальника щодо повернення наданих у кредит коштів.

Необхідно підкреслити, що у розглянутому аспекті в якості забезпечення кредиту до уваги беруться ті джерела погашення заборгованості (застава, гарантії, поручительства, страхування), які можуть бути використані банком у разі неможливості клієнта повернути позику, що по суті являє собою додатковий гарантійний елемент у механізмі організації грошово-кредитних відносин, створюючи належні умови для мінімізації кредитного ризику. Однак, основним елементом у цій системі все ж є глибокий, всебічний аналіз кредитоспроможності позичальника, за допомогою якого з'ясовуються можливості клієнта ефективно організувати свою виробничу діяльність і погасити кредит за рахунок отриманого доходу, що власне і є первинним і головним джерелом повернення отриманих у тимчасове користування коштів, що вивільняються по завершенні індивідуального кругообороту капіталу підприємства.

Важливим моментом, на якому слід наголосити при розгляді особливостей організації кредитного процесу у комерційних банках нашої країни, є наявність певного «перекосу» в бік вторинних джерел погашення позичок (тобто різних форм забезпечення), наявність яких у клієнта в багатьох випадках відіграє домінуючу роль при вирішенні питання про надання йому кредиту. За подібних обставин банки, орієнтуючись на вимоги надання надійного (як це їм представляється) забезпечення, досить часто підходять до оцінки кредитоспроможності позичальника суто формально, не завжди відмовляючи у кредиті при наявності негативних тенденцій у динаміці показників, що характеризують фінансовий стан того чи іншого суб'єкта господарювання.

У реальній дійсності, однак, використання вторинних джерел погашення кредиту є досить трудомістким процесом, ефективність якого значною мірою залежить не лише від ретельної оцінки платоспроможності гарантів і ліквідності застави, а й від дієвості правового механізму, який дозволяє у

повному обсязі використовувати відповідні засоби погашення кредиту, наявності розвинутої інфраструктури ринків нерухомості, засобів праці та інших активів, що підлягають реалізації, а також належного рівня кваліфікації банківського персоналу для роботи на відповідних ринках. Відсутність же у банківській практиці нашої країни можливостей ефективного використання указаних форм забезпечення кредиту, а також недостатній рівень організації аналітичної роботи щодо оцінки кредитоспроможності позичальників слід вважати ключовими факторами, які визначають зростання кредитного ризику у діяльності українських комерційних банків, а відтак і значну частку заборгованості за проблемними позиками у загальній структурі кредитного портфеля (рис. 4.5).

Рис.4.5. Структура заборгованості за кредитами, наданими суб'єктам господарювання на 1.12.1999 року,%

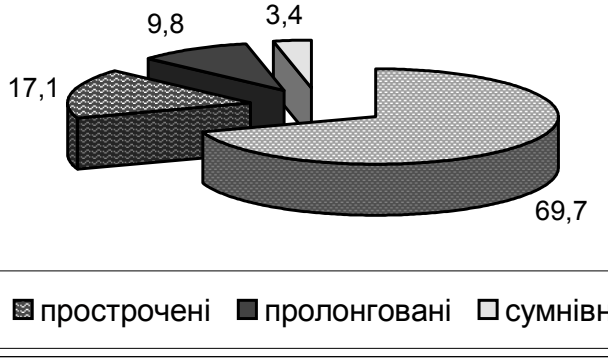

Якщо для комерційних банків розвинутих країн частка проблемних кредитів перебуває на рівні кількох процентів, то в Україні її величину, що на 1.12.99 р. складала 30,3% (при врахуванні пролонгованих позик), цілком очевидно слід вважати не лише природнім наслідком загальної економічної нестабільності і важкого фінансового стану підприємств більшості галузей економіки як об’єктивних причин такої ситуації, але і результатом недоліків у роботі самих банківських установ щодо мінімізації кредитного ризику – і в першу чергу через недостатньо якісний аналіз кредитоспроможності позичальників. А це вже слід вважати більшою мірою суб’єктивною причиною того становища, яке склалося із погашенням наданих комерційними банками

позичок.

Указані обставини визначають необхідність приділення основної уваги банку на початкових етапах роботи з клієнтом саме оцінці кредитоспроможності, що є базовим елементом в системі заходів з мінімізації кредитного ризику, окрім розглянутих вище форм забезпечення позики, а також реалізації контрольних функцій банку на подальших стадіях взаємодії із позичальником.

Основним завданням банківського аналізу кредитоспроможності клієнтів є визначення факторів, які можуть спричинити неповернення позики або, навпаки, забезпечують її своєчасне погашення. Суть кредитоспроможності як стану, що характеризується своєчасністю повернення вкладених у виробництво кредитів на основі завершення індивідуального кругообороту капіталу і вивільнення авансованої вартості у грошовій формі, загалом визначає якісні параметри діяльності позичальника як суб'єкта грошово-кредитних відносин і наявність у нього об'єктивних можливостей погашення наданих банком кредитів.

Від того, наскільки точно комерційний банк зможе визначити указані можливості залежить ефективність його власної діяльності як підприємства, здатного до ефективного розміщення акумульованого ресурсного потенціалу й отримання прийнятного доходу від позичкових операцій. У кінцевому підсумку саме результати аналітичної роботи із визначення кредитоспроможності клієнта мають дати відповідь на запитання не лише про принципову можливість організації з ним грошово-кредитних відносин, а й про конкретні умови, на яких ці відносини мають будуватися, з тим, щоб забезпечити оптимальне поєднання інтересів банку і позичальника.

Діюча в Україні практика оцінювання комерційними банками кредитоспроможності позичальників, як врешті і організація кредитного процесу загалом, не засновується на якихось уніфікованих підходах до аналітичної роботи у даній сфері. По суті кожному банку з урахуванням специфіки його діяльності й стратегії щодо обслуговування тих чи інших

сегментів ринку й відповідних груп клієнтів надано можливість розробляти й використовувати власну методику аналізу кредитоспроможності, що грунтується на певних показниках і їх критеріальних значеннях, у порівнянні з якими робиться висновок про можливість видачі кредиту даному позичальнику.

У цих умовах Національним банком України визначено лише рекомендовані напрями аналітичної роботи, що можуть використовуватись комерційними банками для оцінки кредитоспроможності клієнтів. Суть указаних рекомендацій зводиться до визначення загального переліку тих економічних показників діяльності позичальника, які мав би враховувати комерційний банк, причому не стільки для вирішення питання про можливість видачі кредиту (що головне і потребує комплексної оцінки усіх існуючих аспектів виробничої діяльності клієнта і його фінансово-господарського стану), скільки для класифікації вже виданих кредитів і оцінки кредитного ризику з метою нарахування резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями (тобто така собі оцінка post factum) [14].

І хоча зазначений перелік охоплює такі показники як обсяг реалізації, прибутки і збитки, рентабельність, ліквідність, грошові потоки, склад дебіторсько-кредиторської заборгованості, собівартість продукції, а також окремі фактори суб'єктивного характеру (ефективність управління, ринкова позиція, професіоналізм керівництва тощо), їх деталізація і порядок розрахунку вочевидь віднесено до сфери компетенції комерційних банків, а Національним банком визначено усього декілька примірних коефіцієнтів для оцінки фінансового стану з указанням порядку їх розрахунку і орієнтовних теоретичних значень (додаток 18).

За подібних обставин основний наголос у розробці методики аналізу кредитоспроможності позичальників вже самим комерційним банком робиться здебільшого на оцінці фінансового стану, в основі якої лежать показники, рекомендовані Національним банком, а також кілька додаткових коефіцієнтів, котрі в цілому дозволяють охарактеризувати три основні аспекти діяльності клієнта:

1) платоспроможність, тобто здатність позичальника без порушення нормального перебігу виробничого процесу здійснювати строкові платежі за рахунок відповідних їм за строками грошових надходжень від реалізації цінностей. Для оцінки платоспроможності баланс підприємства аналізується на предмет ліквідності, тобто такої структури його активу і пасиву, яка засвідчує можливості позичальника вивільняти з обороту кошти в грошовій формі для погашення боргових зобов'язань;
2) фінансову стійкість, що відображає рівень забезпеченості позичальника власним капіталом і дозволяє оцінити міру його залежності від залучених ресурсів;
3) надійність, що дозволяє зробити висновок про забезпеченість суми кредиту, який надається, переданим у заставу майном, а також загальну ефективність виробничої діяльності позичальника.

Попри те, що практично кожним комерційним банком розробляється й використовується власна оцінка кредитоспроможності клієнтів, показники зазначених трьох груп у тому чи іншому поєднанні, як правило, присутні у цих розробках, утворюючи основу відповідної аналітичної роботи, у якій коефіцієнти, рекомендовані Національним банком України, доповнюються деякими коефіцієнтами самого банку відповідно до уявлень останнього про важливість дослідження різних аспектів діяльності позичальника (додаток 19). Крім того, банком можуть аналізуватися і такі параметри діяльності підприємства, як період його функціонування, погашення кредитів, отриманих у минулому, а також процентів за користування ними, наявність бізнес-плану і аудиторських висновків про діяльність підприємства (проте, оцінка цих факторів досить часто має суто формальний характер).

У подібних методиках загальний алгоритм аналітичної роботи щодо оцінки кредитоспроможності включає, як правило, дві основні стадії: на першій здійснюється розрахунок показників, які характеризують різні аспекти фінансового стану клієнта (інформаційною базою для цього слугують баланс

підприємства – ф.№1, звіт про фінансові результати – ф.№2, звіт про фінансово-майновий стан – ф.№3), на другій – за результатами проведених розрахунків і порівняння отриманих значень показників з їхніми критеріальними рівнями клієнт відноситься до певного класу надійності, що визначає умови подальшої організації з ним грошово-кредитних відносин.

При цьому можливе використання двох варіантів підрахунку результатів. У простішому з них залежно від того, наскільки фактичне значення коефіцієнта відповідає критеріальному рівневі даний показник отримує певну суму балів (у разі невідповідності теоретичному значенню дана величина є нульовою або від'ємною), а потім усі бали додаються в загальний результат. При складнішому варіанті кожному коефіцієнту з усіх підгруп (платоспроможності, фінансової стійкості, надійності) банком присвоюється певне вагове значення, яке вказує на важливість того чи іншого показника для оцінки кредитоспроможності позичальника. На цій основі розраховується інтегральна оцінка фінансового стану – шляхом додавання суми балів, набраних за кожним показником і помножених на вагове значення останнього.

Для кожного класу надійності, до якого може бути віднесений клієнт за результатами аналізу, встановлюється певний діапазон балів, що вказує на відповідний рейтинг кредитоспроможності – від дуже доброго (підприємства із стійким фінансовим станом) до незадовільного (фактично безперспективні підприємства щодо ефективності використання і своєчасності погашення наданих у позику коштів). Відповідно до указаної класифікації на основі оцінки фінансово-господарської діяльності клієнта комерційним банком приймається остаточне рішення про можливість і доцільність видачі йому кредиту, а також основні умови відповідної угоди з позичальником (сума, строк, процентна ставка, величина і вид забезпечення).

Щоправда, як показує практика, навіть у внутрішніх нормативних документах комерційних банків, що регламентують порядок оцінки кредитоспроможності позичальника, здебільшого відсутні чіткі вказівки щодо застосування отриманих результатів цієї оцінки для визначення указаних

параметрів кредиту і їх диференціації залежно від класу клієнта. Адже, використовуючи загальні основи розподілу позичальників на п’ять класів за методикою НБУ, у якій до класу А належать найбільш надійні позичальники з мінімальним ризиком кредитування, а для класів Б, В, Г і Д ризик відповідно зростає, комерційні банки у своїй кредитній політиці не встановлюють чітких правил взаємодії із позичальниками кожної групи і критеріїв диференціації умов кредитування. Врешті, можна навіть стверджувати, що дані класифікаційні групи, призначенням яких у відповідному нормативі НБУ є оцінка якості сформованого кредитного портфеля і визначення величини резервів за ним, були просто механічно перенесені на той аспект роботи комерційного банку, який вимагає глибокого попереднього вивчення фінансово-господарської діяльності позичальника і диференціації на цій основі вихідних умов організації грошово-кредитних відносин.

У результаті має місце порушення одного із основних принципів кредитування, про який йшлося вище, – диференціації вихідних умов позичкової операції. На практиці досить часто зустрічається спрощений підхід банку до побудови кредитного процесу: або позичка видається на умовах клієнта, якщо система показників його фінансового стану відповідає критеріальним значенням, а вихідні параметри прийнятні для банку, або ж не видається взагалі у разі невідповідності системи показників необхідному рівневі.

Однак при цьому слід розуміти, що загальна орієнтація кредитного процесу лише на значення показників, які відображають джерела і розміщення основних і оборотних коштів та результати господарсько-фінансової діяльності клієнта, є ризикованою сама по собі, позаяк і склад указаних коефіцієнтів і методика їх розрахунку не позбавлені певних недоліків, а це підвищує імовірність спотворення реальної картини діяльності клієнта і робить можливим виникнення проблем із погашенням позичок і належних за ними процентів. Зазначені недоліки пов’язані із цілим рядом наступних об’єктивних моментів.

По-перше, це стосується фрагментарного (тобто на певну дату) значення кожного коефіцієнта, а тому навіть їх статистичний ряд за минулі періоди може і не надати об'єктивної оцінки функціонування підприємства. По-друге, негативно позначаються на достовірності оцінки кредитоспроможності інфляційні процеси, котрі спотворюють показники, що характеризують можливості погашення кредитної заборгованості (така ситуація може скластися, наприклад, унаслідок неоднакової динаміки вартості вкладених у виробництво ресурсів та цін на готову продукцію). По-третє, труднощі супроводжують також встановлення критеріальних значень показників фінансового стану позичальника, позаяк фактично не враховуються галузеві особливості діяльності підприємств, оскільки це потребує глибоких статистичних досліджень технологічного циклу і фінансового стану надто широкого кола господарств, що не під силу окремим комерційним банкам. По-четверте, досить важко оцінити вагове значення (або суму балів) для кожного коефіцієнта, так як визначення важливості того чи іншого показника у загальній системі оцінки фінансового стану більшою мірою спирається суто на суб'єктивні уявлення про пріоритетність певного параметру діяльності клієнта для вирішення питання про можливість видачі йому кредиту.

Одним із напрямів до розв'язання указаних проблем можна було б вважати впровадження у діючу практику оцінки кредитоспроможності позичальника аналіз грошового потоку клієнта, що надає можливість оцінити обороти його коштів за певний період і більш повно охарактеризувати можливості погашення позичок. Крім того, доцільно було б розглянути питання про створення міжбанківської інформаційної бази, до якої за результатами аналітичної роботи комерційних банків із підприємствами різних галузей економіки, заносилися б дані про оптимальні критеріальні значення показників фінансового стану позичальників, які належать до відповідних галузей, що в результаті дало б можливість більш точно прорахувати і вагові значенні різних коефіцієнтів. Значної уваги з боку банку потребує також оцінка професіоналізму та ділових якостей керівництва підприємства (вік, освіта, стаж

роботи, термін перебування на керівній посаді, наявність власної частки у капіталі господарства), а також аналіз кредитної історії позичальника і результатів організації грошово-кредитних відносин з ним у минулому.

Необхідно підкреслити, що оцінка кредитоспроможності клієнта здійснюється не лише з метою вирішення питання про принципову можливість видачі позики (як це має місце у багатьох комерційних банках нашої країни) на основі зіставлення фактичних значень фінансових коефіцієнтів з їх критеріальними рівнями, що іноді робить цей аналіз більше схожим на тестування і зумовлює досить формальний підхід до оцінки здатності позичальника погасити кредит. Метою аналітичної роботи має бути всебічна, грунтовна оцінка усіх різноманітних аспектів фінансово-господарської діяльності підприємства, на основі чого повинна проводитись оптимізація запропонованих клієнтом параметрів кредиту (цілі, суми, строків, процентної плати, виду забезпечення, умов видачі і погашення) з огляду на рівень ризику, якого зазнає банк, здійснюючи кредитування позичальника, віднесеного до відповідної класифікаційної групи за результатами аналітичної роботи.

У представлених клієнтом заявці на видачу кредиту та техніко-економічному обгрунтуванні визначаються конкретні господарські заходи, реалізація яких потребує коштів банку. Аналізуючи представлений пакет документації з урахуванням висновків про кредитоспроможність клієнта, банк приймає відповідні рішення щодо конкретних умов, на яких може бути реалізована кредитна угода, тобто вихідних параметрів кредиту. Цей процес, що має назву структурування позики, являє собою по суті конкретизацію результатів переговорів банку із позичальником щодо видачі кредиту, а також комплексного аналізу кредитоспроможності клієнта з тим, щоб у кредитному договорі було зафіксовано оптимальні параметри позичкової операції, здатної поєднати інтереси позичальника в отриманні додаткових ресурсів у належних обсягах, на необхідні строки і за прийнятну ціну та інтереси банку, зацікавленого у прибутковому розміщенні коштів та їх своєчасному поверненні.

Структурування кредиту у такому аспекті слід вважати визначенням базових умов кредитного договору, що є основним документом, який регламентує організацію взаємин між банком і позичальником у процесі кредитування. Від того, які саме умови будуть зафіксовані у договорі значною мірою залежить ефективність кредитної операції загалом. Втім, труднощі, які супроводжують процес оцінки кредитоспроможності позичальника є притаманними і для етапу структурування кредиту, позаяк далеко не завжди можна дати об'єктивну оцінку тим даним, що представляються клієнтом про запланований господарський захід, для здійснення якого необхідно отримати позику в банку.

Так, цілі кредиту, визначені у техніко-економічному обгрунтуванні, передбачають чітке указання суті заходу, для реалізації якого необхідні додаткові ресурси, та конкретні напрями застосування позичених коштів. Дані напрями здебільшого є стандартними для різних галузей економіки: у промисловості і будівництві – це розрахунки за сировину, матеріали, напівфабрикати і комплектуючі, у сільському господарстві – заготівля кормів, насіння, добрив, паливно-мастильних матеріалів, тварини на відгодівлі, у торгівлі – закупівля товарів для реалізації. Тобто по суті зазначені цілі є відображенням тих об'єктів кредитування поточних потреб, що утворює матеріальну базу грошово-кредитних відносин між банком і позичальником, яка розглядалася нами вище. Якщо ж ідеться про інвестиційні потреби, то цілями визначається здебільшого придбання того чи іншого обладнання або будівництво конкретного об'єкту. В обох випадках цілі кредитування (і на поточні і на інвестиційні потреби), як правило, потребують підтвердження договорами чи контрактами, що супроводжують відповідну господарську операцію, а в техніко-економічному обгрунтуванні має бути наведена аргументація доцільності співробітництва саме із цими постачальниками (виходячи із пропонованих ними умов угоди – якості і ціни продукції, а також своєчасного виконання договірних зобов'язань в минулому).

У будь-якому разі сама по собі мета господарського заходу, на який

потрібна позика банку і який відповідає статутній діяльності підприємства, не являє собою показник кредитного ризику, якщо тільки не йдеться про видимі спекулятивні цілі (приміром, окремі види операцій з корпоративними цінними паперами, валютними цінностями чи нерухомістю). В принципі, умовою прийнятності для банку цілей кредитування (стандартних для кожної галузі) є прийнятність кредитування самої галузі, до якої належить позичальник, якщо, звісно, банком проводиться відповідний аналіз галузевого розвитку економіки й тенденцій, котрі визначають перспективи розвитку різних секторів господарства і ризики вкладення у них коштів. Однак, необхідно зазначити, що банки основну увагу приділяють оцінці можливості кредитування конкретної цілі даного позичальника, виходячи з умов його фінансово-господарської діяльності, та часто-густо нехтують аналізом галузевих аспектів діяльності підприємства і стану ринкової кон'юнктури.

Сума кредиту обгрунтовується позичальником з огляду на наявність власних джерел коштів, закупівельної ціни сировини, матеріалів чи інших цінностей, які передбачається придбати, а також запланованої виручки від реалізації продукції, котра виробляється на основі заходу, що кредитується. При цьому позичальником представляються дані про потенційних споживачів, існуючий попит і конкурентоспроможність продукції, ринковий діапазон цін на неї, а також конкретні шляхи збуту (якщо для цього укладені відповідні угоди з указанням сум цих угод). Як правило, банками вимагається обов'язкова участь власних коштів позичальників у фінансуванні господарської операції.

Крім того, аналізуючи динаміку коштів на рахунку клієнта (коли йдеться про кредит на поточні цілі), банк може приблизно прогнозувати орієнтовні надходження коштів від реалізації продукції, а відтак і можливості повернення позики, хоча необхідною умовою цього є глибоке знання господарсько-фінансового стану позичальника та перспектив його розвитку, що не завжди відповідає реальним можливостям вітчизняних комерційних банків, окрім тих випадків, які стосуються тривалих ділових стосунків з надійними партнерами. Саме для останніх в принципі можливо більш-менш точно оцінити, чи

адекватною є сума кредиту реальним потребам позичальника, чи вона є завищеною або ж заниженою. В усіх інших випадках доводиться констатувати, що банки змушені більшою мірою покладатися на дані, представлені у заявці позичальника, і, виходячи із власних ресурсних можливостей та результатів оцінки кредитоспроможності клієнта, вирішувати питання про можливість надання заявленої суми кредиту. Негативним моментом кредитного процесу у цьому зв'язку слід вважати те, що комерційними банками практично дуже мало уваги приділяється (або ж не приділяється взагалі) розрахункам ефективності майбутніх кредитних вкладень з огляду на ту суму позики, яка необхідна клієнтові та можливості останнього її погасити.

Указані проблеми стосуються і визначення строку, на який надається кредит. Даний параметр є важливим індикатором ризику, якого зазнає банк, надаючи кошти у тимчасове користування клієнту. За інших рівних обставин чим довшим є термін кредитування, тим вищий ризик непогашення позики, пов'язаний передусім із макроекономічними факторами впливу (інфляційні процеси, динаміка ринкової кон'юнктури, зміни в законодавстві тощо), передбачити які досить важко.

Строки кредитування обгрунтовуються позичальником виходячи із технології виробництва, особливостей придбання вихідних матеріалів і сировини або обладнання, тривалості виробничого циклу, встановлених строків окупності витрат. Як і стосовно суми позики, необхідною умовою виваженого підходу до встановлення даного параметру є можливості банківських працівників на основі знання стану справ підприємства і особливостей його виробничої діяльності оцінити рівень адекватності зазначеного у заяві терміну кредитування реальним можливостям позичальника у задані строки розрахуватися за своїми зобов'язаннями перед банком. Крім того, вагомим обмежувальним фактором при встановленні терміну користування позикою є строки, на які банком залучені кредитні ресурси, що являє собою необхідну умову підтримання належного рівня ліквідності. Неврахування цього моменту при видачі окремих позик часто-густо призводить до того, що дана проблема

знаходить відображення на рівні цілого кредитного портфеля комерційного банку, змушуючи останній оперативно залучати ресурси на міжбанківському ринку з метою дотримання необхідних економічних нормативів.

Забезпечення кредиту на сьогодні можна вважати одним із найбільш проблемних параметрів угоди між комерційним банком і позичальником. В умовах перехідного періоду, що характеризуються підвищеним рівнем ризику реалізації позичкових операцій, можливим є використання різних форм забезпечення кредиту (застава, гарантія, поручительство, страхування), хоча кожна із них має певні проблеми, зумовлені, зокрема, недосконалістю юридичної бази, котра забезпечує відповідні права кредитора.

Так, згідно до чинного законодавства комерційні банки можуть приймати в заставу майно чи майнові права, що належить позичальнику і на яке може бути звернуто стягнення (майно не повинно знаходитись під арештом, у податковій заставі тощо). При цьому, незважаючи на те, що предметами застави формально можуть бути самі різні активи позичальника – нерухоме майно, транспортні засоби, виробничі запаси, готова продукція, цінні папери, майнові права на майбутній врожай, товари в обігу й переробці – практика показує, що банками приймаються далеко не всі види указаних цінностей. Зокрема, як вже зазначалось, банки здебільшого не приймають в заставу дебіторську заборгованість, майбутній врожай, товари в переробці, цінні папери (наприклад, акції інших підприємств, визначити ринкову вартість яких з огляду на недостатній рівень розвитку вторинного фондового ринку досить важко). Більш привабливими для прийому в забезпечення, за свідченнями ряду банківських фахівців, є векселі, авальовані іншими банками, житловий фонд, офісні приміщення, торговельні приміщення, цілісні майнові комплекси (тобто обладнання і нерухомість, що являють собою замкнутий виробничий цикл), транспортні засоби з передачею їх в заклад – банку на зберігання та деякі інші види активів, котрі можна порівняно легко реалізувати без суттєвих втрат [107, с.21].

Основна вимога, що висувається банком до майна, яке передається в

заставу, – це його ліквідність, позаяк за рахунок реалізації відповідних цінностей має бути покрита не лише сума кредиту, а й проценти за користування ним, неустойки, передбачені кредитним договором, витрати по зберіганню заставленого майна, його реалізації (включаючи і сплату податку на додану вартість). Як наслідок, вимоги, що пред'являються банком до розміру застави, можуть полягати у перевищенні вартості майна суми кредиту від 1,6 до 3-5 разів – залежно від ступеня ризику, що визначається перспективами реалізації заставлених цінностей. Втім, використання застави як форми забезпечення кредиту так чи інакше пов'язане із проблемою двоякого характеру: з одного боку, це відсутність (або дуже обмежене коло) потенційних покупців на різні види майна і несформовані належною мірою ринки нерухомості і факторів виробництва, а з другого – це досить громіздкий і недосконалий правовий механізм реалізації застави, за якого сама тривалість процедури звернення стягнення і продажу майна може завдати істотних збитків кредиторові – як унаслідок інфляційних процесів, так і труднощів продажу активів за визначену договором застави ціну.

Що стосується інших форм забезпечення кредиту – гарантії, поручительства, а також страхування ризиків невиконання позичальником умов кредитного договору – то їхня ефективність, як було вказано вище, залежить від рівня платоспроможності поручителів, гарантів, страхових організацій, що визначається на основі оцінки їх фінансового стану за тією ж методикою, котра використовується для оцінки кредитоспроможності позичальника. Крім того, можливі і певні юридичні проблеми реалізації інтересів кредитора щодо отримання належних йому коштів за даною формою забезпечення (у тому разі, якщо укладеними договорами не були передбачені усі можливі умови відповідальності за кредитними зобов'язаннями позичальника).

Очевидно, що жодна із указаних форм забезпечення кредиту не дає впевненості банку у створення необхідних умов для повернення наданих у тимчасове користування ресурсів. Відтак основними шляхами підвищення ефективності заходів щодо забезпечення повернення кредиту й мінімізації

ризику за позичковими операціями (у тій частині, що стосується роботи самого комерційного банку) слід вважати:

⇒всебічний, комплексний аналіз кредитоспроможності позичальника;

⇒оцінку реальності проекту, що пропонується до кредитування, та перспектив окупності здійснених вкладень;

⇒застосування по можливості усіх форм забезпечення кредиту.

Плата за користування кредитом визначається комерційними банками (як це формально передбачається їх інструктивними матеріалами) виходячи із вартості залучених кредитних ресурсів, витрат на оформлення і контроль за погашенням кредиту, облікової ставки НБУ, попиту і пропозиції на кредитному ринку у даному регіоні. Крім того, при встановленні процентної ставки мають, в принципі, враховуватися і такі фактори, як строк користування позикою, особливості заходу, що кредитується, і пов'язані із ним ризики, а також процентні ставки інших комерційних банків за позичковими операціями.

Втім, необхідно відзначити, що на практиці комерційні банки нашої країни здебільшого не керуються якоюсь чітко розробленою концепцією процентної політики у процесі організації грошово-кредитних відносин з клієнтами. Йдеться радше про свого роду «підтримку течії», тобто адекватності процентних ставок, що встановлюються банком існуючим тенденціям на грошовому ринку. При цьому власне зміни ставок є більш гнучкими в сторону збільшення, аніж зменшення (навіть якщо витратні статті покриваються доходами за позичковими операціями з належним рівнем рентабельності). Така ситуація зумовлена передусім підвищеним рівнем кредитного ризику, коли в роботі з позичальником, надійність якого не може бути підтверджена на більш-менш тривалу перспективу, банки намагаються створити умови для покриття недоотриманих доходів або ж компенсації збитків. Інакшими словами, утворюється певна «противага»: втрати від «непрацюючої» частини кредитного портфеля (прострочені, пролонговані і сумнівні щодо повернення позики) покриваються «працюючою» частиною (стандартна заборгованість), що в результаті утримує ціну на кредити на високому рівні.

Як наслідок, окремі фактори ризику (зокрема, строки, на які видаються позики) практично не знаходять відображення при формуванні процентних ставок. Сама зміна рівня позичкового процента, що перебуває під значним впливом попиту і пропозиції на грошовому ринку, призводить до парадоксальної ситуації, за якої довгострокові кредити виявляються дешевшими за короткострокові (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Динаміка процентних ставок комерційних банків України
за кредитами, наданими юридичним особам
в національній валюті у 1999 році *
(середньозважена, річна %)

Строки кредитів	станом на											
	1.01	1.02	1.03	1.04	1.05	1.06	1.07	1.08	1.09	1.10	1.11	1.12
до 1 місяця	53,3	54,5	59,0	74,7	70,9	54,7	45,6	45,6	53,2	62,4	51,8	57,2
від 1 до3 місяців	74,8	70,1	60,9	79,8	83,7	65,3	52,7	57,0	52,1	55,6	56,2	60,3
від 3 до 6 місяців	70,3	70,7	69,4	75,8	66,9	61,6	58,6	49,9	57,3	57,4	59,6	58,8
від 6 до 12 місяців	61,1	61,7	60,2	57,7	62,3	55,7	52,5	50,5	49,9	52,3	53,0	52,7
понад 1 рік	45,9	29,1	34,8	34,3	49,5	33,2	31,8	21,9	26,0	32,6	26,0	45,2

*Джерело: «Бюлетень НБУ»

Як видно із наведених у таблиці даних, довгострокові кредити виявляються найбільш дешевими серед усіх кредитів взагалі. Так, їхня середньозважена ціна у серпні 1999 р. становила 26%, а у вересні – 32,6% проти 57,3% і 57,4% за кредитами, що в той же період надавалися на строк від 3 до 6 місяців. Примітним є той факт, що частка наданих інвестиційних кредитів за даними Національного банку України у цей період складала 6,5%, тоді як на короткострокові позички терміном до 1 місяця припадало 52, 4% загального обсягу виданих банками позичок. Врешті, більший попит на ті чи інші види кредитів (за строками) зумовлює і вищу ціну на них, а сукупність усіх інших факторів екзогенного та ендогенного впливу, які б мали враховуватись при визначенні процентних ставок, якщо і береться до уваги, то далеко не у такій мірі, що є необхідною для ефективної роботи з мінімізації ризиків за позичковими операціями.

В умовах розвинутих ринкових відносин величина процентної ставки за позичковими операціями комерційних банків, як правило прямує до середньої норми прибутку в економіці загалом. Даний параметр, в принципі, мав би виступати свого роду верхньою межею зростання позичкового процента і в нашій країні. Однак нестабільна економічна ситуація перехідного періоду й складні умови ведення підприємницької діяльності підвищують ризик комерційних банків при кредитуванні, що і визначає порівняно високий рівень процентних ставок.

Що ж до самої форми плати за кредит, то банки здебільшого намагаються застрахувати себе від непередбачуваних змін на грошовому ринку (у даному разі якраз береться до уваги зміна облікової ставки НБУ чи плати за покупні кредитні ресурси), що знаходить відображення у використанні таких ставок, котрі можуть переглядатися в процесі кредитування відповідно до умов, передбачених договором. Зміна ставки процента при цьому, як правило, оформляється додатковою угодою з позичальником.

Ще одним важливим напрямом структурування кредиту, який надається, є визначення умов видачі і погашення позички. Параметр, що на перший погляд має суто технічний характер, насправді відіграє важливу роль у процесі організації грошово-кредитних відносин банку з клієнтами, створюючи необхідне підгрунтя для ефективного використання позичених коштів та забезпечення їх своєчасного повернення банку, а також надаючи останньому можливості контролювати дотримання цільової спрямованості позички, що є одним із найбільш важливих принципів кредитування.

Кредити, як вже зазначалось, надаються банками у разовому порядку або поетапно, відповідно до потреб позичальника у здійсненні необхідних витрат. При цьому найбільш прийнятним для банківських установ є порядок, згідно якого кредит надається з окремого позичкового рахунку шляхом безпосередньої оплати розрахункових документів згідно до умов, передбачених угодою з клієнтом, що надає можливість контролювати витрачання суми позички. Рідше банки спрямовують кредит на поточний рахунок клієнта –

приміром, для розрахунків із здавальниками сільськогосподарської продукції.

Що ж до повернення позики, то так само, як і її видача, воно може здійснюватись разово, однією сумою, або ж частинами, згідно графіка, погодженого з клієнтом. Необхідно відзначити, що розстрочка є більш поширеною формою ліквідації заборгованості, пов'язаною із порівняно меншим ризиком неплатоспроможності позичальника (з огляду хоча б на те, що у належні строки очікуваних надходжень коштів від заходу, що кредитується може виявитись недостатньо для оплати усієї суми боргу). Суттєвою проблемою для банку у цьому відношенні є реальна оцінка умов виробництва і реалізації продукції підприємства з тим, щоб визначити перспективи своєчасного повернення кредиту за рахунок отриманого доходу.

Доводиться констатувати, що застосування українськими банками більш сучасних технологій видачі і погашення кредиту (наприклад, контокорент, овердрафт) має дуже обмежений характер в силу певної «автоматичності» умов передачі позичених коштів від банківської установи до позичальника у цих методах, а відтак і вищого рівня ризику, який банки можуть дозволити собі лише стосовно порівняно вузького кола найбільш надійних клієнтів.

Загалом однією із основних проблем, що супроводжують роботу вітчизняних банків із структурування кредиту, можна вважати відсутність чіткого ув'язування умов, на яких реалізується кредитна угода, з результатами аналізу фінансово-господарської діяльності позичальника (передусім у плані диференціації цих умов, а не принципової згоди на видачу позики).

Усі розглянуті параметри кредиту після узгодження з клієнтом та в разі схвалення кредитним комітетом (чи іншим уповноваженим органом банку або відповідальною особою кредитного підрозділу) набувають чинності після укладення кредитного договору, реалізація якого на практиці відображає вже по суті технічний аспект провадження позичкових операцій банківськими установами. Врешті, найбільшої важливості на цьому етапі кредитного процесу набуває супровід кредиту (або, за термінологією зарубіжних банків, кредитний моніторинг), що являє собою фактично контроль банку за виконанням умов

кредитного договору, укладеного з клієнтом, тобто передусім цільовим використанням кредиту, а також своєчасним і повним його погашенням з виплатою належних процентів.

Кредитний моніторинг здійснюється комерційними банками, як правило, за наступними чотирма основними напрямами:

* перевірка відповідності спрямування здійснюваних за рахунок позички платежів із зазначенням його у відповідних розрахункових документах тим цілям, які визначені техніко-економічним обгрунтуванням і закріплені в кредитному договорі;

* перевірка цільового використання кредиту безпосередньо на місці, у позичальника, включаючи і виконання його контрагентами взятих на себе зобов'язань за укладеними з ними контрактами на поставку продукції, виконання робіт, надання послуг;

* систематичний аналіз фінансового стану позичальника із розрахунком усіх необхідних показників, що використовуються для оцінки кредитоспроможності, для виявлення основних тенденцій у його господарській діяльності та імовірності зростання кредитного ризику для банку;

* контроль за станом і умовами зберігання заставленого позичальником майна.

Відповідно до результатів роботи банку із супроводження кредиту за вказаними напрямами у разі виявлення порушень виконання умов кредитного договору банківською установою, в принципі, може бути вжито певних заходів, спрямованих на обмеження кредитних взаємин із даним позичальником (стягнення штрафу, підвищення процентних ставок за користування кредитом, попередження про можливість припинення подальшого кредитування, припинення видачі нових кредитів, звернення до нотаріуса за виконавчим написом або до арбітражного суду з позовною заявою на стягнення боргу або із заявою на порушення справи про банкрутство).

Разом з тим, необхідно відзначити, що на практиці здійснення кредитного моніторингу не являє собою саме той рівень аналітичної роботи, який би

дозволив комерційному банку мінімізувати ризик за вже здійснюваними позичковими операціями, що пов’язано із рядом наступних основних моментів.

По-перше, з усіх розглянутих напрямів супроводження кредиту у повному обсязі й регулярно, як правило, реалізовується лише перший з огляду на порівняну простоту контролю цілей здійснюваних за рахунок позики платежів умовам, зазначеним у кредитному договорі. Що ж до інших напрямів кредитного моніторингу, то їх провадження часто-густо відображає суто формальний підхід банку до контролю основних параметрів реалізації кредитної угоди.

По-друге, навіть при систематичному проведенні аналізу фінансово-господарської діяльності позичальника та встановленні банком для себе ознак погіршення стану грошово-кредитних відносин із ним (приміром, несвоєчасне представлення інформації, затримки платежів за позикою, зміна значень показників фінансового стану порівняно з критеріальними і, як наслідок, зниження загального рейтингу позичальника), у комерційних банків здебільшого відсутній чіткий план дій, як саме провадити подальші взаємини із даним клієнтом з огляду на переведення його з одного класу надійності до іншого.

По-третє, істотні труднощі супроводжують і організацію претензійно-позовної роботи банку з метою повернення наданих у позику коштів з огляду на те, що інтереси позичальника подекуди краще захищені вітчизняним законодавством, аніж інтереси кредитора (зокрема, це стосується недосконалого механізму дії закону України «Про заставу», який ускладнює забезпечення прав заставодержателя, а згідно чинного законодавства про банкрутство при реалізації майна підприємства в першу чергу здійснюється сплата заборгованості перед бюджетом).

У результаті дії зазначених факторів виявляються обмеженими можливості банку щодо внесення змін у перебіг кредитного процесу (зменшення обсягів видачі нових позичок, коригування умов кредитного договору, дострокове припинення кредитування), що пов’язано як із

суб'єктивними причинами, зумовленими недоліками організації кредитного процесу (формальний підхід), так і об'єктивними труднощами реалізації згідно чинного законодавства майнових прав кредитора стосовно позичальника. Подібні труднощі в кінцевому підсумку виявляються одним із вагомих факторів погіршення якості кредитного портфеля банківських установ і, як наслідок, недостатньо ефективного забезпечення ресурсами реального сектора економіки.

Загалом аналіз основних методологічних засад реалізації кредитного процесу у вітчизняних комерційних банках дозволяє нам зробити певні висновки, що стосуються з'ясування з огляду на вищевикладені моменти особливостей організації грошово-кредитних відносин з клієнтами на мікроекономічному рівні.

По-перше, основні засади, на яких грунтується існуюча система кредитування загалом відповідає ринковим принципам підприємницької діяльності, включаючи й банківський бізнес, ефективне провадження якого у сфері надання кредитних послуг утворює базову передумову забезпечення господарюючих суб'єктів необхідними грошовими ресурсами з метою підтримання неперервності індивідуальних кругооборотів капіталів і відтворювального процесу в економіці в цілому. Указані засади являють собою вихідні моменти організації грошово-кредитних відносин між комерційними і підприємствами, формуючи свого роду «правила гри», без дотримання яких неможливою є ефективна взаємодія між банківськими установами та їхніми клієнтами. Відтак формулювання чіткого переліку цих засад видається необхідним з огляду передусім на їхню «критеріальність» для оцінки тієї організації грошово-кредитних відносин, що склалася в перехідний період, та міру її наближення до ринкової системи. Даний перелік включає:

1) збіг інтересів кредитора і позичальника у передачі грошових коштів у тимчасове користування і їх раціональному використанні;
2) об'єктивні можливості банку надавати кредит з огляду на величину ресурсної бази та необхідність дотримання регулятивних нормативів

щодо забезпечення належного рівня ліквідності і платоспроможності;

3) чітка визначеність щодо предмету, з приводу якого виникають грошово-кредитні відносини, тобто об’єкту кредитування;
4) врахування базових принципів кредитування при визначенні усіх умов договору з клієнтом на видачу позики;
5) застосування адекватних методів кредитування, що дозволяють оптимально поєднати інтереси банку і позичальника у відносинах з приводу руху наданої у тимчасове користування вартості.

При цьому необхідно відзначити, що якщо дотримання перших трьох умов із зазначеного переліку загалом не викликає особливих зауважень, то дві останні ще недостатньою мірою, як нам представляється, відповідають ринковим умовам господарювання. З одного боку, дотримання принципів кредитування на мікрорівні відображає труднощі загального процесу трансформації економічної системи, які позначаються на діяльності кожного підприємства (з відповідними проблемами щодо дотримання цільового характеру кредиту, забезпечення його повернення у встановлені строки з виплатою належних процентів), а з другого – наявність обмеженого кола достатньо надійних позичальників є тим об’єктивним фактором, який не сприяє ширшому використанню різних методів кредитування (відмінних від разової видачі цільової позички).

По-друге, хоча існуюча практика організації грошово-кредитних відносин вітчизняних комерційних банків з клієнтами не засновується на певній єдиній методології провадження позичкових операцій (з огляду на відсутність єдиної уніфікованої системи кредитування підприємств, запровадженої центробанком у нормативному порядку), вона все ж охоплює сукупність певних спільних елементів, які визначають загальний порядок дій банку в процесі надання кредитних послуг. Такими базовими елементами можна вважати наступні:

1. Оцінка прийнятності для банку запропонованого до кредитування проекту і вирішення на основі представлених клієнтом документів питання про можливість видачі йому позики. Дана оцінка передбачає організацію

аналітичної роботи комерційного банку за такими основними напрямами:

а) оцінка правового статусу позичальника, що передбачає перевірку його можливостей з юридичної точки зору відповідати за взятими на себе зобов'язаннями перед банком;

б) аналіз якості представленого забезпечення шляхом визначення придатності майна (з огляду на стан ринкової кон'юнктури) для прийняття в заставу, а також надійності поручителів, гарантів і страхових організацій, що приймають на себе зобов'язання перед банком щодо погашення заборгованості позичальника;

в) оцінка кредитоспроможності клієнта, що передбачає вивчення різноманітних аспектів його фінансово-господарської діяльності з точки зору наявності об'єктивних передумов для ефективного використання і своєчасного погашення отриманих в позику коштів.

2. Структурування кредиту, тобто визначення конкретних умов, на яких буде реалізовано відповідну кредитну угоду з клієнтом: цілі, суми, строку, процентної ставки, виду забезпечення та порядку видачі і погашення позики. Від того, наскільки структурні параметри кредиту є адекватними реальним умовам виробничо-господарської діяльності підприємства і його перспективам щодо отримання доходу як первинного і основного джерела погашення заборгованості перед банком вирішальною мірою залежать результати усієї роботи з мінімізації кредитного ризику й загальна ефективність грошово-кредитних відносин на рівні «банк – клієнт».

3. Кредитний моніторинг, що передбачає певну систему процедур з організації контролю за дотриманням основних умов кредитного договору і використанням виданих кредитів з метою уникнення проблем, які можуть супроводжувати організацію грошово-кредитних відносин між банком і позичальником на стадії безпосередньої реалізації проекту, під який було виділено відповідні ресурси. Основними напрямами роботи банку у процесі кредитного моніторингу, як правило, є перевірка відповідності цільового спрямування кредиту умовам укладеного договору (як за платіжними

документами в банку, так і на місці у позичальника), періодичний аналіз фінансового стану позичальника з метою виявлення негативних тенденцій у його господарській діяльності, контроль за умовами зберігання заставленого майна.

Указані елементи загалом являють собою алгоритм дій банку, сукупність яких в кінцевому підсумку визначає існуючу практику організації грошово-кредитних відносин на мікроекономічному рівні.

По-третє, незважаючи на суттєвий прогрес у реформуванні системи банківського кредитування підприємств з метою максимальної адаптації його до ринкових умов ведення господарської діяльності, особливості функціонування механізму організації грошово-кредитних відносин в перехідний період визначаються цілим рядом проблем, наявність яких не сприяє вирішенню завдань оптимального забезпечення необхідними ресурсами суб'єктів господарювання з метою підтримання неперервності індивідуальних кругообротів капіталів. При цьому необхідно підкреслити, що зазначені проблеми мають не лише макроекономічний (екзогенний) характер, при якому реальні можливості їх вирішення банківськими установами обмежені (див. п.3.1), а й мікроекономічний (ендогенний) характер, що визначається існуючими недоліками роботи самих комерційних банків з організації грошово-кредитних відносин з підприємствами. Серед основних недоліків такого роду необхідно, з нашої точки зору, виділити наступні:

* недосконаліть технологічної схеми організації кредитного процесу і в першу чергу – аналітичної роботи з оцінки кредитоспроможності клієнта, що часто-густо має формальний характер, а використовувані системи показників недостатньою мірою охоплюють усі різноманітні аспекти діяльності позичальника;

* вкрай обмежене застосування практики диференціації основних структурних параметрів кредиту відповідно до результатів оцінки кредитоспроможності позичальника, що не дозволяє належною мірою оптимізувати кредитний процес через встановлення адекватних умов реалізації

кредитної угоди;

* відсутність грунтовних розрахунків економічної ефективності для банку здійснюваних кредитних операцій, перспектив їх окупності та підтримання належного рівня рентабельності банківських установ з огляду на особливості виробничо-господарської діяльності того чи іншого позичальника;

* недостатньо широкий асортимент кредитних послуг, за якого основним видом кредитування є надання разових короткострокових позик на окремі, строго визначені цілі, що загалом не сприяє належному задоволенню потреб різних груп клієнтів та зміцненню конкурентних позицій банку на ринку;

* відсутність у процесі структурування кредиту належно обгрунтованої процентної політики, реалізація якої могла б дозволити оптимальним чином врахувати вплив макро- і мікроекономічних факторів при формуванні ціни на кредитні послуги банку.

Разом з тим, необхідно підкреслити, що у наведеному переліку проблем вирішення таких із них як розширення асортименту кредитних послуг безпосередньо пов'язане із необхідністю грунтовної розробки відповідних напрямів кредитної політики, адекватної потребам тих клієнтів, на обслуговування яких спрямовує свою діяльність комерційний банк, а що стосується диференціації банківськими установами умов кредитування, то її практична реалізація можлива у разі застосування всебічного аналізу кредитоспроможності позичальника за усіма можливими аспектами його фінансово-господарської діяльності. За таких обставин в якості пріоритетних підходів до визначення рекомендацій з оптимізації кредитного процесу можна вважати вдосконалення аналітичної роботи з оцінки кредитоспроможності клієнтів, розрахунок економічної ефективності здійснюваних позичкових операцій, а також розробку й реалізацію концепції процентної політики, адекватної до умов провадження підприємницької діяльності в перехідний період.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна відзначити, що організації грошово-кредитних відносин на мікрорівні – між комерційними банками і

підприємствами – попри її загальну спрямованість на ринкові засади провадження позичкових операцій, котра відображає зміст розглянутих умов кредитування, притаманні і певні недоліки, усунення яких має визначати першочергові завдання керівництва банківських установ із вдосконалення існуючого механізму надання кредитних послуг клієнтам, що у свою чергу є одним із найбільш важливих факторів забезпечення неперервності суспільного відтворення в цілому.

4.3.Вдосконалення грошово-кредитних відносин комерційних банків з клієнтами як необхідна умова економічного росту і стимулювання господарської активності

Особливості організації грошово-кредитних відносин суспільства на мікроекономічному рівні – між комерційними банками та підприємствами – визначаються загальними труднощами перебігу трансформаційного процесу у всіх сферах господарської діяльності, включаючи й провадження банківського бізнесу. Ефективність же останнього є одним із найбільш важливих факторів, які створюють сприятливі умови для забезпечення суб'єктів ринку необхідними ресурсами, дозволяючи ув'язати в єдиний, неперервний процес індивідуальні кругообороти капіталів господарств, що, в свою чергу, виступає неодмінною засадою неперервності суспільного відтворення в цілому. За таких обставин попри загальні проблеми діяльності багатьох підприємств (зумовлені макроекономічними аспектами недоліків державної політики при проведенні ринкових реформ або ж недоліками організації господарської діяльності і фінансового менеджменту самих підприємств) розширення кредитних операцій банківських установ може стати одним із головних важелів для подолання негативних тенденцій у розвитку реального сектора вітчизняної економіки і стимулювання підприємницької діяльності, сприяючи до деякої міри подоланню таких проблем як натуралізація товарообмінних операцій у формі бартеру, величезні обсяги взаємних неплатежів, перманентна нестача оборотних коштів для забезпечення поточних господарських процесів, неможливість розширення виробництва, для якого акумуляція основного капіталу нині вкрай ускладнена.

Разом з тим, необхідно підкреслити, що ставлячи за мету даної роботи аналіз функціонування банківського механізму організації грошово-кредитних відносин, ми виходимо із необхідності дослідження передусім тих можливих напрямів вдосконалення цих відносин, котрі в першу чергу стосуються

діяльності саме комерційних банків як основних інституційних структур ринку, базовою функцією яких є реалізація грошово-кредитного посередництва. Інакшими словами, не заперечуючи принципову важливість (і навіть пріоритетність) вирішення проблем макроекономічного характеру (подальше структурне реформування, адекватна бюджетно-податкова політика, дерегулювання підприємницької діяльності тощо), однією з необхідних, на наш погляд, умов підвищення ефективності господарської діяльності підприємств є вдосконалення існуючої організації грошово-кредитних відносин між ними і комерційними банками з огляду на можливості останніх через власну кредитну активність сприяти реальному економічному зростанню в країні.

З таких позицій визначення шляхів усунення розглянутих нами вище негативних моментів існуючої практики організації банківського кредитування нарівні з необхідністю чіткого формування кожним комерційним банком оптимальної кредитної політики видаються тими заходами, котрі необхідні для підвищення ролі грошово-кредитного посередництва банківських установ як фактора нормальної господарської діяльності підприємств у період ринкового реформування економіки. Цілком очевидною у цьому контексті є необхідність першочергового вирішення внутрішніх проблем здійснення позичкових операцій комерційними банками з точки зору сприяння активізації діяльності з надання кредитних послуг клієнтам у всіх сферах економіки.

Серед указаних проблем однією з найбільш суттєвих у організації грошово-кредитних відносин на мікроекономічному рівні є наявність у портфелях комерційних банків значної частки проблемних кредитів. Істотна обтяженість сукупних банківських кредитних вкладень позиками, котрі можуть бути повернуті із затримкою або неповернуті взагалі, ускладнює реалізацію функції грошово-кредитного посередництва, позаяк потенційне розширення можливостей видачі нових кредитів стримується обсягом раніше виданих позичок, за якими були порушені базові принципи кредитування – поверненості і строковості.

Очевидно, що якщо серед першопричин ситуації, яка склалася, не брати

до уваги зовнішні фактори, пов’язані передусім із тиском на банки з боку уряду або місцевих органів самоврядування з метою збільшення кредитування тих чи інших промислових або сільськогосподарських підприємств, то основним джерелом проблем із якістю сукупного кредитного портфеля слід вважати недостатній рівень організації роботи з управління індивідуальним кредитним ризиком – і в першу чергу комплексної оцінки кредитоспроможності позичальника. Природно, що подальша робота з оптимізації кредитного портфеля має передбачати й більш активні заходи з уже наявною простроченою заборгованістю (включаючи, наприклад, й такі, як обмін боргових зобов’язань на акції позичальника, порушення справи про банкрутство, списання нереалізованих вимог за рахунок сформованих резервів), однак головним напрямом вдосконалення даної сфери організації грошово-кредитних відносин залишається все ж підвищення ефективності «превентивних» заходів, метою яких є уникнення несприятливих для банку ситуацій із поверненням основної суми боргу за виданими позиками й нарахованих процентів.

Реалізація указаного завдання з огляду на розглянуті вище недоліки, які притаманні використовуваній банками системі фінансових коефіцієнтів (див. п.4.2), представляється можливим у разі застосування в процесі оцінки кредитоспроможності позичальника двох важливих напрямів вдосконалення даної сфери аналітичної роботи: з одного боку, це істотне розширення базового складу показників до рівня, який би надавав всебічну характеристику різноманітним аспектам діяльності клієнта, а з другого – це активне використання аналізу грошового потоку підприємства, що дає можливість оцінити обороти коштів позичальника, а відтак і більш точно прогнозувати його перспективи у використанні банківських кредитів.

Цілком очевидно, що аналіз кредитоспроможності позичальника не повинен обмежуватись виключно оцінкою ліквідності і фінансової стійкості підприємства, позаяк отримання повної, вичерпної інформації про діяльність підприємства, історію його взаємин із кредитними установами, якість управління, ефективність організації виробничого процесу є необхідним в силу

тієї ключової ролі, яку відіграє дана аналітична робота у створенні базових передумов для мінімізації ризику за позичковими операціями банку, а відтак і ефективності організації грошово-кредитних відносин загалом. З таких позицій розгляд шляхів удосконалення методики оцінки кредитоспроможності має передбачати по суті використання якомога більшого складу показників, котрі характеризували б реальні можливості ефективного використання і своєчасного погашення підприємством позичених коштів.

У даному зв'язку необхідно відзначити ще один важливий момент. Зрозуміло, що оптимальним варіантом розрахунку фінансових коефіцієнтів, які характеризують різноманітні аспекти діяльності позичальника, є проведення не лише ретроспективного аналізу – на основі фактичних даних із наданої клієнтом звітності, але й аналізу перспективного, що може здійснюватись на основі прогнозних величин, представлених клієнтом, або розрахунку самого банку, виходячи із тих тенденцій, що склалися у динаміці змін відповідних показників у минулі періоди. Аналіз на перспективу має сприяти ефективному спостереженню за впливом виявлених ризиків на діяльність клієнта і прогнозуванню появи чи відсутності нових ризиків, котрі зумовлюють можливість невиконання позичальником своїх зобов'язань за отриманими кредитами.

Разом з тим оцінка кредитоспроможності позичальника в майбутньому може достатньою мірою спиратися на стан справ у минулі періоди лише за умов стабільної економічної ситуації або принаймні стабільного положення клієнта. Коли ж мають місце високі темпи інфляції, спад виробництва, непередбачувані правові умови ведення господарської діяльності, точність прогнозів на перспективу суттєво знижується. Напрямом же до вирішення цієї проблеми (окрім безпосереднього коригування динаміки показників на темпи інфляції) може слугувати розширення складу фінансових коефіцієнтів, які використовуються банком для аналізу кредитоспроможності позичальника, що дає можливість отримати різнобічну оцінку його господарської діяльності та до деякої міри нівелювати розбіжності, що можуть виникати між прогнозованими

і фактичними тенденціями, що складаються у процесі індивідуального відтворення.

Систему таких коефіцієнтів необхідно було б розширити передусім в плані детальнішої оцінки фінансової стійкості і ефективності господарської діяльності позичальника.

Показники фінансової стійкості характеризують фінансовий стан підприємства з точки зору оцінки банком структури і співвідношень між різними джерелами грошових ресурсів клієнта та їх впливу на рівень кредитного ризику. У даному разі йдеться про необхідність оцінки того аспекту діяльності позичальника, який визначає, наскільки раціонально сформована структура джерел коштів, що використовуються у виробничому процесі, і, відповідно, наскільки ефективним є залучення банківських кредитів. Нині для цієї мети комерційними банками нашої країни у більшості випадків використовуються такі показники, як коефіцієнт забезпеченості власними джерелами, коефіцієнт фінансової незалежності, питома вага власних оборотних коштів у валюті балансу, а також коефіцієнти автономності, маневреності, переливу капіталу (додаток 18).

У той же час, для більш повної характеристики указаного аспекту діяльності позичальника дана група показників могла б бути доповнена ще рядом коефіцієнтів, що відображають структуру коштів підприємства і їхніх джерел. У числі таких показників можна навести, зокрема: 1) коефіцієнт власності; 2) коефіцієнт залучених коштів; 3) коефіцієнт мобільності оборотних коштів; 4) коефіцієнт оборотного капіталу.

1.Коефіцієнт власності, інакшими назвами якого є коефіцієнт концентрації власного капіталу або коефіцієнт капіталізації, розраховується як відношення джерел власних коштів до загальної величини коштів підприємства. Він показує рівень незалежності господарюючого суб'єкта від усіх позичених коштів в цілому та слугує найбільш загальною оцінкою величини кредитного ризику:

$$\text{Коефіцієнт власності} = \frac{\text{власний капітал}}{\text{валюта балансу}}$$

У країнах Західної Європи і США за нормальне значення цього показника приймають 0,6 [121, с.45]. Ідея застосування даного показника полягає у тому, що коли питома вага власних коштів перевищує 50%, то в разі достатньої ліквідності майна підприємства й відповідно можливостей реалізації його активів уся заборгованість різним кредиторам буде погашена. Даний показник, в принципі дає більш вузьку оцінку власних джерел на відміну від наведеного у додатку 18 коефіцієнта забезпеченості власними джерелами, позаяк не враховує довгострокові позичені кошти. Високий рівень коефіцієнта власності відображає стабільний фінансовий стан підприємства.

2.Коефіцієнт залучених коштів розраховується як відношення загального обсягу залучених підприємством коштів (довгострокових і короткострокових, включаючи розрахунки з кредиторами) до всіх його ресурсів. Він пов'язаний із попереднім показником і характеризує структуру коштів підприємства з точки зору його залежності від залучених ресурсів (вище значення показника вказує на вищий рівень цієї залежності):

$$\text{Коефіцієнт залучених коштів} = \frac{\text{зобов'язання підприємства за балансом}}{\text{валюта балансу}}$$

Загалом нормативне значення даного показника перебуває в орієнтовному діапазоні, не більшому за 0,25-0,5.

3.Коефіцієнт мобільності оборотних коштів визначається як відношення кл б

капіталу позичальника та рівень його залежності від позичених коштів. Це показує, з одного боку, наскільки кредити банку підкріплюються власними інвестиціями підприємства, а з іншого – наскільки воно є вразливим до зміни зовнішніх умов провадження господарської діяльності, особливо що стосується кон'юнктурних коливань на фінансовому ринку.

В кінцевому підсумку чим більша залежність позичальника від залучених джерел, на що вказують коефіцієнти фінансового левериджу, тим нижча його кредитоспроможність. Разом з тим остаточний висновок про доцільність видачі кредиту підприємству значною мірою залежить від ефективності використання ним у господарському процесі всього капіталу (як власного, так і залученого), на що вказує вже наступна група показників.

Показники ефективності господарської діяльності підприємства попри їхню важливість для оцінки перспектив використання залучених на кредитній основі ресурсів нині не займають за своєю кількістю і складом належного місця у методиках оцінки кредитоспроможності, використовуваних комерційними банками нашої країни. Очевидно, що тут береться до уваги досить поширений, проте дещо хибний, з нашої точки зору, постулат, згідно якого для комерційного банку найбільше значення мають показники, котрі характеризують платоспроможність і фінансову стійкість клієнта, а показники економічної ефективності діяльності підприємства є пріоритетними для його інвесторів [111, с.46]. Неправомірність такої постановки питання очевидна, позаяк комерційний банк, надаючи кредит суб'єкту господарювання, ризикує коштами своїх вкладників і акціонерів, а тому незалежно від того, на який строк ресурси передаються у тимчасове користування, можливість їх своєчасного повернення значною мірою залежить від здатності позичальника ефективно використовувати авансований у виробництво капітал, причому не лише власний, а й залучений.

Загальна сукупність коефіцієнтів, яка відображає економічну ефективність діяльності позичальника і яку доцільно використовувати при аналізі кредитоспроможності суб'єкта господарювання, може бути

класифікована за трьома основними підгрупами показників, що характеризують такі ключові результати діяльності підприємства: 1) рентабельність; 2) оборотність капіталу; 3) виробничий потенціал.

Показникам рентабельності належить ключове місце в оцінці кінцевих результатів виробничо-господарської діяльності підприємства з точки зору найважливішого критерію, за яким аналізується його ефективність – розміру отриманого за звітний період балансового прибутку (валового прибутку або результату від реалізації за формою №2 – рядок 050). У цій підгрупі показників, окрім зазначених вже базових коефіцієнтів рентабельності реалізованої продукції та рентабельності виробництва, доцільним є використання ще ряду коефіцієнтів, які можуть надати додаткову інформацію про ефективність використання позичальником капіталу. У їх числі можна зокрема навести такі показники, як: коефіцієнт рентабельності активів, коефіцієнт рентабельності власного капіталу, коефіцієнт рентабельності залученого капіталу та коефіцієнт рентабельності акціонерного капіталу.

1.Коефіцієнт рентабельності активів показує, наскільки вдало залучені підприємством кошти розміщуються ним у різних видах активів. Він розраховується як відношення балансового прибутку до загальної вартості активів підприємства і показує, який обсяг прибутку приносить кожна гривня, інвестована у майно позичальника (незалежно від конкретних джерел надходження ресурсів для цього – власних чи залучених):

$$\text{Коефіцієнт рентабельності активів} = \frac{\text{балансовий прибуток}}{\text{валюта балансу}}$$

Даний показник може бути використаний для оцінки рівня конкурентоспроможності підприємства і порівняння його з даними по інших підприємствах відповідної галузі.

2.Коефіцієнт рентабельності власного капіталу характеризує ефективність використання власних джерел фінансування підприємства, вказуючи на величину прибутку, яку приносить одна гривня ресурсів, що

належать підприємству:

$$\text{Коефіцієнт рентабельності власного капіталу} = \frac{\text{балансовий прибуток}}{\text{власний капітал}}$$

3.Аналогічним чином може бути розрахований і коефіцієнт рентабельності залученого капіталу, котрий визначає ефективність політики підприємства, що проводиться у сфері залучення додаткових ресурсів для виробничої діяльності на довго- і короткостроковій основі:

$$\text{Коефіцієнт рентабельності залученго капіталу} = \frac{\text{балансовий прибуток}}{\text{довгострокові і поточні зобов'язання}}$$

Даний показник показує, який прибуток отримує підприємство на одну гривню залучених коштів.

4.Коефіцієнт рентабельності акціонерного капіталу відображає загальну норму прибутку, який приносять кошти, інвестовані власниками підприємства – акціонерами (пайовикам). Він дозволяє банку оцінити зацікавленість власників у розвитку підприємства, позаяк вказує на загальну суму прибутку, що приносить кожна гривня, вкладена в акції:

$$\text{Коефіцієнт рентабельності акціонерного капіталу} = \frac{\text{балансовий прибуток}}{\text{статутний (пайовий) капітал}}$$

В принципі, у чисельнику усіх чотирьох зазначених коефіцієнтів замість балансового прибутку може бути використана величина чистого прибутку (тобто залишок балансового прибутку після сплати податку на прибуток за певний період). Однак, якщо враховувати той факт, що рівень податкових ставок встановлюється державою і аж ніяк не залежить від якості менеджменту на підприємстві, то використання наведених алгоритмів розрахунку коефіцієнтів рентабельності слід вважати цілком прийнятним для аналізу ефективності фінансово-господарської діяльності позичальника.

Інша група показників, що може бути використана для оцінки указаної ефективності, відображає *оборотність капіталу підприємства* загалом та його

окремих складових частин, слугуючи вагомим доповненням до коефіцієнтів ліквідності, поліпшення яких, приміром, за певний період при одночасному зниженні оборотності відповідних активів не сприяє позитивній оцінці кредитоспроможності позичальника. До складу цієї групи можуть бути включені коефіцієнти, що відображають оборотність оборотних і основних коштів, власного капіталу, матеріальних запасів, а також дебіторської заборгованості.

1.Коефіцієнт оборотності оборотних коштів є одним із найбільш важливих показників ефективності використання оборотного капіталу, вказуючи на швидкість його переходу із форми виробничих запасів у готову продукцію і швидкість перетворення останньої на безпосередньо грошову форму. Він розраховується як відношення виручки від реалізації продукції в діючих цінах (без податку на додану вартість і акцизного збору) до середньої вартості оборотного капіталу підприємства, величина якого визначається як середня арифметична залишків оборотних коштів на звітні дати у періоді, що аналізується:

$$\text{Коефіцієнт оборотності оборотних коштів} = \frac{\text{виручка від реалізації продукції}}{\text{середня величина оборотних коштів}}$$

2.Аналогічним чином розраховується і коефіцієнт оборотності основних засобів, до знаменника якого включається середня величина основних фондів і нематеріальних активів за залишковою вартістю (первісна вартість мінус знос):

$$\text{Коефіцієнт оборотності основних засобів} = \frac{\text{виручка від реалізації продукції}}{\text{середня величина основних засобів}}$$

3.Коефіцієнт оборотності капіталу підприємства загалом, як і два попередні показники, відображає середнє число оборотів капіталу за період, що аналізується, відображаючи ті тенденції, які складаються у процесі зміни авансованою у виробництво вартістю своїх функціональних форм:

$$\text{Коефіцієнт оборотності капіталу} = \frac{\text{виручка від реалізаці продукції}}{\text{середньорічна вартість активів підприємства}}$$

4.Коефіцієнт оборотності матеріальних запасів визначається як відношення виручки від реалізації продукції до середньої величини негрошових форм оборотних активів підприємства (запаси з розділу II “Оборотні активи” балансу). Даний показник характеризує ефективність виробничо-збутової діяльності підприємства, а його зростання засвідчує оптимізацію формування виробничих запасів і затрат, сприяючи збільшенню обсягів продаж та отриманню більш високих доходів:

$$\text{Коефіцієнт оборотності матеріальних запасів} = \frac{\text{виручка від реалізації продукції}}{\text{середня вартість матеріальних запасів}}$$

5.Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості визначається як відношення чистої виручки від реалізації продукції (без акцизів і ПДВ) до середньої суми дебіторської заборгованості підприємства за період, що аналізується. Тенденція до збільшення даного показника може характеризувати підвищення ефективності управління комерційними кредитами, наданими підприємством, а також зменшення періоду, протягом якого дебіторська заборгованість залишається непогашеною, що загалом позитивно позначається і на платоспроможності клієнта банку:

$$\text{Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості} = \frac{\text{виручка від реалізації продукції}}{\text{середня дебіторська заборгованість}}$$

Окрему групу показників, що характеризують ефективність господарської діяльності позичальника, формують дані, котрі відображають його *виробничий потенціал*, тобто загальні можливості і перспективи розширення операцій з виробництва і реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг. Для аналізу цього аспекту функціонування підприємства можуть бути використані, зокрема, такі показники, як коефіцієнт рефінансування та коефіцієнт зносу.

1.Коефіцієнт рефінансування показує питому вагу тієї частини чистого прибутку підприємства, що рефінансується у розвиток виробництва, у загальній

величині цього прибутку:

$$\text{Коефіцієнт рефінансування} = \frac{\text{частина прибутку, спрямована на розвиток виробництва}}{\text{чистий прибуток підприємства}}$$

При цьому якщо величина чистого прибутку може бути безпосередньо визначена з форми №2 (р.220), то використання прибутку на виробничі цілі, що охоплює такі статті витрат, як збільшення статутного фонду, виробничий розвиток, а також поповнення оборотних коштів не відображається у запроваджених починаючи з 2000 р. формах звітності на відміну від попередніх (рр. 215, 220, 255 форми №2 зразка 1999 року). Очевидно, що на вирішення цієї проблеми можуть бути спрямовані вимоги банків до позичальників з представлення у звітності відповідних приміток з метою деталізації напрямів розподілу отриманого прибутку.

Зрозуміло, що чим більша частина прибутку, отриманого підприємством, реінвестується на розвиток виробництва, тим кращі перспективи позичальника щодо розширення його діяльності, збільшення доходів, а відтак і погашення банківських кредитів за рахунок первинних джерел.

2.Коефіцієнт зносу розраховується як відношення суми зносу основних засобів і нематеріальних активів (рр. 012, 032 ф.№1) до балансової вартості відповідних статей основного капіталу (рр. 011, 031 ф.№1), характеризує потенціал функціонування основних фондів на підприємстві:

$$\text{Коефіцієнт зносу} = \frac{\text{сума зносу основних засобів і нематеріальних активів}}{\text{первісна вартість основних засобів і нематеріальних активів}}$$

Розглянуті вище групи показників можуть представляти значний інтерес для банку, так як відображають якісні параметри виробничо-господарської діяльності підприємства, рівень управління ним та в кінцевому підсумку здатність ефективно використовувати залучені ресурси і повертати отримані в банку позики. Що стосується критеріїв, за якими здійснюється оцінка позичальників на основі наведеної системи показників кредитоспроможності, то вони мають бути індивідуальні для кожного банку, засновуватись на його

практичному досвіді і специфіці того складу клієнтури, яку він обслуговує (з урахуванням галузевих, регіональних та інших особливостей діяльності підприємств).

У той же час попри корисність і необхідність розрахунку розглянутих показників кредитоспроможності не викликає сумнівів, що кожен із них відображає лише окремі сторони діяльності підприємств, а тому самі по собі, звісно, не можуть характеризувати здатність позичальника до своєчасного повернення отриманих в позику коштів. Тому надання переваги якійсь одній групі показників є недоцільним із суто практичних міркувань, пов'язаних із неможливістю отримання комплексної інформації про всі аспекти діяльності підприємства, які так чи інакше позначаються на його взаєминах із комерційним банком. Тому лише використання сукупності усіх груп коефіцієнтів (платоспроможності, фінансової стійкості, надійності, рентабельності, оборотності капіталу, виробничого потенціалу) можна вважати оптимальним напрямом аналізу кредитоспроможності у тій його частині, яка здійснюється на основі балансових даних та іншої звітності, представленої клієнтом комерційному банку.

Разом з тим необхідно підкреслити, що у зв'язку з тим, що основним негативним моментом використання фінансових коефіцієнтів для оцінки кредитоспроможності позичальника є їх фрагментарний характер, за якого стан справ господарюючого суб'єкта відображається на якусь певну дату в минулому, на основі даних про залишки коштів, то в якості основного напряму усунення цього недоліку слід вважати активніше використання банківськими установами даних про обороти, що дає можливість більш повно оцінювати можливості погашення позичок. Річ у тім, що порівняння різних залишків, наприклад, грошових активів і товарних запасів, із даними про величину кредиторської заборгованості і зобов'язань перед банком (при розрахунку тих же коефіцієнтів ліквідності) не може, в принципі, виступати достатньою підставою для оцінки перспектив повернення кредиту, оскільки тут не беруться до уваги обсяги і строки обороту параметрів, що зіставляються. Так, при

однакових залишках порівнюваних величин, але при різному обсягу і неоднакових строках обороту можуть виникнути чималі труднощі із погашенням позики (особливо якщо йдеться про зміни між звітними датами). Тому при оцінці кредитоспроможності доцільно використовувати дані про обороти, для чого необхідний аналіз грошового потоку клієнта.

Слід зазначити, що основними можливостями для позичальника погасити отриманий в банку кредит є три наступні:

1) використання поточних доходів від виробничо-господарської діяльності;
2) спрямування на погашення заборгованості коштів третіх осіб, що є учасниками кредитної угоди – поручителів, гарантів, страхових організацій;
3) реалізація власного майна чи передача банку заставлених цінностей, тобто зменшення відповідних активів на величину погашеної заборгованості.

Очевидно, що оптимальним варіантом реалізації інтересів кредитора стосовно повернення йому наданої в позику вартості є орієнтація на перше джерело погашення кредиту, позаяк використання двох інших (вторинних джерел) так чи інакше пов’язане із порушенням нормальної підприємницької діяльності, вказуючи на неможливість розрахунків клієнта з банком за рахунок поточних доходів. Тому для комерційного банку оцінка можливостей клієнта повернути позичку за рахунок поточних надходжень в результаті нормального перебігу виробничого процесу виявляється вагомим аргументом на користь прийняття рішення про доцільність кредитування даного підприємства. Відтак проведення аналізу грошового потоку клієнта є саме тим інструментом, який дозволяє вирішити це питання з огляду передусім на перспективи використання первинних джерел погашення кредиту.

Указаний аналіз передбачає визначення чистого сальдо різних надходжень і витрат за певний період, тобто свого роду «припливу» і «відпливу» коштів, що загалом характеризує їх оборот у клієнта, вказуючи на

його можливості за рахунок поточних доходів погашати позику. При цьому аналіз грошового потоку здійснюється, як правило, за період не менший за строк, на який видається кредит. У даному разі оцінка тих тенденцій з оборотом коштів клієнта, які склалися в минулі періоди, і їх екстраполяція на перспективу може надати комерційному банку певну уяву про майбутні можливості позичальника з використання наданих йому кредитів.

Одним із найбільш простих способів такої оцінки є зіставлення загального обсягу доходу (виручки) від реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг мінус податки (за формою №2) із розміром наявної у підприємства кредиторської заборгованості (за балансом), що загалом дає можливість розрахувати величину грошових надходжень – так званих «живих грошей» – отриманих суб'єктом господарювання за період, що аналізується (табл.4.9). Інакшими словами порівнюється динаміка поточних надходжень коштів підприємству від його виробничої діяльності із обсягами тих витрат, які мають бути здійснені за зобов'язаннями позичальника у періоді, що аналізується, та робляться висновки на найближчу перспективу.

Таблиця 4.9

Розрахунок очікуваного грошового потоку підприємства

(тис. грн.)

		Алгоритм розрахунку		Станом на:				очікувана величина
№	Показники	для звітності до 1999 р.	звіти з 2000 р.	1.01.99	1.04.99	1.07.99	1.10.99	
1.	Виручка від реалізації продукції	р.010 + р.011 - р.015 - р.020 (ф.№2)	рр.010-015-020 (ф.№2)	6478	8263	7016	9567	×
2.	Кредиторська заборгованість і зобов'язання за простроченими позичками	рр.620+ +640+650 + 660+665 +670 + 680 +690+ 700+710+715+ 720+740 (ф.№1)	розділ IV баланс у (р.620)	3944	5117	4654	5470	×
3.	Грошовий потік	п.1 - п.2 (таблиця)		2534	3146	3632	4097	

4.	Темпи зростання грошового потоку у кожному кварталі порівняно з попереднім	розрахунок	×	1,24	1,15	1,13	×
5.	Середній темп зростання грошового потоку за весь період, що аналізується	розрах. як середнє арифметичне за п.4 таблиці	1,17				×
6.	Очікуваний грошовий потік у періоді, що настає	коригування останнього фактичного грошового потоку на п.5	×	×	×	×	4793,5

Зміст наведених у таблиці розрахунків полягає у визначенні прийнятної для банку суми кредиту, яка може бути надана підприємству з огляду на середні темпи зростання грошового потоку останнього, що екстраполюється на найближчий майбутній період. У даному разі сума кредиту, який клієнт бажає отримати в банку, а також процентів за користування позикою не повинна перевищувати очікуваного грошового потоку, розрахованого на основі динаміки грошових надходжень підприємства у попередні періоди. Разом з тим використання подібного способу розрахунку грошового потоку в якості єдиного і основного напряму оцінки руху коштів клієнта банку при аналізі кредитоспроможності підприємства, як це пропонується окремими авторами [143, с.47], не є, з нашої точки зору доцільним і самодостатнім, позаяк не дозволяє у повному обсязі оцінити усі можливі напрями отримуваних надходжень і здійснюваних витрат – в першу чергу з точки зору оборотів коштів за відповідні періоди.

Необхідність врахування указаних напрямів визначається різноманітним аспектами діяльності позичальника (виробничими, фінансовими, інвестиційними), кожен з яких зумовлює певну спрямованість руху грошових коштів, визначаючи загальну можливість підприємства розраховуватись за зобов'язаннями перед банком за рахунок отриманих доходів. У зв'язку з цим

аналіз грошового потоку клієнта мав би охоплювати порівняно ширше коло елементів припливу і відпливу коштів, котрі в загальному підсумку характеризують фінансове положення підприємства з огляду на обороти його активів і пасивів.

Елементами припливу коштів є прибуток, нарахована амортизація, вивільнення коштів із запасів, дебіторської заборгованості і основних фондів, приріст кредиторської заборгованості, вивільнення коштів з інших активів та зростання інших пасивів, залучення в оборот нових позик, приріст акціонерного капіталу. Елементами відпливу коштів є додаткові вкладення у запаси, дебіторську заборгованість, основні фонди, інші активи, скорочення дебіторської заборгованості та інших пасивів, зменшення акціонерного капіталу, реалізація фінансових зобов'язань (сплата податків, процентів, дивідендів, штрафів, пені). Стійке перевищення припливу над відпливом коштів за минулі періоди дозволяє вважати клієнта кредитоспроможним. При різких коливаннях такого перевищення клас клієнта понижується, а в разі оберненого співвідношення, тобто при стійкому перевищенні відпливу коштів над їхнім припливом, клієнт вважається некредитоспроможним [92, с.108].

Загалом зміст такого порівняння полягає в оцінці впливу тих чи інших господарських операцій на результати діяльності позичальника, які зумовлюють наявність або відсутність у нього грошових коштів, котрі можуть бути використані для повернення кредиту. Визначення грошового потоку як різниці між припливом і відпливом коштів за певний період здійснюється через порівняння різних статей активів і пасивів (запасів товарно-матеріальних цінностей, дебіторської і кредиторської заборгованості, основних фондів тощо) на початок і кінець цього періоду (наприклад, кварталу) і віднесення отриманого позитивного або негативного результату як вже власне обороту відповідних коштів до загальної суми їх надходження або витрачання. При цьому припливом коштів буде вважатися зменшення величини запасів, дебіторів та інших активів, а збільшення відповідних статей буде характеризувати відплив коштів. І навпаки, зменшення обсягів кредиторської

заборгованості та інших пасивів указуватиме на відплив коштів, тоді як зворотна різниця відображатиме їх приплив. При цьому аналіз руху грошових коштів може проводитись у розрізі трьох основних аспектів діяльності підприємства:

1) виробничо-збутової (операційної), що охоплює поточні господарські операції позичальника, пов'язані з виробництвом і реалізацією його продукції;
2) інвестиційної, що відображає особливості припливу й відпливу коштів, пов'язані із зміною вартості основних фондів (придбанням, реалізацією), а також операцій із цінними паперами;
3) фінансової, що пов'язана із залученням довго- і короткострокових кредитів та інших позичених ресурсів і їх погашенням.

Результати розрахунків вказують на чисте збільшення або зменшення коштів за періоди, що аналізуються, а отже і на динаміку грошового потоку підприємства (табл.4.10).

Таблиця 4.10

Аналіз грошового потоку підприємства
за непрямим методом

№	Показники	Розрахунок	
		для звітності до 1999 р.	для звітності з 2000 р.
I.Рух грошових коштів за результатами виробничо-збутової діяльності			
1.	Чистий прибуток (+) або збитки (-)	р.120 (ф.№2)	Р.220 (ф.№2)
2.	Амортизаційні відрахування (+)	р.330 (ф.№2)	Р.260 (ф.№2)
3.	Збільшення (-) або зменшення (+) запасів товарно-матеріальних цінностей і виробничих затрат	р.150 (ф.№1)	Рр.100 – 140 (ф.№1)
4.	Збільшення (-) або зменшення (+) суми дебіторської заборгованості	рр.160 - 240 (ф.№1)	рр.160 – 210 (ф.№1)
5.	Збільшення (+) або зменшення (-) суми кредиторської заборгованості	рр.630 - 720 (ф.№1)	рр.530 – 610 (ф.№1)
6.	Приплив (+) або відплив (-) коштів за результатами виробничо-збутової діяльності	п.1+п.2+п.3+п.4 +п.5	п.1+п.2+п.3+п.4 +п.5

II. Рух грошових коштів за результатами інвестиційної діяльності			
7.	Капіталовкладення: збільшення (-) або зменшення (+) вартості основних засобів, нематеріальних активів і устаткування	рр. 010, 020, 035 (ф.№1)	рр. 030, 010, 020 (ф.№1)
8.	Збільшення (-) або зменшення (+) коротко- і довгострокових фінансових вкладень	рр. 040, 250 (ф.№1)	рр. 040, 220 (ф.№1)
9.	Приплив (+) або відплив (-) коштів за результатами інвестиційної діяльності	п.7 + п.8	п.7 + п.8
III. Рух грошових коштів за результатами фінансової діяльності			
10.	Отримання (+) або погашення (-) кредитів банків	рр.500, 600	рр. 440, 500
11.	Отримання (+) або повернення (-) позикових коштів від реалізації облігацій та ін. зобов'язань	рр.510, 610	рр. 450, 510, 520
12.	Збільшення (+) або зменшення (-) статутного фонду в результаті емісії акцій чи їх викупу	р.400	рр. 300, 310
13.	Приплив (+) або відплив (-) коштів за результатами фінансової діяльності	п.10 + п.11 + п.12	п.10 + п.11 + п.12
14.	Загальний грошовий потік	п.6 + п.9 + п.13	п.6 + п.9 + п.13

Представлений у таблиці варіант розрахунку являє собою так званий непрямий метод оцінки грошового потоку, позаяк розрахунок ведеться від чистого прибутку, тобто з уже врахованими статтями виробничих доходів і витрат підприємства. Прибуток коригується на такі доходи і витрати, які на нього впливають. Приміром, включення нарахованої суми амортизації у собівартість продукції призводить до зменшення прибутку підприємства. У зв'язку з цим власне чистий прибуток необхідно збільшувати на цю величину. Крім того, джерелом збільшення грошових коштів нарівні з прибутком можуть виступати усі види залучених підприємством ресурсів (як коротко-, так і довгострокових), зміна яких – збільшення чи погашення – безпосередньо позначається на величині грошового потоку.

Більш точним окремими авторами вважається прямий метод розрахунку руху грошових ресурсів, вихідним пунктом якого є виручка від реалізації продукції [41, с.130]. Однак такий спосіб, з нашої точки зору, є лише більш громіздким, оскільки потребує детальних обчислень практично за всіма статтями балансу і звіту про прибутки і збитки, коли виручка розглядається з

точки зору багатьох елементів надходжень і витрат коштів, а результат отримується той же, що і при непрямому методі.

Врешті комерційний банк може скористатися звітом про рух грошових потоків (ф.№3), представленим самим підприємством згідно стандарту бухгалтерського обліку 4. Разом із тим слід розуміти, що на сьогодні можливості використання даної форми звітності для ретроспективного аналізу обмежені початком 2000 року й до того ж згідно до закону України "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні" вона не складається суб'єктами малого підприємництва (котрі подекуди можуть утворювати вагому частку в структурі клієнтури комерційного банку). Крім того, склад статей звіту є досить об'ємним, що не завжди може сприяти отриманню об'єктивної відповіді на головне для банку питання – про можливість підприємства виконувати свої зобов'язання за позичковою заборгованістю. Відтак у даному плані, не заперечуючи принципову можливість (і навіть необхідність) використання для аналізу кредитоспроможності усіх представлених підприємством стандартних форм звітності, для ефективної організації відповідної аналітичної роботи у комерційних банках видається доцільним застосування їх власних алгоритмів розрахунку руху грошових коштів у підприємств – позичальників, що може як надати додаткові дані про достовірність представленої клієнтом інформації, так і оцінити динаміку грошового потоку за минулі періоди.

Так чи інакше метою оцінки загального грошового потоку клієнта слід вважати не лише визначення позитивного чи негативного результату розрахунків оборотів коштів за різними напрямами господарської діяльності підприємства, але й визначення певної середньої величини наявних грошових коштів (звісно, у разі позитивного значення потоку). Указана величина при цьому може слугувати для банку орієнтиром для встановлення розміру кредиту, що надається, відображаючи можливості клієнта погашати позику за такий же період, для якого були розраховані відповідні обороти коштів.

Крім того, на основі абсолютної величини грошового потоку клієнта

можуть бути розраховані деякі відносні показники, які характеризують кредитоспроможність позичальника з точки зору можливості погашення заборгованості перед банком. Дані показники – коефіцієнти грошового потоку *К* – можуть визначатися різними способами, наприклад такими як:

$$K1 = \frac{\textit{загальний обсяг боргових зобов'язань клієнта}}{\textit{величина грошового потоку}};$$

$$K2 = \frac{\textit{обсяг зобов'язань із строком погашення найближчі три місяці}}{\textit{величина грошового потоку}};$$

$$K3 = \frac{\textit{величина процентних платежів у поточному періоді}}{\textit{грошовий потік за результатами виробничо-збутової діяльності}}.$$

Конкретні нормативні значення указаних коефіцієнтів встановлюються банком з урахуванням власного досвіду організації грошово-кредитних відносин з широким колом позичальників, однак загальний принцип, що діє у даному випадку, визначає вищий клас кредитоспроможності клієнта при нижчому значенні показників. Відповідно до цього можуть бути диференційовані і взаємини банку з різними підприємствами при визначенні конкретних умов реалізації кредитної угоди – передусім у плані суми кредиту, розміру представленого забезпечення, величини процентної ставки, що стягується за користуванням позиченими коштами.

Важливим аспектом аналізу грошових потоків, що відображає ефективність застосування його результатів, є також з'ясування тих чи інших негативних моментів організації господарської діяльності підприємства. Це стосується передусім руху грошових коштів у процесі виробничо-збутової діяльності позичальника. Негативні значення грошового потоку за даним параметром можуть вказувати на низьку рентабельність виробництва (в силу слабких позицій підприємства на ринку, невисокого рівня конкурентоспроможності продукції, надмірного рівня виробничих і

реалізаційних витрат) або ж значне відволікання коштів у розрахунки, що призводить до затримки оборотності капіталу, виявом чого є зростання величин дебіторської заборгованості і запасів товарно-матеріальних цінностей, а кінцевим результатом – загострення платіжної кризи на макрорівні.

Очевидно, що аналіз грошового потоку за вказаними напрямами надає можливість розробити конкретні заходи із поліпшення виробничо-господарської діяльності клієнта (як умови початкової видачі кредиту або продовження кредитних відносин при вже наявній заборгованості за позичками). З іншого боку, для визначенні ефективності господарської діяльності підприємства, що в принципі вказує і на величину кредитного ризику, важливим є не лише загальний обсяг грошового потоку, але і його динаміка за елементами. Це дозволяє отримати реальну оцінку руху грошових коштів підприємства, тобто визначити, за рахунок яких джерел були отримані відповідні надходження (скажімо, за рахунок зростання чистого прибутку або обсягу кредиторської заборгованості чи реалізації частини активів) і здійснено витрачання коштів (наприклад, на приріст основного капіталу з метою модернізації і розширення виробництва або ж збільшення товарних запасів, що може вказувати на негативні моменти організації виробничого процесу і збуту продукції).

Таким чином, результати аналізу грошового потоку підприємства дозволяють комерційному банку у процесі оцінки кредитоспроможності клієнта вирішити наступні завдання:

1) прийняття принципового рішення про можливість видачі кредиту з огляду на позитивні чи негативні значення грошового потоку за ряд минулих періодів і відповідних прогнозів на перспективу;
2) визначення орієнтовного розміру кредиту, що може бути наданий підприємству з огляду на середню величину позитивного значення його грошового потоку – в плані оцінки можливостей погашення належних боргових зобов’язань за відповідний період;
3) диференціація умов організації грошово-кредитних відносин з

позичальниками залежно від величини різних коефіцієнтів, що вказують на співвідношення між різними видами зобов'язань підприємства і обсягом його грошового потоку;

4) оцінка ефективності господарської діяльності клієнта за різними напрямами (виробничо-збутовим, інвестиційним, фінансовим) залежно від динаміки грошових потоків за різними елементами надходження і витрачання коштів підприємства.

Важливим моментом в системі заходів із вдосконалення роботи комерційного банку з управління кредитним ризиком індивідуального позичальника є більш ретельний підхід до оцінки нарівні із показниками фінансового стану, ефективності господарської діяльності і грошового потоку також сукупності параметрів, котрі з нефінансового боку характеризують функціонування підприємства, надаючи комерційному банку можливість оцінити перспективи співробітництва із даним клієнтом з точки зору його ділової репутації. Даному аспекту аналітичної роботи банківськими установами нашої країни, як вже зазначалось, приділяється явно недостатня увага або ж відповідна оцінка має суто формальний характер попри те, що саме від аналізу цих параметрів діяльності позичальника значною мірою залежать перспективи використання ним позичених коштів та їх своєчасного повернення банку.

Підтвердженням цього може слугувати та роль, яка відводиться оцінці репутації позичальника у найбільш відомих методиках аналізу кредитоспроможності, застосовуваних комерційними банками розвинутих країн – PARSER і CAMPARI англійських клірингових банків та «правило п'яти сі» американських банківських установ (додаток 20). Перше місце, яке займає оцінка ділової репутації клієнта у наведених методиках вказує на важливість вихідних обставин попереднього аналізу «характеру» потенційного позичальника для будь-яких подальших дій банку з проведення аналізу основних параметрів функціонування підприємства. Врешті навіть попри те, що така оцінка має до деякої міри суб'єктивне спрямування, від неї має залежати принципове рішення, чи провадитимуться взагалі переговори з клієнтом з

приводу видачі кредиту, адже у багатьох випадках об'єктивні можливості підприємства ефективно використовувати і своєчасно повертати позичку банку визначаються суб'єктивними якостями його керівництва.

За таких обставин вибір комерційним банком оптимальних напрямів оцінки репутації позичальника в процесі аналізу кредитоспроможності і їх ретельне дотримання на практиці може стати фактором суттєвого поліпшення аналітичної роботи у даній сфері, а відтак і підвищення ефективності організації грошово-кредитних відносин загалом.

Визначення репутації позичальника, що характеризує рівень його відповідальності, готовність і бажання погашати заборгованість за наданими позиками має охоплювати, зокрема, такі обов'язкові напрями як:

1) кредитна історія позичальника, що характеризує особливості його взаємовідносин із кредитними установами в минулому, своєчасність і повноту погашення усіх раніше отриманих позик і нарахованих за ними процентів;
2) оцінка періоду функціонування підприємства, складу його засновників, акціонерів і основних цілей виробничо-господарської діяльності;
3) аналіз професійних якостей керівництва підприємства, що охоплюють освіту, досвід роботи, компетентність, організаційні здібності, наявність чіткої програми ведення бізнесу, грамотність ведення фінансової документації;
4) вивчення ринків збуту, наявності попиту на продукцію підприємства і його конкурентних позицій, стану взаємин із постачальниками і покупцями, дотримання зобов'язань за всіма укладеними із контрагентами угодами;
5) оцінка організаційної структури виробництва, ефективності взаємодії між різними ланками управління, виробничого клімату, індикатором якого, зокрема, є плинність кадрів.

Складність проведення аналізу репутації позичальника за вказаними

напрямами на сьогодні зумовлена проблемою відсутності налагоджених каналів отримання інформації з джерел, котрі не залежать від даних, що представляються самим позичальником. Жодна, навіть сама досконала методика аналізу кредитоспроможності позичальника не дасть надійних результатів, якщо вихідна інформація буде недостатньо повною або ненадійною.

Вирішення цього завдання за відсутності ефективної організації міжбанківського обміну кредитною інформацією видається досить проблематичним. Очевидною є корисність зарубіжного досвіду у даній сфері, коли йдеться про професійну діяльність на фінансовому ринку, пов'язану із збиранням і аналізом різноманітних даних про репутацію позичальників і наданням відповідної інформації комерційним банкам, що загалом вказує на необхідність активного розвитку даного елемента інфраструктури кредитної системи (див. п.1.3). На сьогодні ж доводиться констатувати, що українські комерційні банки обмежені в отриманні всебічної інформації про репутацію позичальників, позаяк можливості власних аналітичних служб і служб безпеки не є достатніми навіть для перевірки тих даних, що надаються клієнтами. У зв'язку з цим створення міжбанківського «інформаційного поля», заснованого на діяльності спеціалізованих аналітичних агентств нарівні з активізацією власних зусиль банківських установ з отримання і оцінки більшого обсягу нефінансової інформації про діяльність позичальників слід вважати необхідним напрямом удосконалення загальної системи заходів, що в кінцевому підсумку визначають зміст комплексного аналізу кредитоспроможності позичальника.

Указаний аналіз, таким чином, має передбачати такі напрями оцінки діяльності клієнта, котрі у своїй сукупності можуть забезпечити прийняття оптимального рішення про можливість і доцільність видачі йому кредиту (рис.4.6).

Загалом з урахуванням того, що комплексний аналіз кредитоспроможності являє собою ключовий інструмент мінімізації кредитного ризику (як у формі попередньої оцінки, так і у процесі подальшого

моніторингу) його значення в загальній системі організації грошово-кредитних відносин на мікроекономічному рівні важко переоцінити. Однак оптимізація даної системи, цілком очевидно, не може обмежуватись лише вдосконаленням самої методики указаного аналізу, позаяк важливою передумовою активізації кредитного процесу є адекватна оцінка ефективності здійснюваних комерційним банком кредитних вкладень.

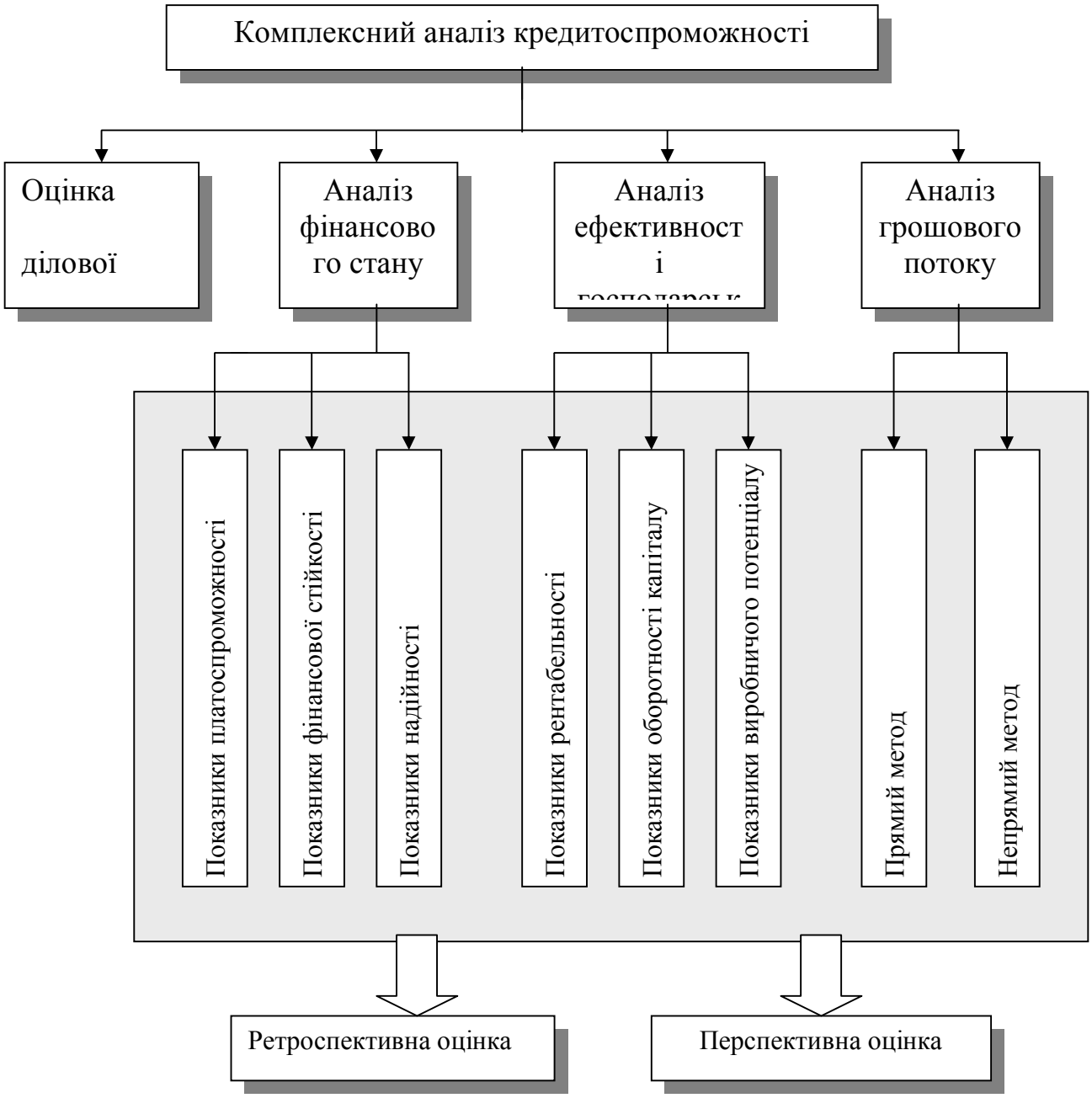

Рис.4.6. Характеристика основних напрямів оцінки кредитоспроможності клієнта банку

Власне у самій суті кредиту як економічної категорії міститься об'єктивна необхідність ефективного використання позичених коштів, оскільки вони мають бути не лише збережені позичальником, але й повернуті з приростом, який утворює частина загального приросту усієї авансованої у виробництво вартості. Зрозуміло, що комерційний банк зможе надати позику клієнту лише за умови, що буде впевнений у ефективному використанні останнім позичених коштів, що є ключовим фактором забезпечення їх своєчасного повернення.

Відтак головним моментом у процесі оцінки ефективності кредитних вкладень видається необхідність правильного визначення результату, що отримується від їх використання. При цьому зрозуміло, що даний результат має характеризувати певні кількісні і якісні зміни у діяльності суб'єктів грошово-кредитних відносин – як комерційного банку, так і підприємства, тобто ефективність кредитування мала б, в принципі, розглядатися з двох сторін – учасників кредитного процесу.

Що стосується комерційного банку, то тут необхідно відзначити один важливий момент. Забезпечення максимального рівня дохідності позичкових операцій вочевидь не може бути самоціллю (хоча отримання прийнятного рівня прибутку і є фундаментальною метою діяльності банку як комерційного підприємства в ринкових умовах господарювання). Тенденція банківських установ до максимізації процентних ставок має цілком об'єктивні границі. Вони визначаються, зокрема, станом кон'юнктури на фінансовому ринку (тобто відповідним рівнем попиту на кредитні ресурси з боку господарюючих суб'єктів – тією «верхньою планкою» ціни, яку вони готові сплачувати за кредит), а також рівнем міжбанківської конкуренції, котра виражає бажання банків утримати за собою відповідну нішу на ринку банківських послуг та певний склад клієнтури на кредитному обслуговуванні, що в кінцевому підсумку потребує достатньо виваженої процентної політики (про це йтиметься нижче). Оцінка ж ефективності банківських кредитних вкладень загалом може здійснюватись за системою показників, призначених для аналізу ефективності

сформованого кредитного портфеля за критеріями його дохідності і надійності (див. п.3.3).

Дещо інакша ситуація має місце, коли йдеться про ефективність (результативність) організації грошово-кредитних відносин між комерційним банком і кожним окремим підприємством. У даному разі важливою є оцінка діяльності самого господарюючого суб'єкта – в плані його можливостей ефективно використати отримані в позику кошти.

Указані можливості значною мірою залежать від ефективності виробничо-господарської діяльності підприємства і його фінансового стану, проте взяті самі по собі показники, які характеризують дані параметри не можуть у повному обсязі відображати ефективність кредитних вкладень зокрема. Річ у тім, що ефективність виробництва, оцінена через співвіднесення здійснених затрат із кінцевою продукцією, звісно не є результатом використання суто банківських ресурсів. Відтак попри показники, що відображають загальну оцінку результатів функціонування підприємства механізм організації позичкових операцій комерційного банку має передбачати розрахунок окремих показників ефективності кредитних вкладень з метою формулювання оптимальних напрямів кредитної політики у плані взаємодії з тими чи іншими групами позичальників згідно критеріїв, що вказують на результати використання отриманих позичок у виробничому процесі.

Обгрунтування зазначених критеріїв може засновуватися на різних підходах до оцінки ефективності кредитного процесу. Такими підходами, зокрема, можуть слугувати кінцеві результати діяльності підприємства, ефективність використання ним основного і оборотного капіталу або ж у більш широкому розумінні – дотримання усіх принципів кредитування. Втім, ефективність роботи підприємства загалом розраховується на базі коефіцієнтів рентабельності і оборотності капіталу в складі системи показників кредитоспроможності клієнта банку, вказуючи на його потенційні можливості ефективно використовувати усі авансовані у виробництво кошти – як власні, так і залучені. Інакшими словами, за основу організації грошово-кредитних

відносин приймається на перший погляд правильний, проте дещо суперечливий, з нашої точки зору, постулат, котрий виражає ефективність кредитних вкладень банку як прямий, безпосередній наслідок ефективної роботи підприємства-позичальника.

Однак суперечливість такого підходу полягає, на наш погляд, у відсутності чіткого виділення того критерію, при аналізі якого можна було б стверджувати про рівень ефективності саме кредитних вкладень банку у складі ресурсів підприємства, а не їх загального обсягу чи якихось окремих (як правило, укрупнених) складових частин. По суті має бути дана відповідь на запитання, чи справді потрібні підприємству банківські позички у тому обсязі, який би мав забезпечити належний рівень ефективності виробничо-господарської діяльності.

Відповідь на це запитання полягає у визначенні ефективності кредитних вкладень комерційного банку за критерієм досягнення підприємством найбільших господарських результатів при найменших обсягах даних вкладень. Досить простий на поверхні підхід насправді повинен мати таку структуру, яка б включала дві складові частини: з одного боку, йдеться про визначення оптимального рівня кредитних вкладень для успішної реалізації передбаченої бізнес-планом програми або конкретного господарського заходу, який кредитується, а з другого – про відображення тих господарських результатів, які об’єктивно характеризують ефективне використання наданих у позичку коштів.

1.Визначення оптимального обсягу кредитування на основі представлених позичальником даних являє собою оцінку відповідності тієї суми позички, яка визначена у заяві клієнта і техніко-економічному обгрунтуванні і очікуваним результатам від її використання (виручки, прибутку) тим показникам ефективності господарської діяльності підприємства (оборотності, рентабельності), які були розраховані як прогнозні величини за даними, отриманими в процесі аналізу попередньої діяльності клієнта. У разі досягнення такої відповідності величину кредиту, що надається, в принципі,

можна вважати оптимальною, а його використання передбачати як ефективне. Власне розгляд ефективності кредитних вкладень у такому аспекті здійснюється у вигляді прогнозування й потребує від економістів банку глибоких знань стану справ на підприємстві, яке кредитується, і галузі, до якої воно належить, що обумовлюється необхідністю врахування тенденцій у змінах кон'юнктури відповідних ринків та її впливу на механізм постачання і збуту.

2.Відображення господарських результатів, що характеризують ефективність використання отриманих позик, повинно охоплювати систему показників, котрі б давали можливість оцінити окупність здійснених підприємством за рахунок кредиту затрат і відтворення авансованих у виробництво кредитних ресурсів. У числі таких показників можна було б виділити, зокрема, наступні:

1) Коефіцієнт реалізації, що розраховується як відношення обсягу реалізованої товарної продукції (включаючи виконання робіт, надання послуг) до середніх залишків довго- і короткострокових кредитних вкладень за відповідний період:

$$\text{Коефіцієнт реалізації} = \frac{\text{виручка від реалізації продукції}}{\text{середні залишки кредитних вкладень}}$$

Даний показник характеризує обсяг реалізації на одну гривню кредитних вкладень, визначаючи динаміку впливу останніх на кінцеві результати діяльності підприємства з урахуванням того, що кредит, функціонуючи в сфері обміну, сприяє своєчасному проведенню розрахунків за товарно-матеріальні цінності, призначенні для здійснення виробничого процесу і реалізації продукції по його закінченні, забезпечуючи нормальне перетворення функціональних форм капіталу на початковій і кінцевій стадіях його кругообороту. Відтак тенденція до збільшення коефіцієнту вказує на ефективне використання позичок підприємством.

2) Індекс ефективності є більш показовим для оцінки впливу кредитних вкладень на результати діяльності підприємства. Він розраховується як відношення середніх темпів зростання прибутку або виручки від реалізації

продукції підприємства за певний період до середніх темпів зростання кредитних вкладень:

$$\text{Індекс ефективності} = \frac{\text{темпи зростання прибутку}}{\text{темпи зростання кредитних вкладень}}$$

Зіставлення змін, що відбуваються в обсягах отриманого прибутку або ж реалізованих товарів, робіт і послуг, із змінами середніх залишків заборгованості банку вказує на залежність результатів господарювання від динаміки залучень кредитних ресурсів. Вочевидь вираженням ефективності використання кредитів при такому розгляді діяльності підприємства є випереджання темпів зростання обсягів реалізованої продукції і прибутку темпів зростання величини кредитних вкладень.

3) Коефіцієнт оборотності розраховується як відношення показника оборотності наданих підприємству кредитів до показника оборотності його оборотних коштів – в днях обороту. При цьому оборотність кредитів визначається як помножене на 365 відношення середнього залишку кредитних вкладень за період, що аналізується (у даному разі – рік) до обсягу погашених за відповідний період позичок, а оборотність оборотних коштів – відповідно як помножене на 365 відношення середнього залишку оборотних коштів до виручки від реалізації продукції:

$$\text{Коефіцієнт оборотності} = \frac{\text{оборотність кредитних вкладеннь}}{\text{оборотність оборотних коштів}}$$

Ефективність кредитних вкладень з позицій розрахунку даного коефіцієнта є тим вищою, чим вища їхня оборотність у порівнянні з оборотністю усіх оборотних активів, що використовуються підприємством у виробничому процесі.

4) Коефіцієнт зміни ефективності може бути розрахований через співвідношення темпів росту рентабельності оборотних коштів за певний період із темпами росту частки короткострокових кредитних вкладень у загальному обсязі оборотних коштів підприємства. Порівняння відносних величин, що вказують не на статичне співвіднесення різних складових капіталу господарюючого суб’єкта, а їхньої динаміки (у вигляді темпів росту), надає

уяву про те, як змінюється окупність авансованого у виробництво капіталу (в даному разі оборотного) в залежності від зміни обсягів залучених господарством банківських позичок:

$$\text{Коефіцієнт зміни ефективності} = \frac{\text{темпи зростання рентабельності оборотних активів}}{\text{темпи зростання частки кредитів в оборотних коштах}}$$

Даний показник характеризує, як змінюється кінцева ефективність авансованого у виробництво оборотного капіталу (через оцінку його прибутковості) залежно від зміни частки кредитів, залучених підприємством на його формування.

Сукупність розглянутих показників, що визначають зв'язок обсягу кредитних вкладень із зміною обсягів реалізованої продукції і отриманого прибутку, оборотності і рентабельності активів, необхідно застосовувати у комплексі, оскільки, доповнюючи один одного, вони об'єктивно характеризують спроможність того чи іншого підприємства продуктивно використовувати залучені у формі банківських позичок ресурси з метою підвищення ефективності індивідуального відтворювального процесу.

Разом з тим, необхідно відзначити, що попри усю важливість розглянутих елементів оцінки ефективності кредитних вкладень банку для організації грошово-кредитних відносин, спрямованість даного аналізу стосується більшою мірою виробничо-господарської діяльності клієнта, результати якої у кінцевому підсумку дозволяють повернути або не повернути надану підприємству позичку. Проте навряд чи можна обійти увагою і такий важливий аспект грошово-кредитних відносин, який визначає їхню ефективність не стільки для клієнта (ті показники, що виражають оборотність і рентабельність капіталу були розглянуті вище), скільки для самого банку – в плані дохідності здійснюваних ним позичкових операцій, котра утворює базову передумову самої можливості організації кредитного процесу як такого. Підтримання адекватного рівня цієї дохідності в ринкових умовах господарювання вирішальною мірою залежить від наявності у комерційного банку сформованої належним чином процентної політики.

Процент, тобто плата за кредит (від лат. pro centum – на сотню), без сумніву, утворює один із ключових елементів організації грошово-кредитних відносин, позаяк слугує вираженням економічної зацікавленості кредитора у передачі грошових коштів у тимчасове користування. Для кредитора плата за надані в позику кошти являє собою компенсацію невикористаних можливостей щодо інших напрямів прибуткового інвестування наявних у нього грошових ресурсів. Для позичальника ж, відповідно, процент за кредит виступає засобом купівлі права користуватися грошовими коштами протягом певного обумовленого договором періоду.

Указані обставини визначають специфіку процента як економічної категорії, що виражається у відмінностях руху вартості під час реалізації кредитної угоди. Так, якщо кредит передбачає рух вартості на поворотній основі, а початковим його етапом є авансування ресурсів у виробничий процес, то процент відображає безповоротну сплату коштів кредитору, по завершенні кругообороту капіталу.

Відповідно до цього загальна схема руху кредиту і сплати процента за користування ним має більш розширений вид, аніж традиційна схема кругообороту капіталу підприємства(див. п. 4.2), позаяк окрім етапу власне видачі позички (Г – Г), охоплює ще й завершальний етап повернення наданих в кредит коштів разом з процентами (Г′ – Г′′):

$$Г – Г – Т \ldots В \ldots Т′ – Г′ – Г′′$$

Кінцева величина поверненої банку вартості (Г′′) якраз і перевищує початковий розмір виданої позички (Г) на суму процента. Процент, таким чином, є по суті ціною кредиту, що виступає оплатою його споживчої вартості як здатності задовольняти тимчасові потреби суб’єктів ринку у додаткових коштах, а відтак являє собою невід’ємний елемент грошово-кредитних відносин суспільства. Звісно у даному разі зовсім не йдеться про традиційне розуміння поняття ціни – як, скажімо, ціни на будь-який інший товар, тобто грошове вираження його вартості (тоді б вийшло, що ціна на гроші, надані в позику, – це вартість цих грошей, виражена в грошах, що є нонсенсом).

Більш прийнятним є розуміння ціни кредиту, котрий за матеріальним змістом і являє собою певну суму грошей при реалізації останніх самих по собі, у відриві від товарних потоків, а саме – на ринку позичкових капіталів (а точніше на кредитному ринку), де гроші надаються у тимчасове користування, а платою за це є позичковий процент. Таким чином, норму позичкового процента при найбільш загальному підході можна розглядати як ціну на гроші, що складається під впливом попиту і пропозиції на них на кредитному ринку.

У той же час орієнтація цінової стратегії банків при здійсненні позичкових операцій виключно на кон'юнктурні фактори не може бути виправданою з точки зору тієї ролі, яку має відігравати організація кредитування у забезпеченні рентабельної роботи банківських установ, а також забезпеченні потреб різних груп клієнтів у кредитних послугах банків.

Тому встановлення адекватного рівня позичкового процента як ціни кредиту має спиратися на оцінку впливу сукупності факторів макро- і мікроекономічного характеру, дія яких визначає можливості покриття витрат комерційного банку, отримання ним прибутку, а також управління ризиками за відповідними операціями. Засобом вирішення цього завдання може слугувати розробка й практична реалізація власної цілісної концепції процентної політики, яка є необхідною умовою ефективної організації грошово-кредитних відносин загалом.

Суть процентної політики як важливого доповнення (або навіть одного із розділів кредитної політики) може бути визначна як сукупність заходів, спрямованих на встановлення оптимальних ставок позичкового процента з метою забезпечення рентабельної роботи банку при здійсненні кредитних операцій і мінімізацію ризиків, що супроводжують зміну цін на кредитні послуги. Відсутність такої чітко вираженої політики у діяльності комерційних банків нашої країни зумовлює певні труднощі у провадженні кредитного процесу з огляду на те, що обгрунтування проценту як ціни кредиту, виходячи із об'єктивних умов діяльності суб'єктів грошово-кредитних відносин має важливе значення для використання позик у якості інструмента стимулювання

господарської активності, а недостатня гнучкість банків у даній сфері може мати негативні наслідки для ефективності реалізації ними функції грошово-кредитного посередництва.

Йдеться про фактори, що в нинішніх умовах являють собою головну базу для встановлення процентних ставок за позичковими операціями, а саме: сукупність витрат банку, пов'язаних із залученням кредитних ресурсів та організацією видачі позичок, з одного боку, та динаміка кон'юнктури на кредитному ринку (причому здебільшого на регіональному рівні), з другого (див. п.4.2). Втім зрозуміло, що процентна політика як порівняно складний механізм реалізації певної цінової стратегії банку на ринку кредитних послуг не може, звісно, обмежуватись простим калькулюванням собівартості «кінцевої продукції» (тобто позичок) із додаванням маржі.

Робота комерційного банку у даній сфері має спиратися на чітко визначену, грунтовну концепцію формування цін на кредитні послуги, яка б максимальною мірою враховувала вплив усіх можливих факторів розвитку економіки та особливостей діяльності тих груп позичальників, на обслуговування яких орієнтований банк. Така концепція мала б включати наступні основні розділи:

I. Основні принципи, на яких засновується процентна політика комерційного банку.

II. Сукупність факторів впливу, що мають враховуватись при встановленні процентних ставок за позичковими операціями.

III. Основні форми процентних ставок, що застосовуються банком при кредитуванні, та порядок їх розрахунку.

IV. Механізм управління процентним ризиком, що супроводжує здійснення позичкових операцій.

Принципи формування процентної політики комерційного банку являють собою сукупність вихідних умов, що визначають загальні цілі і спрямованість даної політики у сфері реалізації матеріальних інтересів кредитора щодо передачі коштів у тимчасове користування. У якості основних принципів, на

яких має засновуватись процентна політика банку, можна виділити наступні:

1) покриття процентними доходами за позичковими операціями витрат на формування ресурсної бази банку, що спрямовується на видачу кредитів різним групам клієнтів (у тому числі: вартість залучених ресурсів, розміри обов'язкового резервування коштів на кореспондентському рахунку, величина організаційних витрат, пов'язаних із залученням депозитів і видачею кредитів, обсяг проблемних позик у кредитному портфелі та ін.);

2) встановлення процентної ставки на рівні достатньому для забезпечення прийнятної рентабельності банківської установи (адекватної середньому рівню рентабельності інститутів, що працюють на фінансовому ринку);

3) забезпечення належної гнучкості у встановленні процентних ставок з огляду на динаміку ринкової кон'юнктури, що змінюється під впливом пропозиції тимчасово вільних ресурсів для внесення коштів на депозити з боку нефінансового сектора економіки (або пропозиція кредитів на міжбанківському ринку), а також попиту на кредити комерційних банків з боку суб'єктів ринку;

4) диференціація рівня процентних ставок відповідно до результатів аналітичної роботи стосовно кожного індивідуального позичальника та відповідних умов позичкової операції, визначених у процесі структурування кредиту;

5) договірні засади встановлення рівня процентної ставки за кожною кредитною операцією, що визначається у процесі переговорів між комерційним банком і позичальником та фіксується у відповідних положеннях кредитної угоди.

Зрозуміло, що дотримання на практиці указаних принципів при формуванні процентної політики неможливе без врахування усіх ключових факторів впливу, котрі так чи інакше позначаються на величині ставки процента за позичковими операціями комерційного банку. Чим ширше коло таких факторів буде враховано при розробці цінової стратегії банківської установи на ринку кредитних послуг, тим більшими є можливості для ефективної організації кредитного процесу й задоволення відповідних потреб

різних груп клієнтів.

Без перебільшення можна стверджувати, що ефективність процентної політики комерційного банку вирішальною мірою залежить від його спроможності у повному обсязі врахувати усі фактори, котрі можуть позначитись на динаміці процентних ставок. Такі фактори можна умовно поділити на дві основні групи: макроекономічні, що мають об'єктивний характер і не залежать від результатів діяльності окремих банківських установ, та мікроекономічні, котрі визначаються умовами функціонування конкретного комерційного банку, його положенням на фінансовому ринку та напрямами кредитної політики.

До складу макроекономічних факторів можна віднести наступні п'ять:

1.Темпи інфляції в країні, що визначають необхідність підтримання реальних процентних ставок на позитивному рівні. Чим вищий рівень інфляції, тим більшим є процент за кредит, позаяк при іншому співвідношенні банки нестимуть втрати у зв'язку із знеціненням грошей. По суті така ситуація зумовлена явно неоднаковим впливом інфляційних процесів на діяльність кредитора і позичальника. Для першого зниження доходів є природним наслідком зниження вартості грошової одиниці за період, на який кошти були надані в позику. Для другого ж високі темпи інфляції створюють переваги, оскільки дозволяють погасити заборгованість знеціненими грошима. Зрозуміло, що за подібних обставин для комерційного банку основним засобом збереження доходів виступає підвищення ставок за позичковими операціями.

Втім, необхідно зазначити, що в умовах надвисоких темпів інфляції (при набутті останньою гіпер-форми) механізм компенсації втрат безпосередньо через підвищення процентних ставок в силу різних причин не завжди спрацьовує (приміром, у зв'язку із державним регулюванням або ж неготовністю позичальників сплачувати надвисокі проценти). Така ситуація мала місце в українській економіці періоду гіперінфляції 1992-1994 рр., коли темпи зростання цін (2000%, 10156%, 401%)були незіставними із середніми значеннями встановлених комерційними банками ставок за кредитними

операціями – 76%, 221,1%, 201,7% (див. додаток 21). Результатом цього стали відомі перекоси у структурі активів банків, коли усе кредитування звелося до надкороткострокового.

Очевидно, що одне із базових положень процентної політики має передбачати обов'язкове врахування інфляційної надбавки при розрахунку процентних ставок за позичковими операціями (в тому числі й у місячному обчисленні динаміки цін і норми процента за тенденціями, що мали місце у ряд попередніх періодів).

2.Динаміка кон'юнктури на кредитному ринку, тобто зміни співвідношення між попитом і пропозицією на банківські позички. При цьому попит на кредити у масштабах усього народного господарства визначається фазами економічного циклу та рівнем ділової активності в країні. В умовах зростання виробництва підвищується попит господарюючих суб'єктів на відповідні ресурси, включаючи й залучені, у результаті чого зростає їхня ціна, тобто процентні ставки. При економічному ж спаді, навпаки, відбувається скорочення виробництва, підприємствам стає непотрібний додатковий капітал, що зумовлює зниження процента за кредит.

Разом з тим, необхідно відзначити, що в умовах перехідного періоду для комерційного банку при розробці процентної політики важливо оцінити не просто динаміку попиту на кредити, котрий може зберігатися на високому рівні в силу фінансових труднощів багатьох підприємств реального сектора, а динаміку так званого «платоспроможного попиту», тобто потреби у банківських позичках з боку тих клієнтів, можливості яких ефективно використати і своєчасно повернути отримані кошти видаються достатньо реальними.

Що стосується пропозиції кредитів, то вона залежить від рівня розвитку кредитної системи країни та обсягів грошових нагромаджень підприємств і населення. Чим більші обсяги грошових нагромаджень і чим розвинутіша мережа банківських установ, здатних на належному рівні задовольняти потреби суб'єктів ринку в депозитних послугах, тим відповідно кращі умови для банків

щодо виконання функції грошово-кредитного посередництва та більші можливості з розширення пропозиції позичок.

У будь-якому разі врахування попиту і пропозиції на кредити при розробці процентної політики є необхідною умовою оптимізації ціноутворення на кредитні послуги комерційного банку та збереження ним належного рівня конкурентоспроможності серед інших банківських установ та інститутів кредитної системи.

3.Розвиток ринкових відносин і стан державного регулювання рівня процентних ставок в економіці. Регулятивні функції держави на фінансовому ринку в особі центрального банку можуть мати вплив і на динаміку процентних ставок відповідно до типу грошово-кредитної політики (рестрикційної чи експансійної), яка реалізується в даний період і ефективності інструментів, що для цього застосовуються.

В умовах розвинутих ринкових відносин держава через регулюючі органи на фінансовому ринку може впливати на формування вартості кредиту з метою пріоритетного розвитку окремих галузей економіки, стимулювання експорту, боротьби з інфляцією тощо. Загалом чим більшого розвитку набувають ринкові механізми регулювання економічних процесів у перехідний період, тим менша ймовірність застосування адміністративних важелів впливу на ставку процента (наприклад, прямого обмеження ставок за активними чи пасивними операціями банків). У той же час і ринкові інструменти впливу за нинішніх умов реформування економіки нашої країни ще не набули достатньої ефективності в силу причин, про які йшлося вище (див. п.2.3). Тому такий, наприклад, інструмент як політика облікової ставки має більшою мірою інформативний, аніж регулятивний характер і хоча комерційними банками при укладенні кредитних договорів до деякої міри береться до уваги і ставка рефінансування НБУ, її вплив має далеко не вирішальний характер при остаточному формуванні ціни на кредитні послуги (рис.2.21).

4.Розмір бюджетного дефіциту. Дефіцит державного бюджету і необхідність його покриття викликають підвищений попит з боку уряду на

позичені кошти (включаючи й ресурси, акумульовані комерційними банками), що певною мірою може позначитись і на стані кредитного ринку. За обставин, коли дохідність державних зобов'язань перевищує дохідність кредитних вкладень банку дія об'єктивних ринкових законів позначається на скороченні пропозиції кредитів, а відтак і зростанні їхньої ціни, тобто процентної ставки.

Подібна ситуація мала місце у нашій країні в період, коли надвисока дохідність на ринку ОВДП справляла дестимулюючий ефект на кредитну активність банківських установ. І хоча навряд чи можна вести мову про пряму кореляційну залежність між абсолютними чи відносними розмірами дефіциту державного бюджету та величиною процентних ставок, вплив на останні динаміки бюджетних надходжень і витрат опосередковано (з певним часовим лагом) позначається на тенденціях у змінах цін на банківські кредити з огляду хоча б на перерозподіл наявних в економіці ресурсів між населенням, реальним сектором та державою (див. додаток 22). Відтак макроекономічні параметри, що стосуються стану державних фінансів мають враховуватися і при формуванні процентної політики комерційного банку з огляду на дохідність різних напрямів розміщення активів.

5.Динаміка валютного курсу. Даний фактор як і темпи інфляції в країні позначається на купівельній спроможності національної грошової одиниці (особливо в нестабільних умовах перехідного періоду, коли не лише ряд цін на товари і послуги формально чи неформально відображаються у так званих «умовних одиницях», а й ефективність тих чи інших поточних господарських операцій або інвестицій часто-густо вимірюється у валютному еквіваленті). Відповідно до цього очікуваний рівень девальвації національної валюти як фактор знецінення кредитних вкладень (як врешті і будь-яких інших форм інвестицій) має закладатися у їхню дохідність, тобто процентну ставку, з тим, щоб компенсувати банку можливі втрати.

Інша група факторів, що мають враховуватись при формуванні процентної політики комерційного банку, перебувають у мікроекономічній площині. Дані фактори утворюють дві підгрупи, які є вираженням кількісних і

якісних параметрів кредиту, що надається конкретному позичальнику. На жаль, комерційними банками у нашій країні приділяється явно недостатня увага реальній оцінці впливу вказаних факторів на рівень процентної ставки, що не дозволяє належним чином диференціювати умови кредитних угод (в частині плати за кредит) залежно від індивідуальних особливостей діяльності кожного позичальника і тим самим підвищити ефективність кредитного процесу. У зв'язку з цим обов'язковим елементом процентної політики комерційного банку слід вважати врахування двох важливих моментів – кількісних і якісних параметрів кредиту:

1.Кількісні параметри кредиту визначаються передусім сумою і строком позички, а також витратами комерційного банку при реалізації кредитної операції.

Сума кредиту впливає на процент, виходячи з ризику можливих втрат кредитора від неплатоспроможності того чи іншого позичальника. Природно, що чим більшою є сума позички, тим більшим (за інших рівних обставин) є ризик і відповідно більшою має бути плата за нього, позаяк імовірність банкрутства кількох позичальників є меншою, аніж одного. У той же час необхідно враховувати, що обслуговування ряду дрібних позичальників може супроводжуватись дещо вищими витратами (організаційні моменти, аналіз кредитоспроможності, моніторинг тощо), аніж одного великого і може бути невигідним для кредитора. Тому для комерційного банку важливо знайти певне оптимальне рішення у встановленні ціни кредиту з огляду на зазначені суперечності.

Строк кредиту у нормальних ринкових умовах має визначати вищий процент при довшому користуванні позикою. Це пов'язано із трьома основними моментами: по-перше, чим довший строк, тим більший ризик непогашення кредиту із-за зміни економічної ситуації і фінансового стану позичальника; по-друге, зростає ризик упущеної вигоди внаслідок коливань процентних ставок, а також втрат від інфляції; по-третє, вкладення довгострокового характеру, як правило, приносять більш високий дохід.

В Україні, як зазначалось, даний механізм спотворено більшою мірою в силу причин загальноекономічного характеру (інфляційні процеси, політична нестабільність, мінливість законодавчої бази), що зумовлює підвищений попит на короткострокові позики й відповідно вищий процент за ними, позаяк цільове спрямування даних ресурсів охоплює торгово-посередницьку діяльність та господарські проекти із швидким оборотом капіталу. Очевидно, що перспективи стабілізації економіки й наявність передумов для виробничого росту визначають можливості застосування більш адекватного умовам ринкової економіки розподілу процентних ставок за строками кредитування.

Витрати комерційного банку визначаються особливостями формування ресурсної бази для передачі коштів у тимчасове користування і включають: процент, що сплачується за депозитними рахунками, плату, належну за отриманими міжбанківськими кредитами, організаційні витрати, пов'язані з проведенням попереднього аналізу, оформленням і контролем за використанням кредиту. Крім того, мають враховуватись витрати банку, пов'язані із виконанням нормативу обов'язкового резервування, встановленого Національним банком, а також виконанням вимог щодо підтримання належного рівня ліквідності балансу (з огляду на потребу утримання певної частки акумульованих ресурсів у неприбуткових первинних резервах).

2.Якісні параметри кредиту визначають необхідність врахування при встановленні процентних ставок таких факторів, як характер наданого забезпечення, цільове призначення позики, а також репутація і надійність позичальника.

Від того, наскільки якісне забезпечення пропонується за позичками (а це, як правило, різні види майна чи майнових прав) у плані його ліквідності, залежать перспективи покриття можливих втрат кредитора і відповідно рівень процентної ставки як плати за ризик. Очевидно, що складність визначених українським законодавством процедур відчуження на користь банку заставленого майна зумовлює підвищення ціни, яку доводиться сплачувати клієнту за отримані у позику кошти.

Цілі кредиту також визначають ризик комерційного банку, зумовлюючи необхідність диференціації процентних ставок. Так, позики, видані, приміром на усунення тимчасових фінансових труднощів чи реалізацію довгострокових інвестиційних проектів, є більш ризикованими, аніж кредити на поточну виробничу діяльність, а тому процент за ними має перебувати на більш високому рівні.

Що стосується репутації і надійності позичальника, то цей базовий фактор, котрий визначає принципову можливість організації грошово-кредитних відносин з тим чи іншим клієнтом, може і повинен слугувати також підгрунтям для диференціації кредитної угоди – і в першу чергу розміру плати за кредит. Природно, що позичальники, які мають стабільне фінансове положення, хороші перспективи розвитку і позитивну репутацію серед ділових партнерів, користуються у банку більшою довірою, а тому повинні мати реальні можливості отримати кредит на пільгових умовах, в тому числі і під нижчий процент. Очевидно, що підтримання тривалих партнерських стосунків з надійними клієнтами може компенсувати банку те незначне зниження маржі, яким супроводжуватиметься надання пільг в оплаті позичок, що надаються відповідним підприємствам.

Таким чином, врахування усіх зазначених факторів при формуванні процентної політики банку слугує засобом досягнення адекватності ціни, що встановлюється за кредитними послугами, реальним умовам функціонування банківської установи, а також відповідній ситуації на ринку, яка складається у той чи інший період. Що ж стосується самої ціни, тобто процента, то власне порядок його розрахунку (хоча він і є суто технічним параметром) також необхідно вважати необхідною складовою процентної політики.

Величина і динаміка процента за кредит визначається нормою процента, тобто процентною ставкою (R), котра розраховується як відношення суми коштів, сплачених за користування кредитом (P) до суми кредиту (S):

$$R = \frac{P}{S} \times 100\%$$

Дана формула застосовується у розрахунках простого процента, якщо строки кредиту, як правило, не перевищують одного року. Визначення кількості днів для розрахунку процентів згідно чинних нормативів Національного банку України може здійснюватись за трьома основними методами [12]:

- метод «факт / факт», тобто враховується фактична кількість днів у місяці і році;
- метод «факт / 360», коли враховується фактична кількість днів у місяці, а в році – 360 днів;
- метод «30 / 360», тобто за кількість днів у місяці і в році приймаються умовні величини – відповідно 30 і 360.

Отже сума процентних платежів, належних за отриманим кредитом визначається за допомогою наступної формули:

$$P = S \times R / 100 \times d / Y \ ,$$

де P – сума процентів до виплати за користування позикою;
S – сума виданого кредиту;
R – ставка процента;
d – кількість днів, на які здійснюється нарахування;
Y – кількість днів у році.

Очевидно, що оптимальним варіантом розрахунку є врахування фактичної кількості днів користування позикою, хоча конкретні умови щодо нарахування процентів визначаються у кожному конкретному випадку в процесі індивідуальних переговорів між банком і позичальником.

Втім, при вивченні особливостей нарахування процентів, що можуть застосовуватись у процесі формування процентної політики банку, необхідно звернути увагу ще на один важливий момент, котрий стосується адекватного покриття доходами від кредитних операцій здійснюваних банком витрат за депозитами, адже за останніми часто-густо пропонується нарахування складних процентів, тоді як для кредитів така практика поширення не набула. У зв’язку з цим комерційними баками при видачі кредиту на строк більше року повинна бути передбачена можливість нарахування платежів за формулою складних процентів. При цьому дане правило може бути, в принципі, поширене і на

помісячне нарахування платежів у тому разі, якщо у сформованій ресурсній базі комерційного банку значну частину займають депозити з відповідним процентним режимом.

При такому методі нарахування проводиться не лише на основну суму кредиту, а й на нараховані за попередній період проценти. Відтак загальна сума заборгованості позичальника може бути розрахована за формулою:

$$L = S \times (1 + R)^n \quad ,$$

де L – кінцева сума заборгованості за позичкою з процентами;
S – початкова сума виданого кредиту;
R – процентна ставка;
n – кількість років, на які було надано кредит.

Із загальної формули складних процентів процентна ставка за кредит розраховується як:

$$R = \sqrt[n]{\frac{L}{S}} - 1 .$$

Разом з тим, ефективність процентної політики комерційного банку, як вже зазначалось, значною мірою залежить від врахування ряду факторів макроекономічного характеру, що здатні впливати на дохідність кредитних операцій. Серед таких факторів одне з головних місць належить інфляції, що обумовлює потребу включення цього параметру до розрахунку процентних ставок.

При найбільш загальному підході до таких розрахунків йдеться про відоме у макроекономічній теорії визначення І.Фішера, згідно якого номінальна процентна ставка (R_n) відображає величину реальної ставки процента (R_r), скоригованої на темпи інфляції в країні (I) [129, с.20]:

$$R_n = R_r + I.$$

За умов порівняно низьких темпів інфляції дана формула є цілком прийнятною, однак в умовах зростання інтенсивності інфляційних процесів необхідною умовою ефективності процентної політики є також забезпечення належної компенсації кредитору самої суми процентних платежів. При такому підході номінальна процентна ставка визначатиметься вже за наступною

формулою:

$$R_n = R_r + I + R_r \times I.$$

Додавання параметру I до реальної процентної ставки компенсує комерційному банку знецінення основної суми кредиту внаслідок зростання цін, а додавання добутку R_r і I компенсує зниження вартості реального процента, що в кінцевому підсумку дозволяє знизити загальний ризик можливих втрат банку внаслідок інфляційних процесів.

За механізмом встановлення процентна ставка, як відомо, може бути або фіксованою, що не змінюється протягом усього періоду користування кредитом, або плаваючою, що коригується комерційним банком під впливом різних обставин. У даному разі необхідно відзначити, що фактичне використання українськими банками плаваючих процентних ставок відбувається не у тому розумінні, що розмір плати за кредит автоматично коливається під впливом зміни ринкової норми процента, як це має місце у практиці комерційних банків розвинутих країн.

У вітчизняних умовах можна вести мову більшою мірою про свого роду «регульоване плавання», коли банківські установи обумовлюють у кредитному договорі своє право змінювати рівень процентної ставки за кредит з огляду на зміну тих макроекономічних параметрів (інфляція, облікова ставка, кон'юнктура ринку тощо), які, з точки зору банку, можуть позначитись на дохідності його позичкових операцій. Саме такий механізм регулювання ставок як елемент процентної політики можна вважати оптимальним з огляду на можливості комерційного банку самостійно регулювати рівень процента, дозволяючи певним чином нівелювати вплив негативних моментів, спроможних знизити ефективність кредитного процесу.

Втім, з урахуванням того, що використання фіксованої процентної ставки є досить вигідним для позичальника (в силу того, що він, приміром, заздалегідь знає, яку суму доведеться заплатити за користування позичкою, а також має переваги у разі зростання ринкової норми процента) процентною політикою комерційного банку може передбачатися використання саме такого виду плати

за кредит для найбільш надійних і вигідних клієнтів, що мають тривалі ділові стосунки з банківською установою.

У той же час, необхідно відзначити і наявність певних труднощів із встановленням кожним комерційним банком такої процентної ставки за кредит, яка б у повній мірі враховувала основні засади діяльності більшості позичальників та кон'юнктуру на кредитному ринку, тобто розрахунку власних процентних ставок на основі єдиної базової ставки процента (наприклад, ставки «прайм-рейт» у США для першокласних позичальників або ставки LIBOR, тобто лондонської міжбанківської ставки пропозиції, що широко використовується на євровалютному ринку). Ставка KIBOR – середня міжбанківська кредитна ставка, що розраховується з 1997 р. газетою «Бизнес» на основі даних дванадцяти українських банків, у цьому відношенні має обмежений (передусім в плані репрезентативності) характер.

Очевидно, що в перспективі, із розширенням статистичної бази для розрахунку ставки на кшталт тієї ж «прайм-рейт» (при зацікавленості у цьому якомога ширшого кола банківських установ) механізм розрахунку ставок за кредитами кінцевому позичальнику може бути суттєво спрощений з огляду на можливість комерційного банку визначати величину плати за кредит просто через додавання до базової ставки власної надбавки, встановленої з урахуванням особливостей діяльності кожного конкретного позичальника і параметрів кредиту, який йому надається.

Важливим положенням процентної політики банку у даній її частині є також встановлення періодичності сплати процентів позичальником. Окрім її узгодження безпосередньо у процесі переговорів з клієнтом за результатами аналітичної роботи банку, загальним правилом тут має бути ув'язування періодичності платежів з темпами інфляційних процесів. Висока інфляція, що природно, стимулює більш часті процентні виплати порівняно із ситуацією, коли ціни стабільні. А це, відповідно, ув'язує механізм стягнення процентів за користування кредитом (у річному, квартальному, місячному чи декадному режимі) із динамікою цін та слугує необхідною умовою компенсації можливих

втрат доходів комерційного банку від позичкових операцій.

Як бачимо, процентна політика навіть у технічному своєму розділі, котрий стосується порядку нарахування і форм сплати процентів, значною мірою має бути спрямована на мінімізацію ризиків, що супроводжують реалізацію банком кредитних послуг й отримання належної за це плати. Водночас саме поняття процентного ризику як імовірності скорочення, зведення до нуля або отримання негативної маржі банком внаслідок несприятливої для нього зміни процентних ставок потребує виділення окремого розділу процентної політики з розробкою основних напрямів щодо управління даним видом банківського ризику.

Недостатня увага, що приділяється комерційними банками нашої країни порівняно із банківськими установами розвинутих країн проблемам мінімізації процентного ризику, пов'язана із двома основними моментами: по-перше, це зумовлено значно меншими строками розміщення активів і пасивів, що відповідно знижує імовірність суттєвих втрат унаслідок якихось кардинальних зрушень ринкової норми процента; по-друге, у разі істотної зміни кон'юнктури на кредитному ринку ризик зміни процентних ставок часто-густо перекладається на клієнта внаслідок того, що банки, як ми вже зазначали, завбачливо закріпляють у кредитних угодах своє право змінювати процентні ставки і таким чином зводять до мінімуму можливі втрати.

Разом з тим, із подальшим розвитком механізму фінансового ринку, розширення складу фінансових інструментів, що забезпечують переміщення грошових потоків в економіці, а також із зростанням рівня конкурентної боротьби між різними інститутами кредитної системи зміна процентних ставок може стати вагомим фактором впливу на діяльність комерційних банків у сфері організації грошово-кредитних відносин з точки зору її ефективності. Йдеться про дедалі чіткіше виявлення тенденції до посилення взаємозв'язку та взаємозалежності між динамікою процентних ставок за пасивними і активними операціями, різниця між якими у кінцевому підсумку визначає прибутковість діяльності банківських установ з огляду на динаміку маржі, а відтак і величину

процентного ризику, що супроводжує реалізацію як депозитних, так і кредитних операцій комерційних банків (рис. 4.7).

Рис.4.7. Динаміка процентних ставок комерційних банків України за кредитами і депозитами в національній валюті

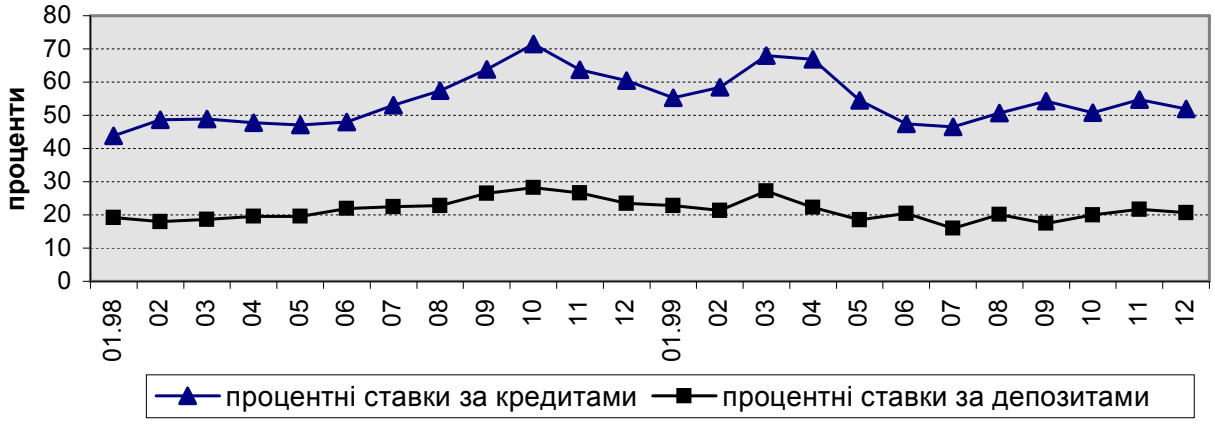

За таких обставин комерційні банки можуть отримати більший або менший прибуток в залежності від того, як сформована структура їхніх активів і пасивів. Природно, що в разі зниження процентних ставок комерційний банк отримує у своє розпорядження більш дешеві ресурси, проте і видача кредитів здійснюється під нижчий процент, зумовлюючи зниження обсягів валового доходу. Так само і при зворотній тенденції, у випадку підвищення ставок позичкового процента, дохід за кредитними операціями росте, однак збільшується і плата за ресурси.

Отже основна причина, котра визначає імовірність втрат комерційного банку внаслідок коливання ринкової норми процента, пов'язана передусім із незбалансованістю змін у доходах від активів із відповідними змінами витрат, пов'язаних із залученням ресурсів для позичкових операцій. Крім того, цьому можуть сприяти деякі фактори, що мають більшою мірою організаційний характер, зокрема такі, як неврахування у кредитному договорі можливих змін процентних ставок і встановлення єдиної величини процента на весь період користування кредитом, початково неправильне визначення ціни кредиту з

огляду на формування витратних статей банку та індивідуальні особливості діяльності позичальника, а також в силу відсутності чітко сформульованої концепції процентної політики.

Виходячи з вищевикладеного, основні напрями мінімізації процентного ризику, котрі можуть бути передбачені політикою комерційного банку у сфері ціноутворення за позичковими операціями, доцільно систематизувати у вигляді двох груп методів, що охоплюють, з одного боку, управління дохідністю активів і пасивів банку, а з другого – використання деривативів (тобто похідних цінних паперів) як засобу страхування даного виду ризику в перспективі, з розвитком відповідного сегменту фінансового ринку в Україні.

У складі першої групи методи мінімізації процентного ризику можуть охоплювати: 1) аналіз динаміки процентних ставок і прогнозування їх зміни на перспективу; 2) управління структурою активів і пасивів банку за сумами і строками; 3) встановлення ліміту розриву у строках активів і пасивів.

1.Аналіз динаміки процентних ставок і прогнозування їх зміни на перспективу. У даному разі йдеться про необхідність визначення найбільш вагомих макроекономічних факторів впливу на кон'юнктуру, що складається на кредитному ринку, і в першу чергу – розвитку інфляційних процесів, а також спрямованості грошово-кредитної політики Національного банку у тому розумінні, в якому ці фактори здатні вплинути на рівень цін і співвідношення попиту і пропозиції на кредитні послуги банківських установ. Врахування цих та інших факторів, передбачених другим розділом процентної політики не лише для поточного ціноутворення за позичковими операціями, що здійснюються в даний період, а й для більш-менш точного прогнозування спрямованості динаміки процентних ставок на майбутнє є по суті запорукою успішної реалізації функції грошово-кредитного посередництва в плані отримання прийнятного рівня доходу.

Це визначається не лише адекватністю встановленої плати за кредит ринковим умовам в момент укладення відповідної угоди, але і можливостями банку із своєчасного (а ще краще завчасного) перегляду ставок з метою

уникнення втрат від їх несприятливої зміни згідно тих положень кредитного договору, що надають банку такі можливості шляхом укладення додаткової угоди із позичальником. Зрозуміло, що успішність реалізації даного заходу, як врешті і інших аспектів аналітичної роботи комерційного банку, про які йшлося вище, залежать від можливостей банківських працівників скласти достовірний прогноз розвитку макроекономічної ситуації та змін ринкової кон'юнктури, здатних позначитися на розмірах отримуваної банком маржі.

У той же час можливості регулювання рівня процентного ризику у розглянутий спосіб є обмеженим в силу дії двох важливих обставин: з одного боку, величина амплітуди зміни процентних ставок комерційним банком обмежується інтенсивністю конкуренції з іншими кредитними інститутами у тому регіоні, в якому зосереджена основна маса його операцій з кредитування клієнтів, а з іншого – процес перекладання процентного ризику на клієнта має об'єктивні границі, пов'язані із забезпеченням ефективного використання позичок в індивідуальному кругообороті капіталу, що при істотному підвищенні для підприємства ціни на залучені ресурси може призвести до зниження його рентабельності, а відтак і кредитоспроможності, а для банку це може мати набагато серйозніші наслідки, аніж зниження маржі через несприятливу динаміку процентних ставок. Тому даний метод повинен використовуватись банком обережно і у поєднанні з іншими засобами мінімізації процентного ризику.

2.Управління структурою активів і пасивів комерційного банку за сумами і строками. Даний метод роботи з мінімізації процентного ризику є достатньо простим і засновується на повному збалансуванні сум і строків, на які залучаються різного роду пасиви із строками формування відповідних активів та їхніми обсягами згідно величини залучених ресурсів. Така практика визначає можливості комерційного банку отримувати стабільний розмір маржі внаслідок підтримання чіткої залежності між змінами процентних надходжень від позичкових операцій і витрат на залучення депозитів та інших ресурсів.

По суті йдеться про застосування розглянутого нами вище базового

методу управління ліквідністю комерційного банку (див. п.3.3), при якому основний наголос робиться на дотриманні однакової пропорції при перегляді розмірів процентних ставок за активними і пасивними операціями з огляду на можливості збалансування строків і розмірів останніх та потоків відповідних надходжень і витрат.

Разом з тим, подібний метод управління процентним ризиком має і деякі вади, зумовлені передусім його недостатньою гнучкістю внаслідок тісної «прив'язки» структури активів і пасивів, що може негативно позначитися на рівні конкурентоспроможності комерційного банку, позаяк по суті наперед визначається чіткий «асортимент» кредитних послуг, котрі за сумами і строками мають повторювати склад залучених для цього ресурсів. Очевидно, що така практика де-факто ігнорує індивідуальні потреби кожного окремого позичальника, як врешті і величину кредитного ризику, пов'язану з особливостями фінансово-господарської діяльності клієнта. У зв'язку з цим використання методу управління структурою активів і пасивів комерційного банку для мінімізації процентного ризику може здійснюватись на більш гнучкій основі (скажімо, періодично або ж за вибраним колом позичальників і вкладників банку).

3.Встановлення ліміту розриву у строках активів і пасивів комерційного банку. Це більш гнучкий інструмент управління процентним ризиком, пов'язаний з регулюванням структури сум за строками кредитних вкладень і зобов'язань відповідно до очікувань банку стосовно динаміки процентних ставок на ринку, що позначається на рівні прибутковості кредитного інституту. У даному разі, на відміну від попереднього, йдеться вже не про чітке ув'язування сум і строків різних груп активів і пасивів, а про встановлення певної граничної величини відхилення між цими строками з метою не лише зниження процентного ризику, а й по можливості отримання більшого доходу.

Так, якщо очікується зниження рівня процентних ставок, то комерційний банк формує кредитний портфель за рахунок пасивів із меншими строками залучення, аніж строки, на які видаються позички. Це дає можливість

збільшити маржу внаслідок того, що пасиви (а відповідно і видатки) швидше переміщуються у категорію з нижчими процентними ставками, аніж активи (а відповідно і надходження). У разі, якщо очікується підвищення процентних ставок застосовується протилежна система: формування портфелів кредитних вкладень здійснюється за рахунок пасивів із більшими строками, аніж ті, на які видаються позички. У даному випадку банк отримує можливості рефінансування нових активів (під вищі ставки процента) за рахунок уже наявних відносно недорогих ресурсів. Інакшими словами, активи (і відповідно доходи) швидше переміщуються у категорію з більш високими ставками, аніж пасиви (і відповідно витрати).

Таким чином, основне спрямування даного методу управління процентним ризиком – збільшення маржі між процентними доходами від активів і процентними витратами по зобов'язаннях. Чим вища процентна маржа, тим нижчим є рівень процентного ризику.

У той же час, необхідно пам'ятати, що за несприятливої зміни процентних ставок в разі помилкового прогнозу, а отже і неправильного визначення розриву у строках активів і пасивів банком можуть бути понесені збитки. Крім того, використання цього методу може супроводжуватись підвищенням ризику порушення ліквідності банківської установи у тому разі, якщо розрив буде надто високим. У зв'язку з цим комерційному банку, виходячи із специфіки його діяльності, доцільно встановлювати певні ліміти відхилень у строках відповідних груп залучених ресурсів і розміщених кредитних вкладень з тим, щоб завдання щодо мінімізації процентного ризику не вступало у протиріччя із не менш важливим завданням, яке полягає у підтриманні належного рівня ліквідності комерційного банку.

Друга група методів управління процентним ризиком, передбачених відповідним розділом процентної політики банку, може включати зокрема:

1.Проведення процентних свопів, яке полягає в тому, що учасники договору зобов'язуються сплатити проценти один за одного у визначені строки за певними зобов'язаннями, укладеними на одну і ту ж суму, проте на різних

умовах платності – як правило, коли одна угода укладена з фіксованою ставкою, а інша – з плаваючою. У даному разі банки, укладаючи між собою договір про процентний своп, розраховують на протилежний рух процентної ставки за своїми зобов'язаннями, а відтак у виграші перебуває той учасник операції, прогнозування якого на зміну ринкової норми процента виправдалось.

2.Укладення форвардних контрактів, згідно яких між комерційним банком і позичальником заключається договір про надання певної суми позички на визначену дату в майбутньому під процент, зафіксований в момент оформлення угоди. Таким чином банк страхує себе від ризику можливих втрат у разі зниження ринкової норми процента на момент видачі кредиту. Проте, якщо за період до виконання договору відбулося підвищення процентних ставок, у виграші залишиться позичальник, позаяк йому доведеться сплачувати меншу суму за користування коштами, аніж він мав би це робити за поточної ринкової кон'юнктури. При цьому на відміну, скажімо, від ф'ючерсних контрактів, що мають уніфіковані умови за всіма параметрами окрім ціни і укладаються на біржі, форвардні угоди дозволяють більш повно враховувати індивідуальні потреби позичальника у сумах і строках і є засобом розподілу процентного ризику між обома суб'єктами грошово-кредитних відносин.

3.Використання процентних опціонів, що передбачає укладення окремої угоди, згідно якої банк після сплати певної суми (премії) набуває права (але не зобов'язання) надати контрагенту позичку або отримати від нього депозит на певну дату в майбутньому чи протягом певного періоду до визначеної дати за ціною (тобто процентною ставкою), зафіксованою у момент укладення договору. При цьому можливість відмови від здійснення угоди в разі несприятливої для банку тенденції у змінах ринкової норми процента робить опціон більш гнучким і привабливим інструментом страхування процентного ризику, розмір плати за яке визначається величиною внесеної премії.

Зрозуміло, що за нинішнього рівня розвитку фінансового ринку в Україні та можливостей використання банками у своїй діяльності різних фінансових інструментів (з огляду на відсутність належної нормативної бази, мережі

посередників, орієнтованих на роботу з такими інструментами, достатнього числа надійних партнерів для укладення відповідних угод) із розглянутих інструментів управління процентним ризиком порівняно дієвими слід вважати ті, що належать до першої групи, тоді як друга група може застосовуватись у перспективі, із створенням необхідних умов для використання похідних цінних паперів, основне призначення яких і полягає у формуванні для економічних агентів ефективного механізму хеджування. Водночас слід розуміти, що використання деривативів навіть у перспективі може бути більш придатним для використання на міжбанківському ринку, аніж у взаєминах із населенням чи господарюючими суб'єктами, потреби яких у розміщенні депозиту чи отриманні позики мають цілком конкретний (і, як правило, поточний, а не перспективний) характер, що не включає зацікавленість у грі на процентних ставках.

Загалом же процентна політика комерційного банку повинна передбачати різні можливості мінімізації процентного ризику, котрі у даний час або у майбутньому можуть бути використані банківськими установами як один із напрямів удосконалення організації грошово-кредитних відносин. У кінцевому підсумку використання саме сукупності різних методів управління процентним ризиком слід вважати найбільш дієвим засобом зведення його до мінімуму й підвищення ефективності всього кредитного процесу.

Таким чином, розробка цілісної концепції раціональної процентної політики комерційного банку і її послідовна реалізація нарівні із вдосконаленням існуючої методики оцінки кредитоспроможності позичальника, а також провадженням належних розрахунків ефективності позичкових операцій можна вважати в сучасних умовах базовими напрямами оптимізації мікроекономічного рівня організації грошово-кредитних відносин – між комерційними банками та їхніми клієнтами, що стосується передусім розширення самими банківськими установами власних можливостей із зниження ризикованості позичкових операцій і активізації на цій основі кредитних вкладень у реальний сектор економіки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України “Про банки і банківську діяльність” від 20.03.1991 р., №872-XII.
2. Закон України “Про цінні папери і фондову біржу” від 18.06.1991 р., №1202-XII.
3. Закон України “Про господарські товариства” від 19.09.1991 р., №1576-XII.
4. Закон України “Про заставу” від 2.10.1992 р., №2654-XII.
5. Закон України “Про Національний банк України” від 20.05.1999 р. №679-XIV.
6. Закон України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” від 30.06.1999 р., №784-XIV.
7. Статут Національного банку України / Затверджений постановою Президії Верховної Ради України №1605-XII від 7.10.1991 р.
8. Положення про кредитування / Затверджено постановою Правління НБУ №246 від 28.09.1995 р.
9. Тимчасове положення про порядок рефінансування Національним банком України комерційних банків під забезпечення державних цінних паперів / Затверджено постановою Правління НБУ №246 від 28.09.1995 р.
10. Положення про порядок функціонування ринку облігацій внутрішньої державної позики / Затверджено постановою Правління НБУ №15 від 26.01.1996 р.
11. Положення про порядок підтримки Національним банком України ліквідності банківської системи через операції “РЕПО” купівлі/продажу державних цінних паперів / Затверджено постановою Правління НБУ №333 від 26.12.1996 р.
12. Правила бухгалтерського обліку процентних та комісійних доходів і витрат банків / Затверджені постановою Правління НБУ №316 від 25.09.1997 р.
13. Положення про застосування Національним банком України заходів впливу до комерційних банків за порушення банківського законодавства / Затверджено постановою правління НБУ №38 від 4.02.1998 р.
14. Положення про порядок формування і використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями комерційних банків” / Затверджено постановою Правління НБУ №122 від 27.03.1998 р.
15. Інструкція про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків / Затверджена постановою Правління НБУ №141 від 14.04.98 р.
16. Положення про порядок видачі банкам ліцензії на здійснення банківських операцій / Затверджено постановою Правління НБУ №181 від 6.05.1998 р.
17. Положення про нормативи обов’язкового резервування коштів банківською системою України / Затверджено постановою Правління НБУ №332 від 9.07.1999 р.

18. Положення про депозитний сертифікат Національного банку України / Затверджено постановою Правління НБУ №499 від 7.10 1999 р.
19. Порядок надання дозволу на врахування залучених коштів на умовах субординованого боргу до капіталу банку / Затверджений постановою Правління НБУ №518 від 25.10.1999 р.
20. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник / Под общ. ред. А.В. Сидоровича. – М.: «ДИС», 1997. – 416 с.
21. Албегова И.М., Емцов Р.Г., Холопов А.В. Государственная экономическая политика: опыт перехода к рынку / Под общ. ред. А.В. Сидоровича. – М.: «ДИС», 1998. – 320 с.
22. Анализ деятельности коммерческого банка / Под общ. ред. С.И. Кумок. – М.: АОЗТ «Вече», 1994. – 400 с.
23. Анализ экономической деятельности клиентов банка: Учеб. пособие / Под ред. О.И Лаврушина. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 80 с.
24. Антонов Н.Г., Пессель М.А. Денежное обращение, кредит и банки. – М.: АО «Финстатинформ», 1995. – 272 с.
25. Архитектор макроэкономики (Дж.М. Кейнс и его макроэкономическая теория) / Г. Пайда и др. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1997. – 256 с.
26. Асалиев А., Иванова Н. Практическое пособие по банковской деятельности. Часть 1. – М.: Изд-во «Экономика и финансы», 1995. – 640 с.
27. Ачкасов А.И Активные операции коммерческих банков. – М.: АО «Консалтбанкир», 1994. – 80 с.
28. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента. Как управлять капиталом? – М.: Финансы и статистика, 1995. – 384 с.
29. Бандурка О., Ковальов Є. Великий і малий бізнес: проблеми розвитку // Голос України. – 1999. – №107. – с.8.
30. Банки и банковские операции: Учебник для вузов / Под ред. Е.Ф. Жукова. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. – 471 с.
31. Банки на развивающихся рынках. Т.2. Интерпретирование финансовой отчетности / Крис Дж. Барлтроп, Диана МакНотон: Пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 1994. – 240 с.
32. Банківська енциклопедія / Під ред. проф. Мороза А.М. – К.: “Ельтон”, 1993. – 328 с.
33. Банковская система России. Настольная книга банкира: В 3-х кн. Книга 1 / Л.И. Абалкин и др. – М.: ДеКа, 1995. – 688 с.
34. Банковская энциклопедия / Под ред. С.И. Лукаш, Л.А. Малютиной. – Днепропетровск: «Каисса-Плюс», 1994. – 250 с.
35. Банковские операции. Часть I. Виды банковских операций, принципы их осуществления:

Учеб. пособие / Под ред. О.И. Лаврушина. – М.: ИНФРА-М, 1995. – 96 с.

36. Банковские операции. Часть II. Учетно-ссудные операции и агентские услуги: Учеб. пособие / Под ред. О.И. Лаврушина. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 208 с.
37. Банковский менеджмент: Учеб. пособие / Под ред. А.А.Кириченко. – К.: «Випол», 1998. – 697 с.
38. Банковский портфель – 1 (Книга банкира. Книга клиента. Книга инвестора) / Отв. ред. Коробов Ю.И., Солдаткин В.И. – М.: «СОМИНТЭК», 1994. – 752 с.
39. Банковское дело / Под ред. О.И. Лаврушина. – М.: Банковский и биржевой научно-консультационный центр; ТОО «ЭКОС», 1992. – 428 с.
40. Банковское дело и финансирование инвестиций. Том II: Политика и стратегия / Под ред. Н.Брука. – Вашингтон: Всемирный банк реконструкции и развития, 1995. – 648 с.
41. Банковское дело: стратегическое руководство / Под ред. В. Платонова, М. Хиггинса. – М.: АО «Консалтбанкир», 1998. – 432 с.
42. Банковское дело: Учебник / Под ред. В.И. Колесникова, Л.П. Кроливецкой. – М.: Финансы и статистика, 1995. – 480 с.
43. Банковское дело: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 576 с.
44. Банковское право США: Пер. с англ. / Общ. ред. Я.А. Куника. – М.: Прогресс, 1992. – 768 с.
45. Батракова Л.Г. Экономический анализ деятельности коммерческого банка. – М.: Логос, 1998. – 344 с.
46. Белых Л.Г. Устойчивость коммерческих банков. Как банкам избежать банкротства. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1996. – 192 с.
47. Береславська О. Гривня у вирі ринкової стихії: огляд валютного ринку України у 1997 році // Вісник НБУ. – 1998. – № 2. – с. 11-15.
48. Берже П. Денежный механизм / Пер. с фр. – М.: «Прогресс», 1993. – 144 с.
49. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / Пер. с англ. – М.: «Дело Лтд», 1994. – 720 с.
50. Блумфилд К.А. Как взять кредит в банке / Пер. со 2-го англ. изд. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 144 с.
51. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Институт новой экономики, 1997. – 864 с.
52. Бор М.З., Пятенко В.В. Менеджмент банков: организация, стратегия, планирование. – М.: ИКЦ «ДИС», 1997. – 288 с.
53. Боринец С.Я., Чухно А.А. Регулирование рыночного хозяйства в странах Западной

Европы. – К.: УкрИНТЭИ, 1992. – 48 с.
54. Брагинский С.В. Монетаризм как экономическая доктрина // Деньги и кредит. – 1993. – №1. – с.29-33.
55. Букато В.И., Львов Ю.И. Банки и банковские операции в России / Под ред. М.Х. Лапидуса. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 336 с.
56. Бункина М.К. Семенов А.М. Экономическая политика: Учеб. пособие. – М.: «Интел-Синтез», 1999. – 336 с.
57. Бурда М., Виплош Ч. Макроекономіка: Європейський контекст / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 682 с.
58. Буренин А.Н. Рынки производных финансовых инструментов. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 368 с.
59. Бутенко О., Ермакович В. Банки Украины: вчера, сегодня, завтра // Финансовая Украина. – 1997. – №12. – с.18-19.
60. Бухвальд Б. Техника банковского дела. Справочная книга и руководство к изучению банковских и биржевых операций / Пер. с нем. – М.: АО «ДИС», 1993. – 234 с.
61. Василишэн Э. Концепция гибкого управления активами и пассивами банка // Бизнес и банки. – 1997. – №50. – с.4.
62. Василишэн Э.Н., Маршавина Л.Я. Резервные требования как инструмент денежно-кредитного регулирования // Деньги и кредит. – 1996. – №11. – с.34-41.
63. Введение в банковское дело: Учеб пособие / Т. Амели и др.; Пер. – М.: ИПФ «Мир и культура», 1997. – 628 с.
64. Волынский В.С. Кредит в условиях современного капитализма. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 176 с.
65. Воронова Л., Петрик О. Монетарний розвиток в Україні // Вісник НБУ. – 1998 – №6. – с.3-7.
66. Вступ до банківської справи: Учбовий посібник / Відп. ред. М.І. Савлук. – К.: Лібра, 1998. – 344 с.
67. Гайгер Л.Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика / Пер с англ. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 560 с.
68. Гальчинський А.С. Теорія грошей: Навч.-метод. Посібник. – К.: Основи, 1998. – 413 с.
69. Гамидов Г.М. Банковское и кредитное дело. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1994. – 94 с.
70. Герчикова И.Н. Финансовый менеджмент: Учеб пособие. – М.: АО «Консалтбанкир», 1996. – 208 с.
71. Гладких Д. Пріоритети кредитної політики комерційних банків // Вісник НБУ. – 1998. – №10. – с.39-41.

72. Гребеник Н. Головні орієнтири визначено // Вісник НБУ. – 1998. – №3. – с. 6.
73. Гребеник Н. Основні засади грошово-кредитної політики на 1999 рік // Вісник НБУ. – 1999. – №5. – с.3-9.
74. Гросиан Р.К. Как вести дела с банками. Кредиты, денежные вклады, платежный оборот / Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 1996. – 368 с.
75. Гроші та кредит: Підручник / За ред. Б.С. Івасіва. – К.: КНЕУ, 1999. – 404 с.
76. Гроші та кредит: Підручник / М.І. Савлук, А.М. Мороз, М.Ф. Пуховкіна та ін. – К.: Либідь, 1992. – 331 с.
77. Делягин М.Г. Экономика неплатежей: как и почему мы будем жить завтра. – М.: ОАО «Оригинал», 1997. – 396 с.
78. Денежное обращение и кредит при капитализме: Учебник / Под ред. Л.Н. Красавиной. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 365 с.
79. Деньги / Сост., авт., вступ. ст. А.А. Чухно. – К.: Україна, 1997. – 510 с.
80. Деньги и кредит в социалистическом обществе: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 263 с.
81. Деньги, кредит, банки: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 448 с.
82. Деркач А. Управление ликвидностью в акционерном почтово-пенсионном банке «Аваль» // Финансовые риски. – 1996. – №3. – с.71-73.
83. Дзюблюк О. “Банкір уряду” повинен бути незалежним // Вісник НБУ. 1997. – №2. – с.42-45.
84. Дзюблюк О. Грошово-кредитні відносини перехідного періоду: макроекономічний аспект // Вісник ТАНГ. – 1999. – №5. – с.71-76.
85. Дзюблюк О. Державне регулювання економіки перехідного періоду і роль грошово-кредитної політики // Українська економіка: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. – Тернопіль, 1999. – с.185-187.
86. Дзюблюк О. До питання про суть комерційного банку і специфіку банківського продукту // Вісник НБУ. – 1999. – 4. – с.60-62.
87. Дзюблюк О. Особливості застосування мінімальних обов’язкових резервів у процесі реалізації грошової політики // Вісник НБУ. – 1998. – №7. – с.48-50.
88. Дзюблюк О. Про деякі напрями вдосконалення депозитних операцій комерційних банків в умовах фінансової стабілізації економіки України // Вісник ТАНГ. – 1997. – №2. – с.48-57.
89. Дзюблюк О. Проблеми підвищення ефективності кредитних операцій комерційних банків // Вісник НБУ. – 1998. – №9. – с.55-56.

90. Дзюблюк О. Управління ліквідністю комерційного банку // Вісник НБУ. – 1997. – №9. – с.39-43.
91. Дзюблюк О.В. Банківський контроль і ефективність кредитних операцій // Формування економічних відносин в умовах ринку: Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТАНГ, 1997. – с.23-24.
92. Дзюблюк О.В. Комерційні банки в умовах переходу до ринкових відносин: монографія. – Тернопіль: В-во «Тернопіль», 1996. – 140 с.
93. Дзюблюк О.В. Особливості аналітичної оцінки достатності власного капіталу комерційних банків // Проблеми економіки України: Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТАНГ, 1997. – с.15-17.
94. Дзюблюк О.В. Перспективи вдосконалення кредитних операцій комерційних банків // Фінансові проблеми економіки перехідного типу: Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТАНГ, 1997. – с.97-100.
95. Дзюблюк О.В. Про деякі напрями розвитку ринку банківських послуг в Україні // Фінанси України. – 1997. – №1. – с. 86-91.
96. Дзюблюк О.В. Структурні аспекти вдосконалення банківської системи України // Фінанси України. – 1999. – №1. – с. 11-18.
97. Долан Э.Дж., Кэмпбэлл К.Д., Кэмпбэлл Р.Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Пер. с англ. – М.-Л.: «Профико», 1991.– 448 с.
98. Долги и кредиты в современной капиталистической экономике / Под ред. Н.В. Раскова, Ю.В. Пашкуса, И.К. Ключникова. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1989. – 216 с.
99. Економічний словник-довідник / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Феміна, 1995. – 368 с.
100. Єпіфанов А., Міщенко В. Проблеми кредитування та оцінки кредитоспроможності клієнтів банку // Банківська справа. – 1997. – №5. – с.39-45.
101. Жабська І. Фінансовий стан комерційних банків України за несприятливих умов діяльності // Вісник НБУ. – 1998. – № 11. – с. 33.
102. Жабська І. Фінансовий стан комерційних банків України у І кварталі 1999 року // Вісник НБУ. – 1999. – №6. – с.40.
103. Жуков А.И. Инвестиции и ликвидность банка // Деньги и кредит. – 1998. – №7. – с.45-49.
104. Заруба О. Операційно-вартісний аналіз фінансів банку та управління гепом // Вісник НБУ. – 1998. – №4. – с.57-59.
105. Заруба О.Д. Фінансовий менеджмент у банках: Навчальний посібник. – К.: Знання, 1997. – 172 с.

106. Захарова Н.Н. Кредитный договор. – М.: Концерн «Банковский деловой центр», 1996. – 128 с.

107. Зиненко Ю. Какой залог лучше? // Бизнес. – 1999. – №25. – с.21.

108. Зінченко В. Про підсумки діяльності комерційних банків України за І півріччя 1999 року // Вісник НБУ. – 1999. – №9. – с.40-42.

109. Иванов В.А. Настольная книга по немецкому банковскому делу. – М.: Логос, 1996. – 168 с.

110. Иванов В.В. Анализ надежности банка: Практическое пособие. – М.: Русская Деловая Литература, 1996. – 320 с.

111. Игнатова Е.А., Прокофьева Л.Я. Рейтинговая оценка надежности партнера // Деньги и кредит. – 1992. – №2. – с.44-47.

112. Катрич А.С. Роль банков в устранении кризисных явлений в Российском обществе. Банковская деятельность в системе социально-экономической информации. – М.: Дело, 1999. – 96 с.

113. Киселев В.В. Коммерческие банки в России: настоящее и будущее. Банковская политика. Регулирование и управление. – М.: Финстатинформ, 1998. – 400 с.

114. Киселев В.В. Управление коммерческим банком в переходный период: Учеб. пособие для вузов. – М.: Логос, 1997. – 144 с.

115. Кіреєв О., Жабська І. Система комерційних банків України: підсумки року // Вісник НБУ. – 1999. – №3. – с.21-22.

116. Ключников И.К., Торкановский В.С. Коммерческие банки США в системе государственно-монополистического капитализма. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1982. – 192 с.

117. Ковальчук Т.Т., Коваль М.М. Ліквідність комерційних банків: Навч. посібник. – К.: Знання, 1996. – 120 с.

118. Козлова Е.П., Галанина Е.Н. Банк и клиент – юридические лица. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 128 с.

119. Коломойцев В. «Новий курс» для України // Голос України. – 1999. – №11.– с.3.

120. Коммерческие банки / Рид Э., Коттер Р., Гилл Э. и др.; пер. с англ. – 2-е изд. – М.: СП «Космополис», 1991. – 480 с.

121. Кондраков Н.П. Методика анализа финансового состояния предприятия в условиях перехода к рынку // Деньги и кредит. – 1992. – №5. – с.40-47.

122. Котко В. Государство балансирует на грани финансового коллапса // Бизнес. – 1999. – №29. – с.7.

123. Кох Тимоти У. Управление банком / Пер. с англ.: В 5-ти кн. – Кн. 1. – Уфа: Спектр,

1993. – 132 с.

124. Кох Тимоти У. Управление банком / Пер. с англ.: в 5-ти кн. – Кн.2. – Уфа: Спектр, 1993. – 164 с.

125. Кочетков В.Н., Омельченко А.В. Основы экономического анализа банковской деятельности. – К.: Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, 1998. – 168 с.

126. Краткосрочное кредитование: Современные формы: Учебное пособие / Автор-сост. Н.Н. Дубовик. – К.: Ін-т банкірів банку "Україна", 1996. – 76 с.

127. Кредит і кредитні правовідносини: економічна природа і практика законодавчого регулювання / М. Олексієнко та ін. – К.: "Козаки", 1994. – 144 с.

128. Кредитование: Пер. англ. / Под ред. М.А. Гольцберга, Л.М. Хасан-Бек. – К.: BHV, 1994. – 384 с.

129. Крючкова И.П. Инфляция и процентные ставки // Деньги и кредит. – 1995. – №3. – с.20-25.

130. Курс переходной экономики: Учебник для вузов / Под. Ред. Л.И. Абалкина. – М.: Финстатинформ, 1997. – 640 с.

131. Курс экономики: Учебник / Под ред. Б.А. Райзберга. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 720 с.

132. Курс экономической теории: Общие основы экономической теории, микроэкономика, макроэкономика, переходная экономика: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Сидоровича. – М.: Изд-во «ДИС», 1997. – 736 с.

133. Кухар М. Рынок ОВГЗ в 1996 году: краткое описание // Финансовые риски. – 1997. – № 1. – с. 35-39.

134. Лаврушин О.И. Кредит как стоимостная категория социалистического воспроизводства. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 175 с.

135. Лапуста М.Г. Шаршукова Л.Г. Риски в предпринимательской деятельности. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 224 с.

136. Левчук К.И. Эффективность краткосрочных кредитных вложений. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 111 с.

137. Лексис В. Кредит и банки / Пер. с нем. – М.: Перспектива, 1994. – 120 с.

138. Локшина С.М. Краткий словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1988. – 632 с.

139. Лютий І.О. Проблеми монетарної політики в Україні // Фінанси України. – 1999. — №2. – с. 82-88.

140. Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2-х т.: Пер. С англ. 11-го изд. – М.: Республика, 1992. – 800 с.

141. Макроэкономика: Учеб. / В.М. Гальперин и др.; Общ. ред. Л.С. Тарасевича. – СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1997. – 719 с.

142. Маркова О.М., Сахарова Л.С., Сидоров В.Н. Коммерческие банки и их операции: Учеб. пособие. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995. – 288 с.

143. Масленченков Ю.С. Финансовый менеджмент в коммерческом банке: Кн.2: Технологический уклад кредитования. – М.: Перспектива, 1996. – 191 с.

144. Матук Ж. Финансовые системы Франции и других стран. В 2 т. / Пер. с фр. Т.1 в 2 кн. / Кн.2. – М.: Финстатинформ, 1994. – 365 с.

145. Махмудов О., Найдьонов В., Сменковський А. Апологія монетаризму на тлі кризи // Банківська справа. – 1999. – №1. – с.44-51.

146. Мирун Н.И., Герасимович А.М. Банковское обслуживание предприятий и населения. – К.: Национальная академия управления, 1996. – 280 с.

147. Мишкін Ф.С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 963 с.

148. Молчанов А., Тавасиев А. Банковская система России: какой ей быть? // Бизнес и банки. – 1994. – №2. – с.1-2.

149. Молчанов А.В. Коммерческий банк в современной России: теория и практика. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 272 с.

150. Мороз А.М. Банки на ринку державних цінних паперів // Вісник НБУ. – 1997. – №2. – с.38-40.

151. Мороз А.М. Чи достатньо в економіці України платіжних засобів // Вісник НБУ. – 1996. –№ 3. – с.46-51.

152. Мороз А.Н. Проблемы банковского кредитования промышленности: монография. – К.: Изд-во «Вища школа», 1983. – 144 с.

153. Мочерний С.В. Основи економічних знань: Запитання і відповіді. – К.: Феміна, 1996. – 272 с.

154. Мэнкью Н.Г. Принципы экономикс / Пер. с англ. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 784 с.

155. Національний банк і грошово-кредитна політики: Підручник / За ред А.М. Мороза, М.Ф. Пуховкіної. – К.: КНЕУ, 1999. – 368 с.

156. Некрасов Ю. Двойной счет // Бизнес. – 1999. – № 6. – с.9.

157. Немецкий Федеральный банк: Денежно-политические задачи и инструменты // Специальные издания Немецкого Федерального банка. – 1993. – №7. – 178 с.

158. Нуреев Р.М. Деньги, банки и денежно-кредитная политика. – М.: АО «Финстатинформ», 1995. – 128 с.

159. Облік та аудит у комерційних банках / За ред. А.М. Герасимовича. – Львів: “Фенікс”, 1999. – 512 с.

160. Общая теория денег и кредита: Учебник / Под ред. Е.Ф. Жукова. – М.: Банки и биржи,

ЮНИТИ, 1995. – 304 с.

161. Овчинников Г.П. Микроэкономика. Макроэкономика. В 2-х т. Т.1. – СПб.: Изд-во Михайлова, 1997. – 752 с.

162. Ольшаный А.И. Банковское кредитование: российский и зарубежный опыт. – М.: Русская Деовая литература, 1997. – 352 с.

163. Организация и планирование кредита: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 336 с.

164. Основи економічної теорії: Підручник / За ред. С.В. Мочерного. – Тернопіль: АТ "Тарнекс", 1993. – 688 с.

165. Основні напрями грошово-кредитної політики 1998 рік // Вісник НБУ. – 1998. – № 3. – с. 6-9.

166. Основы банковского дела / Под ред. А.Н. Мороза. – К.: Либра, 1994. – 330 с.

167. Островская О.М. Банковское дело: Толковый словарь. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 400 с.

168. Паламарчук В.О., Бойченко О.К. Банківська діяльність за умов перехідної економіки: економіко-правові аспекти // Фінанси України. – 1998. – №3. – с.46-58.

169. Панова Г.С. Анализ финансового состояния коммерческого банка. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 272 с.

170. Панова Г.С. Банковское обслуживание частных лиц. – М.: АО «ДИС», 1994. – 352 с.

171. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. – М.: ИКЦ «ДИС», 1997. – 464 с.

172. Полферман Д., Форд Ф. Основы банковского дела. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 624 с.

173. Поляков В.П., Московкина Л.А. Структура и функции центральных банков. Зарубежный опыт: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 192 с.

174. Пономарев В.А. Государственно-монополистическое регулирование деятельности банков: границы и противоречия. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 207 с.

175. Правовые основы банковской деятельности / Р. Хау, Д. Прайс, Н. Козлов и др. – М.: Белые альвы, 1995. – 104 с.

176. Примостка Л.О. Банківський менеджмент. Хеджування фінансових ризиків: Навч. Посібник. – К.: КНЕУ, 1998. – 108 с.

177. Про заходи щодо економічної стабілізації та стимулювання виробництва: позачергове послання Президента України до Верховної Ради України 19.11.1998 р. // Урядовий кур'єр. – 1998. – №223-224. – с.3-5.

178. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 479 с.

179. Райхлин Э. Основы экономической теории. Макроэкономическая теория валового внутреннего продукта (кейнсианский подход). – М.: Наука, 1997. -- 365 с.

180. Ривуар Ж. Техника банковского дела / Пер. с фр. – М.: АО «Прогресс», «Универс», 1993. – 160 с.

181. Рикберг Д. Депозитный сертификат НБУ // Бизнес. – 1999. – №7. – с.19.

182. Рогова О.Л. Сбалансированность финансово-банковской системы и активизация кредитования реального сектора экономики // Деньги и кредит. – 1997. – №1. – с.75-80.

183. Розенберг Д. Словарь банковских терминов / Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 360 с.

184. Роуз П. Банковский менеджмент / Пер. с англ. 2-го изд. – М.: «Дело Лтд», 1995. – 768 с.

185. Руководство по кредитному менеджменту: Пер. с англ. / Под ред. Б. Эдвардса. – М.: Инфра-М, 1996. – 464 с.

186. Савлук М. Про деякі процеси у монетарній сфері України після грошової реформи // Вісник НБУ. – 1998. – №7. – с.42-43.

187. Савлук М., Сугоняко О. Чи вистачає грошей економіці України // Вісник НБУ. – 1997. – №4. – с.19-21.

188. Савлук М.І. Грошово-кредитна політика Національного банку України та оцінка її ефективності // Вісник НБУ. – № 1. – с.3-7.

189. Сажин А.Ф., Смирнова Е.Е. Институты рынка. – М.: БЕК, 1998. – 310 с.

190. Сакс Дж.Д., Ларрен Ф.Б. Макроэкономика: Глобальный подход / Пер. с англ. – М.: Дело, 1996. – 848 с.

191. Севрук В.Т. Банковские риски. – М.: «Дело Лтд», 1994. – 72 с.

192. Симановский А.Ю. Банковский сектор в переходной экономике России // Деньги и кредит. – 1995. – №11. – с.26-36.

193. Симановский А.Ю. К вопросу о целях денежной и кредитной политики // Деньги и кредит. – 1999. – №4. – с.15-21.

194. Синки Дж.Ф. Управление финансами в коммерческих банках / Пер. с англ. 4-го перераб. изд. – М.: Catallaxy, 1994. – 957 с.

195. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 1600 с.

196. Современный бизнес: Учеб. в 2 т.: Пер. с англ. / Д.Дж. Речмен и др. – М.: Республика, 1995. – 910 с.

197. Сохань П. Становлення банківської системи України (1991 – 1994 рр.) // Банківська справа. – 1996 . – №3. – с.34-46.

198. Степаненко В.А. Механизм регулирования рынка в США. – К.: УкрИНТЭИ, 1992. – 56 с.

199. Тьюлз Р., Брэдли Э., Тьюлз Т. Фондовый рынок / Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 648 с.

200. Уайтинг Д.П. Осваиваем банковское дело: Пер. с англ. / Под ред. В.А. Микрюкова. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1996. – 240 с.

201. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции. – М.: «Все для вас», 1993. – 320 с.

202. Фабричнов С.А. и др. Деньги, банки и банковские операции: Учебное пособие. – Воронеж: «ИНФА», 1995. – 216 с.

203. Федоренко В.М., Федоренко А.В. Денежное обращение и кредит капиталистических стран: Учебник. – К.: Выща школа, 1989. – 288 с

204. Федоров Б.Г. Англо-русский банковский энциклопедический словарь. – СПб.: Лимбус-Пресс, 1995. – 496 с.

205. Федоров Е., Мигашко В. Місце і роль Національного банку на ринку державних боргових зобов'язань // Вісник НБУ. – 1997. – №8. – с.20-27.

206. Финансово-кредитный словарь: В 3-х т. Т. 2. / Гл. ред. В.Ф. Гарбузов. – М.: Финансы и статистика, 1986. – 511 с.

207. Финансово-кредитный словарь: В 3-х т. Т.1. / Гл. ред. В.Ф. Гарбузов. – М.: Финансы и статистика, 1984. – 511 с.

208. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник для вузов / Под ред. Л.А. Дробозиной. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997. – 479 с.

209. Фридмен М. Если бы деньги заговорили.../ Пер. с англ. – М.: Дело, 1998. – 160 с.

210. Фридмэн М. Количественная теория денег. – М.: Эльф-Пресс, 1996. – 131 с.

211. Ходов Л.Г. Основы государственной экономической политики: Учебник. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 332 с.

212. Цисарь И.Ф., Чистов В.П., Лукьянов А.И. Оптимизация финансовых портфелей банков, страховых компаний, пенсионных фондов. – М.: Дело, 1998. – 128 с.

213. Челноков В.А. Банки и банковские операции: Букварь кредитования. Технологии банковских ссуд. Околобанковское рыночное пространство: Учеб. для вузов. – М.: Высш. шк., 1998. – 272 с.

214. Шенаев В.Н., Наумченко О.В. Центральный банк в процессе экономического регулирования. Зарубежный опыт и возможности его использования в России. – М.: Изд-во АО «Консалтбанкир», 1994. – 112 с.

215. Шидловська Н. Інструменти грошово-кредитного ринку: особливості застосування //

Вісник НБУ. – 1997. – №1. – с.18-19.

216. Экономика переходного периода: Учебное пособие / Под ред. В.В.Радаева, А.В.Бузгалина. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 410 с.

217. Экономика: Учебник / Под ред. А.И. Архипова, А.Н. Нестеренко, А.К. Большакова. – М.: Проспект, 1998. – 792 с.

218. Экономика: Учебник / Под ред. А.С. Булатова. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 816 с.

219. Экономический анализ деятельности банка: Учеб. пособие / Н.И. Валенцева и др. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 144 с.

220. Ющенко В. Проблемы ремонетизации экономики Украины // Финансовые риски. – 1997. – №2. – с.19-27.

221. Ющенко В., Лисицький В. Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні. – К.: Скарби, 1998. – 286 с.

222. Ющенко В., Лисицький В. Надмірне державне споживання – головний фактор фінансової нестабільності України // Вісник НБУ. – 1998. – №8. – с.3-10.

223. Ямпольский М.М. Об особенностях и проблемах денежно-кредитной политики // Деньги и кредит. – 1997. – №7. – с.28-36.

224. Януль І.Є., Шелудько В.М. Шляхи розвитку фондового ринку в Україні // Фінанси України. – 1998. – №6. – с. 96 - 100.

225. Bank of England Report and Accounts for the Year 1998. – London: Pillans & Wilson Greenaway, 1998 – 102 P.

226. Blanchard Olivier. Macroeconomics. – London: Prentice Hall, Inc., 1997. – 623 P.

227. Campbell Colin P., Campbell Rosemary. An Introduction to Money and Banking. – 4th ed. – New York: The Dryden Press, 1981. – 561 P.

228. Campbell Tim S. Financial Institutions, Markets and Economic Activity. – New York: McGraw-Hill Book Company, 1982. – 604 P.

229. Changing Capital Markets: Implications for Monetary Policy: A Symposium sponsored by The Federal Reserve Bank of Kansas City. – Jackson Hole, Wyoming, 1993. – 422 P.

230. Dornbusch Rudiger, Fischer Stanley. Macroeconomics. – 5th ed. – New York: McGraw-Hill Book Company, 1990. – 828 P.

231. Dzyublyuk Oleksandr. Theory of Monetarism and Monetary Policy Reality under Conditions of Transition Economy // Herald of the National Bank of Ukraine digest. – №5. – P.11-14.

232. Ekelund Robert B., Hebert Robert F. A History of Economic Theory and Method. – New York: McGraw-Hill, Inc., 1990. – 688 P.

233. Hahn Frank. Money and Inflation. – Oxford: Basil Blackwell, 1982. – 116 P.

234. Hall Robert E., Taylor John B. Macroeconomics: Theory, Performance and Policy. – 4th ed. – New York: Norton & Company, Inc., 1993. – 637 P.

235. Harrison William B. Money, Financial Institutions and the Economy. – Plano, Texas: Business Publications, Inc., 1985. – 591 P.

236. Kelly J.E. Practice of Banking. – London: Pritman Publishing, 1993. – 530 P.

237. Kidwell David S., Peterson Richard L. Financial Institutions, Markets and Money. – 4th ed. – Chicago: The Dryden Press, 1990. – 739 P.

238. Lyons Brian. Canadian Macroeconomics: Problems and Policies. – 3rd ed. – Scarborough, Ontario: Prentice Hall Canada, Inc., 1991. – 481 P.

239. Mayer Thomas, Duesenberry James S., Aliber Robert Z. Money, Banking and the Economy. – 4th ed. – New York: Norton & Company Inc., 1990. – 542 P.

240. Oesterreichische National bank: Report of the Financial Year 1997 with Annual Statement of Accounts 1997. – Vienna, 1998. – 160 P.

241. Parkin Michael. Economics. – New York: Addison-Wesley Publishing, 1990. – 1040 P.

Додаток 1

Структура балансових активів і зобов'язань Національного банку України станом на 1.01.2000 р. *

Статті балансу	сума, млн. грн.	в % до підсумку
АКТИВИ		
Монетарне золото	246,3	0,6
Банківські метали	172,9	0,4
Кошти та депозити в іноземній валюті	6487,4	16,5
Вимоги до МВФ	10145,5	25,8
Цінні папери	9845,2	25,0
Кредити, надані уряду	9743,4	24,7
Кредити, надані комерційним банкам та іншим позичальникам	1137,7	2,9
Основні засоби та нематеріальні активи	990,8	2,5
Нараховані доходи	178,7	0,5
Інші активи	427,0	1,1
СУКУПНІ АКТИВИ	**39374,9**	**100,0**
ЗОБОВ'ЯЗАННЯ І КАПІТАЛ		
Зобов'язання:		
Готівкові кошти, випущені в обіг	9923,2	25,2
Кошти банків до запитання	2072,2	5,3
Інші залучені кошти	362,7	0,9
Рахунки МВФ	24413,3	62,0
Кредити, отримані НБУ	620,6	1,6
Кошти Державного бюджету	281,9	0,7
Кошти місцевих бюджетів та інші кошти клієнтів, які отримуються з державних та місцевих бюджетів	310,2	0,8
Кошти інших клієнтів	38,1	0,1
Нараховані витрати	127,9	0,3
Резерв за сумнівними активами	510,5	1,3
Інші зобов'язання	39,4	0,1
СУКУПНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ	*38700,0*	*98,3*
Капітал:		
Статутний фонд	5,0	-
Фонди та загальні резерви	789,4	2,0
Результати минулого року, що чекають на затвердження	53,2	0,1
Результати переоцінки	-321,0	-0,8
Результат поточного року	148,3	0,4
СУКУПНИЙ КАПІТАЛ	*674,9*	*1,7*
СУКУПНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ І КАПІТАЛ	**39374,9**	**100,0**

*Джерело: "Бюлетень НБУ"

Додаток 2

Структура балансу Банку Англії
станом на 28.02.1998 р. *

Статті балансу	Сума, млн. ф.ст.	В % до підсумку
ЕМІСІЙНИЙ ДЕПАРТАМЕНТ		
Активи		
Урядові цінні папери та цінні папери, гарантовані Британським урядом	1162	4,9
Інші цінні папери і активи, включаючи й отримані за операціями РЕПО	22388	95,1
Всього активів	**23550**	**100,0**
Зобов'язання		
Випущені банкноти в обігу	23548	99,99
Випущені банкноти, що перебувають у банківському департаменті	2	0,01
Всього зобов'язань	**23550**	**100,0**
БАНКІВСЬКИЙ ДЕПАРТАМЕНТ		
Активи		
Готівка (банкноти і монети)	2	-
Казначейські векселі	4	-
Кредити, надані банкам і розміщені на грошових ринках	11336	83,4
Цінні папери	1427	10,5
Матеріальні активи	368	2,7
Інші активи	454	3,3
Всього активів	**13591**	**100,0**
Зобов'язання і капітал		
Депозити центральних банків	1060	7,8
Банківські депозити	2797	20,6
Рахунки клієнтів (державних установ)	8211	60,4
Інші зобов'язання	301	2,2
Капітал	15	0,1
Прибутки і збитки	972	7,2
Резерви та інші фонди	235	1,7
Всього зобов'язань	**13591**	**100,0**

*Джерело [225, с.77, 98]

Додаток 3

Структура балансових активів і зобов'язань

Австрійського національного банку

станом на 1.01. 1998 р. *

Статті балансу	Сума, млн. австр. шил.	В % до підсумку
АКТИВИ		
Золото	1493	4,0
Іноземна валюта	195268	52,1
Вимоги до Європейського валютного інституту	39107	10,4
Вимоги до МВФ	15349	4,1
Кредити зарубіжним центральним банкам	76	-
Вимоги до австрійського федерального казначейства	2729	0,7
Цінні папери за операціями на відкритому ринку	48940	13,1
Векселі враховані	25269	6,8
Інші активи	33112	8,8
Всього активів	**374543**	**100,0**
ЗОБОВ'ЯЗАННЯ		
Капітал	150	-
Резерви	135699	36,2
Банкноти в обігу	171125	45,7
Депозити національних кредитних інститутів	46289	12,4
Депозити зарубіжних кредитних інститутів	1348	0,4
Депозити урядових установ та інших клієнтів	245	0,1
Рахунки МВФ	3052	0,8
Інші зобов'язання	16635	4,4
Всього зобов'язань	**374543**	**100,0**

* Джерело: [240, с.92-93].

Додаток 4

Розподіл визначених законодавством функцій Національного банку України згідно критеріального рівня базових функцій центрального банку в ринкових умовах господарювання

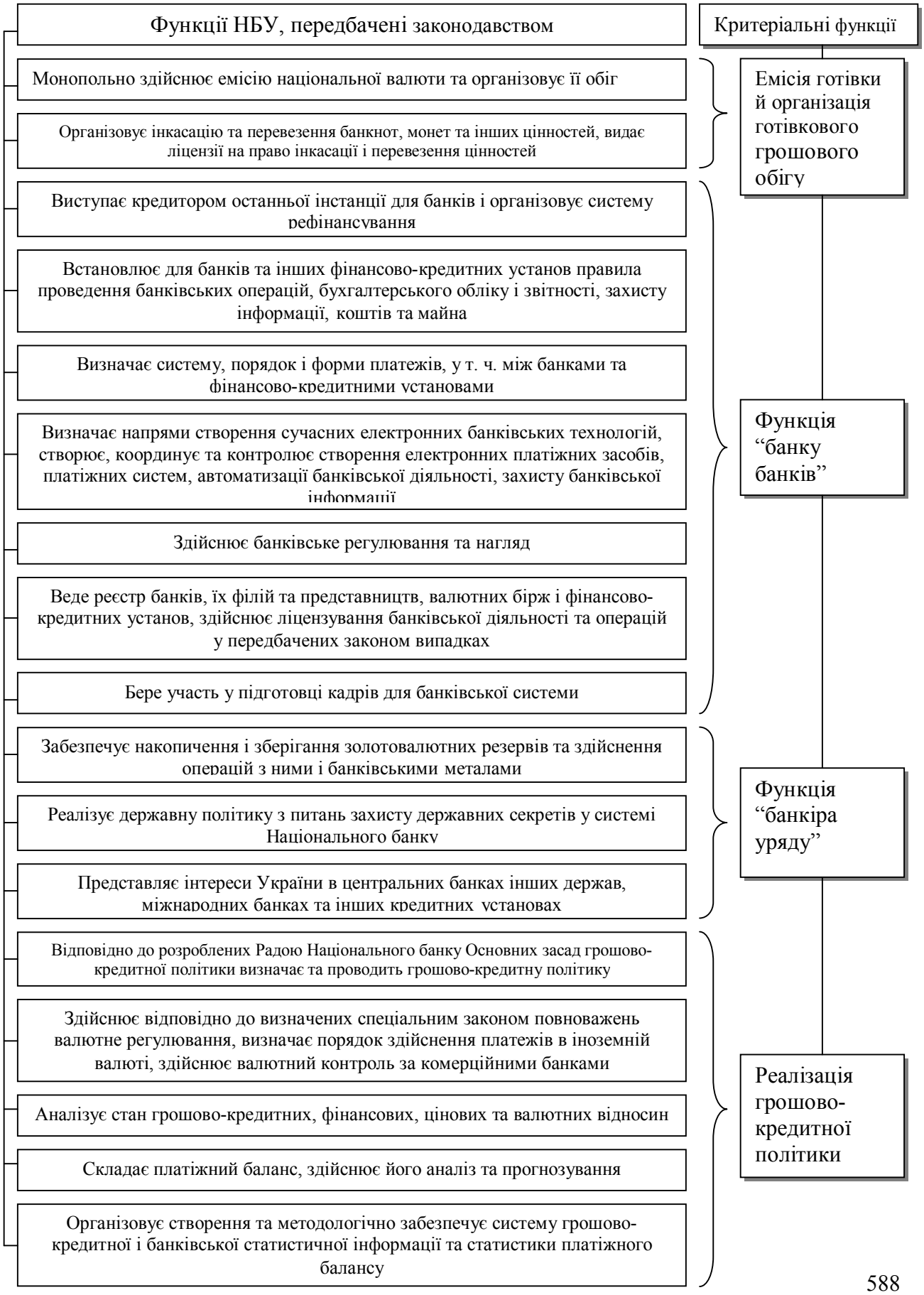

Динаміка індексу цін споживчого ринку у річному та місячному обчисленні *

(у процентах)

	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень
1992												
до попереднього місяця	385,2	115,3	112,1	107,6	114,4	126,5	122,1	108,3	110,6	112,4	122,0	135,1
до початку року	385,2	444,1	497,9	535,7	612,9	775,3	946,6	1025,2	1133,8	1274,4	1554,8	2100,5
1993												
до попереднього місяця	173,2	128,8	122,1	123,6	127,6	171,7	137,6	121,7	180,3	166,1	145,3	190,8
до початку року	173,2	223,1	272,4	336,7	429,6	737,6	1014,9	1235,2	2227,0	3699,1	5374,8	10256,0
1994												
до попереднього місяця	119,2	112,6	105,7	106,0	105,2	103,9	102,1	102,6	107,3	122,6	172,3	128,4
до початку року	119,2	134,2	141,9	150,4	158,2	164,4	167,8	172,2	184,8	226,5	390,3	501,1
1995												
до попереднього місяця	121,2	118,1	111,4	105,8	104,6	104,8	105,2	104,6	114,2	109,1	106,2	104,6
до початку року	121,2	143,0	159,5	168,7	176,5	184,2	194,6	203,5	232,4	253,5	269,2	281,6
1996												
до попереднього місяця	109,4	107,4	103,0	102,4	100,7	100,1	100,1	105,7	102,0	101,5	101,2	100,9
до початку року	109,4	117,5	121,0	123,9	124,8	124,9	125,0	132,1	134,8	136,8	138,5	139,7
1997												
до попереднього місяця	102,2	101,2	100,1	100,8	100,8	100,1	100,1	100,0	101,2	100,9	100,9	101,4
до початку року	102,2	103,4	103,5	104,4	105,2	105,3	105,4	105,4	106,7	107,6	108,6	110,1
1998												
до попереднього місяця	101,3	100,2	100,2	101,3	100,0	100,0	99,1	100,2	103,8	106,2	103,0	103,3
до початку року	101,3	101,5	101,7	103,0	103,0	103,0	102,1	102,3	106,2	112,8	116,2	120,0
1999												
до попереднього місяця	101,5	101,0	101,0	102,3	102,4	100,1	99,0	101,0	101,4	101,1	102,9	104,1
до початку року	101,5	102,5	103,5	105,9	108,5	108,6	107,5	108,6	110,1	111,3	114,5	119,2

* За даними Держкомстату

Додаток 6

Ставки за мінімальними обов'язковими резервами,
встановленими для кредитних інститутів
розвинутих країн *

Країна	Величина ставки	Види зобов'язань, що приймаються в розрахунок
США	12% за вкладами до запитання 3% – за іншими	Вклади до запитання і прирівняні до них строкові депозити юридичних осіб до 1,5 року, євродепозити
ФРН	Від 4,15 до 12,1 %	Строкові депозити, вклади до запитання, ощадні вклади до 4-х років, грошові зобов'язання на пред'явника до 2-х років, нетто-девізні позиції для нерезидентів
Великобританія	0,45%	Банківські зобов'язання до 2-х років в національній валюті
Франція	5,5% за вкладами до запитання, 3% – за іншими	Вклади до запитання, ощадні вклади, строкові депозити до 2-х років
Італія	25% за приростом	Зміни у величині строкових депозитів і вкладів до запитання в італійських лірах та нетто-валютні позиції
Японія	Від 2,5 до 0,125%	Строкові та інші вклади, емісія цінних паперів зобов'язання стосовно оффшорних центрів
Швейцарія	2,5%	Вклади до запитання, строкові до 3 місяців, 20% ощадних вкладів

* Джерело: [214, с.73-74]

Додаток 7

Економічний механізм стимулювання
комерційних банків до участі в операціях на відкритому ринку

Додаток 8

Перелік операцій комерційних банків, що підлягають ліцензуванню Національним банком України *

№ операції	Назва операції	Кількість банків, які одержали ліцензію на проведення операції
1	Касове обслуговування клієнтів	170
2	Перевезення грошово-валютних цінностей та інкасація грошових коштів	48
3	Відповідальне збереження цінностей клієнтів банку	105
4	Ведення рахунків клієнтів (резидентів) у грошовій одиниці України	175
5	Ведення рахунків банків-кореспондентів (резидентів) у грошовій одиниці України	106
6	Проведення операцій із касового виконання державного бюджету України, в тому числі ведення бюджетних рахунків клієнтів та рахунків державних позабюджетних фондів	7
7	Проведення операцій із касового виконання місцевого бюджету, ведення бюджетних рахунків клієнтів та рахунків місцевих позабюджетних фондів	41
8	Надання та отримання кредитів на міжбанківському ринку	169
9	Кредитування юридичних і фізичних осіб та фінансовий лізинг	171
10	Факторинг	153
11	Вкладення коштів у статутні фонди інших юридичних осіб	136
12	Залучення депозитів юридичних осіб	172
13	Залучення депозитів фізичних осіб	143
14	Емісія цінних паперів	114
15	Ведення рахунків клієнтів (резидентів та нерезидентів) у іноземній валюті та клієнтів-нерезидентів у грошовій одиниці України	159
16	Неторговельні операції з валютними цінностями	157
17	Ведення кореспондентський рахунків банків (резидентів і нерезидентів) у іноземній валюті	136
18	Ведення кореспондентських рахунків банків (нерезидентів) у грошовій одиниці України	135
19	Відкриття кореспондентських рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій з ними	159
20	Відкриття кореспондентських рахунків у банках (нерезидентах) у іноземній валюті та здійснення операцій з ними	135
21	Залучення та розміщення іноземної валюти на валютному ринку України	132
22	Залучення та розміщення іноземної валюти на міжнародних ринках	107
23	Валютні операції на міжнародних ринках	68
24	Операції з банківськими металами на валютному ринку	3

№ операції	Назва операції	Кількість банків, які одержали ліцензію на проведення операції
	України	
25	Операції з банківськими металами на міжнародних ринках	2
26	Фінансування капітальних вкладень за дорученням власників або розпорядників інвестованих коштів	143
27	Видача поручительств, гарантій та інших зобов'язань за третіх осіб, що передбачають їх виконання у грошовій формі	117
28	Купівля, продаж цінних паперів та операції з ними	130
29	Управління грошовими коштами та цінними паперами за дорученням клієнтів	156
30	Купівля, продаж державних цінних паперів та операції з ними	166

* Джерело: "Вісник НБУ". – 1999. – №4.

Додаток 9

Примірна схема мультиплікативного розширення грошової маси в результаті кредитно-розрахункових операцій комерційних банків

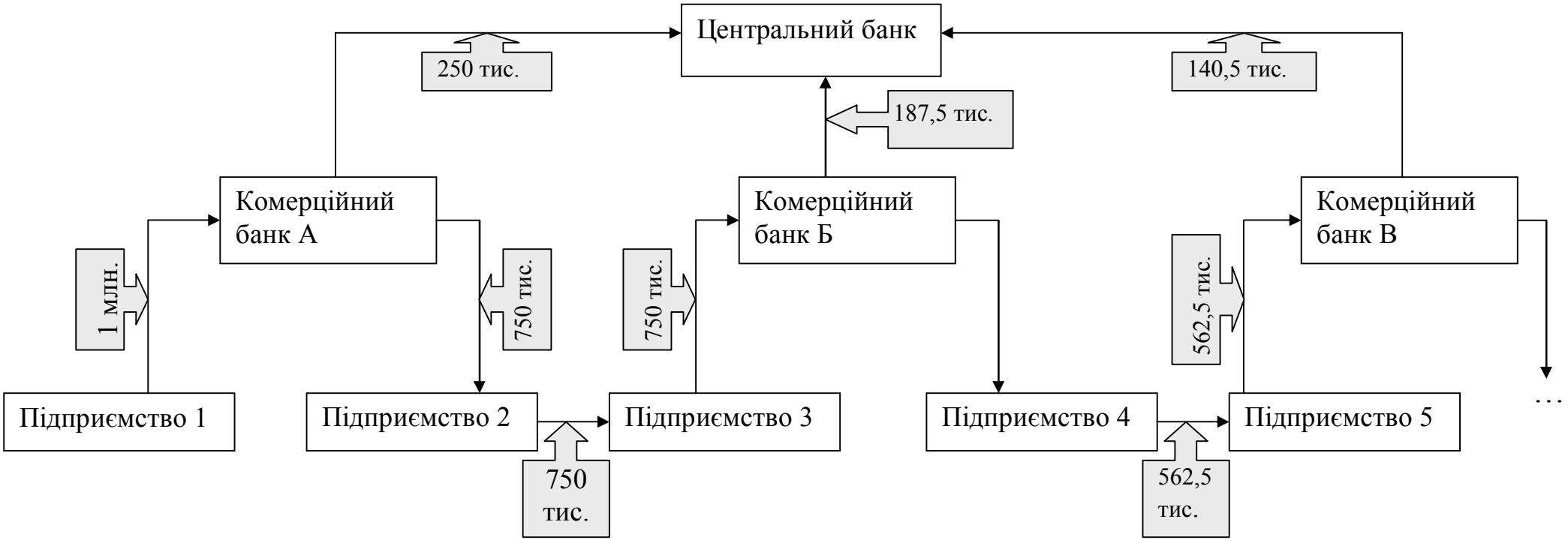

Додаток 10

Механізм збільшення грошової маси
системою комерційних банків у результаті
ефекту мультиплікації

тис. грошов. одиниць

Банки	Нові депозити	Обов'язкові резерви (25%)	Максимальна кількість грошових коштів, які банки можуть надати в позику
Комерційний банк 1	1000,0	250,0	750,0
Комерційний банк 2	750,0	187,5	562,5
Комерційний банк 3	562,5	140,5	422,0
Комерційний банк 4	422,0	105,5	316,5
Комерційний банк 5	316,5	79,2	237,3
Комерційний банк 6	237,3	59,3	178,0
Комерційний банк 7	178,0	44,5	133,5
Комерційний банк 8	133,5	33,4	100,1
Комерційний банк 9	100,1	25,0	75,1
Комерційний банк 10	75,1	18,8	56,3
Інші комерційні банки	225,0	56,3	168,7
Всього	4000,0	1000,0	3000,0

Додаток 11

Взаємозв'язок рівня кредитної активності комерційних банків в Україні
з окремими макроекономічними параметрами *

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1.Валовий внутрішній продукт у номінальному вираженні, млн. грн.	2,99	50,3	1483	12038	54516	81519	92484	103869
2.Темпи зростання ВВП до попереднього року у порівнюваних цінах, %	-8,7	-9,9	-14,2	-22,9	-12,2	-10,0	-3,2	1,7
3.Загальний обсяг кредиторської заборгованості підприємств, млн. грн.	0,59	22,6	1400	7594	32421	73168	102507	153561
4.Загальний обсяг дебіторської заборгованості підприємств, млн. грн.	0,39	22,2	1049	5114	22864	48018	74086	116843
5.Частка кредиторської заборгованості в % до ВВП країни	19,7	44,9	94,4	63,1	59,5	89,8	110,8	147,8
6.Частка дебіторської заборгованості в % до ВВП країни	13,0	44,1	70,7	42,5	41,9	58,9	80,1	112,5

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
7.Кредити, надані комерційним банкам суб'єктам господарювання, млн. грн.	0,97	27	406	1558	4078	5452	7295	8855
8.Співвідношення кредиторської заборгованості і кредитних вкладень комерційних банків, %	60,8	83,7	344,8	487,4	795,0	1342,0	1405,2	1734,2
9.Співвідношення дебіторської заборгованості і кредитних вкладень комерційних банків, %	40,2	82,2	258,4	328,2	560,7	880,7	1015,6	1734,2
10.Рівень монетизації ВВП за агрегатом М2	80,2	49,7	32,5	26,7	12,6	11,1	13,3	14,9
11.Грошова маса М2, млн. грн.	2,4	25	482	3216	6846	9023	12448	15432
12.Темпи зростання грошової маси, %	-	1042	1928	667	213	132	138	124

* Розраховано за даними Держкомстату і "Бюлетеня НБУ"

Додаток 12

Економічні нормативи регулювання діяльності комерційних банків України *

Групи показників	Назва нормативу	Порядок розрахунку	Нормативне Значення
1.Нормативи капіталу	1. Норматив капіталу комерційного банку (Н1)	Сума основного, додаткового і субординованого капіталу за мінусом відвернень з урахуванням основних засобів	10 млн. грн.
	2. Мінімальний розмір статутного капіталу (Н2)	Група 500 в балансі банку	Не менше 1 млн.євро
	3. Норматив платоспроможності (Н3)	$Н3 = К/А_р \times 100\%$, де К - капітал банку, $А_р$ - сумарні активи, зважені щодо коефіцієнтів ризику	Не менше 8%
	4. Норматив достатності капіталу (Н4)	Н4 = ОК1/ЗА х 100%, де ОК1 - основний капітал банку, зменшений на суму недосформованого резерву на можливі втрати за кредитними операціями, ЗА - загальні активи, зменшені на суму створених відповідних резервів	Не менше 4%
2.Нормативи ліквідності	1. Норматив миттєвої ліквідності (Н5)	$Н5 = (К_{кр} + К_а)/П_р$ х 100%, де $К_{кр}$ - сума коштів на кореспондентському рахунку, $К_а$ - кошти в касі, $П_р$ - поточні рахунки	Не менше 20%
	2. Норматив загальної ліквідності (Н6)	Н6 = А/З х 100%, де А - загальні активи банку, З - його загальні зобов`язання	Не менше 100%
	3. Норматив співвідношення високоліквідних активів і робочих активів банку (Н7)	$Н7 = В_а/Р_а$ х 100%, де $В_а$ - високоліквідні активи, $Р_а$ - робочі активи	Не менше 20%
3.Нормативи ризику	1. Максимальний розмір ризику на одного позичальника (Н8)	$Н8 = З_а/К$ х 100%, де $З_а$ - сукупна заборгованість за позичками, міжбанківськими кредитами та врахованими векселями одного позичальника та 100% суми позабалансових зобов`язань, виданих щодо цього позичальника, К - капітал банку	Не більше 25%
	2. Норматив “великих” кредитних ризиків (Н9)	$Н9 = С_к/К$, де $С_к$ - сукупний розмір “великих” кредитів, наданих комерційним банком з урахуванням 100% позабалансових зобов`язань банку, К – капітал банку	Не більше 8-кратного розміру капіталу банку

Групи показників	Назва нормативу	Порядок розрахунку	Нормативне Значення
3.Нормативи ризику	3. Норматив максимального розміру кредитів, гарантій і поручительств, наданих одному інсайдеру (Н10)	Н10 = $Р_к1/К$ х 100%, де $Р_к1$ - сукупний розмір наданих банком позик (у т.ч. і міжбанківських), поручительств, врахованих векселів та 100% позабалансових зобов`язань щодо одного інсайдера, К - капітал банку	Не більше 5%
	4. Норматив максимального сукупного розміру кредитів, гарантій і поручительств, наданих інсайдерам (Н11)	Н11 = РК/К х 100%. Де РК - сукупний розмір наданих банком позик (у т.ч. і міжбанківських), поручительств, врахованих векселів та 100% позабалансових зобов`язань щодо всіх інсайдерів комерційного банку, К – капітал банку	Не більше 40%
	5. Норматив максимального розміру наданих міжбанківських позик (Н12)	Н12 = $МБ_н/К$ х 100%, де $Мб_н$ - загальна сума наданих комерційним банком міжбанківських позик, К- капітал банку	Не більше 200%
	6. Норматив максимального розміру отриманих міжбанківських позик (Н13)	Н13 = ($Мб_о$ + ЦК)/К х 100%, де $Мб_о$ - загальна сума отриманих комерційним банком міжбанківських позик, ЦК – загальна сума залучених централізованих кредитів, К – капітал банку	Не більше 300%
	7. Норматив інвестування (Н14)	Н14 = $К_{ін}$/(К + ЦП + $В_а$) х 100%, де $К_{ін}$ - кошти комерційного банку, які інвестуються на придбання часток (акцій, цінних паперів) акціонерних товариств, підприємств, недержавних боргових зобов`язань, К - капітал банку, ЦП - цінні папери у портфелі банку на інвестиції, $В_а$ - вкладення в асоційовані компанії та дочірні установи	Не більше 50%
4. Нормативи відкритої валютної позиції	1. Норматив загальної відкритої валютної позиції банку (Н15)	Н15 = $В_п/К$ х 100%, де $В_п$ -загальна відкрита валютна позиція банку за балансовими та позабалансовими активами та зобов`язаннями банку за всіма іноземними валютами у гривневому еквіваленті, К – капітал банку	Не більше 35%

Групи показників	Назва нормативу	Порядок розрахунку	Нормативне Значення
4. Нормативи відкритої валютної позиції	2. Норматив довгої відкритої валютної позиції у вільно конвертованій валюті (Н16)	Н16 = $В_{ід}$/К х 100%, де $В_{ід}$ - довга відкрита валютна позиція банку за балансовими та позабалансовими активами та зобов`язаннями за кожною вільно конвертованою валютою у гривневому еквіваленті, К - капітал банку	Не більше 30%
	3. Норматив короткої відкритої валютної позиції у вільно конвертованій валюті (Н17)	Н17 = $В_{ік}$/К х 100%, де $В_{ік}$ – коротка відкрита валютна позиція за балансовими та позабалансовими активами та зобов`язаннями банку за кожною вільно конвертованою валютою у гривневому еквіваленті, К - капітал банку	Не більше 5%
	4. Норматив довгої (короткої) відкритої валютної позиції у неконвертованій валюті (Н18)	Н18 = $В_{н}$/К х 100%, де $В_{н}$ - довга (коротка) відкрита валютна позиція банку за балансовими та позабалансовими активами і зобов`язаннями банку за кожною неконвертованою валютою у гривневому еквіваленті, К - капітал банку	Не більше 3%
	5. Норматив довгої (короткої) відкритої валютної позиції у всіх банківських металах (Н19)	Н19 = $В_{м}$/К х 100%, де $В_{м}$ - довга (коротка) відкрита валютна позиція банку за балансовими та позабалансовими активами і зобов`язаннями банку з банківських металів у гривневому еквіваленті, К - капітал банку	Не більше 2%

* Джерело: [15].

Додаток 13

Класифікація активів балансу комерційного банку відповідно до ступеня ризику *

Види активів за групами ризику	Коефіцієнти ризику
Перша група	
1. Готівкові кошти (банкноти та монети, дорожні чеки, банківські метали)	0
2. Кошти у Національному банку України (на рахунках до запитання і строкових депозитах)	0
3. Боргові цінні папери, що рефінансуються НБУ, у портфелі комерційного банку на продаж та на інвестиції (ОВДП та інші цінні папери центральних та місцевих органів державного управління)	0
4. Боргові цінні папери центральних органів влади в портфелі банку на продаж та інвестиції	0
Друга група	
5. Кредити, надані центральним органам державного управління (короткострокові і довгострокові кредити та нараховані за ними доходи, включаючи і прострочені нараховані доходи)	0,1
Третя група	
6. Кредити, надані місцевим органам державного управління (короткострокові і довгострокові кредити та нараховані за ними доходи, включаючи і прострочені нараховані доходи)	0,2
7. Боргові цінні папери місцевих органів влади в портфелі банку на продаж та на інвестиції	0.2
Четверта група	
8. Кошти в інших банках (залишки на кореспондентських рахунках та строкових депозитах, включаючи нараховані доходи, за мінусом простроченої заборгованості за строковими депозитами і нарахованими доходами)	0,5
9. Нараховані доходи за цінними паперами в портфелі банку на продаж та на інвестиції, включаючи прострочені	0,5
10. Зобов`язання з кредитування, які надані банкам і клієнтам	0,5
11. Валюта та банківські метали, які куплені, але не отримані	0,5

Види активів за групами ризику	Коефіцієнти ризику
12. Активи до отримання (номінальна вартість контрактів з купівлі активів до моменту їх виконання)	0,5
П`ята група	
13. Кредити, надані іншим банкам	1,0
14. Прострочена заборгованість за строковими депозитами в інших банках та нарахованими за ними доходами	1,0
15. Сумнівна заборгованість інших банків (за коштами до запитання, депозитами, кредитами, виплаченими гарантіями)	1,0
16. Дебіторська заборгованість за операціями з банками	1,0
17. Кредити, надані суб`єктам господарської діяльності (овердрафт, РЕПО, враховані векселі, факторинг, кредити на внутрішньоторгові та експортно-імпортні операції, а також у поточну та інвестиційну діяльність, включаючи сумнівну заборгованість за всіма видами позик)	1,0
18. Пролонгована і прострочена заборгованість за кредитами, наданими центральним та місцевим органам державного управління	1,0
19. Кредити, надані фізичним особам на поточні потреби та інвестиційну діяльність, включаючи сумнівну заборгованість	1,0
20. Кредити, надані підприємствам за рахунок коштів бюджету та позабюджетних фондів	1,0
21. Дебіторська заборгованість за операціями з клієнтами, включаючи сумнівну	1,0
22. Акції та інші цінні папери з нефіксованим прибутком, а також боргові цінні папери в портфелі банку на продаж та на інвестиції	1,0
23. Товарно-матеріальні цінності (господарські матеріали, малоцінні та швидкозношувані предмети)	1,0
24. Інші активи банку (дебіторська заборгованість за господарською діяльністю, операціями з фінансовими інструментами, розрахунками з працівниками банку, сумнівна дебіторська заборгованість, інші нараховані доходи, розрахунки за податками та з акціонерами)	1,0
25. Дебетові суми до з`ясування	1,0
26. Вкладення в операційні та неопераційні основні засоби	1,0
27, Позабалансові вимоги (за всіма видами гарантій, наданих банком і клієнтам, включаючи сумнівні, за операціями з валютою та банківськими металами, а також за операціями з фінансовими інструментами)	1,0

* Джерело: [15].

Динаміка структури активів комерційних банків України *

	станом на									
	1.07.98		1.10.98		1.01.99		1.04.99		1.07.99	
	сума, тис. грн.	питома вага, %	сума, тис. грн.	питома вага, %	сума, тис. грн.	питома вага, %	сума, тис. грн.	питома вага, %	сума, тис. грн.	питома вага, %
1.Сумарні активи	17558768	100,0	20334525	100,0	21428944	100,0	21978694	100,0	22836313	100,0
2.Грошові кошти та залишки в НБУ	1125303	6,4	1395615	6,86	1753085	8,18	2286474	10,4	2965280	13,0
3.Вкладення в банки	1073386	6,1	2926451	14,39	3196098	14,91	4015418	18,27	4701860	20,6
4.Інвестиційний портфель	2253609	14,4	2215157	10,89	1911380	8,92	1555013	7,08	1475259	6,5
5.Кредитний портфель	9523513	54,2	9743323	47,92	9176282	42,83	9964146	45,34	9392084	41,1
6.Основні фонди	2048265	11,7	1936569	9,52	2179147	10,17	2222236	10,11	2273309	10,0
7.Інші активи	1264692	7,2	2117341	10,41	3212249	14,99	1935406	8,81	2028518	8,8

* Джерело: “Вісник НБУ”

Додаток 15

Структура активів комерційних банків України, згрупованих за розмірами вкладень
станом на 1.04.1999 р. *

	Сумарні активи		Грошові кошти і залишки в НБУ		Вкладення у банки		Інвестиційний портфель		Кредитний портфель		Основні фонди		Інші активи	
	сума, тис. грн.	питома вага, %	сума, тис. грн.	питома вага, %	сума, тис. грн.	питома вага, %	сума, тис. грн.	питома вага, %	сума, тис. грн.	питома вага, %	сума, тис. грн.	питома вага, %	сума, тис. грн.	питома вага, %
Група 1. Найбільші банки (активи > 1 млрд. грн.)	11400889	100,0	1273342	11,17	1448766	12,71	781456	6,85	5555441	48,73	1544936	13,55	7969947	12,57
Група 2. Великі банки (активи > 100 млн. грн.)	68371181	100,0	511897	7,49	1708483	24,99	485165	7,09	2937556	42,96	3344591	4,89	859489	12,57
Група 3. Середні банки (активи >10 млн. грн.)	3545999	100,0	480916	13,56	837407	23,62	267493	7,54	1380791	38,94	324621	9,15	254773	7,18
Група 4. Малі банки (активи < 10 млн. грн.)	194625	100,0	20319	10,44	20762	10,67	20899	10,74	90358	46,43	18089	9,29	24197	12,43
Усього по банківській системі	21978694	100,0	2286474	10,40	4015418	18,27	1555013	7,08	9964146	45,34	2222236	10,11	1935406	8,81

* Джерело: “Вісник НБУ”

Додаток 16

Укрупнена структура активів окремих комерційних банків
промислово розвинутих країн *

(%)

№		Франція			Німеччина			Італія		
		Банк Насьональ де Парі	Креді Ліоне	Сосьєте Женераль	Дойче банк	Дрездне р банк	Коммерц банк	Банка комерчіале Пальяна	Банка національне дель Лаворо	Сан Паоло ді Торіно
1.	Каса і прирівняні до неї активи	1,20	3,09	2,92	3,90	4,99	4,21	7,86	5,51	7,18
2.	Інвестиції в цінні папери	16,11	16,17	12,87	15,5	16,79	15,44	23,82	15,85	19,58
3.	Надані позики (включаючи міжбанківські)	70,68	66,06	71,27	78,65	75,58	78,18	62,31	64,58	58,47
4.	Основний капітал	0,60	0,43	0,49	0,97	1,33	1,16	0,74	1,04	1,04
5.	Інші активи	11,41	14,25	12,45	0,98	1,31	1,01	5,27	13,02	13,73

* Джерела: [144, с.29]
[43, с.94]

Динаміка обсягів промислового виробництва України у галузевому розрізі *
(в % до попереднього року)

	1994	1995	1996	1997	1998
Уся промисловість	-27,3	-12,0	-5,1	-1,8	-1,5
Електроенергетика	-12,5	-6,0	-6,9	-2,6	-0,3
Паливна	-17,2	-9,7	-6,7	4,5	-0,7
Чорна металургія	-28,8	-4,6	11,9	7,7	-6,8
Кольорова металургія	-26,3	-3,5	8,0	2,7	12,4
Хімічна та нафтохімічна	-25,5	-9,1	-3,4	-0,6	0,9
Машинобудування та металообробка	-38,8	-23,9	-26,1	-3,6	-4,5
Деревообробна та целюлозно-паперова	-32,8	-17,4	-18,6	-5,1	10,4
Будівельних матеріалів	-37,0	-28,0	-34,2	-7,9	4,1
Легка	-46,8	-32,6	-24,6	-5,2	1,5
Харчова	-18,4	-12,6	-7,2	-14,6	-0,5

* Джерело: “Квартальні передбачення”

Показники оцінки фінансового стану позичальника згідно рекомендацій Національного банку України *

Назва показника	Порядок розрахунку	Теоретичне значення	Економічний зміст
1. Коефіцієнт загальної ліквідності КЛ1	$КЛ1 = \frac{\text{розд.II активу - витр. майб. період. + розд.III активу}}{\text{розд.II пасиву - позики не погаш. в строк + розд. III пасиву}}$	не менше 2,0 – 2,5	характеризує, наскільки обсяг поточних зобов'язань за кредитами і розрахунками можливо погасити за рахунок усіх мобілізованих оборотних активів
2. Коефіцієнт абсолютної (термінової) ліквідності КЛ2	$КЛ2 = \frac{\text{каса + розр.рах + ін.рахунки в банках + короткостр. вклади}}{\text{розділ III пасиву}}$	не менше 0,2 – 0,25	відображає, наскільки короткотермінові зобов'язання можуть бути негайно погашені швидколіквідними коштами і цінними паперами
3. Коефіцієнт автономності (співвідношення залучених і власних коштів) КЛ3	$КЛ3 = \frac{\text{розд.II пасиву + розд. III пасиву}}{\text{розд. I пасиву}}$	не більше 1,0	показує розмір залучених коштів на 1 гривню власних ресурсів
4. Коефіцієнт маневреності власних коштів КМ	$КМ = \frac{\text{розд. I пасиву - розд. II активу}}{\text{розд. I пасиву}}$	не менше 0,5	відображає ступінь мобільності використання власних коштів

* Джерело : [14].

Додаток 19

Система коефіцієнтів, що використовуються комерційними банками
для оцінки фінансового стану позичальника*

Назва показника	Алгоритм розрахунку	Теоретичне значення	Економічний зміст
І. Показники платоспроможності			
1. Коефіцієнт загальної ліквідності	$\frac{\text{розд.II акт.+ розд III акт.- витрати майб. періодів}}{\text{розд.II пас.+ розд.III пас. - позики не погаш. в строк}}$	не менше 2,0	характеризує принципову можливість позичальника розраховуватись за своїми борговими зобов'язаннями, на кожну гривню яких має припадати не менше двох гривень відповідних за строками активів
2. Коефіцієнт ліквідності	$\frac{\text{грошові кошти + дебітор. заборгов.+короткостр. фін. вклад.}}{\text{сума короткострокових зобов'язань}}$	не менше 0,3	показує, що на кожну гривню короткострокових зобов'язань позичальника (банківських позик, розрахунків з кредиторами за товари, по векселях, авансах тощо) має припадати не менше 30 коп. грошових коштів (у касі і в банку), реальної до оплати дебіторської заборгованості, цінних паперів та ін. активів, що легко реалізуються
3. Коефіцієнт абсолютної ліквідності	$\frac{\text{каса + пот.рах. + інші рах. + короткостр. вкладення}}{\text{розділ III пасиву}}$	не менше 0,15	відображає, наскільки короткострокові зобов'язання можуть бути негайно погашені грошовими коштами та швидколіквідними активами (у даному разі цінними паперами)
ІІ. Показники фінансової стійкості			
4. Коефіцієнт забезпеченості власними джерелами	$\frac{\text{джерела власн. коштів + довгостр. поз. кошти - використ. поз. коштів}}{\text{валюта балансу}}$	не менше 0,3	характеризує питому вагу власних джерел формування основних і оборотних фондів (статутного, резервного, амортизаційного фонду, прибутку), а також залучених на тривалий строк коштів (довгострокові кредити, реструктуризований борг) у загальних витратах підприємства
5. Коефіцієнт фінансової незалежності	$\frac{\text{розділ I пасиву}}{\text{розділ II пасиву + розділ III пасиву}}$	не менше 0,2	показує питому вагу власних коштів у загальній сумі заборгованості підприємства, що загалом має становити не менш як 20 коп. власних ресурсів на кожну гривню залучених

Назва показника	Алгоритм розрахунку	Теоретичне значення	Економічний зміст
6. Коефіцієнт автономності	$\frac{\text{розділ II пасиву + розділ III пасиву}}{\text{розділ I пасиву}}$	не більше 1,0	відображає обсяг залучених коштів, що припадає на одну гривню власних коштів позичальника
7. Коефіцієнт маневреності власних коштів	$\frac{\text{розділ I пасиву - розділ I активу}}{\text{розділ I пасиву}}$	не менше 0,5	показує, яка частина власних коштів підприємства знаходиться у мобільній формі, що дозволяє порівняно вільно маневрувати цими коштами
8. Питома вага власних оборотних коштів у валюті балансу	$\frac{\text{розділ I пасиву - розділ I активу}}{\text{валюта балансу}} \times 100\%$	не менше 30%	відображає ту частину загальних витрат підприємства, яка має забезпечуватись власним оборотним капіталом
9. Коефіцієнт переливу капітал	$\frac{\text{довгострокові фінансові вкладення}}{\text{балансовий прибуток}}$	не більше 0,2	показує, яку частину прибутку клієнт банку вкладає в інші підприємства
III. Показники надійності			
10. Коефіцієнт забезпечення кредиту	$\frac{\text{вартість застави за ринковою оцінкою}}{\text{сума кредиту, що надається}}$	не менше 1,0	характеризує наявність та рівень забезпеченості наданої банком позички майном, що пропонується клієнтом у заставу
11. Коефіцієнт рентабельності реалізованої продукції	$\frac{\text{балансовий прибуток}}{\text{валовий дохід від реалізації продукції}}$	не менше 0,03	відображає розмір прибутку, отриманого підприємством на одну гривню реалізованої продукції
12. Коефіцієнт рентабельності виробництва	$\frac{\text{балансовий прибуток}}{\text{затрати на виробництво реалізованої продукції}} \times 100\%$	не менше 12%	характеризує загальну ефективність виробничої діяльності підприємства, вказуючи, який прибуток воно отримує з кожної гривні затрат на виробництво і реалізацію продукції

* Джерело: інструктивні матеріали з кредитування окремих комерційних банків України

Додаток 20

Порівняльна характеристика систем оцінки кредитоспроможності позичальників у комерційних банках промислово розвинутих країн

PARSER		CAMPARI		Five c's of credit	
показники	характеристика параметрів	показники	характеристика параметрів	показники	характеристика параметрів
P – Person	інформація про персону потенційного позичальника, його репутацію	C – Character	репутація, характер позичальника, якість управління	C – Character	репутація позичальника, його готовність і бажання погасити борг
A – Amount	обгрунтування суми необхідного кредиту	A – Ability	фінансова оцінка бізнесу позичальника	C – Capacity	фінансові можливості позичальника повернути кредит
R – Repayment	визначення джерел і можливостей погашення кредиту	M – Means	аналіз необхідності кредиту	C – Capital	капітал, розміри активів, якими володіє клієнт
S – Security	оцінка забезпечення кредиту	P – Purpose	цілі кредитування	C – Collateral	наявність забезпечення виданої позички, застави
E – Expediency	доцільність видачі позики	A – Amount	обгрунтування необхідної суми позички	C – Conditions	загальноекономічні умови ведення бізнесу, ринкова кон'юнктура та її перспективи
R – Remuneration	винагорода банку за ризик надання кредиту (процентна ставка)	R – Repayment	визначення можливостей погашення кредиту		
		I – Insurance	засоби страхування кредитного ризику		

Динаміка процентних ставок за кредитними операціями комерційних банків України в національній валюті і темпи інфляції *

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1.Процентні ставки за кредитами комерційних банків у національній валюті, %	76	221,1	201,7	107,1	77	49,1	54,5	53,4
2.Приріст цін споживчого ринку, %	2000	10156	401	182	40	10	20	19,2
3.Приріст цін виробників промислової продукції, %	4135	9668	774	177	17	5	35	15,7

* Джерело: «Бюлетень НБУ»

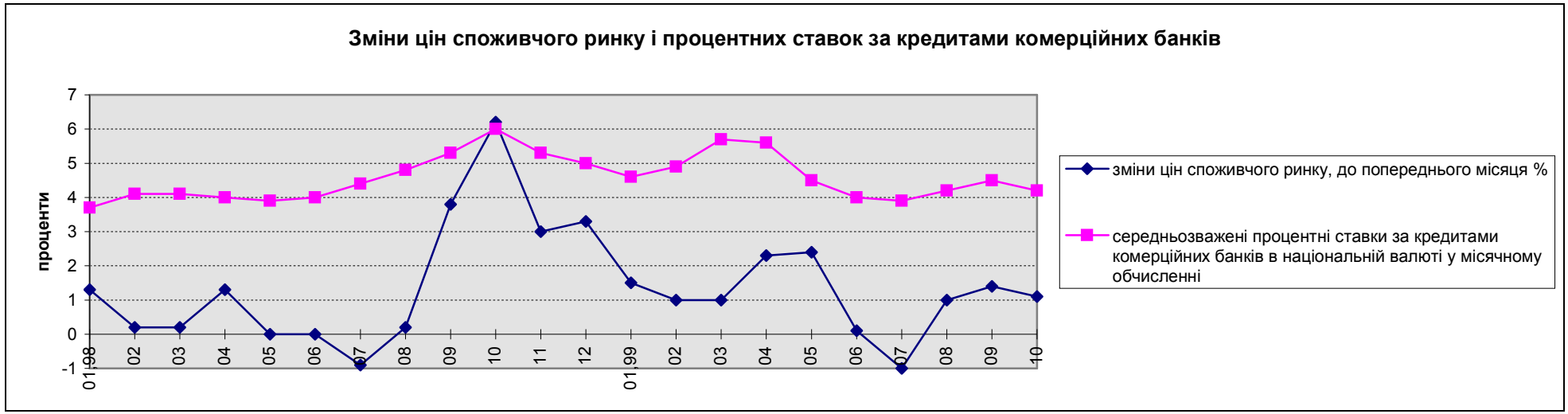

Додаток 22

Зміна середніх процентних ставок комерційних банків України і розмірів бюджетного дефіциту *

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1.Дефіцит зведеного бюджету, у % до ВВП	13,8	5,1	8,9	6,6	4,9	6,6	2,2
2.Процентні ставки комерційних банків за депозитами в національній валюті, %	68	187,3	171	61,2	34,3	18,2	22,3
3.Процентні ставки комерційних банків за кредитами в національній валюті, %	76	221,1	201,7	107,1	77	49,1	54,5
4.Середньозважена дохідність ОВДП за результатами аукціонів з їх розміщення на первинному ринку, %	-	-	-	85,59	70,93	32,76	54,83

* Джерело: «Бюлетень НБУ»